

UNIwersytet WArmińsko-MAZurSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

Wschodnioeuropejski

XI/1
2020

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Saule Abisheva (Almaty), Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Astana), Milosav Čarkiĉ (Belgrad), Walery Demiankow (Moskwa), Jim Dingley (London), Victor Dönninghaus (Lüneburg), Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Warszawa), Michaił Fiedosiuk (Moskwa), Michael Fleischer (Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum), Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk), Marek Melnyk (Olsztyn), Svetlana Mengel (Halle), Rimantas Miknys (Wilno), Iwona Ndiaye (Olsztyn), Żanna Niekraszewicz-Karotkaja (Mińsk), Aleksander Nikulin (Moskwa), Alvydas Nikžentajtis (Wilno), Predrag Piper (Belgrad), Andrzej Sitarski (Poznań), Aleś Smalańczuk (Grodno), Klaus Steinke (Erlangen), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich), Alexander Zholkovsky (Los Angeles), Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasperek, Helena Pociechina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Károly Bibok (Szeged)	Michaił Kotin (Zielona Góra)
Piotr Cichoracki (Wrocław)	Ała Kożynowa (Mińsk)
Rustem Ciunczuk (Kazań)	Oleg Leszczak (Kielce)
Rafał Czachor (Polkowice)	Olga Michajłowa (Jekaterynburg)
Michaił Darwin (Moskwa)	Marta Pančíková (Ostrava)
Michaił Dymarski (Sankt Petersburg)	Anna Pavlova (Germersheim)
Piotr Fast (Katowice)	Tacciana Ramza (Mińsk)
Joanna Gierowska-Kałużur (Warszawa)	Ludmiła Safronowa (Ałmaty)
Michał Głuszkowski (Toruń)	Tadeusz Sucharski (Ślupsk)
Sergiusz Grinev-Griniewicz (Suwałki)	Władimir Szajdurow (Sankt Petersburg)
Wojciech Kajtoch (Kraków)	Dariusz Tarasiuk (Lublin)
Zbigniew Klimiuk (Warszawa)	Björn Wiemer (Moguncja)
Eugeniusz Koko (Gdańsk)	Anatolij Zahnitko (Donieck/Winnica)
Natalia Korina (Wiedeń)	Władimir Zaika (Nowogród Wielki/Białystok)
Mariusz Korzeniowski (Lublin)	Marina Zagidullina (Czelabińsk)
Tomasz Kośmider (Warszawa)	Arkadiusz Żukowski (Olsztyn)

Redaktorzy językowi

Język polski – Katarzyna Zawilska
Język angielski – Katarzyna Kokot-Góra
Język białoruski – Aleksander Kiklewicz
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pociechina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.
Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 70 egz.; ark. wyd. 33,20; ark. druk. 28,25
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 128

SPIS TREŚCI

HISTORIA

ANNA PYTASZ-KOŁODZIEJCZYK (Olsztyn) The evolution of the laws regulating access to forests and aquatic resources of the Grand Duchy of Lithuania until the mid-16th century	13
ANDRZEJ KORYTKO (Olsztyn) Elita szlachecka wobec Kozaczyzny w okresie „złotego pokoju” (1638-1648)	23
BARBARA KRYSZTOPA-CZUPRYŃSKA (Olsztyn) Grodno w XVIII wieku w relacjach podróżników z Europy Zachodniej	33
NORBERT KASPAREK (Olsztyn) Baza źródłowa do powstania listopadowego na ziemiach litewskich	45
Юрий Гончаров, Ольга Климова (Барнаул) Историкография истории предпринимательства в дореволюционной Сибири	59
Ирина Смирнова (Москва) Духовные Миссии России в Японии и Иерусалиме: грани соприкосновения	69
MARIA KORYBUT-MARCINIAK (Olsztyn) „Notaty pamiętnikowe” Antoniego Łazarowicza (1819-1905) – świadectwo Polaka w „rosyjskim mundurze”	83
DARIUSZ TARASIUŁ (Lublin) Włodzimierz Dworzaczek – wydawca, redaktor, publicysta (1905-1918)	95
DARIUSZ RADZIWIŁŁOWICZ (Olsztyn) Generał brygady Kazimierz Rumsza – z armii carskiej do polskiej	105
MONIKA GABRYŚ-SŁAWIŃSKA (Lublin) Oswajanie „śmiertelnego niebezpieczeństwa”. Rewolucja lutowa na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w 1917 roku	123
TOMASZ GAJOWNIK (Olsztyn) Stosunki rosyjsko-francuskie w przededniu podpisania paktu o nieagresji w 1932 roku w świetle polskich czynników wojskowych	135
АЛЕКСАНДР КРАВЕЦКИЙ (Москва) Имитация архаики: история культа царевны Софьи и риторические стратегии посланий к ней	145

ЕКОНОМІКА

ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa) Ekonomista ze Lwowa. Dorobek naukowy, poglądy i działalność publiczna Stanisława Głabińskiego	163
---	-----

SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

KAMILA GIEBA (Zielona Góra) Czarnobylska strefa w kontekście ukraińskim i białoruskim – przykłady reporterskie	181
ІРІНА ЗНУНІЛЕ, СЕРГІЙ ЛЕГЕНЧУК, ОЛЕНА СІВАК (Зхитомір) Hybrid war as a form of modern international conflicts and its influence on accounting development	191

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

BEATA SIWEK (Lublin)	
Aleksander Barszczewski: uczony i poeta (w 90. rocznicę urodzin)	209
Яков ШЕМЯКИН (Москва)	
Образ реальности и реальность образа: проблема цивилизационной идентичности в свете опыта социокультурного «пограничья»	219
НАДІЯ БАЛАНДИНА, АЛЛА БОЛОТНИКОВА (Одесса/Полтава)	
Польсько-українська пісня «Hej, sokoły!» як інтеркультурне комунікативне явище	231
ОЛЬГА БІГУН (Івано-Франківськ)	
Християнський кордоцентризм Тараса Шевченка	241
SVITLANA KOCHERGA, OLEKSANDRA VISYCH (Ostroh)	
The antitheatrical discourse in Ukrainian metadrama in the early twentieth century	251
ОЛЬГА ШЕМЯКИНА, ДИНА ГУЩИНА (Москва)	
Русская культура как текст: диалоги со временем в творчестве Андрея Платонова и Венедикта Ерофеева	261
ЗУЛЬФІЯ ЗИННАТУЛЛІНА (Казань)	
Кинематографическое воплощение романа Я. Л. Вишневого «Одиночество в сети»	271
ВЕРА АНТРОПОВА (Челябинск)	
Духовно-ценностная идентификация в дискурсе российских печатных СМИ: между национализмом и космополитизмом	279
ВІКТОР ГРИЩУК, ОКСАНА ГРИЩУК, АНТОНІНА ТОКАРСЬКА (Львів)	
Цінності та комунікація в сучасній Україні: до питання взаємозв'язку	289
LIUDMILA BAEVA (Astrakhan)	
Existential risks and problem of escapism under conditions of e-culture	299

JĘZYK

ТАТЬЯНА ЯНКО (Москва)	
Системность просодического уровня языка	317
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Активные процессы в терминологии современного языкознания	335
HELENA ROSIĘCZINA (Olsztyn)	
Письма Константина Голубова Н. П. Огареву: попытка лингвистического анализа	361
ИРИНА БАРИНОВА, ИРИНА ОВЧИННИКОВА (Пермь/Москва)	
О семантике слова <i>беспредел</i> в русском литературном языке	375
KOSTIANTYN MIZIN, LIUBOV LETUCHA, OLEKSANDR PETROV (Pereiaslav-Khmelnytsk/Vinnytsia)	
Representation of subjectively-evaluative derivatives realization in modern Russian: verbal evaluatives	387
ТИМУР РАДБИЛЬ, ИРИНА ГРАНЕВА, НАТАЛЬЯ НАГОВИЦЫНА (Нижний Новгород)	
Культурная оппозиция «свое – чужое»: русские личные и притяжательные местоимения в языковом воплощении лексического концепта «патриотизм»	397
JOANNA ORZESCHOWSKA (Olsztyn)	
Эмотивный компонент значения прилагательных в русском языке	407
МИХАИЛ ФЕДОСЮК (Москва)	
Табу на личные имена и на местоимение <i>ты</i> как компонент русского речевого этикета	417
ЛАРИСА ЖУКОВСКАЯ (Нижний Новгород)	
Новые явления в употреблении лексем <i>менталитет</i> и <i>ментальность</i> в современной русской речи	427

RECENZJE

НАТАЛЬЯ А. ФАТЕЕВА (Москва)

Е. Евграфкина, *Семиотическая природа смысловой неопределенности в современном поэтическом дискурсе (на материале немецкоязычной и русскоязычной поэзии)*, Berlin/Bern/Bruxelles et al.: Peter Lang Verlag, 2019, 333 сс. 439

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)

Bartłomiej Maliszewski, *Metafory o Rosji. Wizerunek rosyjskiej polityki w przenośniach publicystycznych w prasie polskiej (2000-2012)*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019; 340 ss. 443

SERHIY VODOTYKA, IHOR ROVAK (Kherson/Kharkiv)

О. П. Реснт (ред.), *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* [From walls to boulevards: creating a modern city in Ukraine (the late 18th – the early 20th century)]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019; 619 сс. 447

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

ANNA PYTASZ-KOŁODZIEJCZYK (Olsztyn)	
The evolution of the laws regulating access to forests and aquatic resources of the Grand Duchy of Lithuania until the mid-16th century	13
ANDRZEJ KORYTKO (Olsztyn)	
The noble elite towards the Cossacks during “golden peace” period (1638-1648)	23
BARBARA KRYSZTOPA-CZUPRYŃSKA (Olsztyn)	
Grodno in the 18th century in the accounts of travelers from Western Europe	33
NORBERT KASPAREK (Olsztyn)	
Source database for the November Uprising in Lithuania’s areas	45
YURII GONCHAROV, OLGA KLIMOVA (Barnaul)	
The historiography of the history of the entrepreneurship in prerevolutionary Siberia	59
IRINA SMIRNOVA (Moscow)	
The Ecclesiastical Missions of Russia in Japan and Jerusalem: The Edges of Convergence	69
MARIA KORYBUT-MARCINIAK (Olsztyn)	
“Notaty pamiętnikowe” of Antoni Łazarowicz (1819-1905) – Pole’s testimony in the “Russian uniform”	83
DARIUSZ TARASIUK (Lublin)	
Włodzimierz Dworzaczek – publisher, editor, journalist (1905-1918)	95
DARIUSZ RADZIWIŁŁOWICZ (Olsztyn)	
Brigadier general Kazimierz Rumsza – from tsarist army to Polish army	105
MONIKA GABRYŚ-SŁAWIŃSKA (Lublin)	
Taming “mortal danger”: The February Revolution on the pages of “Illustrated Weekly” in 1917	123
TOMASZ GAJOWNIK (Olsztyn)	
The Soviet – French Relations before assignment of the pact of nonaggression in 1932 in polish military authorities analysis	135
ALEKSANDR KRAVETSKII (Moscow)	
Archaic imitation: history of the cult of Tsarevna Sophia and rhetorical strategies of messages to her	145

ECONOMICS

ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa)	
Economist from Lviv. Scientific achievements, views and public activity of Stanisław Głabiński	163

SOCIETY, POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

KAMILA GIEBA (Zielona Góra)	
The Chernobyl zone in the Ukrainian and Belarusian context – on the example of reporter narrations	181
IRYNA ZHYHLEI, SERGIY LEGENCHYK, OLENA SYVAK (Zhytomyr)	
Hybrid war as a form of modern international conflicts and its influence on accounting development	191

CULTURE, LITERATURE, MASS MEDIA

BEATA SIWEK (Lublin)	
Alexander Barshchewski: A Scholar and a Poet (on the 90th anniversary of his birth)	209
IAKOV SHEMYAKIN (Moscow)	
Image of reality and reality of image: the problem of civilizational identity in the light of the experience of socio-cultural "Frontier"	219
NADIYA BALANDINA, ALLA BOLOTNIKOVA (Odessa/Poltava)	
Polish-Ukrainian song "Hej, sokoły!" ("Hey, Eagles!") as an intercultural communicative phenomenon	231
OLGA BIGUN (Ivano-Frankivsk)	
Taras Shevchenko's Christian cordocentrism	241
SVITLANA KOCHERGA, OLEKSANDRA VISYCH (Ostroh)	
The antitheatrical discourse in Ukrainian metadrama in the early twentieth century	251
OLGA SHEMYAKINA, DINA GUSHCHINA (Moscow)	
Russian culture as a text: dialogues with time in the work of Andrei Platonov and the Venedict Eropheev	261
ZULFIYA ZINNATULLINA (Kazan)	
Cinematographic incarnation of Janusz Wiśniewski's novel "Loneliness On The Net" ...	271
VERA ANTROPOVA (Chelyabinsk)	
Spiritual and value identification in the discourse of Russian printed media: between nationalism and cosmopolitanism	279
VIKTOR HRYSHCHUK, OKSANA HRYSHCHUK, ANTONINA TOKARSKA (Lviv)	
Values and communication in modern Ukraine: to the topic of correlation	289
LIUDMILA BAEVA (Astrakhan)	
Existential risks and problem of escapism under conditions of e-culture	299

LANGUAGE

TATIANA YANKO (Moscow)	
The system of the Russian prosody	317
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Active processes in the terminology of modern linguistics	335
HELENA POCHIECHINA (Olsztyn)	
Letters from Konstantin Golubov to Nikolay Ogarev: an attempt of linguostylistic analysis	361
IRINA BARINOVA, IRINA OVCHINNIKOVA (Perm/Moscow)	
On the semantics of the word <i>bespredel</i> in the literary Russian	375
KOSTIANTYN MIZIN, LIUBOV LETIUCHA, OLEKSANDR PETROV (Pereiaslav-Khmelnysk/Vinnitsya)	
Representation of subjectively-evaluative derivatives realization in modern Russian: verbal evaluatives	387
TIMUR RADBIL, IRINA GRANEVA, NATALIA NAGOVOTSINA (Nizhni Novgorod)	
The cultural opposition "my, our own vs alien": Russian pronouns in language representation of the concept "patriotism"	397
JOANNA ORZECZOWSKA (Olsztyn)	
The emotive component of meaning of Russian adjectives	407
MIKHAIL FEDOSYUK (Moscow)	
A taboo on personal names and on the pronoun <i>ty</i> as a component of Russian speech etiquette	417
LARISA ZHUKOVSKAYA (Nizhni Novgorod)	
New phenomena in usage of the lexemes <i>mentalitet</i> and <i>mental'nost'</i> in contemporary Russian speech	427

REVIEWS

NATALIA A. FATEEVA (Moscow)

Е. Евграфкина, *Семиотическая природа смысловой неопределенности в современном поэтическом дискурсе (на материале немецкоязычной и русскоязычной поэзии)*, Berlin/Bern/Bruxelles et al.: Peter Lang Verlag, 2019, 333 сс. 439

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)

Bartłomiej Maliszewski, *Metafory o Rosji. Wizerunek rosyjskiej polityki w przenośniach publicystycznych w prasie polskiej (2000-2012)*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019; 340 ss. 443

SERHIY VODOTYKA, IHOR ROBAK (Kherson/Kharkiv)

О. П. Реснт (ред.), *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* [*From walls to boulevards: creating a modern city in Ukraine (the late 18th – the early 20th century)*]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019; 619 сс. 447

HISTORIA

ANNA PYTASZ-KOŁODZIEJCZYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4286-3926>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

THE EVOLUTION OF THE LAWS REGULATING ACCESS TO FORESTS AND AQUATIC RESOURCES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA UNTIL THE MID-16TH CENTURY

KEYWORDS: aquatic resources, forest resources, legal regulations, Grand Duchy of Lithuania, protection, use, Jagiellonians

ABSTRACT: In the 13th and the 14th century, grand dukes had exclusive rights to the forests and aquatic resources of the Grand Duchy of Lithuania. They maintained these rights in the 15th century despite the fact that the rights to royal forests and aquatic had been widely distributed since the reign of Vytautas. Beginning in the second decade of the 16th century, grand dukes became increasingly interested in the productivity of land belonging to the Grand Duchy of Lithuania, in particular forests and aquatic resources. Their concern was largely motivated by the financial burden placed on the Lithuanian treasury in connection with the Muscovite-Lithuanian wars and the economic reforms implemented by Queen Bona and Sigismundus II Augustus. The monarchs passed laws regulating access to royal land in the Grand Duchy of Lithuania. These regulations improved the management of royal land, protected forests against illegal logging and prevented excessive exploitation of water fauna (especially fish).

Foreign travellers who visited Lithuania between the 14th and the 16th century (Gilbert de Lannoy, French humanist Ludwik Le Roy and Venetian deputy Hieronim Lippomano) described Lithuania as a country full of lakes and great forests (Komaszyński 1986, 24-25).

Lithuanian forests provided excellent habitats for various animals, both smaller species (*animalia minuta*) and large game animals, including the impressive European bison that enjoyed the status of a royal animal. Bison refuges were found in Grodno Primeval Forest in the upper reach of the Dowspuda river (presently the Rospuda River) near the Prussian border, and in the forests of the Region of Podlasie (Alexandrowicz 2012, 135-138; Рэвизыя пушч 1867, 52). These attractive regions were used as hunting grounds by local rulers who engaged in this favourite pastime (Sucheni-Grabowska 1996, 66).

Witold and Władysław Jagiełło as well as other Jagiellonians hunted bison, bears, deer, elk, wild boars and other local fauna in Lithuanian forests. Beavers

inhabiting the banks of Biebrza, Narwia, Szeszupy, Nemunas and other rivers and rivulets in Lithuania and the Grodno region were also hunted upon the rulers' request. Attempts were made to protect Grand Duchy's forests against excessive exploitation and poaching by local inhabitants.

The first laws concerning the protection of forests and water resources were introduced by the Jagiellonians (reforms introduced by Kazimierz Jagiellończyk in 1469-1476), and they were further expanded by Sigismund I the Old and Sigismund II Augustus. The management of forest resources was entrusted to rangers who were civil officers of the Grand Duchy, and their servants (*osocznicy*). Their task was to prepare the grounds for royal hunts and to guard the precincts of Lithuanian forests against illegal logging and poaching. Another group of forest rangers (*hajewnicy*) was responsible for beekeeping, hunting beavers for the rulers and safeguarding the interests of grand dukes (Kołodziejczyk 2007, 338-349; 2002, 36-37; Śliwiński 2010 150-154ff.).

This article discusses the evolution of the laws regulating the use and protection of natural resources (forests and water bodies) owned by the Grand Dukes of Lithuania in the regions of Podlasie and Grodno. In the 16th century, Podlasie and Grodno were administrative regions of Lithuania (Podlasie until 1569) which were part of the Trotsky Province created in 1413. Podlasie and Grodno experienced frequent changes in their political status, and by the end of the 14th century, these dense forest districts remained under the administrative and economic influence of the great Lithuanian dukes who competed for access to forest resources the Teutonic Order and Mazovian dukes. In the early 16th century, Podlasie, in particular the northern part of the region, was largely controlled by Mazovian settlers, and in 1513, it was separated from the Trotsky Province. This measure was introduced to facilitate the administration of the territorially extensive Trotsky Province. At the time, the Podlaskie Voivodeship was composed of six administrative districts. Following the administrative reform of 1566, the territories of Brest, Kamieniec and Kobryn and Turowo were further separated from the Podlaskie Voivodeship. The resulting Podlasie region was annexed to the Crown in 1569, and it constitutes the subject matter of the analysis in this study (Pietkiewicz 1995, 54; Kołodziejczyk 2012 22-39ff.).

For the needs of this study, the district of Grodno is defined as the Grodno powiat on both sides of the Nemunas River in the Trotsky Province. Following the administrative reforms of 1565-1566, the powiat of Przelom and the southern part of the Przemyśl powiat were included in the Grodno powiat, thus creating one of the largest territories in the western part of the Grand Duchy of Lithuania (Błaszczuk 2002, 117-125; Jakubowski 1934, 1-16ff.; Kołodziejczyk 2007, 315-316).

In the 16th century, Podlasie and Grodno were separate administrative regions, but they should be analysed jointly in the context of economic history on account of historical and geographical ties as well as the presence of Jagiellonian

estates that were operated on common administrative and economic principles. In view of the scarcity of dispersed and incomplete sources, this approach supports the reconstruction, even if incomplete, of the regions' common past in the context of the development and management of the land owned by the Grand Duchy of Lithuania.

Podlasie and Grodno were characterised by a more severe climate than other parts of the Grand Duchy of Lithuania, a predominance of medium and weak soils, as well as a relative scarcity of mineral deposits. For this reason, the economic use of forests and waters was more profitable than farming. A dense network of large rivers (especially in Podlasie) facilitated transport, and the discussed regions as well as other Lithuanian forests became prominent suppliers of wood for the timber market in Gdansk (Krannhals 1942, 110; Trzoska 1966, 76). Timber rafting on Bug, Narew and Biebrza Rivers played an important role in this process. Shipping ports were established in Narew, Suraż and Tykocin on the Narew River, in Mielnik and Drohiczyn on the Bug River, and in Goniadz on the Biebrza River. Rivers Supraśl and Nurzec (right tributary of the Bug River) were also major connections to the Narew River system (Romaniuk 2002, 69-87).

In the Grand Duchy of Lithuania, trade began to flourish only in the 15th century after peaceful relations had been established with the Teutonic Order in 1422 (Małowist 1973, 25).

The revival of colonization and technical progress created favourable conditions for trade in forest and agricultural products in the 15th and 16th centuries. The development of trade was fuelled by high demand for timber, wax and fur in Western Europe. At the same time, population growth in the discussed areas increased internal demand for forest products for construction and daily business operations. Food supplies also increased, and fish, which was traditionally consumed during Lent, played a significant role. The demand for fish increased the use of water resources and fisheries that had been previously exploited for own needs, and it led to the development of fish farms.

In view of the above, in the 16th century, the forests in Podlasie and Grodno characterized by favourable environmental conditions were regarded by Lithuanian rulers as a significant source of income that did not require substantial investment. In the discussed region, forests, lakes and rivers had been traditionally exploited by villagers and townsfolk (Alexandrowicz 2011, 95-117). Until the 16th century, local community members had been entitled to special privileges (*wchody*) enabling them to exploit forest resources for own needs, excluding hunting for big game and hunting with dogs (Łowmiański 1923, 398-466; 1924, 1-30).

The need to preserve forests for the benefit of future generations was rarely recognised. Such attempts were limited to private forests that were regarded as a source of massive profits. The economic exploitation of forests was an income-

generating activity for local residents, in particular tenants of ducal estates and foremans (*starostowie*) who managed territories abundant in forests (Górczyński 1935, 10-13).

In the 16th century, the unrestrained use of forests in Podlasie and Grodno as well as forests owned by grand dukes in other Lithuanian regions met with opposition from the Jagiellonians. This changed the way forests, a major source of income, were managed. Consequently, more attention was paid to the protection and rational use of forests to secure royal incomes and needs (maintaining royal hunting grounds in the Knyszyn Primeval Forest by preserving the forest understory). However, the Jagiellonians fiercely defended their rights to forest resources and exploited the much depleted royal coffers in order to gain significant influence over Grand Duchy's revenues. Forests were leased to suppliers and producers to generate an income, and forest resources were not managed in a reliable manner (it should be remembered that no tax was paid on forests or land under forests).

In the discussed region, timber and wood products were the most profitable exports in the 16th century. Pine, oak and aspen timber was used for wall panelling and the construction of sail ship masts. The most valuable items in wood trade included masts with a circumference of several meters at the base that narrowed down to not less than 1.3 m at the height of 22-30 m; square wooden logs carved on three sides with a length of 2.7-6.0 m and width of 30-40 cm (*wańczos*); split, unprocessed bales of various sizes for the production of staves (*wasilki*); variously sized staves from different types of wood (*faszolec, pypa*), where oak staves were most valuable (Hedemann 1934, 40-46; Wyrozumski 1959, 269-279). The Podlasie Primeval Forest was also a major source of raw materials for the timber industry, including ash, charcoal, tar and turpentine. Tar and potash were exported to Gdańsk (white potash from deciduous trees, especially oak, was most highly valued) (Sarnecki 1960, 8-9).

The revenues from the sale of timber and forest products were to be transferred in full to the treasury. However, this was rarely the case. Many wood products were sold by tenants who did not share the proceeds with the treasury. The auditors responsible for managing Grand Duchy's resources frequently reported on significant losses in Lithuanian forests and tenants' failure to pay their dues to the treasury (Kołodziejczyk 2010, 59-64). These practices jeopardised the economic interests of the Jagiellonians who passed various laws preventing unauthorised access and excessive exploitation of Grand Duchy's forests. In 1547-1554, a state monopoly was introduced for the export of timber and wood products from Grand Duchy's forests and private forests. However, the monopoly was strongly opposed by the nobility, and it was abolished (Żabko-Potopowicz 1974, 27).

Other restrictions on the use of forest resources for the production of forestry goods had to be introduced. These problems were addressed by the "Act of our manors" of 1542 which expressly forbade parties other than the

owners' representatives from producing tar, *wańczos*, potash and staves from wood harvested from grand dukes' forests. "The Forest Act" of 1567 also prohibited the arbitrary production of these goods (Ustawa leśna z 1568 r. [zamiast 1567 r.], "Athenaeum" 1844, 4).

On the other hand, in 1557, Sigismund II Augustus decreed "The Voloک Act" which enabled the local populace to harvest trees for firewood and timber for building their own homes only in the locations designated by the royal auditors (Ustawa na woloکی, 550). These restrictions were not sufficient, and in 1567, "The Forest Act" further narrowed down the use of local timber upon a forester's consent to 1 wagon in summer and 2 wagons in winter (Ustawa leśna z 1568 r. [zamiast 1567 r.], "Athenaeum" 1844, 11).

Forest thinning to obtain timber and its derivatives was accompanied by the reorganisation and intensification of agricultural production in Lithuania's ducal estates, and these processes were collectively referred to as the *volok* measurement. The *volok* measurement was one of the most important reforms affecting the geographical environment of the Grand Duchy of Lithuania. The reforms were initiated by Queen Bona, and they were supported by the Lithuanian nobility who were keen on gaining a share of the ruler's growing profits from the reformed land. The changes in the structure of the Jagiellonian estate in Lithuania were initiated by the ruler shortly after 1533 and were continued by Sigismund II Augustus from around 1547 (until 1561). The *volok* measurement transformed ducal property into structured and organised economic units based on the drag, a new unit of land measurement ranging from 30 to 36 acres (mostly 30 or 33 acres or 21.3 ha or 23.5 ha). Land taxes were levied based on cadastral records, which was a huge novelty not only in the tax system applicable to ducal estates, but in Lithuania in general. At the same time, the scattered land plots occupied by the settlers were consolidated, villages were reorganised as settlements with a main road, and ducal and private estates were delimited. The administration of forest and water resources was regulated (Ochmański 1986, 165-174).

The *volok* reform contributed to settlement of empty areas and the establishment of farms. Forest thinning and settlement increased the area of arable land each year.

Similarly to forests, the rivers and lakes of the Grand Duchy of Lithuania had also been long exploited for their natural resources by the local population (Die Chronik Wigands von Marburg 1863, 634; Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525 1948, No. 2152, 134; Kasperczak 1965, 200-202). Water resources could be accessed not only by hereditary or hired owners, but also by the local population who had to donate a part of their catch to the grand duke. This duty had been described in historical records dating back to the 14th century, and it continued to be borne in the 16th century (Любоввский 1892, 385; Łowmiański 1931, 302).

However, unlike hunting restrictions, the fishing laws did not indicate the species of fish that could be caught or the tools that could be deployed in the process. The settlers were allowed to catch fish only for own consumption with the use of small fishing tools. These regulations complicated the proper management of fish resources, and additional bans and restraints had to be introduced, especially in the 16th century.

The settlers, boyars, clergy and townsfolk were also provided with fishing rights in ducal estates. Such privileges had been granted in recognition of service since the times of Duke Witold (Górzyński 1964, 52-53). Groups of professional fishermen evolved in cities that received fishing rights with municipal privileges. During the census carried out in Podlasie in 1576, the town of Narew had seven professional fishermen and Tykocin had nearly thirty (Census of Podlasie Voivodship 1570 and 1576 1959, 5, 68, 92). Professional fishermen also resided in other cities in the region (Писцовая книга гродненской экономики 1882, 458-459).

Rivers and lakes were also directly exploited in grand dukes' estates. In these areas, fish were caught by dedicated groups of dependent settlers who were known as osprey fishermen. In addition to fishing for the rulers, they were also allowed to fish for their own needs and for sale, but they had to donate fish or pay the appropriate fees to the treasury as compensation.

Osprey fishermen were also responsible for maintaining fishing equipment in good condition and protecting large bodies of water against poaching. Fishermen were subordinated to settlers who had been paid by the dukes to manage their estates. During seine fishing (seines were large nets with two wings spanning up to 200 m that ended in a sack trap), osprey fishermen were supervised by a fishing master (*niewodniczy*) (Hedemann, 167). Hired labourers from ducal estates were also employed for fishing services (The referendary books I 1582-1602 1920, 27).

In consequence of the reforms initiated in the early 16th century, the existing fishing methods became inadequate. Technical innovations and modern management methods had to be introduced to protect the water resources in ducal estates and to promote the development of aquaculture. Fish farms were established in areas deficient in water to derive additional income.

Fish farms (*niewodnictwa*) were created in ducal estates with supportive environmental conditions, and they were tasked with managing lake fisheries and maximising profits. Fish farms consisted of several lakes, and they were managed by ducal officials (*niewodniczy*) rather than professional fishermen. Fish farms were not established in Podlasie, but they were created in Grodno and Przemyśl poviats, and the first known fisheries manager was Molawica leaseholder Benesz Młynarewski (Officials of the Grand Duchy of Lithuania 2009, no. 1855, 278; Dovnar-Zapolskiy 1901,76).

More than seventy fishermen were employed in the Grodno fishery in the mid-16th century, including fishing masters (*garmistrz*) (Falk 1941, 26; 1979, 57-58)

who were skilled at determining lake depth and identifying the most favourable locations for seine fishing (Писцовая книга гродненской экономики 1881, 329-331). The fisheries in the Grodno region harvested hundreds of tonnes of fish and generated significant profits for the last Jagiellonians (Regestr sPisania Iezior Je^o Kro M ku Niewodnicthwu Grodzienskiemu y Przelomskiemu nalieżących 1941, 1-11).

Individual fishermen as well as hired labourers were also employed to catch fish for the Grodno foremen.

In the 16th century, the growing wealth of gentry in Podlasie and Grodno who profited from the flourishing trade in wood and grain and the construction of new Jagiellonian manors and ducal castles contributed to a steep increase in demand for fish. Due to fishing restrictions in rivers and lakes, fish ponds had to be created to cater to growing demand. The number of fish ponds increased at the highest rate in private estates and ducal estates in Podlasie. Trout, carp and other fish species were bred in ponds (Central Archives of Historical Records, Archives of the Crown Treasury, sec. LVI, K-11,18; sec. XLVI, sign. 149, 123; sec. LVI, sign. G-6, 110; Maroszek 1993, 12-18).

Similarly to the laws that limited timber harvests in ducal forests, fishing restrictions were also imposed on rivers and lake in ducal estates for economic reasons. Attempts were made to control the exploitation of water resources and monitor the observance of proprietary rights in the Lithuanian Statutes. The “Act addressing all manors in Vilnius and Trotsky poviats” stipulated that all incomes derived from lake fishing were to be transferred directly to the treasury. Tenants were allowed to fish only for their own consumption (Ustawa pisana dla wszystkich dworów Wileńskiego powiatu, tak i Trockiego 1892, XIX-XXI).

“The Volok Act” of 1 April 1557 was a fundamental edict containing several dozen articles, including provisions that regulated pond management. Ponds could be drained only upon the ruler’s explicit consent, and territorial administrators had the right to keep every tenth fish, but were not allowed to fish in other ponds, including for own consumption. Only the grand duke’s subjects were granted perpetual access to rivers and lakes, but fishing practices were limited to the use of small nets. Fishing in lakes was prohibited in April, May and June, and weirs could not be built on rivers, especially during spawning, because they decimated fish populations (Ustawa na woloki, 1914, 542-586, 559, 584-585, 576-577; Hedemann, 160).

Fish farming was also regulated by the “Act on castles, leaseholds and manors of the Grand Duchy of Lithuania” which was probably passed in 1567. The act set the rules relating to the location of fish ponds, fishing seasons, sources of finding and the operation of the existing ponds in a manner that did not reduce the ruler’s income (Ustawa zamkow, dzierzawy y dworcow 1914, 599-622).

The use of rivers and lakes in ducal estates was also regulated by “The Forest Act” of 1567. The act prohibited the blocking of weirs on rivers that connected lakes (Ustawa leśna z 1568 r. [zamiast 1567 r.], “Athenaeum” 1844, 7-8).

The 16th century witnessed considerable changes in the economy of Podlasie and Grodno, including in royal estates, and these processes influenced the local environment. The increased demand for timber which was rafted from Podlasie to Gdańsk on the Vistula and then shipped to Western Europe contributed to trade in forestry goods not only from private forests, but also from the forests in royal estates. Similarly to forest thinning, the development of aquaculture and intensive use of stagnant and flowing waters exerted a considerable environmental impact on Podlasie and Grodno in the 16th century.

The measures implemented by the Jagiellonians to restrict the exploitation of local forests and Lithuanian forests belonging to the great dukes were not highly successful, also because the Jagiellonians participated in the plunder. Forest area gradually decreased, and most of the preserved fragments (excluding the Knyszyn and Białowieża Primeval Forests) were deprived of the most valuable species of deciduous trees, especially oaks. The meaning of the word *wilderness* also evolved, and it was increasingly replaced with *forest*. Deforestation and economic progress destroyed forest habitats and reduced the species diversity of forest animals (Central Archives of Historical Records, Archives of the Crown Treasury, sec. XLVI, sign. 149, 123; sec. LVI, sign. G-6, 110; Рэвизыя пушч і пераходаў зверінных 1867, 28). Water resources and fish stocks enjoyed better protection, but valuable species were also lost. Profit-oriented activities aiming to cater to the growing financial needs of the Grand Duchy of Lithuanian and the last Jagiellonian rulers had a significant environmental impact.

References

- ALEXANDROWICZ, S. (2011), Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń.
- ALEXANDROWICZ, S. (2012), Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Cartographia Magni Ducatus Lithuaniae XV-XVIII saeculorum (wyd. 3). Warszawa.
- BLASZCZYK, G. (2002), Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569. Poznań.
- DOVНАR-ZAPOL'SKIY, M. F. (1901), Gosudarstvennoye khozyaystvo Velikogo Knyazhestva Litovskogo pri Yagellėnakh, t. 1. Kiyev. [Довнар-Запольский, М. Ф. (1901), Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллėнах, т. 1. Киев.]
- FALK, K. O. (1941), Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne. Cz. 2. Uppsala.
- FALK, K. O. (1979), Z przeszłości i teraźniejszości wód wigierskich. Obrazy z życia rybaków augustowskich. In: Czeczuga, B. (red.), Jezioro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej. Warszawa, 57-58.
- GÓRZYŃSKI, S. (1935), Obraz gospodarki leśnej w Polsce w XV i XVI wieku (na tle stosunków handlowych). Warszawa.
- GÓRYŃSKI, S. (1964), Zarys historii rybołówstwa w dawnej Polsce. Warszawa.
- HEDMANN, O. (1934), Dawne puszcze i wody. Wilno.
- JAKUBOWSKI, J. (1935), Powiat grodzieński w w. XVI. In: Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. 3, 109-114.
- KASERCZAK, S. (1965), Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań.
- KOŁDZIEJCZYK, A. (2002), Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV-XVI wieku. In: Śliwiński, J. (red.),

- Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Olsztyn, 29-93.
- KOŁODZIEJCZYK, A. (2007), Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku. In: Śliwiński, J. (red.), Puszcze wielkookszańce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne). Olsztyn, 307-349.
- KOŁODZIEJCZYK, A. (2010), Properties' Auditor of regality of The Grand Duchy of Lithuania in the XVI century. Methodological remarks. In: Narojczyk, K./Świgoń, M./Wolny, M. (eds.), History-Archive Studies-Information Science: methodological issues. Olsztyn, 59-64.
- KOŁODZIEJCZYK, A. (2012), Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI wieku. Olsztyn.
- KOMASZYŃSKI, M. (1986), Zasoby Korony i Litwy w relacjach francuskich XVII w. In: Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 47, 24-25.
- KRANNHALS, D. (1942), Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. Zum 17. Jahrhundert. Leipzig.
- Księgi referendarskie (1920), Księgi referendarskie I 1582-1602, Baranowski I. T. (wyd.). T. 1. Warszawa.
- LYUBAVSKIY, M. (1892), Oblastnoye deleniye i mestnoye upravleniye litovsko-russkagogosudarstva ko vremeni izdana pervago Litovskago Statuta. Moskva. [Любавский, М. (1892), Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Москва.]
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1923), „Wchody” miast litewskich. In: Ateneum Wileńskie. 1, 398-466.
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1924), „Wchody” miast litewskich. In: Ateneum Wileńskie. 2, 1-30.
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1931), Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1. Wilno.
- MAŁOWIST, M. (1973), Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa.
- MAROSZEK, J. (1993), Knyszyński dworzec królewski. In: Białostoczczyzna. 3, 12-18.
- OCHMAŃSKI, J. (1986), Dawna Litwa. Studia historyczne. Olsztyn.
- PIETKIEWICZ, K. (1995), Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. Poznań.
- ROMANIUK, J. (2002), Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w. In: Zemło, M. (red.), Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości. Supraśl, 69-87.
- SARNECKI, K. (1960), Przyczynek do dziejów otrzymywania potażu w Polsce. In: Sylwan. 8, 8-9.
- SUCHENI-GRABOWSKA, A. (1996), Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520-1562. Warszawa.
- ŚLIWIŃSKI, J. (2010), Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV-XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkookszańce puszcze i włości, eksploatacja, pożary). Olsztyn.
- TRZOSKA, J. (1966), Gdańsk jako port drzewny w II połowie XVII i XVIII wieku. In: Rocznik Gdański. 25, 73-113.
- Urzednicy (2009), Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo trockie XIV-XVIII wiek. Rachuba, A. (red.), Warszawa.
- Ustawa leśna (1844), Ustawa leśna z 1568 r. [zamiast 1567 r.]. In: Athenaeum. 6, 5-11.
- WYROZUMSKI, J. (1959), Jednostki obrachunkowe drzewa spalnego w dawnej Polsce. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 7, 269-279.
- ŻABKO-POPOWICZ, J. (1974), Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju. Warszawa.

Sources

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LVI, K-11, 18; dz. XLVI, sygn. 149, 123; dz. LVI, sygn. G-6, 110.
- Die Chronik Wigands von Marburg (1863), Die Chronik Wigands von Marburg. In: Scriptorum Rerum Prussicarum. T. II. Leipzig.

- Litovskaya Metrika (1914), Litovskaya Metrika. Knigi publichnykh del. T. 1. In: Russkaa Istoricheskaa Biblioteka (1914), t. 30. Yur'yeu. [Литовская Мэтрика (1914), Литовская Мэтрика. Книги публичных дэл. Т. 1. In: Русскаа Историчэскаа Библотэка (1914), т. 30. Юр'ев.]
- Lustracje (1959), Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576. Wrocław.
- Pistsovaya kniga (1882), Pistsovaya kniga grodnenskoj ekonomii s pribavleniyami, izdannaya Vilenskoju Komissiyeyu dlya razbora dr'uevnikh aktov. T. 2. Vil'no. [Писцовая книга (1882), Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою Комиссиею для разбора дръевних актов. Т. 2, Вильно.]
- Regesta (1949), Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525. ps. 1, Regesten zum Ordensbriefarchiv. Vol. 1, 1198-1454. Göttingen.
- Reviziya pushch (1867), Reviziya pushch i perekhodov zverinykh v byvshem Velikom Knyazhestve Litovskom. Vil'na. [Ревизия пуц (1867), Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском. Вильна.]

ANDRZEJ KORYTKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3602-7494>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ELITA SZLACHECKA WOBEC KOZACZYZNY W OKRESIE „ZŁOTEGO POKOJU” (1638-1648)

The noble elite towards the Cossacks during “golden peace” period (1638-1648)

WYRAZY KLUCZOWE: szlachta, elita, Kozacy, „złoty pokój”, Ukraina

KEYWORDS: nobility, elite, the Cossacks, “golden peace” period, Ukraine

ABSTRACT: The article concerns the period of the so-called “golden peace” in Ukraine in the years 1638-1648. The author attempted to analyze the nobility’s interest in the Cossack problem during the indicated period. He tried to respond to a question to what extent the noble elite perceived the problem of the Cossacks and what was the most important thing in noblemen’s statements. Analyzing the parliamentary sources and correspondence, the author came to the conclusion that the main message of the leaders of public opinion was to put a curb on the Cossacks and to loosen it by turns. This position was due to downplaying the problems that were growing in Ukraine.

Okres „złotego pokoju” na Ukrainie to dziesięciolecie względnego spokoju i swoista cisza przed zbliżającą się powstańczą burzą. To również czas, który należy do najślabiej zbadanych w dziejach relacji polsko-kozackich w polskiej historiografii¹. W. A. Serczyk zupełnie pominął ten okres w pierwszej monografii (1984), poświęcając mu nieco miejsca w drugiej (1999). Również Z. Wójcik (1961; 1989) w niewielkim stopniu zajął się czasem „złotego pokoju”. Podobnie M. Franz (2007), poszukując idei państwa kozackiego, tytułową dekadę ledwie zaakcentował. M. Nagielski (1991) w analitycznym, cennym studium wprawdzie zasygnalizował niektóre interesujące nas problemy, ale dopiero A. Biedrzycka (2000) przyjrzała się bliżej polityce szlachty wobec Zaporozców, zwracając uwagę na skąpe informacje źródłowe, które wynikały z braku „poważniejszych zatargów” z Kozakami czy konfliktów wojennych, zmuszających państwo polsko-litewskie do korzystania z ich usług. Badaczka dokonała analizy m.in. zainteresowania Kozaczyzną przez szlachtę na sejmikach

¹ W historiografii ukraińskiej okresowi „złotego pokoju” przyjrzał się bliżej Michajło Hruszewski (Hruszewskij 1909, 3-41 i 131-151).

i sejmach, dochodząc do słuszych skądinąd wniosków, że nie było ono zbyt wielkie, z czym zgodzili się inni historycy (Drozdowski/Chynczewska-Hennel 2008, 196).

Jak dotąd brakuje jednak próby głębszego spojrzenia na okres poprzedzający wybuch powstania Bohdana Chmielnickiego oczami elity szlacheckiej. Warto się przyjrzeć m.in. opiniom senatorów wyrażanych na sejmach podczas wotów senatorskich czy w czasie pozostałych prac sejmowych. Istotne jest również, czy problematyka Kozaczyzny była podejmowana w najbliższym otoczeniu króla, czyli np. na radach senatu. Nie bez znaczenia jest także analiza komunikacji magnatów z sejmikową bracią bądź korespondencja między dygnitarzami, tu jedynie zasygnalizowana.

Interesujący wydaje się stopień zainteresowania, a przede wszystkim poglądy – używając współczesnego określenia – ówczesnych liderów opinii publicznej. Badając czasy przed wybuchem powstania w 1648 r., warto zadać sobie pytanie, czy elita szlachecka – przy generalnym bagatelizowaniu sytuacji Kozaczyzny – dostrzegła problem kozacki w analizowanym okresie, w jaki sposób go artykułowała i na co kładła akcenty w swoich wypowiedziach? Czy głosy pojawiające się w dyskursie publicznym były wyłącznie reakcją na bieżącą sytuację wewnętrzną lub międzynarodową, czy były też takie, które wybiegały poza aktualną ocenę wydarzeń? Na ile takie wypowiedzi kształtowały opinię publiczną i czy miały jakkolwiek oddźwięk wśród szlachty? Próba odpowiedzi choćby na niektóre postawione pytania może uzupełnić obraz relacji polsko-kozackich widzianych dotychczas głównie przez pryzmat wykorzystania Kozaków w planowanej przez króla wojnie z Turcją (Czermak 1895; Majewski 1973; Wisner 1978). Wpisuje się również w złożony obraz uwarunkowań, które doprowadziły do zbrojnego wystąpienia przeciwko państwu.

S. Okolski w „Kontynuacji diariusza wojennego...” o powstaniu kozackim z 1638 r. zapisał: „wiele było odległych panów, którzy tę chłopską wojnę lekko sobie kładli i chłopstwo kozackie za owczarze albo siczkarze swoje sądzili” (Okolski 1858, 101). To lekceważenie, a nawet pogarda dla Kozaków charakteryzowały stosunek wielu przedstawicieli polsko-litewskiej elity szlacheckiej do odległej Kozaczyzny. Pokazywały to w jakimś stopniu sejmiki, które obradowały z dala od wschodnich rubieży Rzeczypospolitej i nie przejawiały większego zainteresowania tym, co się dzieje na krańcach państwa. Sprawy kozackie były tak odległe, że np. szlachta sieradzka w instrukcjach sejmikowych zapisywała ogólnikowe stwierdzenia o „pohamowaniu Niżowców”. Dopiero w 1638 r., zapewne pod wpływem niedawnych powstań kozackich, Sieradzanie wyrażali troskę o regularne wypłacanie żołdu Kozakom rejestrowym (Opaliński 1981, 66). Również szlachta województwa ruskiego, co zrozumiałe, chciała, aby rejestrowi mieli „obmyśloną” na sejmie płacę. Zupełnie inaczej podchodziła do problemu Kozaków nierejestrowych. W tym przypadku zalecała swoim posłom, aby „wszystkie miejsca, które dotąd beneficio Reipublicae trzymali odebrali, czołny popalili i nie dawać im żadnych insygnia i wojskiem

nie tytułując znowu ad obsequium panów swych redigowali” (AGZ 1909, 410). Podobnie reagowały inne sejmiki, żeby przywołać tylko przykłady uchwał sejmiku średzkiego czy chełmskiego (Sidorski 2010, 44; ASZCh 2013, 199).

Wróćmy jednak do zwołanego na dzień 10 III 1638 r. sejmiku zwyczajnego, który rozpoczął obrady w atmosferze niedawnej zwycięskiej kampanii nad Kozakami, zwieńczonej bitwą pod Kumejkami (16 XII 1637 r.). W propozycji od tronu, co oczywiste, znalazły się punkty dotyczące „swawoli kozackiej”, zapłaty wojsku ukraińskiemu i „opatrzenia zamków ukraińskich” (Diariusz sejmiku 1638b, k. 7). Jednak z powodu procedowania innych spraw parlamentarzysty pochyliли się nad problemem kozackim dopiero prawie miesiąc po jego inauguracji, dzień po złożeniu relacji z kampanii przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego i doprowadzeniu przed oblicze króla przywódców kozackich. 7 kwietnia – z inicjatywy marszałka sejmiku Łukasza Opalińskiego – powołano deputację, która miała zająć się ustaleniem nowych stosunków na Ukrainie i opracować konstytucje m.in. „o uskromieniu swawoli kozackiej” (Diariusz sejmiku 1638a, k. 471). Kilkunastoosobowa senatorsko-poselska komisja² opracowała, zaostrożając kurs wobec Kozaków, konstytucję „Ordynacya wojska zaporowskiego rejestrowego, w służbie Rzeczypospolitej będącego” (VC, 312-314), która według K. Łopateckiego kończyła proces rozwoju kozackiego sądownictwa i artykułów wojskowych w I połowie XVII w. (Łopatecki 2012, 279). Uchwalone prawo, które miało uregulować kwestię kozacką, zbiegło się z kolejnym – wspomnianym w poprzednim akapicie – buntem Zaporozców (Tomkiewicz 1930, 152-159; Nagielski 1991, 805-807; Borowiak 2010).

Wprawdzie po ostatnich wydarzeniach szlachta musiała mieć świadomość powagi sytuacji, ale sejmiki przed sejmem w 1639 r. przyjęły z entuzjazmem rozgromienie Kozaków i postanowienia konstytucji z poprzedniego sejmiku. Jedynie szlachta z sejmiku płockiego wykazała się głębszą refleksją, gdyż pytała o przyczyny tak częstych buntów kozackich (Trawicka 1972, 557).

Jeszcze przed sejmem problem kozacki dostrzegał sam Władysław IV, który pisał do hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego w końcu kwietnia 1639 r.: „Komisja kozacka stwierdzenia gruntownego, Kudak także dokończenia i opatrzenia praesidiis, commeatu i municyją potrzebuje” (Korespondencja 2005, 535, Władysław IV do S. Koniecpolskiego, Wilno 30 IV 1639). Hetman, najlepiej zorientowany w nastrojach kozackich, również miał świadomość, że sytuacja na Ukrainie daleka jest od pełnego uspokojenia.

Ale i swawola kozacka – pisał w lipcu do biskupa krakowskiego Jakuba Zadzika – do końca jeszcze tak jako potrzeba nie compressa, conniventibus oculis na przyjazd mój

² Istnieją rozbieżności dotyczące składu komisji. Według autora jednego z diariuszy komisja liczyła 8 senatorów i 15 posłów (BUWr., Akc., 1949/439, k. 471-471v), według innego źródła składała się z 3 senatorów i 9 posłów (BJ 2274, k. 13v). Ku pierwszej wersji skłania się A. Borowiak (2010, 41) i piszący niniejsze słowa: A. Korytko (2015b, 212), natomiast za drugą wersją opowiedziała się A. Biedrzycka (2005, 44).

patrzeć nie chciała, różnie go bowiem tłumaczyła, różnie in vulgum rozsiewała nowiny i sposobów szukała, żeby się jeszcze jakokolwiek z tego munsztuku zedrzeć. To jednak wszystko panów pułkowników, którzy ich in officio różnymi zatrzymywali sposobami, dexteritas uśmierzyła, acz rozumiem, że do tego przyjazd mój efficacissime pomógł. Teraz tedy już z serc authorum mali bojaźń jest otarta za upewnieniem przeze mnie uczynionym o łasce ku nim J.K.M., której się oni bynajmniej nie spodziewali [...] (Korespondencja 2005, 542, S. Koniecpolski do J. Zadzika, obóz nad Taśminą u Kryłowa 5 VII 1639).

Na dwa tygodnie przed rozpoczęciem obrad sejmu Koniecpolski pisał do Władysława IV, żeby upomnieć się do Moskwy o wydanie Dymitra Huni. „Czemu – podkreślał – jeżeli się nie zabieży, nie spodziwać się na tamtej Ukrainie pokoju i nic dobrego, gdy w takiej bliskości swawola będzie miało takowe asillum. Upatrując tedy takowe niebezpieczeństwa tak od pogan, jako i od tej jeszcze nie do końca uciszonej swej-woli”, sugerował wojewodzie braclawskiemu Mikołajowi Potockiemu pozostanie na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej (Korespondencja 2005, 542, S. Koniecpolski do Władysława IV, Mikulińce 19 IX 1639).

Stosunek do Kozaczyzny pokazywały wypowiedzi na poszczególnych sejmach, które były jednym z ważniejszych forów wygłaszania opinii. Minął ponad rok od ostatniego powstania Jacko Ostrzanina (Ostranicy) i Dymitra Huni, kiedy szlachta zjechała do Warszawy na zwołany 5 X 1639 r. sejm zwyczajny. Sytuacja na Ukrainie była wprawdzie mniej więcej opanowana, emocje opadły, ale echa wydarzeń odzywały się jeszcze w niektórych – wprawdzie jednostkowych – wystąpieniach uczestników sejmowych obrad, co w jakimś stopniu pokazuje stosunek do wydarzeń na ziemiach ukraińskich.

Jako pierwszy do wydarzeń na Ukrainie odniósł się arcybiskup gnieźnieński Jan Lipski, który nie omieszczał w swoim wotum (7 października) podziękować hetmanowi Stanisławowi Koniecpolskiemu i polskim komisarzom za „uspokojenie Kozaków” (Diariusz sejmu 1639, 416). Przyłączał się do tych podziękowań dzień później biskup kijowski Aleksander Sokołowski, uważając, że „kozacka swawola [...] niezłe okiełznana” (ibidem, 420). Miał jednak obawy, „aby z tych głów, które teraz na palach widzimy miasto sapientiej (jako niekiedy z Jowiszowej głowy Minerwa) swawola znowu nie powstała” (ibidem). Starał się przy tym obie izby mocniej zainteresować sprawami ukraińskimi, wyliczając swoje podejrzenia wobec Kozaków. Mówił:

Podejrzane składki, z których ratują przez wojnę zubożałych mołojców. Podejrzane ich tak szlachetne pieczołowianie o szkody, których jako się in Anno 1623 i na szczęśliwej koronacji W. K. M. *mordicus* dopomagali, tak i teraz przy tymże stoją i powiadają póki to nie będzie, póty z Kozakami nie potrzeba spodziwać pokoju. Podejrzane na ostatek, że tak rzekę, mało niepogańskie bluźnierstwo, bo to śmieją mówić, i w szkole żakom swoim za materie dawać, że prawie wszystkie wiary dobre i niewiele między

sobą różne, okrom wiary katolickiej, bo insze wszystkie sekty w Boga wszechmogącego, sami katolicy w papieża wierzą. I dla tego [...] życzyłbym tego Kudaka, aby takż munsztuk przybrać tej katolickiej swawoli i tych, którzy ich na to a nie insi tylko popi, ich przełożeni sadzają, tak pokarać, żeby nigdy po tym na kiel nie brali, i tego pokoju obfitą krwią ludzi stanu szlacheckiego kupionej wiecznymi czasy buntami swemi nie wzruszali (ibidem).

Pozostali senatorowie nie odnieśli się do spraw kozackich. Także podczas obrad nie podnoszono już więcej kwestii kozackiej, a sejm utonął w sporach i ostatecznie rozszedł się bez uchwalenia konstytucji.

Dopiero 17 listopada, dzień po zakończeniu sejmu, na tajnej radzie senatu postanowiono Kozaków „utrzymać w zawieszeniu do mającego nastąpić sejmu”, a samą twierdzę w Kudaku „obsadzić silną załogą” (Radziwiłł 1980, 177-178), co było odpowiedzią na postulaty sejmików przedsejmowych (AGZ 1909, 422; ASZCh 2013, 208). Sam hetman Koniecpolski dwa tygodnie później pisał już z Hrubieszowa do kanclerza wielkiego koronnego Piotra Gembickiego, aby raczył „zagrzać o te pieniądze Kozakom i na Kudak” (Korespondencja 2005, 557, S. Koniecpolski do P. Gembickiego, Hrubieszów 30 XI 1639), tym bardziej że Zaporozcy byli potrzebni w walce przeciwko tatarskim zagonom. Po starciach z Tatarami w lutym 1640 r. Koniecpolski pisał do króla: „życzyłbym [...] Kozakom także pozwolić potężną ekskursyją i na morze, i do Krymu uczynić, co by i teraz mogło być wprawdzie” (Korespondencja 2005, 590, S. Koniecpolski do Władysława IV, Milijów 24 II 1640). Dalej dodawał: „włożywszy swejwoli kozackiej munsztuk w gębę a popuścić go im, nie snadno by się ich znowu ukróciło” (ibidem, 590). Miał też pełną świadomość, że kolejne niezrealizowane obietnice wobec Kozaków rejestrowych mogą doprowadzić do ponownego buntu, pisząc w tym samym liście: „To też W.K.M.P.m.m. godzi mi się oznajmić, że Kozacy bardzo gemunt, ochotę tracą i ci, którzy ich w posłuszeństwie trzymają, ręce opuszczają, nie mając żadnej konsolacji dotąd w tym, co im Rzeczpospolita naznaczyła” (ibidem, 591).

Kolejny sejm zwyczajny, zwołany dość szybko – z powodu rozejścia się bez uchwał poprzedniego – już w propozycji królewskiej przedstawionej przez kanclerza Piotra Gembickiego 26 IV 1640 r. zajął się „obroną Ukrainy” (Diariusz sejmu 1640, k. 24). Do spraw Kozaczyzny odniósł się podczas ceremonii witania króla marszałek poselski, podczaszy wielki koronny Jan Stanisław Jabłonowski, który zwrócił uwagę, że „nie skarano występnych Zaporoszczan, którzy jakoby securitatis cujusdam edicta in crimine czerni swojej podawali” (BCz, TN 137, 316). Fakt nieukarania powiązał z okazywaniem słabości państwa i „podawaniem okazyi do wojny” (ibidem).

Mała liczba wotujących senatorów nie sprzyjała jednak akcentowaniu spraw zabezpieczenia południowo-wschodnich rubieży Rzeczypospolitej³. Nad sprawą

³ Wota wygłosiło zaledwie 6 senatorów. Pod tym względem był to najgorszy wynik wśród sejmów za panowania Władysława IV Wazy (BUWr., Akc., 1949/440, k. 24).

kozacką pochylono się krótko przed zakończeniem obrad, najpierw 20 maja na tajnej radzie senatu, o której nie mamy szczegółowych informacji, a następnie 25 maja, kiedy posłowie kozaccy oddali posłom list, w którym prosili m.in. o przywrócenie dawnych praw i ukrócenie samowoli starostów (Radziwiłł 1980, 208-209; Diariusz sejmu 1640, k. 25v i 28v). Jak można wywnioskować z dorobku ustawodawczego i diariuszy sejmowych, postulaty Kozaków nie zyskały uznania w oczach posłów, co nie przeszkadzało w wykorzystywaniu Kozaków w starciach z Tatarami.

O stosunku elit do Kozaczyzny na początku lat 40. XVII w. świadczy też wypowiedź wojewody krakowskiego Stanisława Lubomirskiego. Wpływowy magnat pisał do szlachty sejmiku średzkiego w czerwcu 1641 r. w następujący sposób:

Nie godzi mi się jeszcze w tych krajach będącemu i Kozaków zaporowskich przypomnieć i pułku przy nich, który im jest jako munsztuk w gębie, aby ich naznaczona dochodziła zawsze płaca, ponieważ już są w dobry rząd wprawieni i Rzeczpospolita ma z nich w tym posłuszeństwie posługę i tutečni obywatele nie mają teraz jako przed tym srogiej opressyi (BCz, TN 138, 104, S. Lubomirski do sejmiku średzkiego, 18 VI 1641).

Słowa te były odpowiedzią na instrukcję królewską, w której Władysław IV utrzymywał, że Kozacy „dosyć czynią posłuszeństwu i powinności swej” (Pomniki 1840, 52). Przypominał jednak, iż nie otrzymują oni należnego żołdu i obawiał się, „aby detenta merentibus nie uczyniły między nimi niemałego poruszenia, i takową swawolą nie rzucili się do dawnych nałogów, i przez najazdy morskie z pogaństwem do roztrągnięcia pokoju przymierzanego nie dali przyczyny” (ibidem, 52). Stąd też władca zalecał szlachcie przyznanie Kozakom należnych pieniędzy, „aby to, co im się raz dobrowolnie i zgodnie pozwoliło, necessario i pewnie dochodziło” (ibidem, 53). Do królewskich zaleceń przychylnie odniosły się niektóre sejmiki przedsejmowe, zalecając posłom, aby upominali się o należny Kozakom rejestrowym żołd (AGZ 1909, 445; ASZCh 2013, 222)

Niestety, z sejmów w latach 1641-1642 pozostały jedynie szczątkowe informacje, że debatowano o rejestrze kozackim (7 IX 1641) (RA, Extranea 79) i wysłuchano kozackiego poselstwa (20 II 1642) (Radziwiłł 1980, 294). Dopiero autor jednego z diariuszy sejmowych sejmu zwyczajnego w 1643 r. podaje, iż pod sam koniec sejmu (24 marca) na posiedzeniu izb złączonych pojawił się problem Kozaczyzny przy okazji konstytucji dotyczącej zmniejszenia liczby wojska ukraińskiego. Głos zabierali wówczas m.in. prymas Maciej Łubieński, biskup kijowski Aleksander Sokołowski, Stanisław Koniecpolski, wojewoda sandomierski Krzysztof Ossoliński, wojewoda ruski Jakub Sobieski i kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński. Autor diariusza zapisał jedynie, iż wywodzili oni, „że to niepodobna, aby tak małą garścią ludzi tak przestronnej Ukrainy na 150 mil strzec miał. Kudaka odbieżeć albo i starszyzną kozacką rozprawić rzecz niebezpieczna. Bo i pokój z Turki za odbieżeniem Kudaka niepewny i Kozacy do zwykłej swejwoli udadzą” (Diariusz sejmu 1643, k. 145v).

W tym czasie stosunek do Kozaków dobrze oddają zalecenia znajdującego najlepiej sytuację na Ukrainie hetmana Koniecpolskiego z października 1643 r. dla wojsk tam stacjonujących. W punkcie 8 zapisał, że wojsko w województwie kijowskim ma przestrzegać tego, „aby Kozakom żadnej nie czynili przykrości i w domach ich stanowisk sobie nie czynili” (Korespondencja 2005, 557, S. Koniecpolski do J. Odrzywolskiego, Brody 24 X 1643)⁴.

Oczywiście, pojawianie się problemu Kozaczyzny lub schodzenie kwestii kozackich na dalszy plan wpisywało się w kontekst sytuacji zewnętrznej i było traktowane zupełnie przedmiotowo. Słusznie zauważyła Biedrzycka, że w okresie przed bitwą pod Ochmatowem w styczniu 1644 r. i po niej Kozaczyznę sprowadzono „do roli pozbawionej praw politycznych straży pogranicznej” (Biedrzycka 2000, 33). Trafnie ten stan oddaje posiedzenie jednej z rad senatu 27 II 1644 r. W protokole *senatus consulta* znalazł się taki zapis w kontekście odpowiedzi dla Porty:

jako JKM dosyć czyniąc paktom, swawolnych Kozaków effusione sanguinis poskromił i zatrzymał. A przez nich dosyć się im nie dzieje, bo nie tylko pakta przez napełnienie Budziaków Tatarami, z których podług pakt Amurathowych wojskiem ich spędzono, ale i emiry są wiolowane, że przeciwko nim inkursja do państw JKM stała się przez nich (Biedrzycka 2014, 172).

To, czego zdawała się nie dostrzegać elita sejmowa, zauważał sam Koniecpolski i jakaś część szlachty ziem wschodnich, która doceniała rolę Kozaków. Przed sejmem w 1645 r. szlachta wołyńska na sejmiku w Łucku zażądała:

Taż ratio habenda suplementu woyska Zaporozkiego, a przytem y samego woyska Zaporozkiego, aby nomen iego nie zginęło, ordynacją y melioracją, iakoby nie wtenczas, kiedy nastąpią woienne occasie, ale wczesnie, w przykrey a potrzebney castigaciy, przychenczone było do służby Rzeczy Pospolitey, aby uznali meliorem non deteriozem porządku, nizeli sweywoli swoiey condiciom (AJR, 301).

Podobnie szlachta ziemi lwowskiej, przemyskiej i sanockiej domagała się wypłacenia zaległego żołdu Kozakom (AGZ, 481). Coraz częściej zauważano też problem skarg kozackich na niedochodzenie do rejestrowych „stypendium od Rzeczypospolitej”, czego wyrazem było żądanie w sejmowej propozycji od tronu uchwalenia ustawy zabezpieczającej wypłatę należności Kozakom (Biedrzycka 2000, 33).

Kozaczyzna staje się pewnym języczkiem u wagi w momencie krystalizowania się królewskich planów wojny z Turcją. Znamienna jest tu wypowiedź z 1646 r. anonimowego autora do kasztelana krakowskiego (najprawdopodobniej Koniecpolskiego):

⁴ Analizę prawną hetmańskiego projektu przeprowadził Łopatecki (2012, 284-286).

Pokój [...] bardzo na słabej nici, którą że najsmadniej ekskursyja na morze kozacka przerwać może, Kozacy zaś są in potestate wmpa. Dla tegoż proszę i per amorem patriae obtestor, abyś chciał *authoritate sua obsistere* swejwoli ich. Bo to niepochybna, że byle na morze wychylili się, tedy niespodziane goście zwabią na nasze włosy (BCz, TN 140, 329).

W podobnym tonie wypowiadał się w tym samym czasie biskup poznański Andrzej Szołdrski w liście do wojewody krakowskiego Stanisława Lubomirskiego:

Rzecz potrzebna, aby z przedniejszych kilku sejmików napisać do jm pana hetmana *admonendo* go officii, żeby przestrzegał jakoby Kozactwo na morze nie wpadało, bo niepochybna, że Turczyn, który nie zwykł ze dwiema oraz wojny prowadzić prędko by się mógł z Wenety pojednać a na nas *vires* swoje obrócić (BCz, TN 140, 336-337).

Dyskurs o Kozaczyźnie w 1646 r. ogniskował się wokół planów wojennych Władysława IV. Wskazują na to nie tylko wypowiedzi przedsejmowe, lecz także w czasie obrad sejmowych. Miesiąc po rozpoczęciu obrad (28 listopada) pojawia się coraz więcej głosów w kontekście rozpuszczenia żołnierza i niedopuszczenia do wojny. Podczaszy koronny Mikołaj Ostroróg utrzymywał, że „napady kozackie należy powstrzymać, by morza nie czynili niebezpiecznym i nie klócili nas z Turkiem”. Marszałek izby poselskiej Jan Mikołaj Stankiewicz miał prosić króla w imieniu posłów m.in. o powstrzymanie Kozaków „od wychodzenia w morze i żeby nie dawali okazji do zerwania pokoju” (Radziwiłł 1980, 527) i żądał spalenia czajek (Oświęcim 1907, 175). Na kolokwium senatorsko-poselskim *absente rege* (1 grudnia) Ostroróg po raz kolejny poruszył problem Kozaczyzny, sugerując, żeby ewentualny bunt Kozaków powstrzymywała twierdza w Hadziaczu (ibidem, 538). 3 grudnia arcybiskup gnieźnieński Maciej Łubiński sprowadzał problem do tego, żeby Kozacy „byli w posłuszeństwie zatrzymani” (Oświęcim 1907, 187), na co kanclerz Jerzy Ossoliński był w stanie jedynie odpowiedzieć, iż „O Kozakach żadnej wiadomości nie ma; pośle o wiadomość do JMP. Krakowskiego [Mikołaja Potockiego]” (ibidem, 190).

Również w 1647 r. problem kozacki w większości dostrzegano przez pryzmat wojny z Turcją, co w słynnym z powodu antykrólewskiego charakteru wotum biskupa kujawskiego Wojciecha Mikołaja Gniewosza miało wyraz w zdaniu, żeby „Kozakom surowo zakazać na morze chodzić” (BCz, TN 141, 158). Tymczasem nad Dnieprem nabrzmiwały konflikty między ludnością ukraińską a posiadaczami wielkich własności, starostami, urzędnikami, dzierżawcami dóbr. Oprócz nadużyć ekonomicznych kanwą sporów stanowiła religia. Dobrze orientował się w sytuacji hetman Mikołaj Potocki, który oburzony wyrządaniem krzywd przewidywał w liście do kanclerza Ossolińskiego pisanym z Baru 21 XI 1647 r.:

Zaledwie nie przyjdzie do tego, że ta milicyja zginie albo więc jako na ojczyznę z przyczyny *intestini belli* zwali tempestatem, bo zaprawdę uprzykrzyć się im takowe *praejudicia* muszą, i z żalu *extrema* tentabunt, albo się dzierżawcom swoim w poddaństwo oddadzą albo też do jakiego rzucą się buntu (BCz, TN, 141, 315).

Sugerował też, aby król nie tylko przysłał odpowiedni uniwersał dyscyplinujący podstarościch i dzierżawców, lecz także komisję, która zbadałaby nadużycia, „bo aliter tej swawoli panów podstarościch nie zabieży się” (BCz, TN, 141, 316). Był to głos wołającego na puszczy, ponieważ ostry kurs wobec Kozaków nie zmalał, mimo wcześniejszych poleceń Władysława IV, który w czerwcu żądał od Aleksandra Koniecpolskiego, aby „krzywd żadnych tym Kozakom czynić namiestnikom swoim nie dopuszczał, a przy ich prawach i wolnościach całe ich zachował, mając wzgląd na to, że to dobrze nam i ojczyźnie zasłużyli i zasługują” (BCz, TN, 141, 269).

Z powyższego przeglądu stanowisk wobec spraw kozackich wynika jedno podstawowe spostrzeżenie – elita szlachecka bagatelizowała problemy na ziemiach ukraińskich, sprowadzając je do trzymania w ryzach Kozactwa i myślenia, że w ten sposób problem sam się rozwiąże. Słusznie zauważył Nagielski, że nie dostrzegano „wzrostu liczebności Kozaków, rosnącej ich świadomości narodowej, odmiennego składu społecznego oraz ścisłego związku z hierarchią prawosławną” (Nagielski 2010, 64). Wszystkie działania elit szlacheckich były obliczone na doraźne załatwianie problemów na Ukrainie. Trzymanie i popuszczanie munsztuku to był główny przekaz idący od liderów opinii publicznej do szlachty, a fiaska kolejnych bezskutecznych poselstw na sejmy i niewypłacanie należnych pieniędzy od 1643 r. powodowały, że Kozaczyzna dojrzewała do buntu.

Bibliografia

Źródła

- Akta grodzkie i ziemskie (AGZ) (1909). T. 20: Lauda sejmikowe. T. 1. Lwów.
- Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572-1668 (ASZCh) (2013). Bondyra, W./Gmiterek, H./Ternes, J. (oprac.). Lublin.
- Архив Югозападной России (AYR) (1861). Ч. 2. Т. 1. Киев. [Архивъ Югозападной Россіи (AJR) (1861). Ч. 2, Т. 1. Кіевъ.]
- Biblioteka Czarotorskich w Krakowie (BCz). 390, Teki Naruszewicza (TN) 137, 138, 140, 141.
- BIEDRZYCKA, A. (2014), Sprawozdania z rad senatu 1643-1645. W: Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. 59, 139-198.
- Consilium septima septembris (1641), Riksarkivet w Sztokholmie (RA), Extranea IX. Polen, 79 [b.p.].
- Diariusz sejm (1638a), Diariusz sejm sześcinniedzielnego 10 martii zaczętego, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr.), Akcesja (Akc.), 1949/439.
- Diariusz sejm (1638b), Diariusz sejm walnego sześcinniedzielnego warszawskiego 10 martii zaczętego r. 1638, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ), 2274.
- Diariusz sejm (1639), Diariusz sejm walnego warszawskiego sześć niedzielnego 1639 pro die 5ta octobris złożonego, rozerwanego, Biblioteka Czarotorskich w Krakowie, 390.
- Diariusz sejm (1640), Diariusz sejm walnego warszawskiego 1640, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Akcesja, 1949/440.
- Diariusz sejm (1643), Diariusz sejm walnego warszawskiego 1643, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Akcesja, 1949/440.
- Korespondencja (2005), Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. Biedrzycka, A. (red.). Kraków.

- OKOLSKI, S. (1858), *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637*. Kraków.
- OŚWIĘCIM, S. (1907), *Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643-1651*. Kraków.
- Pomniki (1840), *Pomniki dziejów Polski wieku siedemnastego*. Wrocław.
- RADZIWIŁŁ, A. S. (1980), *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 2. Przyboś, A./Żelewski, R. (red., tłum.). Warszawa.
- Volumina Constitutionum (VC) (2013). T. 3: 1611-1640. Vol. 2: 1627-1640. Grodziski, S./Kwiecień, M./Karabowicz, A. (oprac.). Uruszczyk, W. (przedm.). Warszawa.

Opracowania

- BIEDRZYCKA, A. (2000), *Złoty pokój: Kozacy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647*. W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 127, 27-38.
- BIEDRZYCKA, A. (red.) (2005), *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646*. Kraków.
- BOROWIAK, A. (2000), *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648)*. W: Nagielski, M. (red.), *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*. Warszawa, 25-44.
- BOROWIAK, A. (2010), *Powstanie kozackie 1638*. Zabrze.
- CZERMAK, W. (1895), *Plany wojny tureckiej Władysława IV*. Kraków.
- DROZDOWSKI, M. R./CHYNCZEWSKA-HENNEL, T. (2008), *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI-XVII w. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*. W: *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*. I: *Spółeczeństwo a polityka*, 165-222.
- FRANZ, M. (2007), *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku*. Toruń.
- HRUSZEWSKYJ, M. (1922), *Istoriya Ukrainy-Rusi*. Vid. 2. T. 8. Cz. 2. Kyjiv/Wien. [Грушевський, М. (1922), *Історія України-Русі*. Вид. 2. Т. 8. Ч. 2. Київ/Відень.]
- KORYTKO, A. (2015a), „Na których opiera się Rzeczpospolita”. *Senatorowie koronni za Władysława IV Wazy*. Olsztyn.
- KORYTKO, A. (2015b), *Stanisław Koniecpolski jako senator na sejmach dwóch Wazów*. W: Jędrzyak, J./Koreś, D./Strauchold, G. et al. (red.), *Kadry decydują o wszystkim*. *Studia z zakresu biografistyki wojskowej*. Wrocław, 201-218.
- ŁOPATECKI, K. (2012), „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok.
- MAJEWSKI, W. (1973), *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r.* W: *Przegląd Historyczny*. 64/2, 267-282.
- NAGIELSKI, M. (1991), *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632-1648)*. W: *Przegląd Wschodni*. 1/4, 791-816.
- NAGIELSKI, M. (2010), *Ukraińcy*. W: *Kopczyński, M./Tygielski, W. (red.), Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 55-78.
- OPALIŃSKI, E. (1981), *Postawa polityczna szlachty województwa sieradzkiego w latach 1587-1648*. W: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 26, 47-68.
- SERCZYK, W. A. (1984), *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków.
- SERCZYK, W. A. (1999), *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*. Warszawa.
- SIDORSKI, R. (2010), *Sejmik średzki wobec Kozaczyzny ukraińskiej do 1648 roku*. W: *Meritum*. 2, 39-46.
- TOMKIEWICZ, W. (1930), *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638*. W: *Kwartalnik Historyczny*. 44/1(2), 130-175.
- TRAWICKA, Z. (1972), *Sejm z roku 1639*. W: *Studia Historyczne*. 15/4(59), 551-598.
- WISNER, H. (1978), *Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646*. W: *Kwartalnik Historyczny*. 85/2, 255-268.
- WÓJCIK, Z. (1961), *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- WÓJCIK, Z. (1989), *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków.

BARBARA KRYSZTOPA-CZUPRYŃSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2184-4109>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

GRODNO W XVIII WIEKU W RELACJACH PODRÓŻNIKÓW Z EUROPY ZACHODNIEJ

Grodno in the 18th century in the accounts of travelers from Western Europe

SŁOWA KLUCZOWE: Grodno, XVIII wiek, podróżnicy, Zachód, relacje, przemiany

KEYWORDS: Grodno, the 18th century, travelers, the West, accounts, transformation

ABSTRAKT: The article shows the transformation that Grodno underwent in the 18th century in the light of accounts of peregrinates from Western Europe. In the first half of the century, a provincial, uninteresting Lithuanian town reluctantly visited by Western European travelers, in the second half of the century gained significantly a power of attraction. To a large extent, the city owed its transformation to Lithuanian Court Treasurer Antoni Tyzenhauz, which the travelers emphasized unanimously. The change in the face of the city was also reflected in eighteenth-century Western European publications.

Początki Grodna sięgają najprawdopodobniej końca X w., na co wskazują odkrycia archeologiczne. Nie ma natomiast wątpliwości, że interesujący nas gród nad Niemnem istniał w 1116 r., o czym wzmiankują staroruskie latopisy (Gordziejew 2002, 19-20). W XIII w. Grodno wchodziło w skład Litwy, jednak z powodu strategicznego położenia w środkowym biegu Niemna było przedmiotem zakusów zarówno książąt halicko-wołyńskich, jak i zakonu krzyżackiego (Baliński/Lipiński 1846, 356-357; Jodkowski 1923, 4-7). Przywilej na prawo niemieckie (odmiana magdeburska) Grodno otrzymało od wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka 21 marca 1496 r. (Borowik 2005, 9). Od tego momentu nastąpił dynamiczny rozwój miasta. Szczególnie dobrym okresem dla nadniemeńskiego ośrodka było panowanie Stefana Batorego, który lubił to miasto i spędzał tu dużo czasu (Baliński/Lipiński 1846, 364-365; Jodkowski 1923, 19-20). Sprzyjającą koniunkturę przerwała wojna polsko-rosyjska rozpoczęta w 1654 r. i zdobycie Grodna w następnym roku przez wojska moskiewskie¹. Miasto znalazło się w opłakanym

¹ Warto zauważyć, że informacje o tragicznej sytuacji miast litewskich, w tej liczbie również Grodna, spowodowanej działaniami wojennymi dotarły do Londynu do angielskiego szefa wywiadu, sekretarza

położeniu, zaś miary nieszczęść dopełniła zaraza dziesiątkująca mieszkańców w 1657 r., a następnie pożar, który strawił śródmieście w 1672 r. (Gordziejew 2002, 47-48, 68, 89; Dubas-Urwanowicz 1997, 18)². Sytuację tego ośrodka miejskiego poprawiła konstytucja sejmowa z 1673 r. postanawiająca, że co trzeci sejm, za wyjątkiem konwokacyjnego, elekcyjnego i koronacyjnego, będzie odbywał się w Grodnie. Tym samym miasto zyskało nieformalny status trzeciej stolicy Rzeczypospolitej. W chwili uchwalania owej konstytucji, z uwagi na zubożenie mieszkańców spowodowane wzmiankowanymi klęskami, sejm z 1673 r. uwolnił grodnian od podatków na trzy lata, zobowiązując ich jednocześnie, aby „przez te lata budowali, tak mieszczanie, iako y żydzi, dla wygody na Seymy przysze przyieżdzających” (Volumina 1860, 67 i n.).

Nastały trzy dekady, podczas których Grodno cieszyło się względny spokojem i powoli odbudowywało swoją świetność. Czas leczenia ran przerwany został gwałtownie w 1702 r. wraz z wkroczeniem armii szwedzkiej do miasta. Wielka wojna północna, która rozpoczęła się dwa lata wcześniej i trwała do 1721 r., mocno zachwiała dobrobytem miasta. Zniszczenia, które poczynili Szwedzi, rabunki i kontrybucje dokonane przez Rosjan sprawiły, że nadniemeński gród wyszedł z wojny w oplakany stan. O tym, jak zła była wówczas kondycja miasta, świadczy fakt, że zostało ono zwolnione przez Augusta II od podatków i poborów wojskowych (Jodkowski 1923, 29-30; Gordziejew 2002, 44-45 i n.).

Nieliczni peregrynanci z Zachodu, którzy docierali do Grodna za czasów panowania na polskim tronie pierwszego z Wettynów (byli do głównie dyplomaci przybywający w ślad za dworem królewskim na sejmy tu organizowane), nie pozostawili obszernych opisów dotyczących miasta. Z reguły znajdujemy jedynie krótkie wzmianki odnoszące się do Grodna, z których można wnosić, że przybysze z zachodniej Europy pobyt w mieście traktowali jako przeżycie ekstremalne, marząc o jak najszybszym wyjeździe stąd. Dobrym przykładem może być brytyjski dyplomata, akredytowany u boku Augusta II, George Woodward, obserwujący sejmy grodzieńskie w latach 1729 i 1730. Anglik w depeszach wysyłanych do Londynu do podsekretarza Departamentu Północnego, George’a Tilsona i Charlesa Delafaye’a, przedstawił miasto jako leżącą na końcu świata mieścinę. Stwierdził, że jest to najbardziej ponure i nędzne miejsce, jakie można sobie wyobrazić³. Woodward zwracał uwagę na fatalny stan nawierzchni miejskich ulic, które – jak zauważał – po kilku deszczowych dniach stawały się ledwie przejezdne (SP 88/35, 1 IX 1729).

stanu Johna Thurloe’a. W doniesieniu z 22 października 1655 r. jeden z agentów Thurloe’a pisał: „(that great and goodly metropolis) Grodno, and many other towns of Littaw, are horridly defaced, ruined, or quite laid into ashes” (Birch 1792, 78).

² Spłonęły wówczas 163 budynki.

³ „[...] [i]tis the most dismal place imaginable” (SP 88/35, 2 VII 1729); „it is a most miserable place” (SP 88/35, 13 VIII 1729); „Grodno is certainly a most detestable place” (SP 88/35, 1 IX 1729); „how the world goes, for I am here, quite in a corner of it” (SP 88/35, 8 IX 1729).

Faktycznie była to stała bolączka Grodna, którą kolejni władcy próbowali rozwiązać, wydając, poczynawszy od XVI w., przywileje nakazujące mieszczanom brukować place i ulice oraz dokonywać stałych, potrzebnych napraw nawierzchni (Jodkowski 1923, 21; Gordziejew 2002, 82-83). Jednak mieszczanie wykazywali się niewielką troską pod tym względem, skoro jeszcze w końcu drugiej połowy XVIII w. stan ulic nie uległ większej poprawie. Co prawda francuski astronom ksiądz Jean-Baptiste Chappe d'Auteroche, który przejeżdżał przez Grodno, podróżując do Tobolska na Syberii w 1762 r., w opublikowanym dziele, będącym opisem odbytej podróży, zapewnił, że całe miasto było wybrukowane różnokolorowymi granitami, ale była to informacja nieprawdziwa (Chappe d'Auteroche 1770, 17). Georg Forster, sławny niemiecki przyrodnik o szkockich korzeniach, który przebywał w Grodnie w listopadzie 1784 r. skarżył się, że przemierzał miasto „błotnistymi ulicami” (Forster 1963, 77 i n.). Z kolei niemiecki pisarz Joachim Christoph Friedrich Schulz w 1793 r. odnotował co prawda bruk, leżący tu w niektórych miejscach, ale wyznał, iż „ledwie się może nazywać tym imieniem, bo po najmniejszym deszczu strumienie błota go zalewają” (Schulz 1956, 40)⁴.

Przez cały XVIII w. w Grodnie wciąż dominowała zabudowa drewniana, co powodowało, że miasto było w dużym stopniu narażone na zagrożenie pożarowe. Odczuł to wspomniany Woodward, który 10 dni po przybyciu do Grodna relacjonował w liście do Londynu, iż już kilkakrotnie przeżył alarmy wywołane małymi pożarami. Konstatował, że jedynie bezwietrzna pogoda ocaliła miasto przed katastrofą, które – będąc w całości pobudowane z drewna – łatwo może paść łupem płomieni. Stwierdzenie Anglika, iż „wszystkie budynki są w całości z jodły” (SP 88/37, 12 X 1730), było oczywiście nadużyciem – w mieście wznosiło się kilka murowanych kościołów, stało też trochę kamienic przy Rynku oraz przy ulicy Zamkowej (Jodkowski 1923, 65-102; Schlemüller 1912, 8-12). Natomiast nie było cienia przesady w przekonaniu, że ogień zaproszony przy suchej i wietrznej pogodzie może być dla miasta katastrofalny, o czym grodnianie w XVIII w. przekonali się kilkakrotnie. Szczególnie źle w ludzkiej pamięci zapisał się pod tym względem rok 1753, kiedy to miasto nawiedziły dwa potężne pożary – w maju i we wrześniu. Zniszczenia były na tyle duże, że odbiły się echem w zachodniej Europie. W połowie czerwca 1753 r. „The London Gazette” informowała czytelników, iż majowy pożar strawił większą część Grodna oraz iż aresztowano osoby podejrzane o celowe podłożenie ognia, choć nie postawiono nikomu zarzutów (LG, 16 VI 1753). W październiku tego samego roku gazeta donosiła o stratach, które kolejny pożar spowodował w nieszczęsnym mieście 21 września, wyliczając m.in. że pastwą pożaru

⁴ Książka Schulza opisująca podróż, którą ten odbył z Rygi do Warszawy w latach 1791-1793, po raz pierwszy ukazała się w Berlinie w języku niemieckim w latach 1795-1796 jako dzieło anonimowego autora. Od razu wzbudziła szerokie zainteresowanie i szybko doczekała się wydań w tłumaczeniu na inne języki oraz wznowień w języku niemieckim. Po polsku po raz pierwszy ukazała się z inicjatywy J. I. Kraszewskiego w Dreźnie w roku 1870 pod tytułem „Polska w roku 1793 według podróży Fryderyka Szulca”.

padło 213 domów (LG, 20 X 1753). Zaś miesiąc później czytelnicy „The London Gazette” mogli przeczytać, iż grodzieńscy mieszczanie z zapalem zabrali się za odbudowę swego miasta (LG, 24 XI 1753). W tym miejscu warto zauważyć, że do rozmiaru pożogi z 1753 r. przyczynili się w pewnym stopniu sami mieszkańcy, którzy nie dość pieczołowicie troszczyli się o zabezpieczenia przeciwpożarowe, a częstokroć wręcz lekceważyli wypełnianie przepisów dotyczących bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Co ciekawe, rewizja przeprowadzona w 1787 r. wykazała, iż większość mieszkających w śródmieściu wciąż nie przestrzegała przepisów dotyczących ochrony przed pożarem (Gordziejew 2002, 83-84).

Od późnego średniowiecza znaczący odsetek mieszkańców Grodna stanowiła ludność żydowska. Uzyskała ona w mieście prawa, które, mimo wprowadzanych od połowy XVII w. ograniczeń, umożliwiały jej całkiem satysfakcjonującą egzystencję (Dubas-Urwanowicz 1997, 13-15). Według znawcy XVIII-wiecznego Grodna Jerzego Gordziejewa Żydzi byli najliczniejszą etniczno-wyznaniową grupą w mieście i w połowie lat 60. XVIII w. mieszkało ich tu ponad 2,5 tys., co zapewne stanowiło ok. 40-45% ludności Grodna (Gordziejew 2002, 261 i n.). Na wielką liczbę wyznawców religii mojżeszowej w mieście zwracali uwagę wszyscy peregrynanci z Zachodu, bowiem taka struktura etniczna tego miejsca była dla nich zaskoczeniem. Zjawiska i sytuacje niecodzienne w potocznym przekazie często i łatwo osiągają wyolbrzymione rozmiary i tak zdarzało się w tym wypadku. Woodward, jeszcze przed ujrzeniem Grodna, w depeszy do Londynu donosił, iż z informacji, które doń dotarły, wynikało, że miasto było zamieszkałe głównie przez Żydów, chrześcijanie, poza nielicznymi wyjątkami, mieli mieszkać wyłącznie w klasztorach⁵.

Niechęć Woodwarda do Grodna potęgował fakt, że chociaż nie było tam niczego, co według niego zasługiwałoby na pozytywną ocenę, to pobyt w mieście był nieproporcjonalnie drogi. Skarżył się, iż życie w mieście nawet w najskromniejszych warunkach kosztuje bardzo drogo (SP 88/35, 2 VII 1729; 13 VIII 1729; SP 88/37, 12 X 1730). Anglik zapewniał podsekretarza stanu Tilsona, że równie źle jak on mniemanie o Grodnie mają wszyscy zagraniczni dyplomaci, którzy uczestniczyli w sejmie grodzieńskim (SP 88/35, 17 IX 1729). Na drożyznę w mieście i liche zaopatrzenie skarżył się w 1705 r. również inny angielski dyplomata Charles Whitworth (Hartley 2017, 67).

Lepsze oceny od peregrynantów zachodnich Grodno poczęło zbierać w drugiej połowie XVIII w., zwłaszcza w trzech ostatnich dekadach istnienia Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, lata 1765-1780 w dziejach Grodna zyskały określenie „Holandia kwitnąca”. Intensywny rozwój przypadający na te lata miasto zawdzięczało głównie staraniom podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza, starosty grodzieńskiego i administratora ekonomii królewskich w Wielkim Księstwie

⁵ „...and excepting the convents, I heard it reckon[e]d, that there are not above six or seven christians in the whole Town” (SP 88/35, 2 VII 1729).

Litewskim. Postać Tyzenhauza zarówno wśród jemu współczesnych, jak i później – wśród historyków próbujących opisać starostę grodzieńskiego i jego dokonania – wzbudzała kontrowersje, co skutkowało skrajnie różnymi ocenami jego osoby (Jedlicki 1974, 147-148; Filipczak 2000, 181-184; Kuźma 2005, 355-367). Nie zagłębiając się w owe polemiki – wszak nie osoba Tyzenhauza jest przedmiotem niniejszego artykułu – wypada stwierdzić, że zamysły podskarbiego i rozmach jego reform nie przełożyły się na osiągnięte efekty. Wiele z zainicjowanych przez Tyzenhauza przedsięwzięć upadło wraz z upadkiem w 1780 r. ich architekta, niemniej lista działań podjętych przez podskarbiego w ciągu półtorej dekady publicznej aktywności jest imponująca. Za jego sprawą w Grodnie otwarto 15 manufaktur oraz wzniesiono wiele nowych budynków, utworzono Królewską Szkołę Lekarską oraz szkoły akuserek, mierniczych, budowniczych, artystyczną i Korpus Kadetów, założono pierwszy na Litwie ogród botaniczny, powstały szpital i apteka. W mieście pojawiła się drukarnia i zaczęła ukazywać się „Gazeta Grodzieńska”, rozpoczęły działalność balet i orkiestra, rozwinął się teatr (Jaroszewicz 1845, 126-132; Jędrychowski 2012, 17-25).

Sprowadzony w 1775 r. z Lyonu, w celu utworzenia w Grodnie szkoły weterynaryjnej⁶, lekarz i przyrodnik Jean Emanuel Gilibert (1741-1814) był pod wrażeniem dzieła Antoniego Tyzenhauza, który sennie litewskie miasto w krótkim czasie zamienił w rozwijający się ośrodek kulturalno-gospodarczy. Francuz uznał za wskazane poinformowanie swoich rodaków oraz zachodnioeuropejskich uczonych o dokonaniach podskarbiego. Wprowadzone w Grodnie zmiany oraz wizytę króla Stanisława Augusta, który przybył do miasta we wrześniu 1777 r., aby osobiście zaznajomić się z oświeceniowymi inwestycjami Tyzenhauza, Gilibert opisał w liście do swego przyjaciela Louisa Viteta, lekarza z Lyonu. Napisany w języku francuskim list został wydrukowany i był rozsyłany do europejskich przedstawicieli nauki (Zawadzki 1963, I, 380; Daszkiewicz 2009, 212-213). Warto nadmienić, iż owa królewska wizyta w Grodnie przyczyniła się do zapoznania z grodzieńskimi inwestycjami opinii publicznej w Prusach, bowiem pruskie gazety relacjonowały podróż polskiego monarchy na Litwę swoim czytelnikom (Bernoulli 1780, 41-42).

Sytuacja polityczna Rzeczypospolitej w ostatnich dekadach XVIII w. budziła zainteresowanie europejskiej opinii publicznej. Mieszkańcy Europy Zachodniej z zaciekawieniem sięgali po teksty poświęcone zagadnieniom związanym z państwem polsko-litewskim. Więcej niż dawniej było też takich osób, które na własne oczy chciały zobaczyć to niegdyś potężne, a w końcu XVIII w. upadające na oczach Europy państwo środkowoeuropejskie. W tym czasie różnego rodzaju podróżnicy chętniej też odwiedzali – mające większą siłę przyciągania aniżeli w okresie wcześniejszym – Grodno. Niektórzy z nich pozostawili obszerniejsze bądź skromniejsze opisy

⁶ Ostatecznie idea szkoły weterynaryjnej upadła, bowiem młodzież litewska nie była zainteresowana zgłębianiem sztuki leczenia zwierząt. Wiedza i umiejętności Giliberta zostały wykorzystane do utworzenia, a potem funkcjonowania Królewskiej Szkoły Lekarskiej i ogrodu botanicznego (Bohusz 1820; Wrzosek 1925, 155-156; Sławiński 1948-1958, 465).

miasta i jego atrakcji. Owo zainteresowanie Grodnem wyjaśnił angielski historyk William Coxe (1748-1828), który odwiedził Rzeczpospolitą w 1778 r. Anglik zauważył, że chociaż Wilno było stolicą Litwy, to centralną rolę w Wielkim Księstwie Litewskim pełniło właśnie Grodno (Coxe 1784, 253)⁷.

Niektórzy peregrynanci zwracali uwagę na rozległość terytorialną miasta, jednocześnie zaznaczając, iż nie było ono zbyt ludne. Coxe szacował, że Grodno liczyło ok. 4 tys. mieszkańców, poza osobami zatrudnionymi w manufakturach. Kalkulował, iż Żydzi, bardzo licznie występujący w całej Litwie, stanowili ok. 1/4 grodnian (ibidem 1784, 256-257). Były to liczby zaniżone – Anglik nie doszacował zarówno całej populacji miasta, jak i odsetka mieszkańców wyznania mojżeszowego (por. wyżej).

Przyjezdni, którzy mieli okazję znaleźć się w Grodnie w czasie trwania któregoś z sejmów, kiedy przybywały do miasta rzesze szlachty, skarżyli się na zatłoczenie miasta, szczupłość bazy lokalowej, kłopoty aprowizacyjne i wynikającą stąd drożyznę. Były to problemy, z którymi mierzono się od czasu pierwszego sejmu grodzieńskiego w 1678 r. do ostatniego w 1793 r. Sytuacji nie poprawiła ani budowa w mieście nowych domów, dworów i pałacyków magnackich, ani Nowego Zamku wzniesionego przez Augusta III (Forster 1963, 77-78; Heyking 1963, 146-147 i n.; Schulz 1956, 40-41).

Jeszcze w drugiej połowie XVIII w. wszyscy podróżnicy zgodnie odnotowywali lichy stan miejskiej zabudowy, która w przeważającej części była drewniana. Podkreślali, że w mieście dominowały nędzne chałupy (szczególnie złe wrażenie robiły na peregrynantach części miasta zamieszkałe przez ludność żydowską), zaś nieliczne dwory i pałace również nie prezentowały się okazale, lata świetności mając z reguły za sobą (Coxe 1784, 253, 256-257). Forster, w swoim dzienniku podróży po Polsce z 1784 r., odnotował wyłącznie tę mało atrakcyjną wizualnie stronę Grodna, określając je epitetem „nędzne”. Faktem jest, że wizytował miasto w listopadzie, kiedy deszcze sprawiały, iż ulice stawały się ledwie przejezdne, a późnojesienna aura nie dodawała uroku podniszczonej zabudowie (Forster 1963, 77). Lepsze wrażenie Grodno wywarło na Wilhelmie Schlemüllerze, który przybył tu 4 października 1752 r. On również zwrócił uwagę na zanieczyszczone ulice i drewnianą zabudowę miasta, gdzie piękne pałace mieszały się z nędznymi chałupami, jednak potrafił docenić piękno i uznał za godny opisanie cały szereg grodzieńskich budowli (Schlemüller 1912, 8-12). Natomiast Schulz, który oglądał miasto w maju 1793 r., zaobserwował, iż szczególnie pięknie prezentowało się ono z góry, z pewnej odległości dzięki malownicznemu położeniu w dolinie Niemna. Na plan pierwszy wybijały się liczne kościoły z wieżami oraz nowoczesnie zaprojektowane, choć już rozsypujące się, murowane pałace i domy, odcinające się od reszty drewnianej zabudowy. Odnotował, że wjazd do miasta był również dość atrakcyjny, gdyż wzdłuż traktu usytuowane były zamek królewski oraz siedziby najmożniejszych, ponadto przejeżdżało się

⁷ „Though Vilna is the capital, yet Grodno is esteemed the principal town in Lithuania”.

po solidnym moście. Schulz także dostrzegł ogromne kontrasty w miejskiej zabudowie, gdzie efektowne budowle sąsiadowały z rozwalającymi się chatami. Stwierdzał przy tym, że istnienie tak dużych dysproporcji w zabudowie jest charakterystyczne dla wszystkich miast w Rzeczypospolitej (Schulz 1956, 39-40).

Uwagę podróżników przykuwały dwie kwestie, których opisy krótsze bądź dłuższe znaleźć można niemal we wszystkich relacjach, opowiadających o Grodnie w ostatnich dekadach XVIII w. Były to założone przez Tyzenhauza manufaktury oraz Królewska Szkoła Lekarska z jej imponującym ogrodem botanicznym. Przedsięwzięcia te u większości podróżnych wzbudzały nieklamane uznanie. Szczegółowo opisał je urodzony w Bazylei astronom i matematyk Johann Bernoulli, wizytujący Grodno w 1778 r. Pobyt w nadniemeńskim mieście był jednym z etapów odbytej przez Szwajcara w latach 1777-1778 podróży, wiodącej przez Brandenburgię, Pomorze, Prusy, Kurlandię, Rosję i Polskę. Jako uczony Bernoulli był mocno zainteresowany instytucjami naukowymi, pracami i osiągnięciami badaczy, zgromadzonymi kolekcjami eksponatów związanych z historią naturalną, jak też zebranymi księgozbiorami. Będąc w Grodnie, starał się zaspokoić swoją ciekawość w tych kwestiach, a miał ku temu możliwości, wszak miasto przeżywało w tym czasie edukacyjny oraz gospodarczy rozkwit. Bernoulli odwiedził wspomnianego wcześniej Giliberta, pełniącego w Grodnie funkcję profesora szkoły medycznej, zarazem twórcę katedry historii naturalnej. Obejrzał jego księgozbiór, gabinet osobliwości, zapoznał się z dokonaniem przyrodnika. Miał też okazję odnowić znajomość z podskarbin Tyzenhauzem, który przed laty wizytował jego obserwatorium w Berlinie. Ponadto zwiedził część manufaktur utworzonych przez hrabiego. Bernoulli w czasie pobytu w nadniemeńskim grodzie prowadził bardzo skrupulatne notatki. Po powrocie do Berlina, gdzie mieszkał i pracował, opierając się na dostępnych publikacjach książkowych oraz czasopismach dotyczących Rzeczypospolitej, rozszerzył i uzupełnił swoje notatki, wydając je w formie książki (Bernoulli 1780). Była to praca o tyle ważna, że szybko stała się popularna i poczytna na Zachodzie, tym istotniejszy wydaje się obraz Grodna nakreślony ręką tego wybitnego uczonego (ibidem, 34-52).

Bernoulli w swym dziele nie szczędził słów uznania dla Królewskiej Szkoły Lekarskiej. Wyrażał przekonanie, iż była to znakomita instytucja, przynosząca królowi Stanisławowi Augustowi prawdziwy splendor. Zauważał, że wcześniej Rzeczpospolita musiała bazować na medykach sprowadzanych z zagranicy, gdyż rodzima nauka lekarska stała na marnym poziomie, stąd idei kształcenia własnych kadr medycznych nie można było przecenić. Uczony odnotował, iż młodzież kształcąca się w sztuce lekarskiej korzystała z doskonałego zaplecza. Pomyślano o wielkiej i pięknej bursie przeznaczonej na mieszkania dla studentów (podczas wizyty Szwajcara w Grodnie nie była ona jeszcze ukończona). Młodzi adepci medycyny mieli do dyspozycji stosowny księgozbiór. Bernoulli z uznaniem odnotował, że ów zbiór książek był bardzo wartościowy. Znajdowały się w nim nie tylko paryska „Encyklopedia”, lecz także szereg najnowszych pozycji

z zakresu medycyny i historii naturalnej wydanych we Francji oraz w Niemczech. Co więcej, niektóre z nowości uczony zobaczył po raz pierwszy. Zdobywać i utrzymywać wiedzę pomagały studentom różne pomoce i narzędzia naukowe (niektóre bardzo kosztowne) oraz liczne okazy „historii naturalnej”. To głównie na ich potrzeby, w celu doskonalenia wiedzy praktycznej, założono ogród botaniczny. Bernoulli docenił wkład i efekty pracy Giliberta. Był pod wrażeniem zarówno wielkości ogrodu botanicznego, jak i poziomu jego utrzymania. Bardzo pozytywnie oceniał również osiągnięcia naukowe Francuza w zakresie systematyki roślinności występującej na Litwie (ibidem, 36-41).

Uczony obejrzał również niektóre z manufaktur, ale – jak nadmieniał w swej książce – nie miał dość czasu, aby wszystkiemu dokładnie się przyjrzeć i sporządzić szkice, stąd opisując je, bazował na wspomnianym liście Giliberta, podpierając się swymi osobistymi spostrzeżeniami. Bernoulli bardzo pozytywnie wypowiadał się o artykułach wytwarzanych w grodzieńskich zakładach oraz o biegłości pracowników w nich zatrudnionych. Był pełen uznania dla dokonań organizacyjnych Tyzenhauza, którego nie mógł się wręcz nachwalić. Ku jego uciesze podskarbi okazał się nie tylko znakomitym organizatorem i przedsiębiorcą, lecz także miłośnikiem sztuki, który kolekcjonował obrazy oraz inne dzieła artystyczne, ponadto utrzymywał wielką orkiestrę, wystawiał sztuki teatralne i komedie muzyczne. Szwajcar zaznaczył, że to nie koniec dokonań hrabiego, gdyż przymierzał się on do budowy porządnego teatru oraz obserwatorium astronomicznego, do którego już zamówił w Anglii przyrządy. Bernoulli odnotował też działanie w Grodnie Szkoły Kadetów, w murach której pobierało nauki 30 niezamożnych synów szlacheckich (ibidem, 41-51).

Samo miasto również wywarło pozytywne wrażenie na przybyszu z Berlina, który zdawał się dostrzegać jedynie jego piękne strony. Bernoulli w swej książce wymienił budowle godne obejrzenia, co ciekawe nie wszystkie z nich zapamiętał, ale przytoczył je, posiłkując się dziełem najslawniejszego geografa niemieckiego swoich czasów – Antona Friedricha Büschinga (ibidem, 51). Należy podkreślić, że w opinii Bernoulliego miasto wypadło znakomicie – uczony bowiem czy to nie zauważył zaniedbań i defektów, czy też celowo pominął je milczeniem.

Mniej pochlebnie Grodno odmalował Coxe. Już sam wygląd miasta wywołał w Angliku wrażenie, że chyli się ono ku upadkowi i raczej nic go przed tym nie ustrzeże. Niemniej pewne pozytywy dostrzegł również i on. Bardzo korzystnie ocenił funkcjonowanie szkoły medycznej, w której, jak zauważył, w 1778 r. kształciło się na koszt polskiego monarchy 30 młodzieńców – 10 studiowało medycynę, a 20 uczyło się biegłości w chirurgii. Coxe podkreślał, że instytucja ta przynosiła królowi Stanisławowi Augustowi wielką chwałę. Pełen uznania był również dla dokonań Giliberta. Uważał, że stworzenie tak imponującego ogrodu botanicznego w ciągu niespełna dwóch lat było niebagatelnym osiągnięciem. Anglik docenił też zarówno wyroby wytwarzane przez tamtejsze manufaktury, jak i same zakłady, choć stwierdzał, że były one dopiero na początku drogi. Przy okazji pochylił się nad

losem robotników. Obserwując ich, doszedł do smutnego wniosku, iż nie odczuwali oni żadnej satysfakcji z wykonywanej pracy. Winił za to system poddaństwa i fakt, że zarobione przez nich pieniądze wykorzystywano na zapłatę należności ich panom, stąd nie mogli korzystać z owoców swej pracy. Zaobserwował, iż żyli oni pogrążeni w dojmującej melancholii (Coxe 1784, 257-266). Naturalnie Anglik miał rację, pisząc, że robotnicy zatrudnieni w manufakturach grodzieńskich odczuwali frustrację i bezsprzecznie towarzyszyło im poczucie krzywdy, wszak Tyzenhauz, chcąc pozyskać ręce do pracy w tworzonych zakładach, przywrócił zniesioną w ekonomicznych w wieku poprzednim pańszczyznę (Jedlicki 1974, 147-148). Rodzi się jednak pytanie: czy Coxe miał możliwość obserwacji przy pracy angielskich robotników? Czytając jego relację z podróży po Rzeczypospolitej, trudno oprzeć się wrażeniu, że angielski peregrynant przyglądał się państwu polsko-litewskiemu z pewną wyższością. Dobrze ilustruje to zamieszczona w książce Coxe'a rozmowa, którą ten odbył z królem Polski w Warszawie, jeszcze przed przybyciem do Grodna. Stanisław August miał go rzekomo przekonywać, że manufaktury grodzieńskie rozczarują przybysza z Wielkiej Brytanii, bo żaden przemysł nie może równać się z angielskim. Podobnie jak na polu nauki i kultury – miał twierdzić król – żaden inny naród nie może wykazać się porównywalnymi osiągnięciami z tymi, które są udziałem Anglików (Coxe 1784, 220-221)⁸. O tym, iż opinie Coxe'a nie zawsze były obiektywne, świadczą m.in. słowa krytyki, które skierował pod adresem poczty funkcjonującej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ocena okazała się na tyle krzywdząca, że inny podróżnik, Schulz, poczuł się w obowiązku zabrania głosu w jej obronie, podkreślając, iż skargi Coxe'a były przesadzone (Schulz 1956, 47).

Na koniec warto zwrócić do XVIII-wiecznych publikacji typu encyklopedycznego i im podobnych. Z uwagi na szczupłość miejsca ograniczymy się do wydawnictw, które ukazały się na Wyspach Brytyjskich. Kiedy w publikacjach z pierwszej połowy XVIII w. pojawiało się hasło „Grodno”, to występowały przy nim jedynie ogólne i podstawowe informacje, tj. określano współrzędne geograficzne, przynależność do Litwy, położenie w województwie trockim, nad rzeką Niemen (Salmon 1746). Dość często pojawiała się też wzmianka, że odbywały się tu sejmy, czasem uszczegóławiano, iż w Grodnie odbywał się co trzeci sejm (Gregory 1740, 96). Zdarzało się, że zamieszczano jakąś szczegółową informację, przykładowo, iż w 1655 r. miasto zostało zdobyte i bardzo zniszczone przez Rosjan (Collier 1701;

⁸ „Your majesty,» I ventured to observe, «has omitted the manufactures which you have established at Grodno.» «An Englishman» replied the king «after having seen the manufactures of his own country, will find little deserving his curiosity in any other, and particularly in this kingdom, where there is such a settled aversion to commerce. The establishment at Grodno is but a beginning: I consider it only as a pledge of my future intentions.» I then mentioned the new regulations in the university of Vilna, and the foundation of a physic-garden at Grodno. «You are deceived by the familiarity of names. An English university is as much superior to foreign seminaries, as your nation excels all others in the cultivation of literature, and the encouragement given to genius abilities. The academy at Vilna is more the image of what it was, and of what it ought to be, than object of a traveller's curiosity.»”

Universal 1703), że przez rzekę Niemen przerzucony był ładny drewniany most (Salmon 1728) albo że na wzgórzu wznosił się zamek (Compleat 1709, 408).

W drugiej połowie XVIII w. hasła dotyczące Grodna, ukazujące się w tego rodzaju publikacjach, były bogatsze w szczegóły i stały się dzięki temu obszerniejsze. Już w latach 60. XVIII w. ukazało się w Londynie kilka dzieł, w których pojawiły się notki poświęcone Grodnu. Miasto w ich świetle prezentowało się bardzo pozytywnie. Poza omówionymi wyżej typowymi informacjami sporo miejsca zajęły w nich opisy grodzieńskiej architektury. Pałace, które w końcu wieku będą straszyły swoimi ruinami, na razie przeżywały okres świetności, więc prezentowały się okazale, co twórcy hasła uwypuklali. Autorzy informowali też czytelnika, że w mieście funkcjonuje kolegium jezuickie, o którego poziomie nauczania wyrażali się pochlebnie. Ponadto wyliczali, iż w Grodnie znajduje się 12 świątyń należących do wyznawców trzech religii – 9 katolickich, 2 unickie oraz 1 synagoga. Podkreślali, że Grodno jest ważnym miejscem handlowym na mapie Litwy, skąd towary są transportowane do Gdańska (Busching 1762, 619-620; Modern 1762, 413; Fenning/ Collyer 1765, 67; Smollett 1769, 80). Inny obraz miasta nad Niemnem przedstawiają publikacje z lat 90. XVIII w., a więc z okresu końca Rzeczypospolitej. Te zgodnie opisują Grodno jako ośrodek, którego świetność już minęła. Opowiadają o upadku miasta, o nędznych ruderach i zrujnowanych pałacach (Brookes 1794, b.p.; History 1795, 40; Walker 1798, b.p.). Te prace, które ukazały się po II rozbiórce Polski, dodają, że to właśnie w Grodnie odbył się sejm, na którym szlachta została zmuszona do zaakceptowania II rozbioru (Perks 1793, 258⁹; Brookes 1796, b.p.).

Co ciekawe, nawet w okresie, kiedy lata prosperity miasta stały się już tylko smutnym wspomnieniem, w publikacjach angielskich hasła odnoszące się do Grodna nierzadko były obszerniejsze niż te dotyczące Wilna (History 1795, 40-41¹⁰; Brookes 1796, b.p.). Przykładowo w pracy „The Universal Gazetteer” Johna Walkera, która ukazała się już po upadku Rzeczypospolitej, o Grodnie można przeczytać, że jest to miasto w województwie wileńskim, obok Wilna najważniejsze miasto Litwy, liczące ok. 7 tys. mieszkańców zatrudnionych głównie w manufakturach tekstylnych. Znajdują się tam kolegium oraz ogród botaniczny. Dalej autor hasła pisał, że król Stanisław, który został pozbawiony tronu¹¹, ustanowił w mieście akademię lekarską i chirurgiczną. Informował, że jest to miasto duże ze śladami dawnej świetności, o czym świadczą zniszczone pałace ze wspaniałymi bramami. Wreszcie, iż pozostało tam skrzydło starego zamku, w którym zbierały się sejmy. Natomiast w hasle odnoszącym się do Wilna napisano tylko, że jest to „wielkie miasto, stolica Litwy, w województwie o tej samej nazwie, z uniwersytetem. Domy

⁹ Autor tej publikacji błędnie podał, że sesja sejmowa zatwierdzająca II rozbiór Rzeczypospolitej odbyła się 6 września 1792 r., podczas gdy faktycznie stało się to 24 września 1793 r.

¹⁰ W podrozdziale opisującym największe miasta Rzeczypospolitej wymieniono jedynie: Warszawę, Kraków, Grodno i Gdańsk.

¹¹ Publikacja ukazała się w 1798 r.; 12 lutego tego roku Stanisław August Poniatowski zmarł.

są głównie zbudowane z drewna, tam jest ponad 40 kościołów. Jest usytuowane u zbiegu Wilii i Wilejki, 215 mil na pn.-wsch. od Warszawy”¹² (Walker 1798, b.p.).

Resumując, należy stwierdzić, że zarówno XVIII-wieczne relacje zachodnich podróżników, jak i brytyjskie publikacje z tego okresu ukazują znaczną przemianę, jaką Grodno przeszło na przestrzeni jednego stulecia. Nie zawsze obraz przedstawiany przez peregrynantów był do końca zgodny z rzeczywistością, niemniej jednak kiedy wrażenia z odbytej podróży ukazywały się w postaci druku, miały znaczący wpływ na kształtowanie się wizerunku Grodna wśród czytelników władających językiem danej publikacji.

Bibliografia

Źródła

- BERNOULLI, J. (1780), *Johann Bernoulli's Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778*. Bd. 6. Leipzig.
- BIRCH, T. (red.) (1792), *A Collection of the State Papers of John Thurloe, Esq; Secretary, First, to the Council of State, and Afterwards to the Two Protectors, Oliver and Richard Cromwell*. T. 4. London.
- BROOKES, R. (1794), *The General Gazetteer; or, Compendious Geographical Dictionary*. London.
- BROOKES, R. (1796), *Brookes' General Gazetteer Abridged: Containing a Geographical Description of the Countries, Cities, Towns, Forts, Seas, Rivers, Lakes, Mountains, Capes, &c. in the Known World*. London.
- BUSCHING, A. F. (1762), *A New System of Geography: In which is Given, a General Account of the Situation and Limits, the Manners, History, and Constitution, of the several Kingdoms and States in the known World*. Vol. 1. London.
- CHAPPE D'AUTEROCHE, J.-B. (1770), *A Journey into Siberia: Made by Order of the King of France*. London.
- COLLIER, J. (1701), *The Great Historical, Geographical, Genealogical and Poetical Dictionary: Being a Curious Miscellany of Sacred and Prophane History*. Vol. 1. London.
- COMPLEAT (1709), *The Compleat Geographer: or, the Chorography and Topography of all the Know Parts of the Earth*. London.
- COXE, W. (1784), *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with historical relations and political inquiries*. Vol. 1. London.
- FENNING/COLLYER 1765: FENNING, D./COLLYER, J. (1762), *A New System of Geography, or a General Description of the World*. Vol. 2. London.
- FORSTER, G. (1963), *Dziennik podróży po Polsce*. W: Zawadzki, W. (oprac.), *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. 2. Warszawa.
- GREGORY, J. (1740), *A Manual of Modern Geography Collected from about 20 of the Best Authors*. London.
- HEYKING, K. H. VON (1963), *Wspomnienia z ostatnich lat Polski i Kurlandii, 1752-1796*. W: Zawadzki, W. (oprac.), *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. 1. Warszawa.
- HISTORY 1795: *The History of Poland, from Its Origin as a Nation to the Commencement of the Year 1795*. London.
- LG: *The London Gazette*. 9277/16 VI 1753; 9313/20 X 1753; 9323/24 XI 1753.

¹² „Wilna, a large city, capital of Lithuania, in a palatinate of the same name, with a university. The houses are mostly built of wood, and there are upwards of 40 churches. It is seated at the confluence of the rivers Vilia i Wilna, 215 miles NE. of Warsaw”.

- MODERN (1762): *The Modern Part of an Universal History, from the Earliest Account of Time*. Vol. 34. London.
- PERKS, W. (1793), *The Youth's General Introduction to Geography: Containing a Description of Several Empires, Kingdoms, and States in the World*. London.
- SALMON, T. (1728), *Modern History: or, the Present State of all Nations*. Vol. 8. Dublin.
- SALMON, T. (1746), *The Modern Gazetteer: or, a Short View of the Several Nations of the World*. London.
- SCHLEMÜLLER, W. (1912), *Dyaryusz podróży polskiej na seym grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej*. W: *Litwa i Ruś*. II/1, 1-27.
- SCHULZ, F. (1956), *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791-1793*. Warszawa.
- SMOLLETT, T. (1769), *The Present State of All Nations: Containing a Geographical, Natural, Commercial, and Political History of All the Countries in the Known World*. Vol. 4. London.
- SP 88: National Archives w Londynie State Papers Foreign, Poland and Saxony 88/35; 88/37.
- UNIVERASAL (1703): *An Universal, Historical, Geographical, Chronological and Poetical Dictionary, Exactly Describing the Situation, Extent, Customs, Laws, Manners, Commodities, ect. of all Kingdoms, Common-Wealths, Provinces, Islands and Cities, in the known World*. Vol. 1. London.
- VOLUMINA 1860: *Volumina Legum*. T. 5. Petersburg.
- WALKER, J. (1798), *The Universal Gazetteer; Being a Concise Description, Alphabetically Arranged...* London.

Opracowania

- BALIŃSKI, M./LIPIŃSKI T. (1846), *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. T. 3. Warszawa.
- BOHUSZ, X. (1820), *Spominka o Antonim Tyzenhauzie*. W: *Dodatek do Gazety Kuryera Litewskiego*. LXIV.
- BOROWIK, P. (2005), *Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII wieku: stanowy podział nieruchomości*. Supraśl.
- DASZKIEWICZ, P. (2009), *List Jean-Emmanuela Giliberta (1741-1814) z Grodna do Antoine-Laurent de Jussieu (1748-1836) – nieznan, interesujący dokument historii nauk przyrodniczych w Rzeczypospolitej*. W: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. LIV/3-4, 211-221.
- DUBAS-URWANOWICZ, E. (1997), *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*. W: *Woltanowski, A./Urwanowicz, J. (red.), Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*. Białystok.
- FILIPCZAK, W. (2000), *Kontrola Komisji Skarbu Litewskiego na sejmie z 1778 roku*. W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica*. LXVII, 181-200.
- GORDZIEJEW, J. (2002), *Socjotopografia Grodna*. Toruń.
- HARTLEY, J. M. (2017), *Charles Whitworth: Diplomat in the Age of Peter the Great*. London/New York.
- JAROSZEWICZ, J. (1845), *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*. T. 3. Wilno.
- JEDLICKI, J. (1974), *Wokół Tyzenhauza Stanisława Kościłkowskiego opus vitae*. W: *Kwartalnik Historyczny*. LXXXI, 142-160.
- JĘDRYCHOWSKI, Z. (2012), *Teatra grodzieńskie, 1784-1864*. Warszawa.
- JODKOWSKI, J. (1923), *Grodno*. Wilno.
- KUŹMA, M. (2005), *Dwugłos w sprawie Antoniego Tyzenhauza – Józef Kossakowski i Stanisław August Poniatowski*. W: *Napis*. Seria XI, 355-367.
- SŁAWIŃSKI, W. (1948-1958), *Gilibert Jan Emanuel*, W: *Polski słownik biograficzny*. T. VII. Kraków, 465-466.
- WRZOSEK, A. (1925), *Założenie Królewskiej Szkoły Lekarskiej w Grodnie za Stanisława Augusta*. W: *Wrzosek, A. (red.), Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych*. T. II/2. Poznań.
- ZAWADZKI, W. (oprac.) (1963), *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. 1. Warszawa.

NORBERT KASPAREK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9966-7504>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

BAZA ŹRÓDŁOWA DO POWSTANIA LISTOPADOWEGO NA ZIEMIACH LITEWSKICH

Source database for the November Uprising in Lithuania's areas

SŁOWA KLUCZOWE: powstanie listopadowe, wojna 1831 roku, Litwa, Polska, historiografia

KEYWORDS: November uprising, war of 1831 year, Lithuania, Poland, Historiography

ABSTRACT: The history of the November Uprising is still studied from the same sources. Polish historians rarely reach for materials from Russian, Lithuanian or Byelorussian archives. The most well-known collection was prepared by Feliks Wrotnowski. It has a publicistic and memoir character and it was created a few years after 1831. This collection should be critically re-published.

Powstanie listopadowe, cieszące się zainteresowaniem badaczy oraz miłośników historii, było największym militarnym wysiłkiem polskim w XVIII i XIX w. Warto jednak zauważyć, że od lat ograniczamy się do tych samych źródeł, ciągle analizujemy stosunkowo łatwo dostępne wydane drukiem dawno temu pamiętniki. Badania związane z wydarzeniami militarnymi powstania są niezwykle interesujące z powodów metodologicznych. Przeszłość musimy odtworzyć przede wszystkim na podstawie polemik i emigracyjnych swarów (Mościcki 1931; Rabinowiczówna 1932; Gulczyński 1933; Skarbek 1986, 55-72; Miknys 2001, 467-480; Karew 2001, 505-517; Feduszka 2004, 110-160). Wobec zniszczenia archiwów polskich w czasie II wojny światowej wiele spraw bardzo trudno zbadać, natomiast te, które ocalały z pożogi wojennej, są już praktycznie „wyeksploatowane”. Dużo materiałów można znaleźć w archiwach rosyjskich. Żaden polski współczesny historyk powstania listopadowego nie przejrzał zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historyczno-Wojskowego w Moskwie. Prace dobrze znanego badaczom polskim Djakowa i innych pozwalają się zorientować, jak olbrzymi materiał jest tam zgromadzony (Djakow 1992-1993, 166; Djakow/Pieregudowa/Piotrowskij 1992-1993, 421).

Dysponujemy częścią doniesień – meldunkami rosyjskimi, lecz przeważnie – jak to zwykle w tego typu raportach bywa – służą one budowaniu własnej chwały. Drukowane były częściowo na łamach „Tygodnika Petersburskiego”. Jego propagandowy charakter zmusza jednak do nader ostrożnego z nich korzystania

(Kłak 1986, 29-35; Ingłot 1982, 5-20; Caban 1999, 91-92.) Można też sięgnąć po dzieje poszczególnych rosyjskich pułków, zamieszczanych na różnych stronach internetowych. Materiałów jest zaskakująco dużo, ale to bardziej opracowania niż źródła (Kasperek 2018, 27-28)

Dokumenty polskie przechowywane w rosyjskim archiwum wojskowym w Warszawie poddano w latach 60. XIX w. brakowaniu, dlatego też niewiele z nich pozostało. Dziś nie odtworzymy całego toku korespondencji przychodzącej i odbieranej przez sztab. A byłby to pierwszy krok do oszacowania, jakie materiały zaginęły i ile z nich się nie zachowało.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie z tylekroć wykorzystywanych rękopisów zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego 1830-1831 najistotniejsze okazały się doniesienia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji „tyczące się poruszeń wojsk nieprzyjacielskich i narodowych oraz wiadomości z krain ościennych” (AGAD, WCPL, 549a-g). W raportach odnaleźć można liczne informacje – zaskakujące swoją dokładnością – na temat sytuacji przygranicznej, zwłaszcza o dyslokacji wojsk nieprzyjacielskich. Najwięcej raportów pochodzi z województw płockiego, kaliskiego i mazowieckiego, dotyczą one sytuacji w zaborze pruskim. Rzadziej dysponujemy raportami odnoszącymi się do Galicji z województwa sandomierskiego, sporadycznie lubelskiego i epizodycznie podlaskiego. W AGAD-zie nie ma prawie żadnych raportów z Komisji Województwa Augustowskiego, co wiąże się z szybkim zajęciem tego terenu przez armię rosyjską. Nie ma też niczego w zachęcająco brzmiącym tytule zespołu Akta Komisji Województwa Augustowskiego, znajdującego się w Archiwum Państwowym w Białymstoku (Komisja Województwa Augustowskiego, 7, 24; 4, 3). Województwa augustowskiego i Litwy dotyczą niekompletne akta związane z próbą utworzenia rządu dla Litwy i oddziałów partyzanckich, zwłaszcza działających w ostatniej fazie powstania (AGAD, WCPL, 692-695; 706; 709; 710; Ramotowska 1983, 7-51).

Propaganda rosyjska starała się jak najmniej informować o wydarzeniach na ziemiach zabranych, co nie znaczyło, że nie zajmowano się „buntownikami” z tych terenów. 1 listopada 1831 r. ogłoszona została amnestia carska obejmująca wszystkich żołnierzy i podoficerów rodem z Królestwa Polskiego (Dziennik 1831/5, 23-24; 1831/10 dod., 87-89). Początkowo Mikołaj I w liście do Iwana Paskiewicza z 16 września pisał: „Armia [polska – N. K.], a raczej szeregowi powinni być rozpuszczeni... oficerom trzeba wydać paszporty za granicę z zakazem powrotu” (Tokarz 1993, 533). Był to odruch na wieść o tym, że gen. Krukowiecki nie zdołał nakłonić do ogólnej kapitulacji całej armii i sam został pozbawiony funkcji. Po informacji o wejściu gen. Ramorino („cudzoziemca nazwiskiem”) do Galicji, a więc braku upragnionej kapitulacji w polu, car Mikołaj I wydał ukaz, w którym uniemożliwił powrót w granice Rosji i Królestwa Polskiego wszystkim oficerom II korpusu (Dziennik 1831/5, 23-24; 1831/10 dod., 87-89).

Carska amnestia nie obejmowała bezpośrednich sprawców wybuchu powstania listopadowego, wydarzeń z 15 sierpnia 1831 r., członków Rządu Narodowego, wodzów naczelnych, posłów na sejm zasiadających w nim po detronizacji Mikołaja I oraz oficerów, którzy opuścili granice Kongresówki, a także powstańców z pozostałych ziem zaboru rosyjskiego. Ci ostatni mogli się o nią ubiegać na podstawie indywidualnych podań. Kilkuset powstańców złożyło prośbę i tłumaczyło się władzom rosyjskim ze swego udziału w walkach, niektórzy nawet motywowali to niepoczytalnością (Mienicki 1938, 9).

Istnieje obszerna, *de facto* smutna lista konfiskat majątków po upadku powstania (publikowana także w prasie) (Kaczkowski 1918; Iwaszkiewicz 1929; Dangel 1925; Radziuk 2017). Przy całej złożoności problemu pokazuje – wraz z materiałami Komisji Śledczych w Kownie, Wilnie, Grodnie i Mińsku – zasięg i intensywność (i rozpoznanie przez Rosjan) powstania na ziemiach litewskich. Pokazuje – jeszcze raz warto podkreślić – skalę tego zjawiska. Ale do zbadania tego potrzeba żmudnych badań, a nie – jak w większości do tej pory – powtarzania informacji za drukowanymi pamiętnikami. I choć daleki jestem od uznawania sędowo-policyjnych elaboratów za prawdziwą historię, to nieodzowne – wobec ubóstwa innych źródeł – jest sięgnięcie do obszernych materiałów Komisji Śledczych po powstaniu 1831, np. Komisja Śledcza Guberni Wileńskiej powstania 1830-1831 liczy 1748 jednostek inwentarza (LVIA, 437, ap. 3, b. 37-51, 54, 68, 65, 79, 83; ap. 1, b. 5; Rosiak 1933, 250-260; Slesoriūnas 1974).

Nie zapominajmy, iż powstanie na Litwie to dzieje kilku ostatnich dni marca oraz kwietnia. Potem przytłumione wybuchło na nowo wraz z nadejściem korpusiku gen. Chłapowskiego i odciętej po ostrołęckiej batalii 2 Dywizji Piechoty gen. Antoniego Giełguda. Ten etap zamknął się w połowie lipca 1831 r. Najmniej jednak zbadana została drobna partyzantka istniejąca jeszcze tu i ówdzie jesienią oraz zimą 1831 i 1832 r.

Całość materiałów aktowych może i powinna być uzupełniana przez kolekcje dokumentów. Bardzo często spotykamy w nich oryginalne źródła, które nie znalazły się w archiwach. Na czoło wysuwa się znakomity zespół Papiery gen. Rohlanda, które są niczym innym jak kancelarią obozową, a dotyczą okresu kwarantanny i internowania w Prusach, łącznie z korespondencją urzędową (AGAD, Papiery gen. Rohlanda, 2-19; Bartnik 1983, 58). Mamy tu – wyjątkowo – imienne spisy oficerów i żołnierzy pułków piechoty oraz jazdy. Ta ostatnia zaś powstała (10, 11, 12 pułk ułanów oraz 6 strzelców konnych) na Litwie. Kancelarią obozową nie jest to, co nazwano Akta generała Giełguda, choć przynoszą one wiele do poznania wyprawy na Litwę (BPP, 398; Akta urzędowe 1845, 1-28). To może zostać uzupełnione, niewykorzystywanymi przez żadnego historyka, znakomitymi materiałami na temat organizacji władz cywilnych i wojskowych powstania 1831 r. Są tu nawet imienne listy powstańców! (LVIA, 1135, ap. 4, 369, 369a, 370, 371).

W Bibliotece Polskiej w Paryżu zachowały się niejednorodne zbiory o nazwie Papiery Emigrantów, wśród nich obok urzędowych dokumentów czy poświadczonych

kopii mamy listy czy wspomnienia (BPP, 432-545, zwłaszcza: Borysewicz 434; Chełchowski 449; Gurzkowski 466; Kraczak 485; Pietkiewicz 509). W Papierach po Franciszku Stawiarskim znalazły się „Wspomnienia 1831 r. dotyczące powstania w powiecie oszmiańskim” (BPP, 587, 391-423). W olbrzymim zbiorze Instytutu Czci i Chleba (BPP, 754), który powstał na bazie swoistych ankiet zainteresowanych powstańców, oprócz pierwszorzędnych informacji mamy liczne nonsensy, pojawiające się z powodu późnego spisania życiorysu przez steranych życiem ubogich emigrantów. Na emigracji powstało kilka kolekcji dokumentów poświęconych wydarzeniom, głównie powstania na ziemiach zabranych (BPP, 345, 346). Obok znanych pamiętników dotyczących wydarzeń na Litwie, wydanych drukiem przez Ksawerego Bronikowskiego (Pamiętniki 1844-1845) czy Feliksa Wrotnowskiego (Zbiór pamiętników 1835; Wrotnowski 1837), ciekawy jest pamiętnik-dziennik profesora matematyki Michała Pełki-Polińskiego. Interesujący wydaje się nie tyle z powodu zapisu nowych faktów, ile z odnotowania spraw zasłyszanych, plotek, informacji prasowych, drobiazgowych opisów. Notatki pochodzą z okresu od 1 stycznia 1831 do 31 stycznia 1833 r. Dotyczą powstania listopadowego, Wilna, okolic Wilna i Warszawy. Pamiętnik ma charakter kroniki (LMAV, 9-2045; Stolzman 1977).

Niektórzy autorzy z uczestników wydarzeń próbowali przekształcić się w historyków opisywanej przeszłości, z przemilczeniami dotyczącymi roli innych, natomiast z nadmiernym eksponowaniem własnej osoby (Kasparek 2016, 91-102; 2001, 15-20; 2019, 18-34). Te pierwsze historie i wspomnienia, wyrosłe często z emigracyjnej publicystyki, legły też u podstaw próby całościowego opisu powstania. Zwłaszcza istotne okazało się to dla ziem zabranych. Wynikało to, być może, również z faktu, iż większość najbardziej „ruchliwych” emigrantów wywodziła się właśnie stamtąd ([Gadon] 1902, 36-37). Ziemie te poddano większym represjom, młodzież o rodowodzie akademickim szukała też sensu swojego udziału w wydarzeniach 1831 r. Z inicjatywy Cezarego Platera 10 grudnia 1831 r. powstało w Paryżu Towarzystwo Litewskie (Ustawy Towarzystwa 1832, 3; [Gadon] 1902, 37; Barszczewska-Krupa 1999, 91; Staszewska 1970, 95-101; Nowak 2005, 127 i n.; 2004, 200 i n.), które od marca 1832 r. – po przystąpieniu powstańców z Wołynia i Podola – stało się Towarzystwem Litewskim i Ziemi Ruskich. Zachowane protokoły (kopie) posiedzeń Towarzystwa z 1831 i 1832 r. pozwalają prześledzić etapy powstawania poszczególnych paragrafów Ustawy (B. Czart., 5356 III, 169-182). Ta szeroko kolportowana¹ zaznaczała, iż „Celem Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich jest

¹ Podpisano: Cezary Plater, Władysław Plater, Antoni Przeciszewski, Adam Kołysko, Józef Zienkiewicz, Ludwik Zambrzycki, Waleryan Pietkiewicz, Jan Grotkowski, Antoni Hłuszniewicz, Karol-Edward Wodziński, Joachim Leleweł, Aleksander Wołodkowicz, Józef Straszewicz, Juliusz Słowacki, Franciszek Szemioth, Juliusz Gruzewski, Leonard Chodźko, Eustachy Januszkiewicz, Kajetan Leszczyński, Michał Skibicki, Ignacy Chodkiewicz, Bolesław Dobrowolski, Piotr Kopczyński, Józef Mikulski, Ksawery Orański, Erazm Rykaczewski, Michał Wołłowicz, Lucyan Kołłupayło, Michał Lisiecki, Wojciech Sowiński, Jan Nepomucen Umiński, Henryk Dmochowski, Edward Mokrzecki, Konstanty Zaleski.

naprzód: zbieranie materiałów ściągających się do powstania Litwy i Ziem Ruskich, oraz opisanie tegoż powstania” (Ustawy Towarzystwa 1832, 4). W odezwie Towarzystwa z 20 sierpnia 1832 r. podkreślano konieczność „zajmowania się losem współtułaczów naszych, starania się o ułatwienie rodakom naszym sposobów doskonalenia się w naukach i sztukach; wyjaśnienie dziejów ostatniego powstania” (Towarzystwo Litewskie 1832, 4). Wezwano do „spisania pamiętników z czasów ostatniej wojny”, a jako wzór podano „Pamiętnik Pułkownika Karola Różyckiego drukowany w Bourges”. Oczywiście mowa tu o głośnym tłumaczonym także na obce języki pamiętniku „Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodów polskich przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku” (wyd. 1 Bourges 1832; wyd. 2 Bourges 1833).

Towarzystwo zebrawszy materiały, powierzyło je Feliksowi Wrotnowskiemu, który niebawem został jego prezesem. Ten absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, redaktor „Dziennika Wileńskiego” wziął udział w powstaniu listopadowym. Przedarł się jako emisariusz z Litwy do Królestwa, by powrócić tam razem z korpusem gen. Dezyderego Chłapowskiego. Potem wyemigrował do Francji, gdzie parał się pracą edytorską i literacką. Od 1854 r. zarządzał Biblioteką Polską, w której to zasobie znalazły się materiały dotyczące jego prac (BPP, 347; Klatka 2015, 125-158).

Barszczewska-Krupa za protokołem trzeciego posiedzenia z 19 grudnia 1831 r. podaje propozycje prac Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. I tak Władysław Plater² podjął się przygotowania dziejów Litwy od czasów rozbiorów do wybuchu powstania listopadowego, Antoni Hłuszniewicz³ – statystyki Litwy, płk Kazimierz Potulicki⁴ – strony wojskowej powstania, natomiast Joachim Lelewel proponował polemiczny tekst „Wpływ powstania litewskiego na działania Rządu Narodowego i wodza naczelnego”. Poszczególne etapy powstania czy też okręgi powstańcze miały opracować następujące osoby:

- 1) Józef Zienkiewicz „Powstanie powiatu oszmiańskiego i zawilejskiego” (Zienkiewicz 1844, 145-161; 1884, 9-47)

² Władysław Plater (Broel-Plater) (1808-1889) – poseł na sejm powstańczy, razem z bratem Cezarym współzałożyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. Wydał w 1833 r. pismo „Journal des intérêts de la Pologne”. Aktywny w czasie Wiosny Ludów i pomoc dla powstania styczniowego. Założyciel Muzeum Narodowego w Rapperswilu.

³ Antoni Hłuszniewicz (1793-1861) – w powstaniu lekarz, na emigracji blisko związany z Joachimem Lelewalem i jego „półśrodkowymi” ugrupowaniami.

⁴ Kazimierz Ludwik Potulicki (1793-1871) – służył w armii Księstwa Warszawskiego i krótko w Królestwie Polskim. Wrócił do służby w powstaniu jako porucznik w pułku jazdy poznańskiej, z którą wziął udział w wyprawie na Litwę. W czasie przekraczania granicy (po śmierci gen. Giełguda) uratował część akt sztabu. Zachowały się w BPP: rkps 398. Papiery Sztabu Głównego. T. 12. Akta gen. Giełguda. Na emigracji wydał „Coup d’oeil sur la révolution de Pologne en 1830 et 1831”, Avignon 1832, ss. 28. W 1832 r. wrócił do Wielkopolski, zmarł w Potulicach.

- 2) Aleksander Wołodkowicz⁵ „Powstanie powiatu wilejskiego i dziśniejskiego”
- 3) Adam Kołyszko⁶ „Powstanie powiatu wilkomirskiego”
- 4) Antoni Przciszewski⁷ „Powstanie powiatu upickiego”
- 5) Karol Edmund Wodziński „Powstanie w Puszczy Białowieskiej” (Wodziński 1845, 236-240)
- 6) Walerian Pietkiewicz⁸ „Wypadki w Wilnie od rewolucji warszawskiej do momentu, w którym Wilno opuścili”
- 7) Ludwik Zambrzycki⁹ „Powstanie powiatu wileńskiego i wyprawa Załuskiego”
- 8) Cezary Plater¹⁰ „Powstanie powiatu wilkomirskiego i wilejskiego”
- 9) Józef Straszewicz¹¹ „Powstanie powiatu upitskiego”

⁵ Aleksander Wołodkowicz (1806-1862) – początkowo służył w armii rosyjskiej, oficer powstaniec, emigrant. Joachim Lelewel złośliwie pisał o nim: „Bieda to mieć robotę z głupimi ludźmi” (Lelewel 1949, 147).

⁶ Adam Kołyszko (1796-1870) – przed powstaniem gospodarował w swoim majątku Pelisze (pow. wilkomierski), w 1831 r. jeden z naczelników powstania, wycofał się z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy. Na emigracji współzałożyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich; potem towiańczyk. Zmarł w Zakładzie św. Kazimierza w Paryżu.

⁷ Antoni Przciszewski (1797 – zm. po 1856) – służył w armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1821 r.). W 1831 r. naczelnik powstania upickiego, powrócił z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy. Emigrant, wyzwiał gen. Józefa Bema na pojedynek w 1832 r., prezes Komitetu Wojskowego Litewskiego; mimo choroby aktywny w działalności emigracyjnej. Po 1856 r. skorzystał z amnestii ogłoszonej przez Aleksandra II i powrócił w rodzinne strony do powiatu rosieńskiego na Litwę.

⁸ Walerian Jan Pietkiewicz (1805-1843) – profesor prawa rzymskiego na Uniwersytecie Wileńskim, aktywny w przygotowaniach do wybuchu insurekcji na Litwie, z akademikami udał się do powstania. Przebił się z gen. Henrykiem Dembińskim z powrotem do Warszawy. Na emigracji sekretarz Komitetu Narodowego Polskiego. Po 1833 r. opiekował się dziećmi płk. Józefa Zaliwskiego. Michał Pietkiewicz (1803-1834) – brał udział w powstaniu wilkomierskim, członek litewskiego rządu powstańczego. Przebywał na emigracji w Paryżu, popełnił samobójstwo (Pietkiewicz 1832)

⁹ Ludwik Zambrzycki (1803-1834) – brał udział w powstaniu powiatu wileńskiego. Powrócił z Litwy z korpusem gen. Henryka Dembińskiego; emigrant.

¹⁰ Cezary Plater (1810-1869) – powstaniec litewski, aktywny działacz emigracyjny, założyciel i pierwszy prezes Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. Od lat 40. XIX w. osiadł w Wielkopolsce.

¹¹ Józef Straszewicz (1801-1838) – studia ukończył na Uniwersytecie Wileńskim, w powstaniu był członkiem Rządu Tymczasowego na Litwie. Po upadku powstania osiadł w Paryżu. W 1833-1834 był współredaktorem czasopisma „Souvenirs de la Pologne, historiques, statistiques et littéraires”, a w 1833-1836 miesięcznika „Le Polonais”. Był również członkiem Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu. Autor m.in. „Do ziomków”, Paryż 1832 (jest to prospekt: „Souvenirs de la Pologne”); „Les Polonais et les Polonaises de la Révolution du 29 novembre 1830, ou cent portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l’indépendance polonaise”, z. 1-20, Paryż 1832-1837 (w jęz. niem. „Die Polen und die Polinnen der Révolution vom 29 November 1830”, Hundert Portraits, Stuttgart 1837; przekł. na jęz. włoski „I Polacchi délia Rivolu zione del 29 novembre 1830. Ossia ritratti dei personaggi che hanno figurato nell’ ultima guerra dell’ indipendenza polacca”, t. 1-2, Capolago 1833-1834); „Armée polonaise. Révolution du 29 novembre 1830. Costumes militaires de toute armée et de tout grade. Notice historique sur chaque régiment, avec les portraits des principaux généraux”, Paryż 1835; „Émilie Plater, sa vie et sa mort. Avec une préface de M. Ballanche”, Paryż 1835 (przekł. na jęz. ang. J. K. Salomoński, „The Life of Countess Emily Plater”, Nowy Jork 1843); „Les femmes célèbres de tous les pays, leurs vies et leurs portraits”, Paryż 1835; „La nuit du 29 novembre 1830 à Varsovie. Dédié aux élèves de l’Ecole Polytechnique. Orné de quinze gravures”, Paryż 1835.

- 10) Franciszek Szemioth¹² „Powstanie powiatu szawelskiego”
- 11) Juliusz Słowacki, Juliusz Grużewski¹³ „Powstanie powiatu rosieńskiego”
- 12) Eustachy Januszkiewicz¹⁴ „Wyprawa jen. Różyckiego do Litwy”
- 13) Leszczyński¹⁵ „Wyjście korpusu jen. Chłapowowskiego do Litwy”.

Z tak szeroko „zamawianych” prac niewiele udało się zrealizować. Członkowie Towarzystwa mieli przygotować w kilkumiesięcznych terminach 18 opisów i wspomnień. Pierwsze, pióra Feliksa Wrotnowskiego, „Ogólny rys powstania Litwy i ziem ruskich w roku 1831” ukazało się jako 16-stronicowa broszura¹⁶ w Paryżu w 1833 r. Już po latach, w 1861 r. Wrotnowski zauważył, że dzieło to jest całkowicie nieznane, jak to ujął, jest „osobliwością bibliograficzną” (Klatka 2015, 158).

¹² Franciszek Szemioth (1802-1882) – studiował na Uniwersytecie Wileńskim, jeden z inicjatorów i przywódców powstania litewskiego, emigrant. Działał w komisji oceniającej zebrane relacje o powstaniu na Litwie. Szerzej por. J. Sikorska-Kulesza (2012), „Szemioth Franciszek”. W: Polski słownik biograficzny. Warszawa/Kraków. T. 48, 164-166 (tu przykra literówka: Jawotek zamiast Jawtok).

¹³ Juliusz Grużewski (1808-1865) – pierwszy rozpoczął powstanie na Litwie (z bratem bliźniakiem Jarosławem) w Kielmach na Żmudzi w powiecie rosieńskim; emigrant, założyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich.

¹⁴ Eustachy Januszkiewicz (1805-1874) – studiował na Uniwersytecie Wileńskim, przygotowywał wybuch powstania na Litwie, zagrożony aresztowaniem zbiegł do Królestwa. Tu walczył w korpusie gen. Samuela Różyckiego. Emigrant, czynny wydawca kilku pism, m.in. „Pielgrzyma Polskiego”, gdzie umieszczano wspomnienia o powstaniu. Współedytor z Wrotnowskim wielu dzieł, w tym „Listów” jego brata Adolfa Januszkiewicza, zesłańca.

¹⁵ Niestety, nic bliższego nie udało się ustalić. Być może w kopiariuszu jest błąd, literówka i mowa o Zeszczynskim. Ale takiego emigranta również nie udało się zidentyfikować.

¹⁶ Lista prenumeratorów na część pierwszą, znajdująca się w „Ogólnym rysie powstania Litwy”: „Andrè Aimè księgarz; Ascher księgarz; Bajkowski; Belimandar, księgarz; Bem generał brygady; Bernatowicz Antoni kapitan; Biblioteka Wojskowa Polska w Paryżu; Bobi de Kermelin porucznik; Borniewicz major; Bossange (ojciec) księgarz; Bossange Hector księgarz; Burba Alexander sztabslekarz; Chłędowski; Chmielewski Robert; Chodźko Leonard; Chodźko Felix porucznik; Ciechowski porucznik; Cottard et Breillat; Czartoryski X. Adam Wojewoda; Czechowicz Daniel; Dembiński generał dywizji; Didier księgarz; Dobrowolski Konstanty porucznik; Dołubowski major; Domejko Ignacy; Dwernicki generał dywizji; Dworzecki Longin porucznik; Gorecki Antoni pułkownik; Heidehoffet Campe księgarz; Herubowicz Konstanty major; Hłuszniwicz Antoni poseł; Hurynowicz kapitan; Janowicz podpułkownik; Januszkiewicz Eustachy; Januszkiewicz Albin podporucznik; Jasiński; Kaszuba kapitan; Kaszyc Józef poseł; Klukowski Ignacy porucznik; Kniaziewicz generał dywizji; Kołysko Adam poseł; Kondycki podoficer; Korewa Aleksander sztabslekarz; Korn księgarz; Krosnowski Adolf major; Kunett porucznik; Ledóchowski poseł; Lelewl Joachim poseł; Lutkiewicz Ignacy kapitan; Marciejewski Stanisław podporucznik; Matuszewicz Julian kapitan; Mickiewicz Adam; Miehelson; Mierosławski; Mieroszewski pułkownik; Milikowski księgarz; Morawski Teodor deputowany; Mycielski generał; Nakwaski Henryk poseł; Niemojowski B. poseł; Obuchowicz pułkownik; Oleszczyński Antoni; Olszewski kapitan; Ostrowski Stanisław; Pac Ludwik wojewoda, generał dywizji; Parczewski Konstanty major; Pasierbski major; Pichelski; Pietkiewicz Walerian poseł; Plater Ludwik kasztelan; Plater Władysław poseł; Plater Cezary poseł; Podczaszyński Michał; Posłowski Tytus; Prozor Maurycy major; Rajkowski Antoni porucznik; Ratajski Wiktor sztabslekarz; Renouard księgarz; Rutkowski kapitan; Rybiński generał, wódz naczelny; Rymkiewicz Onufry; Sobański Izidor; Softyk Roman generał, poseł; Sowiński Albert; Staniewicz Ezechiel pułkownik; Staniewicz Emeryk podporucznik; Starzyński kapitan; Straszewicz Józef; Strawiński Donat

Wszystkie zeszyty połączone były wspólną nazwą „Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich w roku 1831” (wydawane przez Wrotnowskiego). Jednak jak sam napisał we wstępie podpisanym 1 listopada 1835 r.

W lutym r. 1833 począłem być wydawcą pismo pod tytułem: „Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich”. Rodacy, którzy pierwiej powzięli myśl zgromadzić i zachować dla historii podania dotyczące tej części usiłowań narodowych, składając w moje ręce trochę uzbieranych materiałów, zostawili mi zupełny kierunek dalszej roboty. Było to prawie w pierwiastkach pobytu naszego we Francji: jeszcze na ziemi ojczystej nie wygasłe pogorzelniska wojny, rzucały żywy blask na uczucia i myśli pielgrzymujących wojowników; w ich rozmowach i rozpamiętywaniach często dawały się postrzegać obrazy walki, pełne szczerości i świeżych kolorów. Sądziłem, że łatwo dopełnię mojego obowiązku, następując tylko powód uczestnikom zdarzeń do pisania o tym, co sami niedawno działali, lub czego byli naoczniymi świadkami; sądziłem, że jedynie należało troszczyć się o to, jakby obrać sposób, żeby różne i rozmaicie wyrobione ustępy jednej powieści, mogły ciągle iść pod prasę drukarską. Trudno było spodziewać się w krótkim czasie dostatku wiadomości na ułożenie z nich od razu porządnego wątku, a składać papiery i czekać z drukiem, zdawało się chybiać celu. Nadzieje nasze zawsze grożą niebezpieczeństwem dla zbiorów, które wiatr rozwiać może.

Z tych uwag wypadało Pamiętniki wydawać periodycznie. Arkuszowe poszyty czyli numera, miały służyć za serię kolejno przybywających artykułów wszelkiej postaci, byle właściwej treści. W nich mogły znaleźć dogodnie miejsce szczegóły, którym za ciasno w szykownych rozdziałach książki, poświęconej główniejszym widokom historycznym. Tu przypadająby wybornie te drobiazgowe opisy, bez których podobno nie da się powziąć dokładne wyobrażenie wojny narodowej, gdzie przygoda jednej osoby, utarczka kilkunastu strzelców, męczeństwo starca albo dziewicy, stanowi częstokroć rys charakterystyczny. Tu także chciałem dać przytułek błakającym się szczątkom archiwów powstańczych i kancelarii sztabowych wojsk regularnych, połączonych z powstaniem: owym aktom pisanim po kościołach, owym cyrkularzom rządów powiatowych, później proklamacjom, rozkazom dziennym, raportom, listom jenerałów, i tym podobnym zabytkom, których rzadkie egzemplarze zachowały się przypadkiem w zanadrzu emigrantów. Pismo periodycznie na koniec, zdawało się najlepiej służyć do wykrycia prawdy: zostawało zawsze otwarte dla poprawy mylnych, niedokładnych, albo i fałszywych podań.

Ponieważ jednak, rozmaite ułamki stosowane od przypadku, wprawiały w przykry obłąd czytelników nie oswojonych z całością przedmiotu, mniemałem, iż należało

kapitan; Szemiot[h] Franciszek major; Sznajde jenerał; Szreter Jakub kapitan; Towarzystwo Literackie Polskie w Paryżu; Towarzystwo Polskie w Birmingham; Towarzystwo Naukowe Polaków w Strasburgu; Towarzystwo Przyjaciół Literatury w Chateauroux; Trąbczyński; Wejssenhoff Lucjan podporucznik; Wilczyński Ludwik porucznik; Wojciechowski; Wojszwiłło Wawrzeniec podporucznik; Wodzyński Karol; Wolicki; Wołodkiewicz Aleksander kapitan; Wołowski Franciszek; Wołowicz Kazimierz porucznik; Varrée księgarz; Zambrzycki Ludwik poseł; Zieliński; Zwierkowski Walenty deputowany; Żaba Adam kapitan; Żarczyński Amancjusz poseł”.

rozpocząć tkaninę tej kroniki nie chronologicznej, od osnowy łączącej w zupełny ciąg główniejsze zdarzenia, których później szczegółowo rozbiory i opisy, łatwiej każdy mógłby odnieść pamięcią do właściwego czasu i miejsca. Spróbowałem to uczynić w rzeczy lepiej mnie samemu znajomej, i pierwszych pięć poszytów, poświęciłem na ogólny rys powstania Litwy. Za wczesna ta i z wielu miar ułomna robota, była tylko wytknięciem pola do następnej uprawy, spodziewałem się że stanie się zgoła niepotrzebną, a dziś czeka przynajmniej zmian i dopełnień. Co do Ziemi Ruskich wówczas i na tyle mi nie wystarczało: wszystko miało znaleźć się w przyszłych poszytach.

Rzeczywiście rękopisy z różnych stron nadsyłane, poczęły szybko zwiększać mój zapas materiałów; ale coraz bardziej dawały się przewidywać trudności, a wkrótce okazało się i niepodobieństwo prowadzenia dalej rzeczy obranym trybem. Już huk dział uciszał się w pamięci naszej, nowe widoki zajmowały imaginację ze szkodą wspomnień; pismo przeznaczone na skład prostych podań z przeminionego okresu walki narodowej, nieznacznie mogło stać się dziennikiem sporów o teorie spekulacyjne, albo protokołem rozpraw w kwestiach bardziej osobistych niż historycznych. Nadto z przyczyny pomnożonych zawał w obrotach księgarskich i w zbieraniu prenumeraty, publikacja periodyczna narażona na ciągłe defektowanie się egzemplarzy, nie obiecywała zwrotu kosztów.

Po wyjściu ledwo dwóch numerów części drugiej, musiałem zaprzestać wydawać Pamiętniki w pojedynczych arkuszach, a z frasunkiem poglądając na stosy zgromadzonych papierów, myśleć jakby inaczej wyciągnąć z nich użytek, skuteczniej odpowiedzieć położonej we mnie ufności.

Do nowego przedsięwzięcia dopomogło mi usilnie kilku gorliwych o dobro publiczne Ziomków, którzy pomimo niedostatku przywiązanego do stanu tułactwa, odważyli szlachetnie fundusze swoje na cel, jak śmiem tuszyć sobie narodowego interesu. Zająłem się ułożeniem zbioru, którego część odpowiednia znalezionym środkom wydania, zawiera się w niniejszej książce.

Arkusze tej książki długo leżały odbite, nim zniewoliłem siebie puścić je na widok publiczny. Spiesząc korzystać ze sposobności zachowania w druku, co mi zdawało się zajmującym i godnym pamięci, zapatrzyłem się tylko w odległą przyszłość, zapomniałem, że mam do czynienia z współczesnymi; gdy więc zbliżył się moment przed ich sąd wystąpić, poczułem cały ciężar odpowiedzialności za dzieło, które nie jest mojem. Cudze są to świadectwa, myśli i nawet wyrazy, chociaż z moich rąk wychodzą. Autorowie tak oznaczonych nazwiskami jak bezimiennych artykułów, niech mi wybaczą, jeśli gdzie zmienił nieco zewnętrzny kształt wykończonych materiałów, albo nietrafnie użył dorywczych notatek. Czytelnicy świadomi rzeczy, niech mi nie mają za złe, jeśli powtórzył błędne podania; umieścił bym prawdziwsze, gdyby sami byli je dostarczyli. Zresztą, od nich i poprawa i dopełnienie zależy. Ten tom wtenczas chyba zostanie pierwszym i ostatnim, kiedy moja gotowość do dalszej pracy, nie znajdzie potwierdzenia i wsparcia (Wrotnowski 1835, V-IX; Wrotnowski 1975, V-VIII).

Ten długi cytat oddaje całą istotę genezy tomów poświęconych powstaniom na ziemiach zabranych. W 1835 r. ukazał się zbiór, w którym pierwszy tekst, pióra

Onufrego Jacewicza¹⁷, prezentował powstanie w powiecie telszewskim¹⁸. Dalej zagadkowy jest obszerny rękopis przechowywany w Papierach Feliksa Wrotnowskiego – „Opisy o szczegółach i działaniach powstania byłego w powiecie telszewskim na Żmudzi w 1831 roku przez naocznych z bliska i me przerwanie wszystkich działań dotyczących się świadków” w redakcji Onufrego Jacewicza wraz z jego listem do Joachima Lelewela z 28 września 1832 r. Materiały te nie znalazły się w jego wspomnieniu (BPP, 347, 331-370).

Niepodpisane „Ważniejsze szczegóły wypadków w powstaniu 1831 r. przez obywatela powiatu telszewskiego zebrane” składały się z kilku podrozdziałów. Wrotnowski druk uzasadniał w następujący sposób:

Rękopis niniejszy otrzymałem z zagranic Francji i wtenczas jeszcze, kiedy mając zamiar wydawać Pamiętniki o powstaniu [...] w poszytach. [...] Lubo bezimienny autor rękopisu miał wówczas powód spodziewać się, że jego artykuł jako dopełnienie a poniekąd sprostowanie podań już ogłoszonych, będzie całkiem umniejszony; gdy jednak w nowym i co do formy odmiennym wydaniu, powtarzając robotę od początku nastęczyła się zręczność pogodzenia znaczniejszych różnic, albo dobrania właściwszych wyrażań, przebaczy mi zatem, iż może nadużywam udzielonego mi prawa, wyjmując z rękopisu i później nadsyłanych dodatków to tylko co mi się zdało odpowiednim przeznaczeniu i obszerności teraz wydawanego zbioru. – Nie omieszkałem wszakże korzystać z ważnych autentyków i ciekawych tradycji tak do dziejów powstania, jako dawniejszej epoki należących, za dostarczenie których oświadczam szanownemu autorowi wdzięczność (Ważniejsze szczegóły 1831, 101).

Nie ulega wątpliwości, iż autorem tych materiałów dotyczących powstania jest Włodzimierz Gadon, powstańczy naczelnik powiatu telszewskiego. 19 lutego 1834 r. z pruskiej Kłajpedy, w której przebywał (BPP, 347, 285), pisał do Wrotnowskiego („Szanownego Ziomka”) o przygotowanej relacji o powstaniu w powiecie telszewskim, traktując ją jako dodatek do wspomnień Jacewicza, które wyszły spod prasy w 1833 r. Gadon wyjawiał swoje nazwisko Wrotnowskiemu z zastrzeżeniem, że tylko jemu ma być wiadome i „tylko w koniecznej potrzebie zgadzam się na objawienie”, by Jacewicz nie czuł się w kłopotcie z powodu bezimiennego wydania

¹⁷ [O. Jacewicz], „Pamiętnik.. naczelnika siły zbrojnej powstania powiatu telszewskiego w Księstwie Żmudzkiem”, s. 1-100. W wyd. 2 (lipskim) s. 8-69. Początek był drukowany w 1833 w cz. 2, z. 1. Korespondencja o tym i rękopis BPP, rkps 347, k. 295-315. Onufry Jacewicz (1797/1800-1836) – uczestnik kampanii 1812 r.; w 1831 r. naczelnik powstania telszewskiego ze stopniem generała, zdobył Telsze, organizował oddziały powstańców litewskich, prowadził działania partyzanckie, opanował na krótko Połagę. Połączył się z korpusem gen. Antoniego Giełguda, po jego klęsce próbował walczyć w osamotnieniu. Wyparty do Prus, stamtąd emigrował.

¹⁸ Nie znalazły się w zbiorze „Czynności powiatu telszewskiego na Żmudzi w Wielkim Księstwie Litewskim przeciw despotyzmowi rosyjskiemu w roku 1831”, ale jako „Szczegółowe opisanie powstania litewskiego przez Dominika Dowbora” przesłał „Do Towarzystwa Litewskiego” członek tegoż Piotr Butkiewicz jeszcze 25 lipca 1832 r. z Besançon (BPP, 347, 241-252).

tych wspomnień. W liście z 21 marca 1834 r. prosił już o zmianę dostrzeżonych błędów. Proponował, by w Rządzie Powiatu Telszewskiego dopisać nazwisko Stanisława Gadona i prezesa Wydziału Policji Henryka Kałussowskiego (nie znalazło się w wydaniu drukowanym); poprawić przysłowie; zmienić dane o pochodzie płk. Bartholomeia (dodać: „nie rotę tylko szczątki rot”) (BPP, 347, 285-286). Włodzimierz Gadon przebywał – jak już wspomniano – w Prusach, starał się o powrót na Żmudź, swój udział tłumaczył przymusem, zaś w prośbie o amnestię powoływał się na trudny los swojej licznej rodziny (Mienicki 1938, 8). Licząc na nią, nie chciał podpisywać się pod wspomnieniami. Zatem prawidłowy opis bibliograficzny powinien uwzględniać przed tytułami tych tekstów nazwisko Gadona ([W. Gadon], a przed „Notami” formułę [do druku podał W. Gadon]. Resztę warto skreślić, bo powiększa niepotrzebnie tekst, a informacja jest czytelna.

Dalej w zbiorze przedstawiono powiat upitcki („Powstanie”, „Sala Narodowa”, „Akt Konfederacji”, „Rząd Tymczasowy”, „Pierwsza wyprawa siły zbrojnej”, „Działanie Naczelnika”, „Rzut oka na ogół powstania”, „Wyprawa na Wilno (bitwa pod Kowganami)”, „Dalsze wypadki (bitwa pod Prystowianami)”, „Nowe usiłowania patriotów”, „Zakończenie”). Nie podano autora, jedynie jego list do wydawcy.

Autorem mógł być Karol Załuski, który przebywał w Prusach Wschodnich (podobnie jak i Gadon), w Kłajpedzie. W liście do Wrotnowskiego dziękuje mu za poprawę pracy „Pamiętnik obywatela powiatu upitckiego” (BPP, 347, 415). Do części o powstaniu w powiecie upickim dołączono właśnie życiorys Karola Załuskiego i wspomnienie o Kazimierzu Truskowskim.

Kolejny w zbiorze „Pamiętnik Powstania Powiatu Kowieńskiego” Maurycego Prozora był już drukowany wcześniej, co zostało odnotowane. Tekst ten spotkał się też ze sprostowaniami Aleksandra Rypińskiego, niestety nieopublikowanymi (BPP, 347, 523-528; 410, z. 9). Charakterystyczne jest to, że w tekście Prozora, zarówno w wydaniu z 1835, jak i 1875 r., nie podano pełnych nazwisk członków komitetu, a tylko inicjały, chociaż były w rękopisie. Zapewne nie znając ich losów, nie chciano ułatwiać pracy śledczym rosyjskim.

Z prac kilku autorów zbudowany jest dział „Powstanie Powiatu Oszmiańskiego”. Już pierwszy rozdział „Z notatek J. Klukowskiego” może rodzić pytania (Kalembka 2000, 103-110; Gorbaczowa 2007, 149-189). Niektóre fragmenty tego tekstu przypisywane w literaturze Klukowskiemu¹⁹ znajdują się w Bibliotece Polskiej w Paryżu w zbiorze Papiery Ignacego Stawiarskiego jako fragmenty pamiętnika tego ostatniego (BPP, 587, 397-424). Istnieje kilka możliwości, dlaczego tak się stało: albo Stawiarski przepisał od Klukowskiego fragmenty, albo pracownik biblioteki w toku opracowywania spuścizny przez pomyłkę mu je przypisał, albo on (co wydaje się najmniej prawdopodobne), a nie Klukowski, jest ich autorem.

¹⁹ Ignacy Klukowski (1806-1862) – organizator powstania w powiecie oszmiańskim, wysłany jako emisariusz do Warszawy, emigrant, związany z TDP.

„Niektóre szczegóły z notatek Kazimierza Rutkowskiego”²⁰ są szczątkiem wspomnienia. Zachował się list (z 14 czerwca 1832 r.) do Joachima Lelewela, będący swoistym pierwowzorem późniejszej wydanej relacji (BPP, 347, 407-410). Także szkic o Jerzym Soroce Hipolita Klimaszewskiego był już częściowo publikowany wcześniej (Pamiętnik Emigracji 1833, 7).

Zaskoczenie może wywołać publikowanie tekstów Wincentego Bortkiewicza. Ten, urodzony w 1776 r., żołnierz wojny 1792 r. i insurekcji kościuszkowskiej, po 1794 r. osiadł na roli. W powstaniu listopadowym mianowano go dowódcą sił zbrojnych powiatu zawilejskiego. Wycofał się z gen. Dembińskim do Warszawy. Po upadku powstania powrócił na Litwę, gdzie w styczniu 1832 r. został aresztowany i skazany na zesłanie do Wołody. Przebywał tam do 1836 r., w rok później dostał zgodę na powrót, ale tylko do guberni smoleńskiej. Wkrótce po przybyciu tam zmarł (Bielecki 1995, 237). Nie ulega więc wątpliwości, iż publikacja – nie wnosząca wiele nowego – ułatwiła Rosjanom skazanie Bortkiewicza. Do druku podana była przez nieznanego edytora.

„Powstanie powiatu wilejskiego” wyszło spod pióra Aleksandra Wołodkowicza i Stanisława Radziszewskiego²¹ wg dotychczasowej koncepcji not, czyli bez ujawniania autorów. Prosił o to w liście do Wrotnowskiego sam Wołodkowicz (BPP, 347, 519). Tenże ostatni według Barszczewskiej-Krupy miał być autorem „Powstania powiatu dziśnieńskiego” (Barszczewska-Krupa 1999, 98).

W latach 1837-1838 na bazie zebranych materiałów ukazała się dwutomowa publikacja pod tytułem: „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831, opisane przez Feliksa Wrotnowskiego podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Resztę swoich zbiorów Wrotnowski przekazał Bronikowskiemu, który w latach 1844-1845 wydał „Pamiętniki polskie”. 11 lutego 1843 r. Bronikowski pokwitował odbiór ich, zobowiązał się do zwrotu rękopisów oraz przekazania 26 egzemplarzy wydanego dzieła. Tak się też stało, gdyż 31 października 1848 r. Wrotnowski przyjął wydane dzieła, zaś zrzekł się wszelkich praw do „dalszych druków na rzecz Biblioteki Polskiej w Paryżu” (BPP, 347, 159). I na tym skończył się etap powstawania zbioru wspomnień o 1831 r. na ziemiach zabranych. Mimo że od pojawienia się tej publikacji upływa już prawie 190 lat, materiały w niej zawarte – mimo wielu mankamentów – do dzisiaj są podstawowym źródłem informacji o powstaniu 1831 r. na tych ziemiach. Nie ulega wątpliwości, że warto są krytycznego wydania po raz kolejny.

²⁰ Kazimierz Bończa Rutkowski (1788-1834) – w armii Księstwa Warszawskiego w 8 pułku ułanów. W powstaniu litewskim od marca 1831, emigrant. Mimo że list był adresowany do Lelewela, brak jego nazwiska wśród korespondentów Lelewela.

²¹ Stanisław Radziszewski (1788-1844) – początkowo był w gwardii rosyjskiej, potem w armii Księstwa Warszawskiego i do 1828 r. Królestwa Polskiego. Organizator powstania w powiecie wilejskim, płk i dowódca 26 Pułku Piechoty Liniowej. Wrócił z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy, by po upadku powstania udać się na emigrację.

Bibliografia

- BARSZCZEWSKA-KRUPA, A. (1999), *Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831-1863*. Łódź.
- BARTNIK, G. (1983), *Materiały w AGAD dotyczące powstania listopadowego w zespołach akt Komisja Województwa Mazowieckiego i Komisja Województwa Kaliskiego oraz Papierach gen. F. Rohlada*. W: *Archeion*. 75, 53-58.
- CABAN, W. (1999), *Droga Józefa Przełęckiego do ugody z Rosją*. W: *Kalembka, S./Kasperek, N. (red.), Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców*. Olsztyn, 81-95.
- DANGEL, S. (1925), *Rok 1831 na Mińszczyźnie*. Warszawa.
- DIĄKOW, W. (1992/1993), *Przegląd dokumentów dotyczących polskich ruchów niepodległościowych z okresu 1830-1855 w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego Rosji w Moskwie*. W: *Przegląd Wschodni*. 2(1/2), 165-167, 419-434.
- FEDUSZKA, J. (2004), *Powstanie listopadowe na Litwie i Żmudzi*. W: *Teka Komisji Historycznej*. 110-160.
- [GADON, L.] (1902), *Emigracja Polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego, skreślił...* T. 3. Kraków.
- GULCZYŃSKI, E. (1933), *Rok 1830-1831 w Wilnie*. Wilno.
- INGLOT, M. (1982), *Propagandowe funkcje carskiej prasy polskojęzycznej w okresie powstania listopadowego*. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 3-4, 5-23.
- IWASZKIEWICZ, J. (1929), *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867*. Warszawa.
- KACZKOWSKI, J. (1918), *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*. Warszawa.
- KAREW, D. (2001), *Polskie powstania XIX wieku w historiografii białoruskiej*. W: *Barańska, A./Matwiejczyk, W./Ziółek, J. (red.), Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich*. Lublin.
- KASPAREK, N. (2001), *Powstańczy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania 1831-1832*. Olsztyn.
- KASPAREK, N. (2016), *Pamiętniki powstańców listopadowych. Przegląd edycji*. W: *Sikorska-Kulesza, J. (red.), Edytorstwo źródeł XIX wieku – problemy teoretyczne i praktyka edytorska*. Warszawa, 91-102.
- KASPAREK, N. (2019), *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*. Ostrołęka.
- KŁATKA, U. (2015), *Listy Feliksa Wrotnowskiego do Eustachego Januszkiewicza z lat 1859-1868*. W: *Sztuka Edycji*. 1, 125-160.
- KŁAK, C. (1986), *Relacje „Tygodnika Petersburskiego” o powstaniu listopadowym*. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1, 29-45.
- [LELEWEL, J.] (1949), *Listy emigracyjne*. T. 2. Kraków.
- MIENICKI, R. (1938), *Zeznania i zobowiązania uczestników powstania r. 1830/31 na Litwie w świetle akt śledczych*. Wilno.
- MIKNYS, R. (2001), *Powstania XIX w. w Polsce i na Litwie w historiografii litewskiej*. W: *Barańska, A./Matwiejczyk, W./Ziółek, J. (red.), Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich*. Lublin.
- NOWAK, A. (2004), *Od Imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*. Kraków.
- NOWAK, A. (2005), *Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich (1831-1833): laboratorium rozpadu „przednowoczesnego” narodu Rzeczypospolitej*. W: *Brus, A. (red.), Życie jest wszędzie... Ruchy społeczne w Polsce i Rosji do II wojny światowej*. Warszawa, 123-146.
- Pamiętniki (1844-1845), Pamiętniki polskie wydawane przez K. Bronikowskiego*. T. 1-4. Paryż [T. 1-2, wyd. 2 Przemysł 1883-1884].

- Powstanie (1931), Powstanie listopadowe na Litwie. W: Powstanie 1831 r. na Litwie. Wspomnienia uczestników. Wilno, 1-174.
- PIETKIEWICZ, M. (1832), La Lithuanie et sa dernière insurrection (avec une carte). Bruxelles.
- POTULICKI, K. P. (1832), Coup d'oeil sur la révolution de Pologne en 1830 et 1831. Avignon.
- RABINOWICZÓWNA, S. (1832), Wilno w powstaniu roku 1830/31. Wilno.
- RADZYUK, A. (2017), Nad skipetram Raseiskai Imperyi: represiunaya palityka tsaryzmu na zemlyakh Belarusi u kantsy XVII – pershai palove XIX st. Haridnia/Kraków. [Радзюк, А. (2017), Над skipetram Расійскай Імпэрыі: рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Гародня/Кракаў.]
- RAMOTOWSKA, F. (1983), Akta Władz Centralnych Powstania 1830-1831 przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych. W: Archeion. 7, 7-52.
- ROSIĄK, S. (1933), Wileńska Komisja Śledcza (1831-1834). W: Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno, 250-268.
- RÓŻYCKI, K. (1832), Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodów polskich przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku. Bourges [wyd. 2 Bourges 1833].
- SKARBEEK, J. (1986), Powstanie listopadowe na Litwie w historiografii polskiej (1831-1939). W: Skarbek, J./Ziółek, J. (red.), Państwo. Kościół. Niepodległość. Lublin, 55-72.
- SLESORIŪNAS, F. (1974), 1830-1831 metų sukilimas Lietuvoje. Vilnius.
- STASZEWSKA, M. (1970), Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831-1840. Warszawa.
- STOLZMAN, M. (1977), Powstanie listopadowe na Wileńszczyźnie w świetle pamiętnika Michała Pełki Polińskiego. W: Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej. XXVII, 89-110.
- STRASZEWICZ, J. (1832-1837), Les Polonais et les Polonaises de la Révolution du 29 novembre 1830, ou cent portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l'indépendance polonaise. Z. 1-20. Paris.
- TOKARZ, W. (1993), Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831. Warszawa.
- WROTNOWSKI, F. (1837), Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. T. 1-2. Paryż.
- YANUSHKEVICH, Y. (2011), Uspaminy. Minsk. [Янушкевіч, Я. (2011), Успаміны. Мінск.]

Źródła

- Akta urzędowe (1845), Akta urzędowe dotyczące się działań generała Giełguda na Litwie. W: Bronikowski, K. (red.), Pamiętniki polskie. 3. Paryż, 1-28.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Papiery gen. Rohlanda, rkps 2-19.
- Archiwum Państwowe w Białymstoku, Komisja Województwa Augustowskiego, rkps 4, 7.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (B. Czart.), rkps 5356 III.
- Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), rkps 345; 346; 347; 398; 406; 432-545; 754.
- Dziennik (1831), Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, nr 5 z 24 X, 23-24; dod. do nr. 10 z 28 XI, 87-89.
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAV) (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie), fond 9-2045.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (LVIA – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie); fond 437, ap. 3, b. 37-51, 54, 68, 65, 79, 83; ap. 1, b. 5; fond 1135, ap. 4: vol. 369, 369a, 370, 371.
- Ustawy Towarzystwa (1832), Ustawy Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich [Paryż].
- Władze Centralne Powstania Listopadowego 1830-1831 (WCPL), rkps 549; 692-695; 706; 709; 710.
- Zbiór pamiętników (1835), Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831, ułożony przez Feliksa Wrotnowskiego. Paryż [wyd. 2 Lipsk 1875].

YURI GONCHAROV / ЮРИЙ ГОНЧАРОВ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3993-0953>

Altay State University

OLGA KLIMOVA / ОЛЬГА КЛИМОВА

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8513-0044>

Altay State Technical University

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СИБИРИ¹

The historiography of the history of the entrepreneurship in prerevolutionary Siberia

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Российская империя, Сибирь, предпринимательство, купечество, историография

KEYWORDS: Russian Empire, Siberia, entrepreneurship, merchants, historiography

ABSTRACT: The article is devoted to the history of entrepreneurship in Siberia of early 19th – early 20th century. Historiography of entrepreneurial activity in the largest region of Russia is poorly studied. The theoretical basis of the article is the theory of modernization. The main method of research is historiographical analysis. The article is based on the study of a wide range of scientific literature on the history of entrepreneurship in Siberia. The paper highlights the periods of study of entrepreneurship, the main approaches, research problems. As a result of the study, the authors come to the conclusion that nowadays there are both a large number of publications and genre diversity, and an increase in the source base of the breadth of research problems, the search for new methodological approaches. As a result of the work done, historians managed to accumulate a large amount of factual material, study the history of entrepreneurship in the region, cover almost all aspects of the life of Siberian entrepreneurs.

Историческая наука имеет давнюю традицию изучения истории предпринимательства. Однако среди проблем досоветской истории России в целом, и Сибири, в частности, в советский период к истории предпринимательства уделялось незначительное внимание. Возрождение предпринимательства в постсоветской России изменило и историографическую ситуацию. Труды

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и БРФФИ в рамках научного проекта № 20-59-00010 «Этнические меньшинства в Беларуси и России в условиях общественных трансформаций 19-20 вв.».

сибирских историков за последние три десятилетия свидетельствуют об определенных успехах. Многократно выросло количество и качество публикаций, защищенных диссертаций, разнообразнее стала проблематика исследований. Обновился кадровый состав исторических факультетов сибирских вузов, увеличилось количество профессоров и доцентов, появились новые научные авторитеты. Исследователи истории предпринимательства насчитывают в своих рядах уже не десятки, а сотни ученых и краеведов, а библиография – тысячи опубликованных работ (Климова 2018, 264).

Кроме того, в последние десятилетия происходит переосмысление традиционной оппозиции «столичной» и «провинциальной» российской историографии. Региональная историография все более осознает себя как самостоятельное научное явление, разрушается традиционная модель ее самовосприятия как некоего второстепенного заместителя столичной науки.

В то же время научной литературе практически отсутствуют специальные издания, посвященные научным сообществам историков по изучению предпринимательства Сибири в дореволюционный период, в ней лишь фрагментарно присутствуют материалы об ученых, анализ их работ.

Так как история сибирского предпринимательства прочно утвердилась на историографическом поле, достигнутые результаты нуждаются в осмыслении и подведении некоторых итогов.

Сибирь является уникальным регионом России. Хозяйственное освоение региона, после присоединения его к России, происходило довольно быстро. В XVIII-XIX вв. Сибирь поставляла серебро, золото, медь, свинец, полудрагоценные камни, по своему значению являлась вторым, после Урала, центром горнозаводского производства в России.

Во второй половине XIX – начале XX в. в экономике Сибири важную роль стало играть сельское хозяйство. В центральную Россию поставляли на рынок зерно, сливочное масло, кожи, мед. Кроме того, специфику региона в этот период определяло то, что сибирские земли становятся районом интенсивной колонизации, что не могло не повлиять и на деятельность местного купечества.

По мнению В. П. Шахерова,

предпринимательская деятельность в Сибири имела ряд особенностей, которые были обусловлены географическими, социально-политическими и экономическими факторами и, прежде всего, колониальным положением региона в системе российской государственности (2014, 31).

Условия формирования и деятельности сибирских предпринимателей значительно отличались от европейской части России. С одной стороны, Сибирь фактически не знала помещичьего землевладения, и пережитки феодализма

в целом здесь были значительно меньше выражены. Не играло в Сибири существенной роли дворянское предпринимательство. Вплоть до постройки Сибирской железной дороги иностранный капитал не имел большого влияния на экономику региона. И все это открывало для купцов широкие перспективы для занятий коммерческой деятельностью, усиливалась их роль в общественной жизни региона.

В досоветских исследованиях проблема предпринимательства лишь частично получила освещение в отдельных работах, посвященных экономической истории. Большинство работ – это заметки в журналах, газетах, статьи в брошюрах, сборниках или небольшие специальные издания, написанные на основе сведений об отдельных товариществах, фабриках, крупных крестьянских хозяйствах (Головачев 1914). В ряде публикаций авторы вели дискуссию о развитии капитализма в Сибири. Некоторые работы написаны на статистическом материале при незначительной авторской обработке и небольшом анализе (Костров 1872).

Немногочисленные исследования, которые затрагивали некоторые аспекты истории предпринимательства были проведены историками, экономистами, общественными деятелями, публицистами. В них содержится определенный теоретический и фактический материал о социально-экономическом развитии Сибири. Авторами были высказаны общие замечания о государственной политике в области организации торговли, развития предприятий, ведения крестьянского хозяйства, а также заложены основные методологические принципы для дальнейшего изучения истории купечества и предпринимательства.

В советский период исторические работы, посвященные экономическому освоению региона изменили проблематику и методологию. Дореволюционная Сибирь в работах историков рассматривается как земледельческая колония, сырьевой придаток России, а купцы – как основной инструмент царского режима в деле захвата Сибири. В 1920-е гг. наступает пауза в изучении экономических проблем в развитии Сибири. Советская историческая наука стала изучать классы, а не сословия, несмотря на то, что сословный строй в России существовал до 1917 г. Сибирское купечество, также, как и российское, рассматривалось в научной и публицистической литературе в основном через исследование процессов классовообразования и формирования буржуазии, представители класса – антагониста пролетариата.

В 1970–1980-е гг. советская историография расширила круг вопросов, изучаемых в связи с купеческим сословием и предпринимательством. Как отмечает В. П. Зиновьев, «здесь лежала интереснейшая, но практически запрещенная к исследованию еще в начале 1970-х гг. тема социального облика классов российского общества» (2012, 20). Различные аспекты

предпринимательской деятельности сибирского купечества рассматривались в работах Г. Х. Рабиновича, А. П. Бородавкина, Ф. А. Кудрявцева, Г. А. Вендриха, Д. Я. Резуна и др.

В 1980-е гг. более активно начинается изучение истории купечества в регионах. Свои выводы историки основывали на материалах архивов, статистических справочников, воспоминаниях жителей города, статьях в периодической печати, характеризующих историю становления и развития городов Сибири, представляли сведения об основных этапах развития торгово-промышленного предпринимательства, о процессе формирования наиболее влиятельных купеческих родов и династий, в том числе представителях купеческих династий, их занятиях, общественной и благотворительной деятельности. В целом, в советский период историками были сделаны определенные шаги в изучении истории буржуазии в дореволюционной Сибири. Вместе с тем специальных исследований, посвященных отдельным проблематикам истории предпринимательства не было.

В постсоветские десятилетия ситуация изменилась. В последние годы история отечественного предпринимательства относится к числу тем, вызывающих научный и общественный интерес, по которой опубликовано большое количество работ, касающихся самых разных ее аспектов. В наши дни слово «предприниматель» уже не употребляется с негативным оттенком, а приобрело вновь свой положительный смысл.

В настоящее время организационными центрами научного сообщества историков, занимающихся данной проблемой, являются высшие учебные заведения, в первую очередь, со специализированными историческими факультетами. Основными консолидирующими факторами научного сообщества историков, занимающихся исследованиями в области истории сибирского предпринимательства, являются проведение научных конференций, участие в современных общероссийских и региональных программах, издание межвузовских сборников научных трудов и коллективных монографий.

За последние три десятилетия историографическая литература пополнилась научными работами, рассматривающими общие и частные проблемы истории предпринимательства. Появилось много научной литературы по вопросам истории развития предпринимательства в регионах.

Прежде всего необходимо отметить появившееся большое жанровое многообразие работ. Таких как монографии, очерки, библиографические справочники, сборники статей, учебные пособия, авторефераты, заметки, отдельные статьи и др. Важным показателем актуальности и степени изученности истории предпринимательства дореволюционной России можно считать большое количество защищенных кандидатских и докторских диссертаций.

По мнению Е. В. Комлевой, «особую ценность приобретают документальные издания последних лет, знакомящие читателей с уникальными эго-доку-

ментами, авторы которых относились непосредственно к купеческой среде» (2014, 46). В последние годы были опубликованы мемуары, дневники, переписка самих купцов, что дает возможность по-иному увидеть внутренний мир предпринимателей, их интересы, отношение к жизни и труду.

Жанровое многообразие научной литературы о предпринимателях Сибири явилось отражением широкого профессионального и общественного интереса к торговле и иным занятиям предпринимательской деятельностью. За последние годы, начиная с конца 1990-х гг., в свет вышло довольно много научно-справочных, библиографических изданий по истории купечества и предпринимательства (Бурилова 1999; Ульянова 2014 и др.). Так, с 1994 по 1999 гг. было опубликовано четыре тома «Краткой энциклопедии по истории купечества и коммерции Сибири» в 10 книгах (Краткая энциклопедия 1994-1999). В 2012-2013 гг. вышло переиздание этой книги под названием «Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири» (Энциклопедический словарь 2012; Энциклопедический словарь 2013). Данное издание дает возможность познакомиться не только с биографиями людей, занимавшихся предпринимательской деятельностью, но об организации деятельности, условиях жизни в определенный период истории.

В последние годы был опубликован ряд изданий, посвященных предпринимателям отдельных городов. Например, работа «Алтай купеческий», написанная барнаульскими историками В. А. Скубневским, А. В. Старцевым, Ю. М. Гончаровым в 2007 г. (Скубневский 2007). Первая часть монографии содержит сведения о численном и качественном составе предпринимателей Алтая, их общественной и коммерческой деятельности. А вторая часть работы содержит библиографические сведения об алтайских предпринимателях. Аналогичная работа «Томские купцы: биографический словарь (вторая половина XVIII – начало XX в.)» была написана томским историком Н. М. Дмитриенко в 2014 г. (Дмитриенко 2014). В 2012 г. вышла в свет работа «Енисейское купечество в лицах (XVIII – начало XX в.)», авторами которой являются сибирские историки Г. Ф. Быконя, Комлева, А. И. Погребняк (Быконя 2012). В ней собраны сведения о енисейских предпринимателях из числа не только купцов, но крестьян, дворян, мещан.

Монографии, как обобщающие работы, позволяют сформировать целостное представление о купцах и других предпринимателях, собрать воедино и проанализировать материал, «позволяющий максимально полно раскрыть эволюцию этого социального слоя в рамках конкретного микро- или макро-региона» (Комлева 2014, 46).

В целом в современной историографии накоплен большой фактический материал как по истории предпринимательства в России, так и по истории сибирского предпринимательства. В последние годы внимание историков обращено к изучению предпринимательской деятельности не только купцов,

но и других сословий, таких как мещан, дворян, крестьян. Соответственно проблематика современных исследований необычайно широка и включает в себя такие вопросы, как происхождение, численность, состав, формы деятельности, социокультурный облик, внутрисемейные отношения, повседневную жизнь предпринимателей и многие др. Использование новых методологических подходов, новых различных источников в последние годы позволило переоценить и углубить представление о роли купцов и других предпринимателей в жизни сибирского региона. Работы сибирских историков публикуются и в зарубежных журналах (Skubnevsky 2002; Shaidurov 2016a и др.).

Среди многих тем, привлекающих внимание современных историков, следует выделить такую проблематику, как историю предпринимательства «этнических меньшинств». В последние три десятилетия было опубликовано большое количество публикаций на тему «этнических меньшинств» в Сибири.

Проблематика современных исследований по истории этнического сибирского предпринимательства XIX – начала XX вв. достаточно широка, и может быть поделена на историю еврейского, польского, немецкого предпринимательства и прочих национальных групп, занимающихся предпринимательской деятельностью в Сибири. Так, Комлева, исследуя этнический состав приенисейского купечества, пишет, – «можно выделить четыре основные этнические группы: 1) восточные славяне, 2) западные европейцы (немцы, французы, англичане, датчане), 3) евреи, 4) сибирские инородцы» (Комлева 2006, 96).

Многие аспекты этнического предпринимательства в той или иной степени затрагивались в трудах сибирских историков.

Бесспорным достижением современной сибирской историографии следует считать подробное исследование еврейской диаспоры. Усилиями отечественных историков реконструирована история еврейской общины в Сибири. Научное освещение получила деятельность известных еврейских предпринимателей (Гончаров 1999; Кальмина 2003; Гончаров 2013; Шайдуров 2014a; Shaidurov/Larina 2015 и др.).

Изучая национальные особенности, историки отмечали, что основными занятиями евреев в Сибири были крупная и мелкая торговля, ремесло, золотопромышленность, виноторговля (до введения винной монополии в Сибири), земледелие. При этом их хозяйственная деятельность не должна была противоречить законодательству и позиции местной власти (Шайдуров 2014a и др.).

Следует подчеркнуть, что авторы обращают внимание на высокий процент состоятельных евреев в сибирских городах, несмотря на их ущемленное социально-правовое положение.

Историография изучения польского предпринимательства является важной частью сибирской истории. Изучая «сибирскую полонию», авторы обращаются к изучению экономической деятельности поляков. Публикации Скубневского, Л. К. Островского, В. Н. Шайдурова посвящены участию поляков в экономической истории Сибири (Skybnevsky 2002; Скубневский 2009; Островский 2016; Shaidurov 2016a).

Как известно, оказавшись в Сибири, ссыльные поляки вынуждены были искать источники и средства для выживания и занимали свободные хозяйственные ниши. Для большей части ссыльных поляков основным источником для жизнеобеспечения были финансовые средства, которые они получали от родственников. Лишь немногие занялись предпринимательством. Ими были основаны сыроварни, производство свечей, сигар. Некоторые занимались пчеловодством или коневодством. Так, например, Шайдуров отмечает: «Наиболее успешно дело по производству кедрового масла пошло у поляка Михаила Морачевского» (2014b, 249).

Проблемы истории немецкого предпринимательства в дореволюционный период рассматриваются в научных работах: Кротт 2010, Скубневский 2010, Shaidurov 2017 и др.) При этом, как отмечают исследователи, – «Наличие ограничительного, а порой и запретительного законодательства в различные периоды также сближало евреев, немцев и поляков» (Shaidurov/Larina 2015, 465).

Характерным выводом современной историографии истории предпринимательства в Сибири можно признать, что представители «этнического меньшинства» осваивали неразвитые или слабо развитые ниши в экономике Сибири (Shaidurov 2016b, 671). Оказавшись в регионе интенсивного экономического освоения, оторвавшись от привычного уклада и ритма жизни, иноэтнические предприниматели проявляли такие качества, как: подвижность, динамизм, предприимчивость, адаптивность, умение ориентироваться в новых и меняющихся обстоятельствах.

В целом, можно отметить, что российская историография по истории сибирского предпринимательства проделала большой путь. Сегодня можно наблюдать и многочисленность публикаций, и жанровое многообразие, и увеличение источниковой базы, и широту проблематик исследований, и поиск новых методологических подходов. Историкам в результате проделанной работы удалось накопить большой фактический материал, изучить историю предпринимательства в регионе, осветить практически все стороны жизнедеятельности сибирских предпринимателей. Однако несмотря на большое число публикаций, как указывают сами ученые в своих работах, многие сюжеты требуют дальнейшего исследования.

Библиография

- БУРИЛОВА, М. Ф. (1999), Хабаровск купеческий в фотографиях и документах. Хабаровск. [Buriлова, M. F. (1999), Khabarovsk kupecheskiy v fotografiyakh i dokumentakh. Khabarovsk.]
- БЫКОНЯ, Г. Ф./КОМЛЕВА, Е. В./ПОГРЕБНЯК, А. И. (2012), Енисейское купечество в лицах (XVIII – начало XX в.). Новосибирск. [Bykonya, G. F./Komleva, E. V./Pogrebnyak, A. I. (2012), Eniseyskoye kupechestvo v litsakh (XVIII – nachalo XX v.). Novosibirsk.]
- ГОЛОВАЧЕВ, Г. Ф. (1914), Экономическая география Сибири. Москва. [Golovachev, P. M. (1914), Ekonomicheskaya geografiya Sibiri. Moskva.]
- ГОНЧАРОВ, Ю. М. (1999), Купеческая семья второй половины XIX – начала XX в. Москва. [Goncharov, Yu. M. (1999), Kupecheskaya semia vtoroy poloviny XIX – nachala XX v. Moskva.]
- ГОНЧАРОВ, Ю. М. (2013), Еврейские общины Западной Сибири (XIX – начало XX в.). Барнаул. [Goncharov, Yu. M. (2013), Evreyskiye obshchiny Zapadnoy Sibiri (XIX – nachalo XX v.). Barnaul.]
- ДМИТРИЕНКО, Н. М. (2014), Томские купцы: биографический словарь (вторая половина XVIII – начало XX в.). Томск. [Dmitriyenko, N. M. (2014), Tomskiye kuptsy: biograficheskiy slovar (vtoraya polovina XVIII – nachalo XX v.). Tomsk.]
- ЗИНОВЬЕВ, В. П. (2012), О Владимире Петровиче Бойко. В: Хозяйственное и культурное развитие Урала и Сибири в XIX–XXI вв. Вып. 4. Томск, 19–23. [Zinovyev, V. P. (2012), O Vladimire Petroviche Boyko. In: Khozyaystvennoye i kulturnoye razvitiye Urala i Sibiri v XIX–XXI vv. Vyp. 4. Tomsk, 19–23.]
- КАЛЬМИНА, Л. В. (2003), Еврейские общины Восточной Сибири (середина XIX в. – февраль 1917 года). Улан-Удэ. [Kal'mina, L. V. (2003), Evrejskie obshchiny Vostochnoy Sibiri (seredina XIX v. – fevral' 1917 goda). Ulan-Udeh.]
- КЛИМОВА, О. Г. (2018), Вопросы истории предпринимательства в дореволюционной Сибири в советской историографии. В: Общество. Экономика. Культура. Актуальные проблемы, практика решения. Барнаул, 264–268. [Klimova, O. G. (2018), Voprosy istorii predprinimatel'stva v dorevolyutsionnoy Sibiri v sovetskoj istoriografii. In: Obshchestvo. Ekonomika. Kultura. Aktualnyye problemy, praktika resheniya. Barnaul, 264–268.]
- КОМЛЕВА, Е. В. (2006), Енисейское купечество (последняя четверть XVIII – первая половина XIX века). Москва. [Komleva, E. V. (2006), Eniseyskoye kupechestvo (poslednyaya chetvert XVIII – pervaya polovina XIX veka). Moscow.]
- КОМЛЕВА, Е. В. (2014), Сибирское купечество в освещении современной российской историографии (конец 1980-х – 2010-е гг.). В: Сибирское купечество: истоки, деятельность, наследие: материалы Первой Всероссийской научной конференции. Томск, 45–61. [Komleva, E. V. (2014), Sibirskoye kupechestvo v osveshchenii sovremennoy rossiyskoj istoriografii (konets 1980 – 2010-e gg.) In: Sibirskoye kupechestvo: istoki, deyatelnost, naslediyе: materialy Pervoy Vserossiyskoj nauchnoy konferentsii. Tomsk, 45–61.]
- КОСТРОВ, Н. А. (1872), Историко-статистическое описание городов Томской губернии. Томск. [Kostrov, N. A. (1872), Istoriko-statisticheskoye opisaniye gorodov Tomskoy gubernii. Tomsk.]
- Краткая энциклопедия (1994–1999), Краткая энциклопедия по истории купечества и коммерции Сибири в 4-х т. Новосибирск. [Kratkaya entsiklopediya (1994–1999), Kratkaya entsiklopediya po istorii kupechestva i kommersii Sibiri v 4-kh t. Novosibirsk.]
- КРОТТ, И. И. (2010), Сельскохозяйственное предпринимательство: поведенческие стратегии и практики в условиях трансформации сибирского общества (1914–1920 гг.). Омск. [Krott, I. I. (2010), Sel'skokhoziaistvennoe predprinimatel'stvo: povedencheskie strategii i praktiki v usloviakh transformatsii sibirskogo obshchestva (1914–1920 gody). Omsk.]
- ОСТРОВСКИЙ, Л. К. (2016), Поляки в Западной Сибири в конце XIX – первой четверти XX века. Новосибирск. [Ostrovskij, L. K. (2016), Polyaki v Zapadnoj Sibiri v konce XIX – pervoy chetverti XX veka. Novosibirsk.]

- СКУБНЕВСКИЙ, В. А. /СТАРЦЕВ, А. В./ГОНЧАРОВ, Ю. М. (2007), Алтай купеческий. Барнаул. [Skubnevskiy, V. A./Startsev, A. V./Goncharov, Yu. M. (2007), Altay kupecheskiy. Barnaul.]
- СКУБНЕВСКИЙ, В. А. (2009), Поляки в администрации и хозяйственной деятельности на Алтае в 18 – начале 20 в. В: Мир Евразии. 3, 66-71. [Skubnevskiy, V. A. (2009), Nemetskoye predprinimatel'stvo na Altaye vo vtoroy polovine 19 – nachale 20 v. In: Mir Evrazii. 3, 66-71.]
- СКУБНЕВСКИЙ, В. А. (2010), Немецкое предпринимательство на Алтае во второй половине 19 – начале 20. В: Известия Алтайского государственного университета, Серия «История». 3-4, 198-202. [Skubnevskiy, V. A. (2010), Nemetskoe predstavitel'stvo na Altaye vo vtoroy polovine 19 – nachale 20. In: Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, Seriya «Istoriya». 3-4, 198-202.]
- СТАРЦЕВ, А. В./ГОНЧАРОВ, Ю. М. (2014), Предпринимательство в Сибири: Исторический опыт (XVII – начало XX в.). Барнаул. [Startsev, A. V./Goncharov, Yu. M. (2014), Predprinimatel'stvo v Sibiri: Istoricheskiy opyt (XVII – nachalo XX v.). Barnaul.]
- УЛЬЯНОВА, Г. Н. (2014), Благотворительность московских предпринимателей, 1860-1914: Словарь купцов-благотворителей. Москва. [Ul'ianova, G. N. (2014), Blagotvoritelnost moskovskikh predprinimateley. 1860-1914: Slovar kuptsov-blagotvoriteley. Moskva.]
- ШАЙДУРОВ, В. Н. (2014a), Евреи и их место в хозяйственной жизни Западной Сибири во второй половине XIX в. В: Новый исторический вестник. 1(39), 21-35. [Shaidurov, V. N. (2014a), Evrei i ikh mesto v khozyaystvennoy zhizni Zapadnoy Sibiri vo vtoroy polovine XIX v. In: Novyy istoricheskiy vestnik. 1(39), 21-35.]
- ШАЙДУРОВ, В. Н. (2014b), Сибирская полония как результат национальной политики. В: Былые годы. 32(2), 245-251. [Shaidurov, V. N. (2014 b), Sibirskaya poloniya kak rezul'tat natsional'noy politiki. In: Bylye gody. 32(2), 245-251.]
- ШАХЕРОВ, В. Н. (2014), Проекты сибирского купечества по эффективному коммерческому освоению восточных территорий Сибири. В: Сибирское купечество: истоки, деятельность, наследие: материалы Первой Всероссийской научной конференции. Томск, 29-36. [Shakherov, V. P. (2014), Projekty sibirskogo kupechestva po effektivnomu kommercheskomu osvoyeniyu vostochnykh territoriy Sibiri. In: Sibirskoye kupechestvo: istoki. deyatelnost. nasledkiye: materialy Pervoy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii. Tomsk, 29-36.]
- Энциклопедический словарь (2012), Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири, 1. Новосибирск. [Entsiklopedicheskiy slovar (2012), Entsiklopedicheskiy slovar po istorii kupechestva i kommertsii Sibiri, 1. Novosibirsk.]
- Энциклопедический словарь (2013), Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири, 2. Новосибирск. [Entsiklopedicheskiy slovar (2013), Entsiklopedicheskiy slovar po istorii kupechestva i kommertsii Sibiri, 2. Novosibirsk.]
- SHAIIDUROV, V./LARINA, O. (2015), European diasporas in Russia of the late 18th and early 19th centuries: national and regional formation features (as illustrated in the case of Jews, Germans and Poles). In: Mediterranean Journal of Social Sciences. 6/5(1), 460-466.
- SHAIIDUROV, V. (2016a), Poles in the Economy of Siberia and Central Asia in the Second Half of the 19th Century (as illustrated in the Poklevskii-Koziell Family). In: International Business Management. 10/3, 194-199.
- SHAIIDUROV, V. (2016b), Ethnic entrepreneurship in the Russian Empire in the era of economic modernization in the second half of the 19th – early of the 20th century (as illustrated in the example of Siberia). In: Bylye gody. 41/3, 666-674.
- SHAIIDUROV, V. (2017), German industrial enterprises in Western Siberia in the second half of the 19th century. In: Bylye gody. 43/1, 162-168.
- SKUBNEVSKY, V. A./GONCHAROV, YU. M. (2002), Siberian Merchants in the Latter Half of the Nineteenth Century. In: Sibirica. 2/1, 21-42.

IRINA SMIRNOVA / ИРИНА СМИРНОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4450-6885>
Institute of Russian History RAS

ДУХОВНЫЕ МИССИИ РОССИИ В ЯПОНИИ И ИЕРУСАЛИМЕ: ГРАНИ СОПРИКОСНОВЕНИЯ¹

The Ecclesiastical Missions of Russia in Japan and Jerusalem: The Edges of Convergence

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Русские Духовные Миссии, Министерство иностранных дел, Святейший Синод, святитель Николай Японский, архимандрит Антонин (Капустин)

KEYWORDS: Russian Ecclesiastical Missions, Ministry of Foreign Affairs, Holy Synod, Saint Nicholas of Japan, Archimandrite Antonin (Kapustin)

АБСТРАКТ: Based on new archival materials, the article reconstructs the picture of the Russian Church presence in Japan and the Holy Land at the end of the 1870s and early 1880s. This was a key period in the fate of the Japan and Jerusalem Russian Ecclesiastical Missions, when both Missions suffered crises that brought them to the verge of closure. The author considers the characteristic features and general patterns of the Russian Ecclesiastical presence abroad in the context of interfaith competition and inter-agency contradictions. The article reveals the reasons that hindered the effective work of Russian Church representatives abroad and pays special attention to the political importance of the Japan and Jerusalem REM.

Истории русского церковного присутствия за рубежом в последние годы уделяется большое внимание, что связано с пристальным интересом исследователей к процессам распространения российского политического и духовного влияния в Северо-Тихоокеанском регионе, в Центральной Азии и на Ближнем Востоке, особенно интенсивно протекавшим на протяжении XIX в. (Августин 1993; Климент 2009; 2014; Лисовой 2009; Шубина 1998; Александров 2006). На фоне обширной историографии по истории отдельных Русских Духовных Миссий, исследований, посвященных развитию православного миссионерства как неотъемлемой составляющей российской внешней политики относительно немного (Якушев 2003; Лисовой 2006; Лисовой/Смирнова 2009; Шубина 2010; Климент 2010; Vinkovetsky 2011; Vovchenko 2013; Смирнова 2016), при этом практически отсутствуют работы, в которых исследовалось

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научно-исследовательского проекта № 19-09-41010.

бы взаимодействие и взаимовлияние Русских Духовных Миссий в Русской Америке, Китае, Святой Земле и других регионах (Бесстремьяная 2007; Смирнова 2016; Шилов 2018). Между тем, изучение деятельности этих миссий, которая в середине XIX в. координировалась Министерством иностранных дел при участии Святейшего Правительствующего Синода и целого ряда других министерств и ведомств, свидетельствует о наличии между ними тесных связей. Не в меньшей степени это относилось и к Духовным Миссиям, учрежденным во 2-й половине XIX в. – Японской (1870), Корейской (1897) и Урмийской (1898).

В настоящей статье на впервые вводимых в научный оборот архивных материалах рассматриваются характерные особенности русского духовного присутствия в Японии и Святой Земле в кон. 1870-х – нач. 1880-х гг., в которых отразились общие проблемы и тенденции развития Японской и Иерусалимской Духовных Миссий.

Русская Духовная Миссия в Японии была четвертой по счету российской духовной миссией, учрежденной российским правительством за рубежом (после Пекинской (1713), Американской (1799), Иерусалимской (1847)). Статус этих церковных представительств России и Русской Церкви мог отличаться, в зависимости от специфики региона, характера международных отношений, особенностей русского присутствия, политического, экономического, культурного, от чисто миссионерского (Северная Америка или Япония) до чисто дипломатического (как это было в Пекине до 1860 г.).

Так, Русская Духовная Миссия в Иерусалиме действовала в пределах Сирии и Палестины, на которые распространялась юрисдикция Иерусалимского и Антиохийского Патриархатов с их преимущественно арабской православной паствой. В этом случае Русская Духовная Миссия в Иерусалиме выполняла функции представительства Всероссийского Святейшего Синода при Иерусалимском Патриархе. Иная ситуация была в Японии и в Северной Америке, где деятельность православных миссионеров носила собственно миссионерский характер в его традиционном понимании. При этом Русские Духовные Миссии имели определенные точки соприкосновения. Так, например, хорошо известна роль архиепископа Камчатского, Курильского и Алеутского Иннокентия (Вениаминова) в развитии миссионерства в Китае и Японии (Барсуков 1997; Николай 2004; Кульгин 2009; Смирнова 2017); члены Японской Духовной Миссии широко использовали наработки РДМ в Пекине в области синологии (Шилов 2018), а инструкции для Пекинской Духовной Миссии при ее реформировании в 1860-1864 гг. были составлены с учетом опыта РДМ в Иерусалиме.

Неизвестные письма святителя Николая Японского к начальнику РДМ в Иерусалиме архимандриту Антонину (Капустину), недавно обнаруженные автором в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины, а также

дневниковые записи этих выдающихся церковных дипломатов свидетельствуют о существовании тесных связей между Миссиями Японской и Иерусалимской, несмотря на их специфику и удаленность друг от друга. Прежде всего это проявилось во взаимных отношениях начальников Миссий, которые отличались взаимным уважением, возникшим уже при первом знакомстве, когда в 1870 г. архимандрит Николай, начальник новосозданной Японской Духовной Миссии, посетил Иерусалим на обратном пути из России в Японию, впервые используя морской путь через только что открытый Суэцкий канал.

Кроме того, несмотря на существенные отличия, Японская и Иерусалимская Миссии имели схожие проблемы и общие закономерности развития. Святитель Николай писал к отцу Антонину:

Нам всегда, мне думается, найдется кое-что сообщить друг другу, кое о чем поговориться (т. е. мне собственно попросить Ваших советов, п[отому] ч[то] мне никогда не сделаться таким опытным, как Вы), кое о чем вместе порадоваться или иногда посетовать (Николай 1880, л. 1об.).

В том же письме архимандрит Николай отмечал, что все происходившее в Иерусалиме – отношения между РДМ и консульством, Миссией и Иерусалимской Патриархией, иерусалимской греческой иерархией при Святом Гробе (так называемым Святогробским братством) и ее православной арабской паствой – является «жгучими вопросами для всякого заграничного миссионера, далеко он или близко от Иерусалима» (Николай 1880, л. 2).

Анализ документов, относящихся к истории Миссий в этот период, позволяет выявить некоторые черты, характерные для русского церковного присутствия в Японии и Иерусалиме.

Иерусалимская Миссия была учреждена в 1847 г. по инициативе Министерства иностранных дел. Ее члены были приписаны к МИДу, содержание получали от МИДа, и Миссия, являясь единственным представительством России в Иерусалиме, фактически выполняла функции церковно-дипломатического учреждения, аналогично Русской Духовной Миссии в Пекине. Однако после открытия в 1858 г. в Иерусалиме русского консульства и в связи с возникшими впоследствии сложностями в межведомственных отношениях, Миссия, в соответствии с инструкцией 1863 г. о ее реорганизации, перешла «в исключительное ведение Главного Российского Духовного Начальства» (Отношение 1865, л. 14), то есть под полное управление Св. Синода.

При этом, если для Св. Синода и членов Иерусалимской Миссии она являлась церковным представительством России при Иерусалимском Патриархате, то сотрудники дипломатического ведомства отрицали этот факт, утверждая, что «начальник Духовной Миссии не имеет характера представителя Русской Церкви в Иерусалиме» (там же, л. 17.), а единственным официальным пред-

ставителем России в Иерусалиме является российский консул. Расхождения в понимании задач и функций Духовной Миссии в Святой Земле служили почвой для постоянных трений и даже серьезных конфликтов между представителями двух ведомств.

При учреждении в 1870 г. Русской Духовной Миссии в Японии перед ней, как говорилось выше, были поставлены прежде всего миссионерские задачи: ее деятельность осуществлялась среди нехристианского населения в государстве, лишь в 1858 г. открытом для иностранных держав после длительного периода политической самоизоляции (сакоку). Основой для инструкции Японской Духовной Миссии послужила инструкция штатов консульства и Миссии при преобразовании Пекинской РДМ в 1860-1864 гг. (Смирнова 2018), при составлении которой был учтен иерусалимский опыт, то есть было принято во внимание межведомственное соперничество русских представительств в Иерусалиме, дипломатического и церковного.

Первоначально первый пункт проекта инструкции, составленный начальником РДМ в Японии архимандритом Николаем (Касаткиным), гласил, что Духовная Миссия «состоит в полном заведывании и распоряжении Святейшего Синода» (§ 1) (Николай 2018, 133). Однако позже в него была внесена новая, отредактированная Министерством иностранных дел, формулировка: «Духовная миссия, [...] учрежденная правительством [...] будет состоять под покровительством русского представителя в Японии» (там же). После иерусалимских неурядиц в МИДе строго старались соблюдать приоритет дипломатического учреждения над духовным, что отразилось уже в положениях пекинской инструкции 1864 г., утвержденной Государственным Советом для Пекинской РДМ с целью четкого разделения функций русских учреждений в Пекине на политические и духовные. В частности, положения о подчиненности начальника РДМ консулу в политическом отношении (§ 36) (Инструкция 1863, л. 151-152) практически дословно были перенесены в инструкцию штатов Японской Духовной Миссии, окончательно утвержденную 14 мая 1871 г.

Также из инструкции Пекинской РДМ в «японскую» инструкцию был перенесен параграф, предписывавший начальнику Духовной Миссии, в ситуациях, касавшихся политических отношений России и Японии, «обращаться к начальнику дипломатической миссии, как единственному представителю русских интересов, имеющему ближайшие сношения с японским правительством» (§ 32) (Николай 2018, 140). Ему предписывалось «не начинать ничего, выходящего из границ ее назначения», а в случае опасности и волнений «обращаться к защите и покровительству г. генерального консула, как законного покровителя российских подданных» и оказывать ему, со своей стороны, «возможное содействие и услуги, по желанию г. генерального консула, в духе миролюбия и приязни» (там же, 141). Тем самым, согласно инструкции МИД,

начальник Духовной Миссии был полностью устранен от участия в каких бы то ни было делах в Японии, помимо духовных, и не взирая на сан архимандрита или епископа, оказывался фактически в подчинении представителя дипломатического ведомства.

Таким образом, положение Русской Духовной Миссии во многом определялось взаимоотношениями ее начальника и консула, на которые в свою очередь влияли такие факторы как сословная и ведомственная принадлежность, личные взгляды и приоритеты. И если для Иерусалимской Миссии на протяжении всего ее существования вопрос межведомственного взаимодействия светских и церковных структур в Иерусалиме стоял крайне остро и был камнем преткновения для развития русского присутствия из-за постоянного их противостояния, то для представителей тех же учреждений в Японии подобной проблемы не существовало, чем во многом и был обусловлен успех православного миссионерства в Японии.

Другой характерной чертой Японской и Иерусалимской Миссий (как, впрочем, и других Русских Духовных Миссий за рубежом) было то, что их деятельность осуществлялась в окружении инославных миссионеров, численно значительно превосходивших православных и преследовавших грандиозные религиозные и политические цели. Так, если в начале 1850-х гг. в Святой Земле Латинский Патриарх Джузеппе Валерга ставил перед католическими миссионерами цель «сделать Иерусалим латинским» (Аничкова 1906, 354), то к концу столетия речь шла уже не только о Святом Граде, но о Ближнем Востоке в целом – «духовное завоевание Востока», по мнению стратегов миссионерской политики Ватикана, «составляло предприятие более обширное и прекрасное, чем древние крестовые походы» (Безобразов 1909, 405). Аналогичная политика проводилась католиками и на Дальнем Востоке. Так французские миссионеры в Китае своей главной целью называли «обращение в католицизм самого богдыхана» (Игнатъев 1895, 290).

Великобритания в целях усиления своего влияния как в Святой Земле, так и на Дальнем Востоке (и в других регионах тоже) уже в начале 1840-х гг. взяла курс на «создание английской нации посредством перемены религии жителей» (Барталь 1998, 41).

Аналогичная картина наблюдалась и в Японии. Начальник Русской Духовной Миссии архимандрит Николай (Касаткин) в статье «Япония и Россия», изданной в ноябре 1879 г. в журнале «Древняя и новая Россия», отмечал, что католические и протестантские миссии, основанные более двадцати лет назад, насчитывают «сотни миссионеров и миссионерок и неистощимые материальные средства» (Николай 1879, 238). С его слов редактор журнала и заказчик статьи Петр Андреевич Гильтебрандт писал, что едва «христианству открылся широкий доступ в Японию», как в ряде пунктах открылись постоянные католические и протестантские миссии, которые «превосходно

обеспечены, имеют по несколько епископов, роскошные и просторные храмы» (Гильтебрандт 1879, 217). Таким образом, римско-католическое и протестантское миссионерство служило эффективным инструментом политического проникновения западных держав.

В таких обстоятельствах православные туземцы, будь то арабы Иерусалимского Патриархата или японцы, обращенные в православие святителем Николаем и его миссионерами, нуждались в защите от прозелитизма, которую могли обеспечить лишь Духовные Миссии Православной России. Вопреки упорному стремлению российских консулов в Иерусалиме убедить руководство МИД и правительство в том, что не существует никакой надобности в присутствии Русской Духовной Миссии в Святом Граде, где защита православных является прерогативой Иерусалимского Патриархата, архимандрит Антонин пытался донести до сведения Петербурга, что «там нужна (и не одна) миссия-антипропаганда», что членам Иерусалимской Миссии предстоит служение «не только миссионерское, но и прямо апостольское» и что задача их заключается не только в том, чтобы «охранить человека от соращения, но и побороть соврагителя, уничтожить все его дело» (Лисовой 2017, 462). Противодействие инославной пропаганде начальник Иерусалимской Миссии архимандрит Антонин называл одной из главных обязанностей Миссии.

Об успехах Русской Духовной Миссии в Японии свидетельствует тот факт, что в 1879 г. имел место массовый переход японцев из англиканства в православие. Как сообщал Гильтебрандт (безусловно, со слов святителя Николая Японского), («недавно 116 человек японцев покинули англиканское исповедание и присоединились к православию» (Гильтебрандт 1879, 217)). Всего же в Японии к концу 1870-х гг. усилиями святителя Николая и его помощников было обращено в православие около 6000 человек (там же).

Западные миссионеры реагировали на присутствие Русских Духовных Миссий весьма болезненно. В Японии их отношение, к Миссии святителя Николая, по словам Гильтебрандта, было «разумеется, недоброжелательным», особенно со стороны католиков и англичан, которые «называли православную веру “Фотиевой ересью”». В британских газетах, издаваемых в Японии, «систематически и ежедневно» публиковались клеветнические заметки в адрес русских. Для того, «чтобы запугать японское правительство, англичане сильно преувеличивали число православных, насчитывая их в одном Токио, в столице, 20000 человек (на самом деле только 1000)» (там же).

Аналогичные меры применялись западными миссионерами и в Святой Земле. По свидетельству архимандрита Антонина, «в печатных органах того и другого “дела Святой Земли” (протестантского и католического. – И. С.) не редкость встретить самые озлобленные выходки против водворения нас, русских, вообще в Палестине и, в частности, против действий нашей Миссии».

Антонин объясняет это тем, что «боящиеся за свое неправое дело пропагандисты папства и протестантства сознают, что перед ними стоит сила, которая если и весьма слабо обнаруживает себя, все же грозит [им] при случае большою опасностью», так как «один слух и одна мысль о том, что есть на Востоке Русская Миссия, дают знать охотникам до афер с человеческою совестью, что за ними наблюдают и что та или другая проделка их может быть известна вдруг всему свету» (Лисовой 2017, 462).

Мнение архимандрита Антонина в отношении важности русского духовного присутствия разделяли и некоторые авторитетные лица, обладавшие дальновидным государственным умом. Так, граф Е. В. Путятин и митрополит Московский Филарет неоднократно заявляли о том, что Русские Духовные Миссии служили необходимым звеном церковно-дипломатической работы за рубежом, хотя в инструкциях и было строго оговорено, что они «должны устраняться от политического или дипломатического вмешательства» (Николай 2018, 140).

В частности, святитель Николай Японский упоминал в своем дневнике о том, что Гильтебрандт заказал ему написать статью «о политической важности Миссии в Японии» и обещал свою помощь (Николай 2004, 82). И действительно, в предисловии к статье святителя Гильтебрандт называл «христианское просвещение Японии» «великим делом», которое «имеет для России еще и политическое значение» (Гильтебрандт 1879, 211). Отмечая особенную активность англосаксонских миссий, он писал: «Будущее нашего Тихо-Океанского побережья много зависит от дружеских связей с Японией, и для нас не может быть безразлично» (там же).

Гильтебрандт напрямую подчеркивал тесную связь русского духовного присутствия в Японии и укрепления российских позиций на Дальнем Востоке как залог противодействия британскому проникновению в регион:

Успех наш в Японии, а равно и на нашем Тихо-Океанском побережье (разумею – необходимость основания военного порта во Владивостоке и постоянного пребывания там самостоятельной Тихо-Океанской эскадры) окажет превосходное дисциплинирующее влияние на Англию (там же, 217).

Чтобы помочь святителю Николаю в деле проповеди и поддержать Японскую Духовную Миссию, Гильтебрандт стремился привлечь внимание влиятельных правительственных и финансовых кругов Петербурга к положению православия в Японии, убеждая, что деятельность Миссии напрямую касается «высших государственных интересов, интересов будущего, и в будущем не замедлит воздать сторицей как в области чисто-духовной, так и политической» (там же).

О том же прямым текстом говорится в статье самого святителя Николая: «Духовная миссия, преследующая и обязанная преследовать только духовные, а никак не мирские цели, имеет, тем не менее, и важное политическое значение». Преподобный Николай считал большим благом для Японии принятие православия – «это несомненно закрепит самую прочную связь между двумя народами, и даст им возможность многие и многие века идти рука об руку во взаимной дружбе, всегда взаимно помогая и охраняя друг друга» (Николай 1879, 229).

Аналогичные аргументы приводились и в пользу Иерусалимской Миссии, когда в 1878 г. был поднят вопрос об ее отзывании из Иерусалима. В защиту Миссии выступили видные государственные деятели, подчеркивая политическую важность духовного представительства в Святой Земле. Отмечая усилившуюся там «католическую и протестантскую пропаганду, стремящуюся всеми способами отвлечь туземное население от православия и от России», К. П. Победоносцев писал в Министерство иностранных дел в ноябре 1878 г.:

Русское влияние на Востоке зависит преимущественно от духовной нашей связи по вере с местным населением, и потому дело здравой политики – дорожить всем тем, что способствует к укреплению этой связи, а Русская Миссия в Иерусалиме, бесспорно, этому способствует (Лисовой 2017, 448-449).

Как отмечал будущий обер-прокурор Св. Синода, это было особенно важно, «ввиду усилившейся в тех местах католической и протестантской пропаганды, стремящейся всеми способами отвлечь туземное население от Восточной Церкви и от России» (там же, 449).

Разумеется, русское церковное присутствие оставалось исключительно духовным или миссионерским, без какого-либо вмешательства в политику. Речь идет о неизбежном присутствии – в самом факте существования таких институтов как Русские Духовные Миссии, будь то в Японии, Святой Земле, Китае или в любом другом регионе, – политической составляющей. И этот феномен был присущ всей системе международных отношений XIX в.

Не может не удивлять тот факт, что вопрос о политическом значении как Иерусалимской, так и Японской Миссий возник фактически синхронно – в сентябре 1879 г. Гильтебрандт заказывает «политическую» статью Николаю Японскому, и одновременно идет активная переписка о необходимости сохранения Иерусалимской РДМ ввиду ее политической значимости для русского влияния на Православном Востоке. Период с 1878 по 1880 год стал для обеих Миссий временем испытаний, когда они практически одновременно оказались в кризисной ситуации, угрожавшей их закрытием.

Из-за общего ослабления России в связи с Русско-турецкой войной 1877/78 гг. и отсутствия необходимого финансирования Японской Миссии грозила пер-

спектива прекращения проповеди, закрытия училищ, роспуска учеников и проповедников, неопределенность будущей судьбы Миссии (Николай 2018, 343). Возникла огромная задолженность в японском банке. Святителя Николая (тогда еще в сане архимандрита) мучил вопрос о дальнейшей судьбе Миссии («что меня ожидает, – писал он митрополиту Исидору, – и что ожидает Японскую Миссию и Церковь?» (там же, 351).

В то же самое время, в конце 1878 г., из-за очередного конфликта между начальником РДМ архимандритом Антонином (Капустиным) и российским консулом в Иерусалиме Н. А. Иларионовым, встал вопрос о закрытии Русской Духовной Миссии в Иерусалиме. Одной из причин так называемого «дела архимандрита Антонина» было недовольство консула независимым положением Миссии. Иларионов утверждал, что в Иерусалиме так называемая «Миссия» не является и не может быть «миссионерской», что она не способна противодействовать инославному прозелитизму среди православных в Палестине. Но главное, консула не устраивало, что он не имел возможности осуществлять контроль над недвижимой собственностью Миссии, приобретенной отцом Антонином в Святой Земле на частные пожертвования. В результате Иларионов предложил закрыть Миссию, оставив взамен лишь церковь при консульстве.

Решающее значение имел и финансовый вопрос – ни МИД, ни Синод не хотели взять на себя материальное обеспечение Иерусалимской Миссии, как о том сообщал архимандриту Антонину настоятель посольской церкви в Константинополе архимандрит Смарагд (Троицкий): «Между Св. Синодом и Министерством [иностраннных дел] идет, изволите видеть, спор о том, кому содержать Миссию: Синод отказывается, упирается и Министерство» (Смарагд 1879, л. 5). В результате проект Иларионова был поддержан послом в Константинополе и управляющим Палестинской Комиссией, которые предложили – «для правильного течения дела» – «усилить влияние консульства» с переименованием его в генеральное консульство и подчинив ему церковь при консульстве. 13 марта 1880 г. предложения о закрытии Иерусалимской Миссии «удостоились Высочайшего одобрения» (Лисовой 2017, 442-443).

И тем не менее борьба за сохранение РДМ в Иерусалиме продолжалась. Ее главными деятелями стали В. Н. Хитрово, граф Е. В. Путятин, архимандрит Антонин (Капустин). Из письма Хитрово известно об участии в судьбе миссии императрицы Марии Александровны, цесаревича, великого князя Константина Николаевича (там же, 458). Руководствуясь письмом адмирала Путятина, Константин Николаевич информировал Министерство иностранных дел о своем «горячем желании, чтобы наши действия были проникнуты любовью к православным заведениям в стране иноверной и заботливостью о их благоустройении» (там же, 443). Речь шла о русских владениях в Палести-

не, многие из которых находились под личным управлением архимандрита Антонина.

Вопрос о предполагавшемся закрытии Миссии был доведен до сведения императрицы. В одном из писем к императрице Путятин прямо писал, что вопрос об удалении Духовной Миссии из Иерусалима продиктован «нашей дипломатией, к сожалению, мало принимающей во внимание важность религиозных вопросов» (там же, 446-447). Адмирал характеризовал архимандрита Антонина как человека выдающихся нравственных и дипломатических качеств, доказывая, что при его отозвании крайне тяжело будет найти ему достойную замену, что «разрушительно подействует на окончательное устройство поклоннических приютов в Палестине» (там же, 447).

Понимая, что Мария Александровна, как постоянная благодетельница Иерусалимской Духовной Миссии и русских учреждений, является последней надеждой сторонников сохранения русского присутствия в Святой Земле и оставления отца Антонина в Иерусалиме, граф Путятин писал тяжело больной императрице, что лишь от «ее воззрения будет зависеть то, какое направление примет духовное благоустройство в Святой Земле» (там же). И надежда эта оправдала себя в полной мере. В 1880 г. вопрос о сохранении Иерусалимской Миссии был окончательно решен. Как отмечал В. Н. Хитрово, «низведение Русской Духовной Миссии в Иерусалиме на степень домового священника при русском консуле не удалось лишь случайно, благодаря заступничеству умирающей тогда покойной государыни императрицы» (там же, 474).

Усилиями сохраненной Русской Духовной Миссии и учрежденного в 1882 г. Императорского Православного Палестинского Общества, после тягостного периода межведомственных «притирок» и нестроений, в Сирии и Палестине расширяется инфраструктура паломнических и благотворительных учреждений, известных под названием «Русская Палестина», широко развернулась образовательная деятельность школ ИППО.

В 1880 г. получила новый импульс развития и Духовная Миссия в Японии. Начальник Японской Духовной Миссии архимандрит Николай (Касаткин) был возведен в сан епископа и продолжил деятельность по созданию Японской Православной Церкви. Наметились положительные сдвиги и в Китае, где с назначением в 1883 г. архимандрита Амфилохия (Лутовинова) после долгого периода миссионерской пассивности дело православной проповеди получило новое развитие, а в 1902 г. начальник Российской духовной миссии в Пекине Иннокентий (Фигуровский) был возведен в сан епископа. В конце 1890-х гг., несколько позже остальных, были учреждены Корейская Духовная Миссия (1897), вопрос об открытии которой был поставлен святителем Николаем Японским в 1890 г. (Николай 1890, л. 140), и Урмийская Духовная Миссия (1898), деятельность которой распространялась на Персию и Закавказье.

Таким образом, несмотря на отставание России от других держав в миссионерской политике (Японская Духовная Миссия, как писал Гильтебрандт, «основана здесь с 1870 года, то есть позднее всех, так как мы, россияне, по обыкновению везде и всегда опаздываем» (Гильтебрандт 1879, 217)), несмотря на отсутствие необходимой поддержки со стороны российского правительства («Это важное дело не обращает на себя достодолжного внимания со стороны Русского государства и общества» (там же)), не взирая на сложности и недостатки в деле межведомственного сотрудничества между Министерством иностранных дел и Св. Синодом, консульствами и Миссиями, итоги миссионерской политики России за рубежом к началу XX в. позволяли говорить о формировании в лице Русских Духовных Миссий важных форпостов для сдерживания наступательной конфессиональной активности великих держав, использовавших религиозные каналы в целях достижения политического влияния в пограничных с Россией регионах.

Библиография

- Августин (Никитин), архимандрит (1993), СПбДА и Российская Духовная Миссия в Пекине: Архимандрит Гурий (Карпов), 1814-1882. В: Православие на Дальнем Востоке: 275-летие Российской Духовной Миссии в Китае. Санкт-Петербург, 37-47. [Avgustin (Nikitin), arhimandrit (1993), SPBDA i Rossiyskaya Dukhovnaya Missiya v Pekine: Arkhimandrit Guriy (Karpov), 1814-1882. In: Pravoslaviye na Dal'nem Vostoke: 275-letiyе Rossiyskoy Dukhovnoy Missii v Kitaye. Sankt-Peterburg, 37-47.]
- АЛЕКСАНДРОВ, Б. Г. (ред.) (2006), Бэй-гуань: краткая история Российской Духовной Миссии в Китае [Пекин, 1916]. Москва/Санкт-Петербург. [Aleksandrov, B. G. (ed.) (2006), Bey-guan': kratkaya istoriya Rossiyskoy Dukhovnoy Missii v Kitaye [Pekin, 1916]. Moskva/Sankt-Peterburg.]
- АНИЧКОВА, В. Н. (1906), Французские католические миссии на Востоке. II. Палестина. В: Сообщения ИППО. XVII/3, 352-362. [Anichkova, V. N. (1906), Frantsuzskiyе katolicheskiyе missii na Vostoke. II. Palestina. In: Soobshcheniya IPPO. XVII/3, 352-362.]
- БАРСУКОВ, И. П. (1997), Иннокентий, митрополит Московский и Коломенский по его сочинениям, письмам и рассказам современников. Москва. [Barsukov, I. P. (1997), Innokentiy, mitropolit Moskovskiy i Kolomenskiy po yego sochineniyam, pis'mam i rasskazam sovremennikov. Moskva.]
- БАРТАЛЬ, И. (1998), Иерусалим в веках. Иерусалим. [Bartal', I. (1998), Iyerusalim v vekakh. Iyerusalim.]
- БЕЗОБРАЗОВ, П. В. (1909), Инославная пропаганда в Палестине и Сирии. В: Сообщения ИППО. XX/3, 405-431. [Bezobrazov, P. V. (1909), Inoslavnaya propaganda v Palestine i Sirii. In: Soobshcheniya IPPO. XX/3, 405-431.]
- БЕССТРЕМЯННАЯ, Г. Е. (2007), Из Японии в Иерусалим. В: Альфа и Омега. 1 (48), 319-340. [Besstremyannaya, G. Ye. (2007), Iz Yaponii v Iyerusalim. In: Al'fa i Omega. 1 (48), 319-340.]
- ГИЛЬТЕБРАНДТ, П. А. (1879), Предисловие к статье архимандрита Николая (Касаткина) «Япония и Россия». В: Древняя и новая Россия, XI. Санкт-Петербург, 211-217. [Gil'tebrandt, P. A. (1879), Predisloviye k stat'ye arhimandrita Nikolaya (Kasatkina) «Yaponiya i Rossiya». In: Drevnyaya i novaya Rossiya, XI. Sankt-Petersburg, 211-217.]
- ИГНАТЬЕВ, Н. П. (1895), Отчетная записка, поданная в Азиатский департамент генерал-адъютантом Н. П. Игнатьевым о дипломатических сношениях его во время пребывания в Китае в 1860 г. Санкт-Петербург. [Ignat'yev, N. P. (1895), Otchetnaya zapiska, podannaya v Aziatskiy

- departament general-ad'yutantom N. P. Ignat'yevym o diplomaticheskikh snosheniyyakh yego vo vremya prebyvaniya v Kitaye v 1860 g. Sankt-Peterburg.]
- Инструкция (1863) Инструкция РДМ в Пекине. В: РГИА. Ф. 797. Оп. 34. Отделение II. Стол 3. Ед. хр. 77. Л. 140-154. [Instruktsiya (1863), Instruktsiya RDM v Pekine. In: RGIA. F. 797. Op. 34. Otdeleniye II. Stol 3. Yed. khr. 77. L. 140-154.]
- КЛИМЕНТ (Капалин), митрополит (2009), Русская Православная Церковь на Аляске до 1917 года. Москва. [Kliment (Kapalin), mitropolit (2009), Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' na Alyaske do 1917 goda. Moskva.]
- КЛИМЕНТ (Капалин), митрополит (2010), О причинах конфликта первых миссионеров на Аляске и администрации Российско-Американской компании. В: Вестник Поморского университета. 2, 17-21. [Kliment (Kapalin), mitropolit (2010), O prichinakh konflikta pervykh missionerov na Alyaske i administratsii Rossiysko-Amerikanskoy kompanii. In: Vestnik Pomorskogo universiteta. 2, 17-21.]
- КЛИМЕНТ (Капалин), митрополит (2014), Православие на Аляске: ретроспектива развития в 1741-1917 гг. Тверь. [Kliment (Kapalin), mitropolit (2014), Pravoslaviye na Alyaske: retrospektiva razvitiya v 1741-1917 gg. Tver'.]
- Отношение (1865), Отношение и. д. товарища министра иностранных дел к обер-прокурору Св. Синода. Санкт-Петербург, 30 июня 1865 г. В: ИР НБУ. Ф. XIII. Д. 228. Л. 13-18об. [Otnosheniye (1865), Otnosheniye i. d. tovarishcha ministra inostrannykh del k ober-prokuroru Sv. Sinoda. Sankt-Peterburg, 30 iyunya 1865 g. In: IR NBU. F. XIII. D. 228. L. 13-18ob.]
- Кулыгин, В. В. (2009), Реализация принципа симфонии духовной и светской власти как фактор укрепления государственности на дальнем Востоке России в XIX в. В: По стопам графа Н. Н. Муравьева-Амурского и святителя Иннокентия (Вениаминова). Хабаровск, 34-46. [Kulygin, V. V. (2009), Realizatsiya printsipa simfonii dukhovnoy i svetskoy vlasti kak faktor ukrepleniya gosudarstvennosti na dal'nem Vostoke Rossii v XIX v. In: Po stopam grafa N. N. Murav'yeva-Amurskogo i sviyatitelya Innokentiya (Veniaminova). Khabarovsk, 34-46.]
- Лисовой, Н. Н. (2006), Русское духовное и политическое присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в XIX – начале XX в. Москва. [Lisovoy, N. N. (2006), Russkoye dukhovnoye i politicheskoye prisutstviye v Svyatoy Zemle i na Blizhnem Vostoke v XIX – nachale XX v. Moskva.]
- Лисовой, Н. Н. (2009), Люди Русской Палестины: деятели Русской Духовной Миссии в Иерусалиме. В: Дмитриевский А. А. Русская Духовная Миссия в Иерусалиме. Москва/Санкт-Петербург, 1-20. [Lisovoy, N. N. (2009), Lyudi Russkoy Palestiny: deyateli Russkoy Dukhovnoy Missii v Iyerusalime. In: Dmitriyevskiy A. A. Russkaya Dukhovnaya Missiya v Iyerusalime. Moskva/Sankt-Peterburg, 1-20.]
- Лисовой, Н. Н./Смирнова, И. Ю. (2009), Российская дипломатия и избрание Восточных Патриархов. В: Российская история. 1, 5-25. [Lisovoy, N. N./Smirnova, I. Yu. (2009), Rossiyskaya diplomatiya i izbraniye Vostochnykh Patriarkhov. In: Rossiyskaya istoriya. 1, 5-25.]
- Лисовой, Н. Н. (ред.) (2017), Россия в Святой Земле. Документы и материалы. II. Москва. [Lisovoy, N. N. (ed.) (2017), Rossiya v Svyatoy Zemle. Dokumenty i materialy. II. Moskva.]
- [НИКОЛАЙ (Касаткин), архимандрит] (1879), Япония и Россия. В: Древняя и новая Россия. 11, 218-238. [[Nikolay (Kasatkin), arkhimandrit] (1879), Yaponiya i Rossiya. In: Drevnyaya i novaya Rossiya. 11, 218-238.]
- [НИКОЛАЙ (Касаткин), епископ] (1880), Письмо к архимандриту Антонину (Капустину). Сингапур, 19 октября 1880 г. В: ИР НБУ. Ф. XIII. Ед. хр. 1626. [[Nikolay (Kasatkin), yepiskop] (1880), Pis'mo k arkhimandritu Antoninu (Kapustinu). Singapur, 19 oktyabrya 1880 g. In: IR NBU. F. XIII. Yed. khr. 1626.]
- НИКОЛАЙ (Касаткин), епископ (1890), Письмо к контр-адмиралу С. О. Макарову. Токио, 30 мая 1890 г. В: РГА ВМФ. Ф. 17. Оп. 1. Д. 84. [Nikolay (Kasatkin), yepiskop (1890), Pis'mo k kontr-admiralu S. O. Makarovu. Tokio, 30 maya 1890 g. In: RGA VMF. F. 17. Op. 1. D. 84.]

- НИКОЛАЙ Японский, святитель (2004), Дневники св. Николая Японского. I. Москва. [[Nikolay Yaponskiy, svyatitel'] (2004), Dnevniky sv. Nikolaya Yaponskogo. I. Moskva.]
- НИКОЛАЙ Японский, святитель (2018), Собрание трудов равноапостольного Николая Японского. II. Москва. [Nikolay Yaponskiy, svyatitel' (2018), Sobraniye trudov ravnoapostol'nogo Nikolaya Yaponskogo. II. Moskva.]
- СМАРАГД (Троицкий), архимандрит (1879), Письмо к архимандриту Антонину (Капустину). Константинополь, 24 августа 1879 г. В: ИР НБУ. Ф. XIII. Ед. хр. 1806. [Smaragd (Troitskiy), arkhimandrit (1879), Pis'mo k arkhimandritu Antoninu (Kapustinu). Konstantinopol', 24 avgusta 1879 g. In: IR NBU. F. XIII. Yed. khr. 1806.]
- СМИРНОВА, И. Ю. (2016), Церковно-дипломатический аспект русско-китайских отношений в середине XIX в. В: Власть и насилие в незападных обществах: проблемы теоретического осмысления и опыт практического изучения. Москва, 212-221. [Smirnova, I. Yu. (2016), Tserkovno-diplomaticheskiy aspekt russko-kitayskikh otnosheniy v seredine XIX v. In: Vlast' i nasiliye v nezapadnykh obshchestvakh: problemy teoreticheskogo osmysleniya i opyt prakticheskogo izucheniya. Moskva, 212-221.]
- СМИРНОВА, И. Ю. (2016), Между Западом и Востоком: из истории церковно-дипломатических отношений на Ближнем и Дальнем Востоке. Москва. [Smirnova, I. Yu. (2016), Mezhdru Zapadom i Vostokom: iz istorii tserkovno-diplomaticheskikh otnosheniy na Blizhnem i Dal'nem Vostoke. Moskva.]
- СМИРНОВА, И. Ю. (2017), «Да скажет Россия: надобно»: к истории православной миссии в Северо-Тихоокеанском регионе. В: Святитель Иннокентий (Вениаминов) и научно-просветительская деятельность православного духовенства в Сибири и на Дальнем Востоке в XIX – начале XX века. Иркутск, 18-33. [Smirnova, I. Yu. (2017), «Da skazhet Rossiya: nadobno»: k istorii pravoslavnoy missii v Severo-Tikhookeanskom regione. In: Svyatitel' Innokentiy (Veniaminov) i nauchno-prosvetitel'skaya deyatel'nost' pravoslavnogo dukhovenstva v Sibiri i na Dal'nem Vostoke v XIX – nachale XX veka. Irkutsk, 18-33.]
- СМИРНОВА, И. Ю. (2018), Русские Духовные Миссии в Пекине и Иерусалиме: особенности реформирования после Крымской войны (1850-1860-е гг.). В: Православный Палестинский сборник. 115, 49-60. [Smirnova, I. Yu. (2018), Russkiye Dukhovnyye Missii v Pekine i Iyerusalime: osobennosti reformirovaniya posle Krymskoy voyny (1850-1860-ye gg.). In: Pravoslavnyy Palestinskiy sbornik. 115, 49-60.]
- ШИЛОВ, Е. В., священник (2018), Равноапостольный Николай Японский и Российская Духовная Миссия в Китае. В: Угрешский сборник. 7, 89-99. [Shilov, Ye. V., svyashchennik (2018), Ravnoapostol'nyy Nikolay Yaponskiy i Rossiyskaya Dukhovnaya Missiya v Kitaye. In: Ugreshskiy sbornik. 7, 89-99.]
- ШУБИНА, С. А. (2006), Русская Православная Миссия в Китае (XVIII – начало XX вв.) [диссертация]. Ярославль. [Shubina, S. A. (2006), Russkaya Pravoslavnaya Missiya v Kitaye (XVIII – nachalo XX vv.) [dissertatsiya]. Yaroslavl'.]
- ШУБИНА, С. А. (2010), Дипломатическая деятельность Российской духовной миссии в Китае (XVIII-XIX вв.). В: Ярославский педагогический вестник. 1, 189-193. [Shubina, S. A. (2010), Diplomaticheskaya deyatel'nost' Rossiyskoy dukhovnoy missii v Kitaye (XVIII-XIX vv.). In: Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. 1, 189-193.]
- ЯКУШЕВ, М. И. (2003), Иерусалимский Патриархат и святыни Палестины в фокусе внешней политики Российской Империи накануне Крымской войны. В: Православный Палестинский Сборник. 100, 245-287. [Yakushev, M. I. (2003), Iyerusalimskiy Patriarkhat i svyatyni Palestiny v fokuse vneshney politiki Rossiyskoy Imperii nakanune Krymskoy voyny. In: Pravoslavnyy Palestinskiy Sbornik. 100, 245-287.]
- VINKOVETSKY, I. (2011), Russian America: An Overseas Colony of a Continental Empire, 1804-1867. New York.
- VOVCHENKO, D. (2013), Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840-1909). In: Middle Eastern Studies. 49/6, 901-918.

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**„NOTATY PAMIĘTNIKOWE”
ANTONIEGO ŁAZAROWICZA (1819-1905)
– ŚWIADECTWO POLAKA W „ROSYJSKIM MUNDURZE”**

**“Notaty pamiętnikowe” of Antoni Łazarowicz (1819-1905)
– Pole’s testimony in the “Russian uniform”**

SŁOWA KLUCZOWE: pamiętniki XIX w., Wilno, urzędnicy, literatura, inteligencja polska pod zaborami

KEYWORDS: Diaries of the 19th-century, Vilnius, officials, literature, Polish intelligentsia under partition

ABSTRACT: Memoirs “Notaty pamiętnikowe” of Antoni Łazarowicz (1819-1905), preserved in the manuscript in the Lithuanian Library of the Academy of Sciences Wróblewscy in Vilnius constitute a unique document. Their author, a civil servant in Vilnius, discovers his true attitude to the tsarist authorities in his diary. This interesting source shows the other face of a tsar official. It is also a valuable account of the living conditions of Borderland Intelligence in the 19th century.

Polacy z ziem litewsko-białoruskich w XIX stuleciu, w realiach pozbawiania własnej państwowości wybierający rosyjską służbę cywilną lub wojskową, to grupy, na których ciążyą zarzuty o inercję, lojalizm, a nawet zdradę narodową. Analiza akt personalnych proveniencji urzędowej oraz zachowanych egodokumentów ukazuje, że zewnętrzna akceptacja nie zawsze wiązała się z aprobatą obcej władzy. Wtłoczenie Polaków do rosyjskiego systemu rangowego nie przyniosło oczekiwanych rezultatów w postaci ich asymilacji kulturowej z Rosją. Poczucie narodowej przynależności było pielęgnowane nie tylko w obrębie ziemiańskich dworów, które dawały odpór rusyfikacji, lecz także w „głowach” Polaków – pracowników administracji guberni zachodnich. Jednym ze świadectw oporu wobec rosyjskiej władzy na ziemiach litewsko-białoruskich jest rękopiśmienny pamiętnik wilnianina, asesora kolegiального, wieloletniego pracownika administracji – Antoniego Łazarowicza.

Antoni Wincenty Łazarowicz to postać znana tylko niewielu miłośnikom historii Wilna, choć odnotowywana w słownikach biograficznych i opracowaniach naukowych z zakresu historii literatury (Śnieżko 1973, 280; Uziębło 1905, 367 i n.;

Jackiewicz 1991, 5; 1993, 123; Romanowski 2003, 203). Wszelkie wzmianki dotyczące Łazarowicza ograniczały się do jego twórczości publicystyczno-literackiej. Dzięki ocalałej korespondencji z rodzeństwem, materiałom urzędowym zachowanym w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym oraz dokumentom rodzinnym możliwe było nakreślenie jego biografii (Korybut-Marciniak 2017, 55 i n.). Zamierzeniem artykułu jest krytyczna analiza nieznanego, pozostającego w rękopisie źródła – pamiętnika Antoniego Łazarowicza, który przybliży interesujące obszary życia autora, ukazuje jego mentalność i przekonania polityczne oraz stanowi świadectwo warunków życia kresowej inteligencji w II połowie XIX stulecia. Dokument ten ma charakter unikatowy. O ile materiały wspomnieniowe i pamiętnikarskie kresowych ziemian są dobrze znane w środowisku historyków (Jurkowski 2011, 15 i n.), to memuarystyka niższych urzędników ziem litewsko-białoruskich w XIX wieku należy do wyjątków.

Antoni Wincenty Łazarowicz¹ urodził się 22 lutego 1819 roku w Wilnie (LMAVB, f. 318-27526). Był najmłodszym synem Antoniego i Tekli Łazarowiczów (Doliński 2014, 143 i n.). Matka Antoniego – Tekla Łazarowicz z domu Ehrenkreutz (1792-1872) w dzieciństwie została osierocona, a opiekę nad nią roztoczyła rodzina Lachnickich. W 1809 roku wyszła za mąż za Antoniego Łazarowicza herbu Kościesza (1780-1825) (Boniecki 1901, 241), zubożałego szlachcica, niższego urzędnika powiatu grodzieńskiego. W 1813 roku małżeństwo przeniosło się do Warszawy, ponieważ mąż Tekli został oddelegowany do kancelarii warszawskiego gubernatora wojennego – Wasyla Łanskoja. W 1818 roku przeniesiono go do Wilna na urząd sekretarza kancelarii wileńskiego gubernatora cywilnego. Rok później na świat przyszedł Antoni Wincenty. Ojca właściwie nie znał dobrze – ten zmarł nagle w 1825 roku, gdy Antoni miał 6 lat. W rok później jego matka – Tekla Łazarowicz wyszła za mąż za Stanisława Dolińskiego (1793-1873) – również urzędnika w kancelarii gubernatora cywilnego wileńskiego (Korybut-Marciniak 2016a, 395 i n.). Doliński roztoczył opiekę nad pasierbami² i starał się o ich odpowiednie zabezpieczenie w życiu zawodowym – zarówno starszy brat Antoniego – Romuald (Korybut-Marciniak 2016b, 113 i n.), jak i sam Antoni objęli posady urzędnicze w administracji cywilnej. Antoni Wincenty w 1832 roku rozpoczął naukę w wileńskim gimnazjum, w którym ukończył sześcioklasowy kurs (LMAVB, f. 151-86). Po ukończeniu nauki w 1837 roku, dzięki staraniom ojczyma, otrzymał zatrudnienie w Wileńskiej Izbie Dóbr Państwa – jako pomocnik naczelnika stołu (LVIA 1856, 239 i n.). Pracował w kancelarii Izby przez 24 lata. Pracę w administracji rozpoczynał jako urzędnik bezrangowy. Wykazywał swoistą nieporadność w staraniu się o odpowiednie koneksje i układy, które dla postępów w karierze urzędniczej były niezbędne.

¹ W źródłach spotykamy inną formę nazwiska: „Łazarewicz”.

² Antoniego Wincenty Łazarowicz miał wówczas czworo rodzeństwa: brata Romualda i trzy siostry: Natalię, Eufemię i Teklę.

Najniższą, XIV rangę – registratora kolegijskiego – otrzymał po czterech latach służby w 1841, a X – sekretarza kolegijskiego – w 1849 roku (LMAVB, f. 151-86). Rangi radcy tytularnego (IX klasa) nie udało mu się otrzymać, pomimo że miał odpowiednią wysługę lat. Służbę zakończył więc w 1861 roku w VIII randze – asesora kolegijskiego (LMAVB, f. 151-86). Jako Polak-katolik miał utrudnioną drogę awansu. Jego praca „biurowa” była żmudna i wyczerpująca siły fizyczne – przepisywanie dokumentacji kancelaryjnej, sporządzanie i kopiowanie raportów itp. niejednokrotnie zajmowało kilkanaście godzin dziennie. Wynagrodzenie, jakie otrzymywał, było niskie, wypłacane nieregularnie. Łazarowicz przez wiele lat zarabiał od kilku do kilkunastu rubli miesięcznie – w 1856 roku pisał, że spodziewa się otrzymać pensję za 4 miesiące w wysokości 56 rubli srebrnych (rs.) (LVIA 1856, 239 i n.), czyli jego miesięczna gaża wynosiła 14 rs. Była to wypłata głodowa. Praca w urzędzie nadwyrężyła jego zdrowie, ale była jedynym sposobem na podtrzymanie egzystencji. Od początku 1860 roku Łazarowicz skarżył się na pogorszenie wzroku i bóle płuc. W czerwcu 1861 roku złożył podanie o „odstawkę” wraz z dokumentacją lekarską potwierdzającą niezdolność do pracy w Izbie Skarbu Państwa (LVIA 1861, 579 i n.). Otrzymał zgodę na zwolnienie ze służby z emeryturą w wysokości 113 rs. rocznie (LMAVB, f. 151-86). W czasie wolnym od zajęć biurowych Łazarowicz oddawał się swoim pasjom: szkicował pejzaże i architekturę, zbierał oraz inwentaryzował polskie pamiątki, tworzył kompendia materiałowe, opisy kościołów katolickich i cmentarzy, pisał utwory poetyckie i elementarze dla polskich dzieci, szukał wydawców dla swoich znajomych obdarzonych talentem do pióra. Utrzymywał kontakty z literatami w Królestwie Polskim, część swoich dzieł wydał drukiem, część zachowała się w rękopisie (Korybut-Marciniak 2017, 85 i n.)³.

Łazarowicz zmarł 12/25 kwietnia 1905 roku w Wilnie w wieku 88 lat. W nekrologu zamieszczonym w „Kraju” czytamy: „Zmarł w Wilnie kawał literata, Antoni Łazarowicz [...], wilnianin z krwi i kości” (Ug 1905, 26 i n.). Również Lucjan Uziębło, który osobiście znał Antoniego Łazarowicza, zamieścił po jego śmierci w „Tygodniku Ilustrowanym” krótką charakterystykę jego działalności literackiej i społecznej. Nie dostrzegał w nim wprawdzie wybitnego talentu literackiego, ale z dużym uznaniem wyrażał się o jego pracowitości, wytrwałości wydawniczej i charakterze (Uziębło 1905, 368). Przez członków rodziny i przyjaciół Łazarowicz był postrzegany jako człowiek o „otwartym umyśle” i dużej empatii – zawsze gotowy do pomocy i stawiający potrzeby innych ponad własne (Doliński 2014).

„Notaty pamiętnikowe” zachowały się w „Zbiorze ogólnym” Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie. Nie budzi wątpliwości, że jest to autograf – tekst porównany z zachowanymi listami i zachowaną spuścizną rękopiśmienną Łazarowicza nie pozostawia obiekcji co do autorstwa.

³ Bibliografia dzieł wydanych przez Łazarowicza i jego rękopisów zamieszczona została w biografii (Korybut-Marciniak 2017, 85-88).

Ten egodokument ukazuje oblicze autora różne od tego, które odnajdujemy w dokumentach urzędowych, charakterystykach członków rodziny czy zachowanej korespondencji. Dokument liczy 78 paginowanych kart. Był spisywany w dużej rozciągłości chronologicznej – powstawał w latach 1854-1904. Nie jest typowym pamiętnikiem – na obwołucie opisany jako „Notaty pamiętnikowe”⁴ (LMAVB, f. 9 – 2222), ma charakter niejednorodnego, chaotycznego i różnorodnego zbioru zapisków. Notatki musiały być robione w pośpiechu, pod wpływem chwili. Dokument ma liczne luźne strony, zapisy miejscami pozbawione interlinii, a pismo jest słabo czytelne. Na charakter pisma Łazarowicza uskarżali się jego najbliżsi, prosząc o większą dbałość zapisu w korespondencji. Również współczesnemu czytelnikowi kaligrafia Łazarowicza przysparza niemałych kłopotów.

Wartość tego egodokumentu jawi się przede wszystkim w otwartości przekazu – intencją autora było utrwalenie doznawanych przez Polaków krzywd, notatki stały się sposobem na danie upustu emocjom, wyrażenie prawdziwych przekonań, stanowią opis traumatycznych doświadczeń wilnian w okresie wzmóżonej rusyfikacji. Zawarta w nim surowa ocena Rosjan i refleksja nad krzywdami, jakich doznają mieszkańcy ziem litewsko-białoruskich, nie należy do rzadkości, jednak świadkowie wydarzeń zazwyczaj należeli do elit społecznych i pisali o nich po latach (Załączny 2013, 7 i n.). Obawa przed prześladowaniami powodowała, że piśmienne ślady „nieprawomyślności” były ze względów bezpieczeństwa niszczone, a wspomnienia przechowywane wyłącznie w pamięci. Sam Łazarowicz również hamował się w opiniach na tematy społeczne, polityczne i religijne – był przecież pracownikiem administracyjnym imperium rosyjskiego; jego bracia i ojczym również utrzymywali się z pensji rządowych – żeby nie narażać bliskich musiał zachowywać ostrożność. „Notaty pamiętnikowe” pisane do szuflady przesączone są jawną niechęcią wobec rządu rosyjskiego. Autor wyraża w nich swoje emocje, odnotowuje wydarzenia, o których nie można było mówić. Dokument jest zbiorem notatek, pozbawionym porządku chronologicznego i tematycznego – obok refleksji o charakterze politycznym znajdujemy charakterystykę codziennych czynności, fragmenty utworów religijnych, opisy znanych osobistości, przysłowia i powiedzenia⁵, przemówienia i powinszowania, a nawet szkice listów. „Notaty” zostały spisane poprawną, choć nie zawsze staranną polszczyzną. Krótkie fragmenty mają charakter zapisu diarystycznego. W zapiskach odnaleźć można wiele odwołań do „Pisma Świętego” i tradycji katolickiej. Część wpisów nosi znamiona dydaktyzmu religijnego. Łazarowicz był osobą głęboko wierzącą, przywiązaną do katolickiego rytuału, niekiedy popadającą w religijną egzaltację. Wychowany w poszanowaniu

⁴ Również w tej formie występuje w katalogu rękopisów biblioteki.

⁵ Powiedzenia i przysłowia zasłyszane lub przeczytane stanowią ciekawe świadectwo epoki – np. „Życzę podróży na Sybir zaniechać, jeśli pojedziesz, co rychlej przyjechać – nazad do kraju, choć w nim nie jak w raju”; „Idzie wszystko, co żyje na wasze spotkanie – całego narodu polskiego powstanie”; „Kiedy nadto będziesz słodki, to cię zaliżą, kiedy nadto gorzki, to cię wypłują”.

Kościół katolickiego, które zaszczepiła w nim matka, pozostawał wierny kanonom codziennych ceremonii religijnych. Katolicyzm stanowił dla niego punkt odniesienia i główny identyfikator narodowy (por. Janion/Żmigrodzka 2001). Stał na stanowisku obrońcy katolicyzmu przed narzucanym prawosławiem i „bez znieczulenia” wypowiadał się o rosyjskiej polityce wyznaniowej. Pełna kontrola państwa nad Kościołem prowadziła autora do gorzkich refleksji: „Co za szkarada, gdzie Kościół podlega świeckiej władzy, tam nie ma swobody myśli i zdania, a każdy żyć musi obłudą, myśli swoje kryje” (LMAVB, f. 9 – 2222, 14). Zewnętrzna akceptacja ukazów popowstaniowych, wymierzonych w wyznawców obrządku łacińskiego, skrywała wewnętrzny bunt. Łazarowicz dawał mu upust na piśmie. Ukazywał główne bolączki kresowych katolików. Należały do nich zamykanie kościołów, likwidacje parafii i kasaty zakonów wileńskich (LMAVB, f. 9 – 2222, 17). Do represji wobec klasztorów wileńskich miał dodatkowo silny stosunek emocjonalny – pośród zakonników w klasztorze trynitarzy znajdował się jego brat Romuald Łazarowicz, a wygnaną do Francji zakonnica z klasztoru wizytek była jego bratowa – Anna Łazarowicz z domu Krydel (Jogęła 2009, 113 i n.). Autor nie krył oburzenia z powodu postaw serwilistycznych katolickich duchownych. Wielokrotnie przywoływał postać prałata Piotra Żylińskiego, nazywając go zdrajcą Kościoła: „Zdrajca i krzywoprzysięzca, który na wierność papieżowi i Kościołowi przysięgał, a został odszczepieńcem, schizmatykiem i istnym zbrodniarzem” (LMAVB, f. 9 – 2222, 17). Żyliński został administratorem diecezji wileńskiej z nominacji władz rosyjskich po zesłaniu do Wiatki biskupa wileńskiego Adama Stanisława Krasińskiego w 1863 roku i śmierci prałata Józefa Bowkiewicza, któremu Krasiński porучzył zarząd diecezją. Został on w niejasnych okolicznościach wybrany na zarządcę biskupstwa (Kurczewski 1912, 71-72; Prašmantaitė 2006, 95 i n.; 2013, 297 i n.). O jego nominacji nie poinformowano Stolicy Apostolskiej. Żyliński był propagatorem rusyfikacji – wprowadził do nabożeństw język rosyjski, nakazał używania języka rosyjskiego w kazaniach, obrzędach ślubu, chrztu, pogrzebu (X. Y. Z. 1889, 21-22). Obsadzał również parafie kapłanami, którzy wykazywali odpowiednią dozę lojalizmu wobec rządu carskiego, a posady parafialne sprzedawał. Ogromne dochody czerpał ze swojego probostwa ostrobramskiego. Łazarowicz, który należał do tejże parafii, nie bezpodstawnie nazywał go świętokradcą – dochody ze skarby w Ostrej Bramie i mszy świętych, które przynosiły rocznie kilkadziesiąt tysięcy, przepadały bez żadnych rachunków. Łazarowicz twierdził, że Żyliński konfiskował również fundusze przeznaczone na wychowanie i wykształcenie dzieci (fundusze testamentowe) – część tych kwot przekazywał na budowę domów w Wilnie (LMAVB, f. 9 – 2222, 25). W obawie przed zemstą katolików, pałających do niego szczerą nienawiścią, wszędzie udawał się pod eskortą żandarmów, którzy przebywali również w jego domu i podczas nabożeństw przez niego celebrowanych. Defraudację dochodów parafialnych potwierdza anonimowy autor „Kartki z dziejów kościoła katolickiego w Polsce Rosyjskiej”, który oskarżał Żylińskiego o kradzież drogocennych szat

Matki Boskiej Ostrobramskiej i wyposażenia liturgicznego kaplicy. Informował on, że w ciągu dwudziestoletnich rządów „przychód” ze służby kościelnej można szacować na milion rubli (X. Y. Z. 1889, 28). Czasami w pamiętnikach Łazarowicz pisał o „zdrajcach Żylińskich” w liczbie mnogiej. Mógł mieć na myśli Wacława Żylińskiego⁶, biskupa wileńskiego i arcybiskupa mohylewskiego, znanego z lojalistycznej postawy wobec caratu. Wacław Żyliński nie był spokrewniony z Piotrem Żylińskim, a przez potomnych został zapamiętany jako założyciel nowych parafii i konsekратор nowych kościołów. Autor „Notat” przytaczał również przykłady duchownych niezłomnych, m.in. księdza prałata Macieja Harasimowicza (X. Y. Z. 1889, 15; Kurczewski 1912, 70), który swoją bezkompromisową postawą wobec władz rosyjskich zjednywał katolików⁷. Na kartach pamiętnika znajdujemy liczne przykłady duchownych katolickich, którzy na przekór represjom poświęcali się swojej służbie.

Łazarowicz wiele ustępów poświęcił okresowi największych prześladowań Polaków – powstaniu styczniowemu i rządowi Michaiła Murawjowa. Jego zapiski charakteryzują się chaotycznością – były czynione na bieżąco (są datyienne, charakterystyki metrologiczne). Wymieniał nazwiska osób, które zostały powieszane lub rozstrzelane przez Murawjowa. Z przygnębieniem opisywał publiczne egzekucje na placu Łukiskim pierwszych ofiar powstania: księdza Stanisława Iszory⁸ (22 maja/3 czerwca 1863) i księdza Rajmunda Ziemackiego⁹ (24 maja/5 czerwca 1863), podpułkownika Bolesława Kajetana Kołyszki¹⁰ (28 maja/9 czerwca 1863),

⁶ Wacław Żyliński (1803-1863) ukończył seminarium duchowne w Mińsku, w 1832 r. został przeniesiony do diecezji wileńskiej, a w 1848 konsekrowany na biskupa wileńskiego. Po śmierci Ignacego Hołowińskiego został arcybiskupem mohylewskim (1856), ale jeszcze przez dwa lata zarządzał diecezją wileńską. Zmarł w Petersburgu w 1863 r. Jak pisze Ludwik Bazylow: „cieszył się niezmiennym zaufaniem czynników rządowych” (Bazylow 1984, 240-241).

⁷ Harasimowicz uchylał się narzucanym przepisom – m.in. oskarżano go, że nie śpiewał modlitwy za cesarza i jego rodzinę podczas Wielkiego Tygodnia.

⁸ Stanisław Iszora (1838-1863) był wikarym w parafii Żołudek w powiecie lidzkim. Odczytał on z ambyony treść Manifestu Rządu Narodowego. W Lidzie oddał się w ręce policji. Prawdopodobnie był dwukrotnie sądzony – podczas pierwszego procesu otrzymał karę 5 lat katorgi, podczas drugiego (po przybyciu do Wilna Murawjowa) skazano go na śmierć przez rozstrzelanie. Po publicznej egzekucji zwłoki zakopano na miejscu kaźni, jednak mieszkańcy Wilna nocą przenieśli ciało na Górę Zamkową (inne źródła podają, że na Górę Trzykrzyską). W 1933 r. tablica upamiętniająca śmierć księdza Iszory została wmurowana w kościele św. Jakuba w Wilnie (Katalog 2016, 216)

⁹ Rajmund Ziemacki (1810-1863) był uczestnikiem powstania listopadowego – podczas walk został ranny i znalazł schronienie w klasztorze. Wówczas podjął decyzję o wstąpieniu do stanu kapłańskiego. Pełnił posługę kapłańską w kościele św. Rafała w Wilnie, następnie został proboszczem kościoła w Wiawiorce (powiat lidzki). W kościele przeczytał wiernym Odezwę Komitetu Powstańczego, co było przyczyną aresztowania i skazania na śmierć przez rozstrzelanie. W kościele św. Rafała na Snipszkach znajduje się tablica upamiętniająca męczeństwo księdza Ziemackiego.

¹⁰ Bolesław Kajetan Kołyszko (1837-1863) ukończył prawo na Uniwersytecie Moskiewskim – podczas studiów wstąpił do rewolucyjnej organizacji „Ogól”. Za udział w studenckiej manifestacji w 1861 r. został aresztowany. Po wyjściu z aresztu udał się do Genui, gdzie w Polskiej Szkole Wojskowej przeszedł szkolenie na instruktora powstania. W marcu 1863 r. przybył na Litwę i zorganizował swój oddział powstańczy pod Kownem (213 osób). Wraz z oddziałem Zygmunta Sierakowskiego walczył pod Wysokim Dworem, w Lenczach (pod Kiejdanami) w Misiunach. W bitwie pod Birżami Kołyszko wraz z rannym

Juliana Leśniewskiego¹¹ (10/23 czerwca 1863)¹², których musiał być świadkiem. Informował o kilkudziesięciu rozstrzelanych lub powieszonych powstańcach w maju i czerwcu 1863 roku w innych guberniach – m.in. o egzekucji Leona Platera (LMAVB, f. 9 – 2222, 37). Dokładnie scharakteryzował okoliczności egzekucji Wincentego Konstantego Kalinowskiego (10/22 marca 1864). Opisywał starania Murawjowa mające na celu stłumienia powstania: „Murawijew przedsięwzięje najokropniejsze środki do uśmierzenia powstania: kontrybucje łupiestwa, rabunki i wszelkie bezprawia są wolne, aby tylko osiągnąć celu” (LMAVB, f. 9 – 2222, 37-38). Pisał o atmosferze strachu panującym na Litwie po 1863 roku, o aresztowaniach osób podejrzanych o udział w powstaniu i okrucieństwie śledztw. Za barbarzyństwo uznawał rozdzielanie rodzin zsyłanych w głąb Rosji: „zostali powoływani osobno od matki dzieci, osobno żony, tak że skazani nie wiedzą, gdzie ich dzieci i żony się znajdują, a matki i żony nie wiedzą, gdzie ich mężowie i dziatki” (LMAVB, f. 9 – 2222, 32). Chociaż sam w powstaniu udziału nie brał, doskonale orientował się w przebiegu walk powstańczych. Wymieniał też większość dowódców ugrupowań powstańczych działających na Litwie. W jego zapiskach odczuwa się ciężar atmosfery murawjowskiego prześladowania, inwigilacji, nieustannego lęku. Podawał przykłady niesprawiedliwych kontrybucji spadających na polskich ziemian – Murawjow postanowił ściągnąć kontrybucję z obywatelki, której zięciowie byli podejrzewani o udział w powstaniu – na jej protest odpowiedział: „Z nimi pani jako krewnymi swemi rozliczy się” (LMAVB, f. 9 – 2222, 41). Opisywał masowe opuszczanie majątków przez obywateli ziemskich, którzy w obawie przed konfiskatą szukali schronienia w Wilnie – wystosowali oni prośbę do władz, by w razie zajęcia ich domostw przez powstańców podczas ich nieobecności, uwzględniono ich niewiedzę (LMAVB, f. 9 – 2222, 15). Wspominał też o własnej rodzinie, która z powodu ciągłych prześladowań, śledztw i denuncjacji postanowiła nikogo do siebie nie przyjmować i u nikogo nie być (LMAVB, f. 9 – 2222, 16). W czasie powstania styczniowego aresztowano jego brata – księdza trynitarza – Romualda, który w klasztorze przyjął imię Salwian (zob. Korybut-Marciniak, 2016b). Majątek należący do rodziny – Pryciuny – został poddany sekwestrowi (LVIA 1863-1865, 2).

Sierakowski zostali pojmani, przewiezieni do Wolna i skazani na karę śmierci. Kołyszkę powieszono na Łukiszkach (skazano go na śmierć przez rozstrzelanie, ale Murawjow zmienił formę egzekucji na bardziej poniżającą). W 2013 r. w kościele św. Michała Archanioła w Butrymańcach została odsłonięta tablica upamiętniająca przywódców powstania styczniowego na Litwie, m.in. Bolesława Kajetana Kołyszkę (zob. Łaniec 1999).

¹¹ Julian Leśniewski, szlachcic z guberni lubelskiej, zarządzający majątkiem hrabiego Grabowskiego w powiecie lidzkim, został skazany na śmierć przez rozstrzelanie za namowę włościan do udziału w powstaniu (Studnicki 1923, 29).

¹² LMAVB, f. 9 – 2222, Antoni Łazarowicz, „Notaty pamiętnikowe”, k. 37. Leon Plater został stracony w twierdzy dyneburskiej 9 czerwca 1863 r. Aresztowano go po napadzie na konwój rosyjski przewożący broń z twierdzy (Samborska-Kukuć 2013, 37 i n.).

Wielokrotnie rewidowano mieszkanie Antoniego, również podczas jego nieobecności, jednak niczego w nim nie znaleziono. Kilka osób z jego dalszej rodziny skazano na Syberię (LMAVB, f. 9 – 2222, 39 i 46).

Z rozgoryczeniem donosił o „sprzedajnych urzędnikach carskich”, którymi zalane były tereny dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, i o krzywdach, jakich doznaje z ich strony społeczeństwo. „W moskiewskim rządzie (nierządzie) nic nie ma stałego ani pewnego [...]. Porządnie to on tylko kraść umie” (LMAVB, f. 9 – 2222, 5). Jako długoletni pracownik carskiej administracji Łazarowicz poznał mechanizm korupcyjny i represyjny od środka.

Inną bolączką autora, której poświęcił miejsce w pamiętniku, była rosyjska propaganda w periodykach ukazujących się w Wilnie: „Gazety nie zamieszczały żadnych nowin godnych uwagi, a tylko najzuchwalsze brednie i najobrzydliwsze kłamstwa przeciw religii rzymskokatolickiej, duchowieństwu, narodowi” (LMAVB, f. 9 – 2222, 46). Łazarowicz krytykował przymus prenumeraty rosyjskich gazet przez wszystkich posiadaczy nieruchomości w Wilnie, osoby utrzymujące traktiernie, zajazdy, restauracje oraz trudniące się handlem (dotyczył on również właścicieli kramów). Nakaz odnosił się do tytułów: „Полицейский листок” i „Виленский вестник”¹³. Pamiętnikarz w następujący sposób komentował celowość tego zarządzenia:

[...] Żeby naród czytał najbezzwzględniejsze kłamstwa, co do historii Litwy i Kościoła Rzymskokatolickiego. Jeżeli gdzie jest rozleglejsze panowanie moskiewskie, to najrozleglejsze w gazetach. Kilka tysięcy roczników poświęconych omamieniu narodu, przeciw któremu wymieniane [są] omówienia, [...] druków pełnych żółci i cynizmu (LMAVB f. 9 – 2222, 44).

Z oburzeniem wyrażał się na temat dziejopisarstwa Pawła Kukolnika¹⁴, który

[...] dowodzi śmiesznymi faktami, że Litwa jest odwieczną Rosją, [...] że założyciel Wilna Giedymin i syn jego Olgierd byli to prawosławni, rusczy książęta, że w Wilnie i w Litwie rozkrzewiona była wiara prawosławna [...], że król Jagiełło był odszczepieńcem od prawosławnej cerkwi (LMAVB f. 9 – 2222, 45).

Ze wzburzeniem, ale i z pewną dozą ironii odnosił się do wszelkich zarządzeń rusyfikacyjnych – do najdotkliwszych zaliczał zakaz zakupu ziemi przez Polaków, wyrugowanie języka polskiego w nauczaniu religii oraz zakładanie nowych cerkwi (często w miejscu skasowanych kościołów katolickich). Wspominał m.in. poświęcenie nieistniejącej już współcześnie kaplicy prawosławnej św. Aleksandra

¹³ Czyli „Kuriera Wileńskiego”.

¹⁴ Paweł Kukolnik (1795-1884), profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim (następca Joachima Lelewela), zmienił konfesję na prawosławie w 1824 r., był zaufanym Nowosilcowa, wieloletnim cenzorem w Wilnie, realizatorem polityki rusyfikacyjnej w guberniach zachodnich.

Newskiego (zbudowanej w latach 1863-1865), przy Placu Świętojerskim¹⁵ „przy którym nie ma powagi żadnej, tylko komedia” (LMAVB, f. 9 – 2222, 79). Podobny stosunek miał do wznoszonych z inicjatywy generał-gubernatora Witalija Trockiego pomników – Michaiła Murawjowa (przed Pałacem Gubernatora, odsłoniętym w 1898) (Jaśkiewicz 1996, 531 i n.) i Katarzyny II (na Placu Katedralnym, odsłoniętym w 1904) – ten ostatni powszechnie nazywano „kurewskim” (LMAVB, f. 9 – 2222, 11).

Jednym z wątków poruszanych w „Notatach” było tajne nauczanie. Łazarowicz potwierdzał, że już od początku 1865 roku „organizowały się na Litwie narodowe szkoły” (LMAVB, f. 9 –2222, 11). Po powstaniu styczniowym na terenach guberni północno-zachodnich liczba uczniów w szkołach różnego szczebla (gimnazja, progimnazja, szkoły powiatowe szlacheckie, szkoły parafialne) zmniejszyła się o połowę¹⁶, a tajne nauczanie, przeważnie w formie prywatnych kompletów, było dla większości Polaków jedyną formą edukacji (zob. Studnicki 1934; Mazan-Jakubowska 2015, 55-58). Działalność wydawnicza Łazarowicza wskazywać może, że on również znalazł się w kręgu nauczających – był autorem elementarzy, które publikował pod pseudonimem Władysława Tekielińskiego: „Elementarz ułożony podług najlepszych wzorów i własnych pomysłów autora” (Tekieliński 1879), „Elementarz najnowszy, czyli nauka postępowego czytania dla małych i nieco już doroślejszych dzieci” (Tekieliński 1894). W pracy M. Gajewskiego znajdujemy informację, że Łazarowicz był nauczycielem w szkółce niemeczyńskiej (Gajewski 2002, 34). Nie odnaleziono dokumentów, które mogłyby potwierdzać tę informację. Z pewnością kwestie „narodowej edukacji” były dla autora pamiętnika kluczowe – widział w nich główny oręż w walce z rusyfikacją i szansę na utrzymanie identyfikacji narodowej przyszłego pokolenia Polaków.

Tym, co szczególnie uderza podczas analizy treści „Notat pamiętnikowych” Łazarowicza po uprzednim zapoznaniu się z innymi źródłami, jest podwójne życie ich autora. Obraz wyłaniający się z dokumentacji urzędowej czy listów wymienianych z rodziną diametralnie różni się od wizerunku rysującego się w zachowanym pamiętniku. I właśnie ta kontrastowość stanowi największą wartość dokumentu. Zmusza do refleksji nad kresową inteligencją polską w dobie zaborów, powstrzymuje od surowej oceny Polaków w obcej służbie, oddaje i uzasadnia rozmiar strachu przed rosyjskim zaborcą i polityką rusyfikacyjną oraz ukazuje warunki życia, obawy oraz światopogląd Polaka-inteligeny z Kraju Północno-Zachodniego.

Jak każdy egodokument to źródło również ma charakter subiektywny. W pamiętniku Łazarowicza kryje się piętno rzeczywistości doświadczanej przez mieszkańca XIX-wiecznego Wilna; człowieka, który publicznie nie mógł wyrażać swoich poglądów i głęboko krył polityczne przekonania; urzędnika carskiej

¹⁵ Kaplica została wzniesiona z inicjatywy Murawjowa. W 1918 r. rozebrano ją, gdyż była symbolem rusyfikacji.

¹⁶ Dokładne szacunki odnośnie do liczby uczniów w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim na podstawie materiałów urzędowych przeprowadziła Agnieszka Szarkowska (2004, 48-57).

administracji, który posadę piastował kilkadziesiąt lat nie z chęci zysku czy zrobienia kariery, ale z konieczności zapewnienia środków do życia; żarliwego katolika, odczuwającego boleśnie atak na Kościół, Polaka i patriotę, który wewnętrzną niezgodę wobec niewoli narodowej wyrażał piórem. Jest wreszcie głosem Polaka w carskim mundurze, reprezentanta grupy, której ślady w źródłach o charakterze osobistym należą do wyjątków.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- LMAVB, f. 318-27526: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka (LMAVB): fond 318-27526, Metryka chrztu Antoniego Wincentego Łazarowicza.
- LMAVB, f. 151-86: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka, fond 151-86, Z atestatu Antoniego Łazarowicza (Władysława Telińskiego).
- LMAVB, f. 9-2222: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka, fond 9 – 2222, Antoni Łazarowicz, Notaty pamiętnikowe.
- LVIA 1856: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 1135, opis 20, dzieło 97, List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 24 lipca 1856.
- LVIA 1861: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 1135, opis 20, dzieło 98, List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 14 czerwca 1861.
- LVIA 1863-1865: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 525, opis 15, dzieło 603, Majątek Pryciuny Karola Mongina, 1863-1865.

Źródła drukowane

- BONIECKI, A. (1901), Herbarz polski, t. XV. Warszawa.
- DOLIŃSKI, A. (2014), Między Wilnem a Petersburgiem. Pamiętniki Artura Dolińskiego. Olsztyn.
- LELEWEL, P. (1966), Pamiętnik i diariusz domu naszego. Wrocław.
- ŁAZAROWICZ, A. (1876), Opis dzienny Szkół wileńskich, Akademii i Uniwersytetu oraz diariusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781 po rok 1824. Wilno.
- STUDNICKI, W. (1923), Rok 1863. Wyroki śmierci [cz. II]: Spis przestępców politycznych skazanych w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylowskiej i augustowskiej [...]. Wilno.
- TEKIELIŃSKI, W. [Łazarowicz, A.] (1879), Elementarz ułożony podług najlepszych wzorów i własnych pomysłów autora. Wilno.
- TEKIELIŃSKI, W. [Łazarowicz, A.] (1894), Elementarz najnowszy, czyli nauka postępowego czytania dla małych i nieco już doroslejszych dzieci. Lublin.

Opracowania

- BAZYŁOW, L. (1984), Polacy w Petersburgu. Wrocław etc.
- GAJEWSKI, M. (2002), Nasze podwileńskie ojczyzny. Wilno.
- JACKIEWICZ, M. (1991), Zapomniany literat wileński. W: Znad Wilii. XXII/49, 5.
- JACKIEWICZ, M. (1993), Wileńska Rossa. Olsztyn.
- JANION, M./ŻMIGRODZKA, M. (2001), Romantyzm i historia. Gdańsk.
- JAŚKIEWICZ, L. (2009), Sprawa pomnika Murawiowa „Wieszatiela” w Wilnie. W: Przegląd Historyczny. LXXXVII/3, 531-539.

- JOGĖLA, V. (2009), Vilniaus vizitėčių vienuolyno uždarymas. W: Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. XXXII, 113-133.
- JUROWSKI, R. (2011), W krzywym zwierciadle. Próba krytycznego spojrzenia na ziemian kresowych przez pryzmat ich wspomnień i pamiętników. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. II, 13-34.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2016a), Kariery urzędnicze mieszkańców ziem litewsko-białoruskich w aparacie administracyjnym Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku. W: Bykowa, T./Górak, A./Smyk, G. (red.), Dzieje biurokracji, VI. Lublin, 395-410.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2016b), Romuald Łazarowicz (1811-1878) – carski urzędnik, zakonnik, kapłan. W: Echa Przeszłości. XVII, 113-138.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2017), Antoni Łazarowicz (1819-1905) – carski urzędnik, literat, kolekcjoner. W: Niepodległość i Pamięć. XXIV/3, 55-96.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2018), „Widać z listów, że nas kochasz...”. Portrety kobiet w świetle korespondencji rozproszonej rodziny kresowej. W: Kita, J./Korybut-Marciniak, M. (red.), Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Prywatne światy zamknięte w listach. Łódź/Olsztyn, 127-148.
- KURCZEWSKI, J. (1912), Biskupstwo Wileńskie. Wilno.
- ŁANIEC, S. (1999), Zygmunt Sierakowski. Olsztyn.
- MAZAN-JAKUBOWSKA, M. (2015), Szkoła w Łukini na Kowieńszczyźnie: przyczynek do dziejów tajnej oświaty na ziemiach zabranych przed I wojną światową. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 55-70.
- PRAŠMANTAITĖ, A. (2006), Biskup wileński Stanisław Krasieński w powstaniu styczniowym – między lojalizmem a patriotyzmem. W: Komunikaty Warmińsko-Mazurskie. I, 95-105.
- PRAŠMANTAITĖ, A. (2013), Wspomnienia bp. Stanisława Adama Krasieńskiego: między rękopisem a publikacją. W: Folia Historica Cracoviensia. XIX, 297-316.
- ROMANOWSKI, A. (2003), Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904. Kraków.
- SAMBORSKA-KUKUĆ, D. (2013), Leona Platera droga do bohaterstwa, z dziejów powstania styczniowego za Dźwiną. W: Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. XIII, 23-33.
- STUDNICKI, W. (1934), Tajne nauczanie na Litwie po roku 1863. Kraków.
- SZARKOWSKA, A. (2004), Szkolnictwo guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831-1905). W: Kryńska, E. J. (red.), Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej. Białystok, 48-57.
- ŚNIEŻKO, A. (1973), Łazarowicz (Łazarewicz Antoni). W: Polski słownik biograficzny, XVIII. Wrocław etc., 280.
- UZIĘBŁO, L. (1905), Nestor pisarzy wileńskich. W: Biesiada Literacka. XXI, 367-369.
- X. Y. Z. (1889), Kartka z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce Rosyjskiej: biskupstwo wileńskie. Kraków.
- ZALĘCZNY, J. (2013), Syberyjskie losy powstańców styczniowych w świetle ich pamiętników. W: Zesłaniec. Organ Rady Naukowej Związku Sybiraków. LVII, 7-17.

DARIUSZ TARASIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8842-1410>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

WŁODZIMIERZ DWORZACZEK – WYDAWCA, REDAKTOR, PUBLICYSTA (1905-1918)

Włodzimierz Dworzaczek – publisher, editor, journalist (1905-1918)

SŁOWA KLUCZOWE: Włodzimierz Dworzaczek, prasa polska, „Pogoń”, „Nad Świsłoczą”

KEYWORDS: Włodzimierz Dworzaczek, Polish press, “Pogoń”, “Nad Świsłoczą”

ABSTRACT: The aim of the article is to present the publishing, editorial and journalistic activity of Włodzimierz Dworzaczek, who initiated the development of the Polish press in Minsk at the beginning of the 20th century, which according to him was a source of promoting the Polish national consciousness of the people. The analysis of archival documents, as well as publications by Dworzaczek (mainly “Nad Świsłoczą” and “Pogoń”) allows us to state that Dworzaczek was a person consistently striving to create a local press unit in Minsk. Despite the failure of subsequent initiatives, he made further attempts. An objective assessment of the achievements of the editor of “Nad Świsłoczą” allows us to state that Dworzaczek was unable to create a self-sufficient magazine in Minsk, which was the result not only of the lack of wider interest of potential readers in the local press, but also, as we can guess, the uncompromising nature of the initiator himself.

Problem działalności prasowej Polaków w Mińsku był już podejmowany w literaturze przedmiotu (Zienkiewicz 1997; Tarasiuk 2004; 2007; Korzeniowski/Latawiec/Gabryś-Sławińska/Tarasiuk 2018; Korzeniowski 2018). Nie oznacza to jednak, że problematyka ta została wyczerpana. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie działalności wydawniczej, redakcyjnej i publicystycznej Włodzimierza Dworzaczka – inicjatora powstawania prasy polskiej w Mińsku na początku XX w. Należy podkreślić, że – doceniając coraz większy wpływ słowa pisanego na lud – traktował on rozwój prasy jako konieczny element kształtowania poczucia tożsamości narodowej, budowania polskiej świadomości wśród warstw najniższych.

Zanim zaprezentowany zostanie właściwy problem, kilka słów warto poświęcić bohaterowi niniejszego szkicu. Włodzimierz, a właściwie Paweł Włodzimierz, Dworzaczek¹ (3 VI 1868, Warszawa – 12 II 1950, Poznań) należał do najaktywniejszym polskich redaktorów działających w Mińsku na początku

¹ Jego rodzicami byli August i Maria z domu Bader Dworzaczkowie.

XX stulecia. Ukończył studia handlowe w Wiedniu (Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, 72/88, b.p.). W 1900 r. zamieszkał w Wilnie, po zawarciu związku małżeńskiego z Marią Antoniną Ziemięcką (1883-1932), córką wileńskiego lekarza. Dworzaczkowie mieli troje dzieci: Marię, po mężu Kowalewską (1901-1991) – pisarkę, Augustyna (1903-1986) – agronoma i Włodzimierza (1905-1988) – znanego polskiego historyka, heraldyka i genealoga (Sprys 2009). W czasie pobytu w Wilnie (1900-1905) Dworzaczek pracował jako przedstawiciel handlowy. Po przeniesieniu się z rodziną do Mińska w kwietniu 1905 r., nie zaniedbując pracy na niwie handlowej, podejmował szereg inicjatyw o charakterze społecznym i politycznym – w latach 1907-1908 był członkiem „Sokoła” w Mińsku, a w 1917 r. został kierownikiem Sekcji Kulturalno-Oświatowej Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich w Mińsku (Dziennik Miński 1918/2, 1). Jesienią 1915 r. zatrudniono go jako nauczyciela w męskim gimnazjach dla dzieci uchodźców w Mińsku, kierowanym przez Mariana Massoniusa oraz w placówce żeńskiej, kierowanej przez Janinę Witwińską. W 1918 r. został profesorem w rzymskokatolickim seminarium duchownym w Mińsku (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169). Potem w styczniu 1919 r. mińscy Polacy oddelegowali go do Warszawy na rozmowy z Józefem Piłsudskim i Ignacym Paderewskim. Poruszanie się po salonach warszawskich ułatwiali reprezentantowi mińskiej społeczności dwaj szwagrowie, którzy pełnili funkcję ministrów w rządzie Jędrzeja Moraczewskiego. W lutym 1918 r. Dworzaczek wrócił do Mińska. Poszukiwany przez władze bolszewickie ukrywał się jako Józef Wyszomirski. Aresztowano go latem 1919 r. i przewieziono do Smoleńska, gdzie przebywał w więzieniu do stycznia 1920 r. Został zwolniony, gdyż bolszewicy nie odkryli jego prawdziwej tożsamości. Po uwolnieniu wrócił do zajętego przez Polaków Mińska, skąd wyjechał 9 VII 1920 r. w związku z ofensywą radziecką, tracąc przy tym cały majątek. Osiadł wówczas w Łodzi, a w 1921 r. przeniósł się na stałe do Poznania, gdzie do 1929 r. pracował jako nauczyciel geografii, a także parał się działalnością publicystyczną (Januszkiewiczowa 1921, 218; LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169).

Po wybuchu w Rosji rewolucji 1905 r. Dworzaczek zaangażował się działalność prasową m.in. dzięki powstaniu prasy polskiej w Imperium Rosyjskim. Początki były skromne – sporadycznie przysyłał korespondencje do wileńskiego „Kuriera Litewskiego” (Jurkowski 1983, 79-106; Dąbrowski 2010, 68). Poważną działalność dziennikarską rozpoczął jako korespondent relacjonujący obrady I Dumy Państwowej, pracował wówczas dla kilku gazet (warszawskiej „Gazety Polskiej”, „Dziennika Poznańskiego”, lwowskiego „Słowa Polskiego” i wspomnianego już „Kuriera Litewskiego”) (Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, 1756, k. 4-5). Po rozwiązaniu I Dumy Państwowej Dworzaczek przez kilka miesięcy mieszkał w Kijowie, okazjonalnie publikował swoje teksty w „Dzienniku Kijowskim” oraz był współzałożycielem dwóch czasopism – „Kresy” i „Lud Boży” (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169).

W złożonej 13 X 1906 r. przez Ignacego Łychowskiego do Kijowskiego Tymczasowego Komitetu ds. Druku prośbie o wyrażeniu zgody na wydawanie gazety „Kresy” z popularnym dodatkiem „Lud Boży” czytamy, że na redaktora odpowiedzialnego za oba tytuły wybrano właśnie Dworzaczka (CDIAU, f. 295, op. 1, d. 19, k. 1, 4). „Kresy” miały informować o wydarzeniach politycznych, ekonomicznych, społecznych, religijnych i kulturalnych (CDIAU, f. 295, op. 1, d. 19, k. 2-3; Korzeniowski 2009, 278-279). Rosyjskie władze zaakceptowały prośbę Łychowskiego 6 XI 1906 r. Jednak pod redakcją Dworzaczka wyszły zaledwie trzy numery „Kresów” (okazowy z 28 XII 1907 r. w nakł. 5 tys. egz. i numery 1-2 z 1907 r.) oraz jeden okazowy „Ludu Bożego” (28 XII 1907 r. w nakł. 10 tys. egz.) (CDIAU, f. 295, op. 1, d. 139, k. 3; Korzeniowski 2009, 278, 315-316).

W założeniu wydawców „Kresy” miały być pismem poświęconym sprawom społeczności polskiej zamieszkującej na całym terytorium tzw. ziem zabranych I Rzeczypospolitej („Kresy” 1906/nr okazowy, 1; 1907/1, 1). W numerze 1 w anonimowym artykule redakcyjnym, prawdopodobnie napisanym przez Dworzaczka, mówiono m.in. o „kultywowaniu ducha i narodowości ojczystej”, solidarności narodowej i współpracy z „Koroną”, czyli Królestwem Polskim („Kresy” 1907/1, 1). Na czasopisma redagowane przez Dworzaczka bardzo szybko uwagę zwróciła rosyjska cenzura. Już 18 I 1907 r. generał-gubernator kijowski Włodzimierz Suchomlinow zakazał druku „Ludu Bożego”, a dziesięć dni później ten sam los spotkał „Kresy” (CDIAU, f. 295, op. 1, d. 19, k. 8, 10). Czasopismo to wznowiono po miesiącu, wcześniej jednak 13 II 1907 r. wydawca Łychowski poinformował władze, że periodyk redagował będzie on sam, a nie Dworzaczek (CDIAU, f. 295, op. 1, d. 19, k. 13; Jurkowski 2009, 198). W kolejnym numerze tygodnika poinformowano o tym czytelników, wyjaśniając, że Dworzaczek udał się ponownie do Petersburga jako korespondent mający przysyłać sprawozdania z obrad II Dumy Państwowej („Kresy” 1907/3, 3). Mimo zamieszczonych w „Kresach” wyjaśnień można jednak podejrzewać, że odejście Dworzaczka było konsekwencją głoszenia przez niego zbyt radykalnych jak na środowisko kijowskie haseł narodowych.

W czasie pobytu w Petersburgu Dworzaczek rzeczywiście pisał relacje o przebiegu obrad Dumy Państwowej. Wysyłał je jednak nie tylko do „Kresów” (1907/5, 4-5; 1907/7, 22-23; 1907/11, 2-4), lecz także do innych tytułów prasowych. Po rozwiązaniu parlamentu latem 1907 r. wyjechał ze stolicy do Mińska. Jego celem stało się doprowadzenie do powstania prasy polskiej w tym mieście. Dworzaczek realistycznie oceniał sytuację, wiedział, że jego celu nie uda się urzeczywistnić w krótkim czasie. Zdawał sobie sprawę, iż trzeba za pomocą konsekwentnie podejmowanych działań doprowadzić do uświadomienia Polakom, zamieszkującym nie tylko Mińsk, lecz także całe ziemie białoruskie, potrzebę posiadania własnego lokalnego tytułu prasowego. Jego praca odbywała się więc dwutorowo: po pierwsze, dążył do powstania działów mińskich w gazetach wileńskich, po drugie, angażował się w inicjatywy prasowe w samym Mińsku.

Większe szanse na prowadzenie akcji agitacyjnej widział Dworzaczek w publikowaniu tekstów dotyczących ziem białoruskich w gazetach wileńskich. Już 30 X 1907 r. został kierownikiem stałej rubryki „Kuriera Litewskiego”, noszącej tytuł „Echa Mińskie”, finansowanej przez Komitet Redakcyjny, na czele którego stał Hieronim Drucki-Lubecki („Kraj” 1907/45, 16)². „Echa Mińskie” miały zapełnić lukę wynikającą z braku polskiego pisma na ziemiach białoruskich („Kurier Litewski” 1907/221, 3). W dziale tym publikowano informacje lokalne, np. sprawozdania z działalności polskich organizacji, podejmowano również tematy nurtujące Polaków zamieszkujących ziemie białoruskie – wśród problemów opisywanych w periodyku pojawiła się też kwestia wydawania polskiego pisma w Mińsku. Już jednak jesienią 1908 r. redakcja „Kuriera Litewskiego” zaprzestała drukowania oddzielnego działu mińskiego, tłumacząc to zbyt małą liczbą nadsyłanych stamtąd tekstów. Można podejrzewać, że rezygnacja z publikowania mińskiej rubryki wynikała jednak nie tyle z braku wiadomości, ile z decyzji członków Komitetu Redakcyjnego finansującego utrzymywanie oddziału mińskiego „Kuriera Litewskiego”, którzy nie mogli dojść do porozumienia z niezdolnym do „lokalnych kompromisów”, zaangażowanym w spory ideowe Dworzaczkiem. Ten ostatni pozostał mińskim korespondentem tej gazety i był nim aż do kwietnia 1915 r., kiedy został zmuszony do ustąpienia, prawdopodobnie w wyniku bezkompromisowej postawy, którą ostatecznie zraził do siebie mińskich „potentatów” („Pogoń” 1915/2, 3).

Przed wybuchem I wojny światowej Dworzaczek pisywał korespondencje z Mińska również do innych gazet, m.in. „Dziennika Wileńskiego”, warszawskiego „Świata”, jednodniówek i kalendarzy (Dąbrowski 2010, 74-75; „Świat” 1909/31, 8-13).

Jak już wspomniano, Dworzaczek miał w planach założenie polskiego pisma w samym Mińsku³. W swoich dążeniach nie był odosobniony. Propozycje stworzenia polskich tytułów pojawiały się już wcześniej, np. w 1906 r. z pomysłem takim wystąpili Leon Bogdanowicz i Wiktor Janczewski (Dąbrowski 2010, 104-105). Po raz pierwszy w sprawie założenia w Mińsku pisma dla Polaków przyszedł redaktor „Nad Świsłoczą” wypowiedział się w kwietniu 1907 r., gdy ostro skrytykował pomysł założenia takiego periodyku, ale w języku rosyjskim. Uważał, że polsko-rosyjski tytuł nie będzie nikomu potrzebny, ani Polakom, ani Rosjanom („Kresy” 1907/12, 2-4; „Dziennik Wileński” 1907/152, 2; 1907/ 154, 2).

Głęboko przemyślany plan wydawania polskiego pisma w Mińsku wysunęło w październiku 1907 r. miejscowe Polskie Towarzystwo „Oświata” w Nieświeżu. Z jego poparciem prośbę o zgodę na wydawanie tygodnika „Pogoń”, mającego publikować teksty dotyczące religii, historii, spraw społecznych i politycznych, literackich i specjalistycznych, wystosował do odpowiednich władz właśnie

² W skład tego komitetu wchodził również: Eustachy Lubański, Mieczysław Porowski, Stanisław Zaniewski, Emanuel Obrąpalski, którzy po roku popadli w zatarg z Włodzimierzem Dworzaczkiem.

³ W tym czasie w Mińsku w języku polskim wychodziło tylko pismo religijne – „Straż imienia Maryi”, redagowane przez Augusta Tucza.

Dworzaczek (NHAB, f. 295, op. 1, d. 7704, k. 9; „Kurier Litewski” 1907/236, 3). Projekt wzbudził szerokie zainteresowanie wśród miejscowych Polaków i związane z tym liczne wypowiedzi polemiczne, które znalazły swoje odbicie w artykułach publikowanych w prasie wileńskiej. Spierano się więc m.in. o to, czy Polakom potrzebna jest gazeta codzienna, czy tylko tygodnik dla ludu (NHAB, f. 295, op. 1, d. 7704, k. 11). Ostatecznie jednak, pomimo otrzymania w styczniu 1908 r. zgody władz na publikowanie „Pogoni”, ze względów finansowych nie rozpoczęto jej wydawania. Okazało się bowiem, że nie można pozyskać 4 tys. prenumeratorów, czyli liczby odbiorców, która umożliwiłaby zwrot kosztów produkcji („Kraj” 1907/46, 13). Z tych samych względów nie udało się przenieść z Wilna do Mińska jednego z tamtejszych pism ludowych – „Przyjaciela Ludu” („Kurier Litewski” 1907/254, 3).

Niepowodzenie nie zniechęciło Dworzaczka, który – licząc się z obiektywnymi ograniczeniami finansowymi – zdecydował ograniczyć się do publikowania kalendarzy i jednodniówek. W 1912 r. zaczął wydawać na swój koszt jednodniówkę „Nad Świsłoczą”, która ukazywała się w przybliżeniu co kwartał (wiązało się to z terminami zjazdów Mińskiego Towarzystwa Rolniczego). Według planów Dworzaczka w przyszłości miała ona przekształcić się najpierw w miesięcznik, potem tygodnik, a na końcu w gazetę (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169). Ostatecznie od czerwca 1912 r. do maja 1914 r. ukazało się osiem jednodniówek „Nad Świsłoczą”, w nakładzie po tysiąc egzemplarzy⁴.

Wydając wspomniane jednodniówki, Dworzaczek chciał zerwać z panującym w Mińsku przekonaniem, że najlepiej jest, jeśli nie pisze się wcale o wydarzeniach lokalnych. Jednodniówki pełniły więc przede wszystkim funkcję informacyjną. Dominowały w nich teksty przedstawiające, zwykle w krytycznym świetle, działalność różnych polskich organizacji z ziem białoruskich. Nie oznaczało to, iż całkowicie zrezygnowano z zamieszczania tekstów publicystycznych, w których nawoływano zwykle do pielęgnowania polskości. W październiku 1913 r. wzywano np. do kupowania tylko w polskich sklepach. Później, w maju 1914 r., pisano o trudnościach stwarzanych przez władze rosyjskie osobom, które chciały przejść na katolicyzm („Nad Świsłoczą” 1913/X, 18; 1914/V, 7).

Latem 1914 r. Dworzaczek postanowił przekształcić jednodniówkę w tygodnik „Nad Świsłoczą”. W tym celu zorganizował szeroko zakrojoną akcję informacyjną. Zapowiedzi wydawania nowego tygodnika ukazały się w prasie ogólnopolskiej, np. w „Ziemi” („Ziemia” 1914/29, 464). Ostatecznie numer 1 tygodnika z podtytułem „Tygodnik. Organ polityczny, społeczny i literacki poświęcony sprawom Ziemi Mińskiej i Mohylewskiej” ukazał się 25 X 1914 r. Jego wydanie odnotowano w prasie ogólnopolskiej, np. w „Słowie Polskim” czy „Kurierze Lubelskim” („Słowo Polskie” 1914/507, 4; „Kurier Lubelski” 1914/152, 4).

⁴ Miały one tytuły: „Nad Świsłoczą” (czerwiec 1912, grudzień 1912, październik 1913, marzec 1914 i maj 1914), „Życie nad Świsłoczą” (październik 1912), „Wiosna nad Świsłoczą” i „Lato nad Świsłoczą”.

Analiza tygodnika „Nad Świsłoczą” pozwala na stwierdzenie, że było to czasopismo typowo lokalne, adresowane do Polaków zamieszkujących ziemię mińską i mohylewską („Nad Świsłoczą” 1914/V, 2). Deklarowało ono prezentowanie programu katolickiego, polskiego i bezpartyjnego. Jednocześnie jednak podkreślano konieczność solidaryzmu narodowego i z związku z tym informowano, że nie będą w nim zamieszczane artykuły antypolskie oraz szerzące „zamęt w pojęciach społeczeństwa”, a jedynie te, które mają na celu „korzyść Polski” („Nad Świsłoczą” 1914/V, 4). W artykule redakcyjnym numeru 1 twierdzono, że sztucznie podnoszona kwestia białoruska jest „fikcją narodowościową, dzięki której ludzie używający języka polskiego, modlący się po polsku i posiadający tradycję i kulturę polską, zechcą do naszych spraw wnosić zamęt i niesnaski” („Nad Świsłoczą” 1914/1, 2). Wobec tego w tygodniku zamieszczano artykuły o działalności polskich organizacji w Mińsku, np. „Sokoła”, „Oświaty”, życiu towarzyskim miejscowych Polaków, prezentowano dane statystyczne o udziale Polaków w gospodarce kraju, publikowano utwory literackie mińskich autorów (przede wszystkim Stanisława Wierzbickiego).

Istnienie pisma, które otwarcie deklarowało walkę o polskie interesy narodowe, od początku stało pod znakiem zapytania. Cenzura wojenna uznała szybko, że artykuły zamieszczone w numerze 5 z 14 XI 1914 r. („Białorusini”, „Z sądów” i „Pomoc dla Królestwa”) są napisane w szowinistycznym duchu polskim („Nad Świsłoczą” 1914/5, 2-7; NHAB, f. 299, op. 2, d. 15951, k. 26). Ostatecznie tygodnik został zamknięty przez cenzurę carską 3 XII 1914 r. pod zarzutem „szkodliwego kierunku” na czas trwania stanu wojennego. Jego ostatni numer 6 skonfiskowała policja za opublikowanie listy niemiecko brzmiących nazwisk rosyjskich polityków (NHAB, f. 299, op. 2, d. 15951, k. 26; „Słowo Polskie” 1914/566, 4).

Niepowodzenie nie zniechęciło jednak Dworzaczka. Już 30 I 1915 r. jego żona Maria zwróciła się do władz rosyjskich o wyrażenie zgody na wydawanie polskojęzycznego tygodnika „Pogoń”, który miał mieć następujące działy: polityczny, społeczny, naukowy, korespondencje, beletrystyka, ilustracje i ogłoszenia (NHAB, f. 299, op. 2, d. 16236, k. 2). Pomimo uzyskanej zgody numer 1 „Pogoni” ukazał się dopiero 20 III 1915 r. Po wydaniu 23 IV 1915 r. numeru 2 zawieszono publikowanie pisma. Do inicjatywy powrócono dopiero jesienią 1915 r., prawdopodobnie można to tłumaczyć faktem przybycia do Mińska kilkudziesięciu tysięcy polskich uchodźców, co dawało nadzieję na pozyskanie nowych odbiorców prasowych. 7 X 1915 r. „Pogoń” została wznowiona jako dziennik. Ukazywał się on regularnie do 15 XII tr. (53 numery). Później, od 5 I 1916 r. Dworzaczkowie powrócili do formuły „Tygodnik dla wszystkich”, który miały dofinansowywać polskie organizacje ratownicze. Jego zadaniem miało być niesienie ludowi polskiemu zarówno wygnańczemu, jak i miejscowemu strawy duchowej w języku oraz duchu polskim. Tygodnik ukazywał się co najmniej do 7 X 1916 r. (nr 32)⁵. W literaturze przedmiotu

⁵ Taką datę nosi ostatni odnaleziony przez autora artykułu numer.

podawane są również inne daty zakończenia jego wydawania – wiosna 1916 lub 1917 (Zienkiewicz 1997, 43; Ślisz 1966, 135).

Już w numerze 1 tygodnika z 1915 r. redakcja informowała, iż stanowi on kontynuację tygodnika „Nad Świsłoczą” i – podobnie jak poprzednik – będzie stał na gruncie polskim i katolickim, by „przeciwdziałać zakorzenionym przesądom, egoizmowi klasowemu i jednostkowemu” i popierać polskie inicjatywy gospodarcze („Pogoń” 1915/1, 2-3). Ze względu na jednoznacznie narodowe sprofilowanie czasopismo miało kłopoty z cenzurą carską, np. w jednym z numerów („Pogoń” 1915/1, 2-3) zamiast zapowiadanego artykułu „Judeo-Polonia” widać puste szpalty. Dużo uwagi w „Pogoni” poświęcano kwestiom niesienia pomocy polskim uchodźcom przez polskie organizacje. Szczególnie krytycznie prezentowano działalność Mińskiego Towarzystwa Rolniczego („Pogoń” 1915/48, 1).

„Pogoń” nie była nadal czasopismem samowystarczalnym i utrzymywała się na rynku wydawniczym tylko dzięki subwencjom osób prywatnych, m.in. Michała Jastrzębskiego, Konstantego Demideckiego-Demidowicza, Aleksandra Lednickiego, oraz Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169).

Jak można się domyślać, niepowodzenie inicjatywy Dworzaczków wynikało z powstania jesienią 1915 r. dziennika „Nowy Kurier Litewski”, prezentującego podobny kierunek polityczny, dysponującego jednak o wiele większymi środkami finansowymi i mającego poparcie zarówno miejscowych, jak i wychodźczych elit. Z analizy tekstów „Nowego Kuriera Litewskiego” wynika, że ignorował on istnienie „Pogoni”. Odnotowano w nim bowiem jedynie ukazanie się numeru 1 konkurencyjnego tygodnika w 1916 r. („Nowy Kurier Litewski” 1916/46, 3).

Prawdopodobnie po upadku „Pogoni” Dworzaczek podjął nieudaną próbę utworzenia w Mińsku filii moskiewskiego „Echa Polskiego”. Świadczy o tym korespondencja z jego wydawcą Aleksandrem Lednickim z 26 II 1917 r., któremu eksredaktor proponował przekazanie listy prenumeratorów „Pogoni” (GARF, f. P-1041, op. 2, d. 282, k. 104).

Po rewolucji lutowej Dworzaczek odsunął się od działalności publicystycznej. Jak sam pisał, nie chciał współpracować z „Dziennikiem Mińskim” ze względu na jego „kierunek dziwnie bezkierunkowy” (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169). W 1918 r. opublikował jednodniówkę „Na Straży” oraz „Mapę Statystyczną Guberni Mińskiej” (Gabryś-Sławińska 2016, 147).

W tym miejscu kilka słów warto poświęcić charakterowi działalności publicystycznej Dworzaczka⁶.

⁶ Publikowane teksty podpisywał swoim imieniem i nazwiskiem lub inicjałami: D., Dw., W. D., W. Dw., W. Dworz., wd, Wł. D., (wł. Dw.), Wł. Dw., (Wł. Dw.) i X.Y.Z (Jankowski 1996, 143).

Dworzaczek należał do publicystów nieuznających kompromisów, w wyniku czego na ogół nie był zbyt lubiany nie tylko przez Rosjan, lecz także przez wielu rodaków.

O ostrości jego wypowiedzi publicystycznych świadczy polemika z rosyjskim redaktorem Gustawem Schmidtem, który w gazecie „Minskoje Słowo” napisał, że Włodzimierz Dworzaczek „szuka tematów na śmietniskach”. W replice zamieszczonej w „Dzienniku Wileńskim” (1907/176, 2) ten ostatni zasugerował, iż śmietnikiem tym jest wspomniana rosyjska gazeta i dalej pisał: „w razie jeśli śmietnisko zanadto zanieczyszcza się, a nie ma sposobu usunąć go, przeto trzeba choć ostrzec innych, by nie podchodzili zbyt blisko i nie doznawali przykrości wdychania w siebie zgniłych woni”.

Artykuły Dworzaczka dotyczące m.in. mińskiego „Sokoła” czy Mińskiego Towarzystwa Rolniczego demaskowały wiele słabości polskich inicjatyw, pokazywały niepowodzenia mińskich inicjatyw rodaków. Nieugięty w swoich opiniach Włodzimierz Dworzaczek wdał się m.in. w długą polemikę z Janem Bułhakiem z Peresieki, piszącym w „Gońcu Wileńskim”, na temat działalności mińskiego „Sokoła” (np. „Kurier Litewski” 1909/15, 3). Dworzaczek w swoich artykułach krytykował m.in. zamieszczanie ogłoszeń w rosyjskojęzycznej prasie, błędy ortograficzne i stylistyczne na afiszach oraz zły dobór repertuaru teatralnego („Goniec Wileński” 1909/21, 2; „Kurier Litewski” 1909/15, 3).

W połączeniu z narodowo-demokratycznymi poglądami był osobą niepopularną wśród mińskich elit (Jankowski 1908, 133). M. Pawlikowski nazwał go jednym „z pierwszych jaj kukułczych w starym gnieździe, które dotąd pielęgnowało tradycje współzycia wszystkich ludów Wielkiego Księstwa Litewskiego” (Pawlikowski 1959, 139). Zwalczał on bowiem ideę krajową, w jednym z artykułów pisał o „sklerotycznej odezwie” krajowców („Dziennik Wileński 1907/151, 1). Dworzaczek skłócony był jednak również z częścią narodowych demokratów. W liście do Lednickiego w lutym 1917 r. pisał, że chce pomóc w rozprowadzaniu „Echa Polskiego” dla zaszczerpienia wśród miejscowych czytelników „zdrowszego, no i inteligentniejszego o wiele poglądu, jaki prezentuje «Echo Polskie». [...] ale [...] usilna propaganda innego organu (w danej chwili «Gazety Polskiej» przez tutejszą jej ekspozyturę «Nowy Kurier Litewski») muszą robić swoje i tamują w niemożliwy sposób rozpowszechnianie Echa”. (GARF, f. P-1041, op. 2, d. 282, k. 104).

Ciekawą charakterystykę Dworzaczka przedstawił w 1912 r. policmajster miński Sokołow, który pisał o nim: „nieprzerwanie prowadzi walkę z duchowieństwem prawosławnym i władzami administracyjnymi, ale jest zbyt chytry, aby można było wnieść na niego skargę, przy tym w swojej działalności publicystycznej przejawia zbyt jaskrawy polski separatyzm. W charakterze urzędnika miejskiego może stać się on zbyt niebezpiecznym i niepożądanym działaczem” (LVIA, d. 1135, ap. 21, d. 64, l. 169).

Podsumowując działalność Włodzimierza Dworzaczka jako wydawcy, redaktora i publicysty, trzeba stwierdzić, że należał do ludzi z żelazną konsekwencją dążących do wyznaczonego celu, czyli założenia lokalnego organu prasowego w Mińsku. Niezrażony niepowodzeniami kolejnych inicjatyw wciąż podejmował nowe próby. Mimo zaangażowania, bezkompromisowości i poświęcenia nie mógł stworzyć samowystarczalnego mińskiego pisma, co było z jednej strony wynikiem braku szerszego zainteresowania potencjalnych czytelników lokalną prasą, z drugiej zaś, jak można się domyślać, konsekwencją bezkompromisowej postawy samego Dworzaczka, który popadał w zatargi nawet ze swoimi sponsorami.

Bibliografia

- GABRYŚ-SŁAWIŃSKA, M. (2016), „Tygodnik Ilustrowany” wobec odradzającej się Białorusi (1918). W: *Studia Białorutenistyczne*. 10, 137-152.
- GIEROWSKA-KALLAUR, J. (2010), Aktywność środowisk polskich na Mińszczyźnie w realiach lat 1919-1920. W: *Studia z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*. 45, 91-121.
- JANKOWSKI, C. (1908), W ciągu dwóch lat... Przyczynek do dziejów prasy polskiej na Litwie. Warszawa.
- JANKOWSKI, E. (red.) (1996), Słownik pseudonimów pisarzy polskich. IV. A-Ż. Nazwiska XV w. – 1970 r. Wrocław.
- JANUSZKIEWICZOWA, J. (1921), W potopie łez i krwi. Warszawa.
- JURKOWSKI, R. (1983), „Kurier Litewski” w latach 1905-1907. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1, 79-106.
- JURKOWSKI, R. (2009), Polskie Stronnictwo Krajowe na Rusi 1907-1909. W: *Echa Przeszłości*. 10, 191-217.
- KORZENIOWSKI, M. (2009), Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna w Kijowie 1905-1920. Lublin.
- KORZENIOWSKI, M. (2018), Białoruś i jej mieszkańcy w latach I wojny światowej w świetle wspomnień. W: *Studia Białorutenistyczne*. 12, 21-33.
- KORZENIOWSKI, M./LATAWIEC, K./GABRYŚ-SŁAWIŃSKA, M./TARASIUK, D. (2018), *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*. Lublin.
- PAWLIKOWSKI, M. K. (1959), *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego*. Londyn.
- SPRYS, Z. J. (2009), Geneza i recepcja Genealogii Włodzimierza Dworzaczka. W: *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*. 1, 15-28.
- ŚLISZ, A. (1966), Prasa polska na Białorusi przed 1921 r. W: *Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. 5(1), 132-150.
- TARASIUK, A. (2019), Książka polska w Mińsku na przełomie XIX-XX stulecia. W: *Historia Slavorum Occidentis*. 20(1), 115-125.
- TARASIUK, D. (2004), Prasa polska w Mińsku wobec ruchu białoruskiego w latach 1905-1918. W: *Przegląd Nauk Historycznych*. 1(5), 133-143.
- TARASIUK, D. (2007), Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905-1918. Lublin.
- ZIENKIEWICZ, T. (1997), *Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921)*. Olsztyn.

DARIUSZ RADZIWIŁŁOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2939-0271>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski Olsztyn

GENERAŁ BRYGADY KAZIMIERZ RUMSZA – Z ARMII CARSKIEJ DO POLSKIEJ

Brigadier general Kazimierz Rumsza – from tsarist army to Polish army

SŁOWA KLUCZOWE: Kazimierz Rumsza, wojna domowa w Rosji, bolszewicy, Syberia, wojsko polskie

KEYWORDS: Kazimierz Rumsza, Russian Civil War, Bolsheviks, Siberia, Polish army

ABSTRACT: Since its inception, the 5th Siberian Rifle Division was led by Colonel [*płk.*] Rumsza who operated under the orders of Colonel [*płk.*] Czuma, the commander of Polish forces in Siberia. In the light of the examined documents, Colonel Kazimierz Rumsza appears to be a man with two faces. On the one hand, he was an excellent commander, proving his worth in the extreme war conditions. On the other, a violent officer who humiliated his personnel and got involved in shady financial ventures. He was never proven guilty of embezzlement. However, his very presence in the group of suspects stigmatised him among the officers. He won back some favour after the lost September Campaign. During World War II, Rumsza did not play any significant role in the Polish Armed Forces. After demobilisation, he settled down in London. On 1 January 1964, he was promoted to the rank of brigadier general [*gen. brygady*]. Kazimierz Rumsza died on 28 January 1970.

1. Młodość i kariera wojskowa. Z armii carskiej do polskiej

K. Rumsza urodził się 7 sierpnia 1886 r. w Wilkapię (powiat rosiński, gub. kowieńska) na Litwie. Otrzymał elementarne domowe wykształcenie. W 1906 r. ukończył gimnazjum w Pałandze, następnie w 1909 r. oficerską szkołę piechoty w Wilnie (Radziwiłłowicz 1997, 121-124). Po otrzymaniu stopnia podporucznika pełnił służbę w 23 Niżowskim Pułku Piechoty¹. W 1910 r. został oddelegowany do warszawskiej

¹ 23 Niżowski Pułk Piechoty Generał-Feldmarszałka Sałtykowa – oddział piechoty armii Imperium Rosyjskiego. Pułk został sformowany 9 V 1726 r. za panowania carycy Katarzyny I. Święto pułkowe przypada 9 V (rocznica sformowania). Pułk wziął udział w działaniach zbrojnych epoki napoleońskiej, a także działaniach zbrojnych okresu I wojny światowej. Został rozformowany w 1918. W 1914 r. pułk stacjonował w garnizonie Ostrów-Komorowo, w ówczesnej guberni łomżyńskiej, w koszarach

szkoły fechtunku, po ukończeniu której skierowano go do petersburskiej oficerskiej głównej szkoły gimnastyki i fechtunku, po ukończeniu tej ostatniej wyznaczono go w niej na instruktora. Z akt personalnych dowiadujemy się, że za osiągnięcia sportowe Rumsza otrzymywał najwyższe nagrody w konkursach walk na szable i bagnety. Ponadto władał językami rosyjskim, litewskim, co oczywiste, oraz niemieckim i francuskim. Z chwilą wybuchu I wojny światowej w randze porucznika walczył w szeregach 23 Niżowskiego Pułku Piechoty w Prusach Wschodnich. W lipcu 1914 r. w walkach pod Frankenau (obecnie Frącknowo), mimo że był dwukrotnie ranny, pozostał na polu bitwy. W sierpniu jako adiutant dowódcy brygady piechoty pod Hochenstein (obecnie Olsztynek) dostał się do niewoli niemieckiej do obozu w Baden-Baden. Pod koniec lipca 1915 r. zbiegł stamtąd do Francji (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Przebieg służby wojskowej).

Po krótkiej służbie w Wojskowej Misji Rosyjskiej w Paryżu skierowano go na front do Serbii. Z końcem 1915 r. powrócił do Rosji, gdzie otrzymał przydział do macierzystego 23 Niżowskiego Pułku Piechoty, w którym objął dowództwo 2 batalionu. W grudniu 1916 r. otrzymał awans na kapitana. Był kolejno dowódcą batalionu, zastępcą dowódcy pułku, czasowo pełnił także obowiązki dowódcy pułku. Na tym stanowisku otrzymał awans na podpułkownika (wrzesień 1917). W okresie rewolucji lutowej i przewrotu bolszewickiego działał w Związku Wojskowych Polaków. W grudniu 1917 r. przeszedł do I Korpusu Polskiego, w którym objął stanowisko dowódcy III Batalionu 3 Pułku Strzelców Polskich.

W pierwszej połowie 1918 r. ukończył kurs w Akademii Sztabu Generalnego w Piotrogradzie. Następnie przedostał się na Ural, gdzie m.in. uczestniczył w powstaniu skierowanym przeciw bolszewikom, pełniąc obowiązki szefa sztabu okręgu Ural. 12 sierpnia 1918 r. przeszedł do organizującego się Wojska Polskiego w Rosji Wschodniej. Początkowo pełnił funkcję szefa wydziału formowań dowództwa Wojska Polskiego i komendanta szkoły oficerskiej. W październiku 1918 r. objął dowództwo 1 Pułku Strzelców im. T. Kościuszki. W okresie ofensywy wojsk bolszewickich oddelegowany był do dyspozycji dowództwa frontu wojsk sprzymierzonych. Od 1 listopada 1918 r. brał udział w walkach na froncie uralskim jako dowódca polskiej grupy bojowej (1 pułku strzelców, szwadronu ułanów, 1 batalionu piechoty) w składzie korpusu gen. Władimira Kappela i grupy armii gen. Siergieja Wojciechowskiego. W lutym 1919 r. został awansowany na stopień pułkownika. Za umiejętne dowodzenie i skuteczną obronę rejonu ufimskiego otrzymał pochwałę i uznanie dowódcy korpusu gen. Kappela oraz został odznaczony przez głównodowodzącego frontem zachodnim gen. Wojciechowskiego (ibidem).

Wiosną 1919 r., po zorganizowaniu 5 Dywizji Strzelców Polskich (5 DSP), został wyznaczony przez dowódcę Wojsk Polskich na Syberii mjr. Waleriana Czumę

„Sałtykowski sztab”. Razem z 24 Symbirskim Pułkiem Piechoty tworzył II Brygadę 6 Dywizji Piechoty, która wchodziła w skład 15 Korpusu Armijnego (Raspisaniye 1914).

(awansowanego w krótkim czasie na stopień pułkownika) na dowódcę tej dywizji. Gdy z chwilą załamania się pod naporem wojsk bolszewickich frontu uralskiego wojska sprzymierzonych rozpoczęły odwrót syberyjską linią kolejową na wschód, 5 DSP przypadła rola straży tylnej, która przemieszczała się za korpusem czechosłowackim.

Płk Rumsza dzięki wrodzonej energii i bezwzględności potrafił z powierzono-ego sobie zadania wywiązać się znakomicie. Zdobył dla ewakuujących się pododdziałów 5 DSP ok. 60 pociągów wraz z potrzebną liczbą lokomotyw, co przy ówczesnym stanie kolei syberyjskiej i braku taboru uważane było za nadludzki wysiłek. Roman Dyboski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, zmobilizowany do armii austro-węgierskiej wzięty do niewoli rosyjskiej i będący świadkiem tych wydarzeń, tak charakteryzował w swoich wspomnieniach (Dyboski 1922, 110) płk. Kazimierza Rumszę:

Przez dziwną ironię losu oficer ten, który bił się chlubnie w mundurze rosyjskim na wszystkich prawie frontach wojny światowej i brawurowo uciekł z niewoli niemieckiej, posiadał w wysokim stopniu te właśnie przymioty, jakich w chwilach krytycznych niedostawało dowódcy [płk. Czumie – D. R.]: był nie tylko zapamiętałe odważny i waleczny w boju [...] ale był stanowczy i zdecydowany we wszystkich okolicznościach, umiał rozkazywać i przez to mógł budzić uwielbienie jako wódz (ibidem, 111).

Dowódcą 5 Dywizji Strzelców płk Rumsza był do 10 stycznia 1920 r., kiedy po ciężkich walkach odwrotowych w trudnych do opisanego warunkach klimatycznych dywizja skapitulowała na rozkaz płk. Czumy pod stacją kolejową Klukwiennaja. Uchodząc przed niewolą płk Rumsza na czele jednego spośród licznych małych oddziałów, które nie dały się rozbroić, dotarł do Irkucka. Tu natychmiast przystąpił do organizowania napływających rozbitków swojej dywizji. Wkrótce sformował oddział w Harbinie. Po przybyciu na Daleki Wschód gen. Antoniego Baranowskiego, wyznaczonego na szefa Misji Wojskowej oraz dowódcę Wojska Polskiego na Syberii, płk Kazimierz Rumsza 29 maja 1920 r. powrócił do kraju.

W okresie ofensywy bolszewickiej wyznaczony został na dowódcę formowanej przez siebie Brygady Syberyjskiej, której kadre tworzył oddział polski przybyły do Polski z Harbina. Dowodził brygadą w bitwie warszawskiej w składzie 5 Armii, tocząc walki m.in. pod Borkowem, Nasielskiem, Makowem, Przasnyszem i Chorzalami. Po rozbięciu północnego odcinka frontu bolszewickiego brygada walczyła w składzie grupy gen. Aleksandra Osińskiego aż do czasu zawieszenia broni.

Z końcem 1920 r. pełnił obowiązki dowódcy Dywizji Piechoty (Syberyjskiej). We wrześniu 1921 r. objął dowództwo 25 DP. Od 23 lutego do listopada 1921 przebywał na kursie dla wyższych dowódców w Warszawie. Następnie został przydzielony do Oddziału V Ministerstwa Spraw Wojskowych. W związku z zarzutami stawianymi mu jako dowódcy 5 DSP stanął przed Oficerskim Trybunałem Orzekającym – który

wydał jednak 8 lipca 1921 orzeczenie stwierdzające, że może być oficerem WP. Na własną prośbę od 31 maja 1922 r. do października 1924 r. pozostawał w rezerwie. Do służby czynnej wrócił 18 października 1924 r. Do 8 maja 1926 r. dowodził III Brygadą Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). 30 czerwca 1928 r. ponownie przeszedł do rezerwy. Decyzje te pozostawały – być może – w związku z zarzutami znanymi z opinii dowódcy KOP gen. Henryka Minkiewicza z 10 czerwca 1926, który twierdził, że „co najmniej lekkomyślne obchodzenie się z pieniędzmi skarbowymi” (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Opinia Dowódcy KOP gen. bryg. H. Minkiewicza na temat Rumszy Kazimierza za czas od 1 XII 1925 r. do 31 V 1926 r. z 10 VI 1926 r.) dyskwalifikuje Kazimierza Rumszę jako dowódcę. 26 października 1928 Rada Ministrów przyznała Rumszy zaopatrzenie w ramach ustawy z 1924 r. o przyznawaniu darów z łaski.

Po kampanii wrześniowej przedostał się do Francji, gdzie od października 1939 do czerwca 1940 r. był komendantem Ośrodka Zbiorczego Oficerów w Cerizay. Po ewakuacji do Wielkiej Brytanii od stycznia do lipca 1941 r. dowodził VIII Brygadą Kadrową Strzelców I Korpusu w Szkocji, następnie pełnił obowiązki zastępcy komendanta obozu szkoleniowego dla oficerów w Rothsay na wyspie Bute w Szkocji, w której zgromadzeni byli oficerowie bez przydziału. Potem pozostawał w ewidencji i na urlopie. Od września 1944 do października 1945 przebywał w Centrum Wyszukowania Zarządu Wojskowego, a z kolei do 1947 r. w rezerwie Sztabu Głównego (<http://ipsb.nina.gov.pl/a/bibliografia/kazimierz-rumsza>).

Po demobilizacji osiedlił się w Londynie. Rozkazem Naczelnego Wodza gen. broni Władysława Andersa 1 stycznia 1964 r. otrzymał awans na stopień generała brygady.

Kazimierz Rumsza był żonaty z Haliną Eysymondtt (Ejsymontl) miał córkę Danutę (ur. 1923 lub 1924).

Rumsza zmarł 28 stycznia 1970 r. Pochowany został na cmentarzu Highgate w Londynie. Odznaczony był Krzyżem Virtuti Militari 5 klasy, Krzyżem Niepodległości, Polonia Restituta 4 klasy, czterokrotnie Krzyżem Walecznych, francuskim Krzyżem Legii Honorowej 5 klasy (Kryśka-Karski/Żurakowski 1991, 158).

2. Kazimierz Rumsza w ocenach dokumentów, wspomnień i pamiętników

Jedną z pierwszych opinii najwyższym rangą oficerom polskim na Syberii wystawił organizator 5 DSP ppłk Romuald Wolikowski, który po przybyciu do Polski złożył we wrześniu 1919 r. szczegółowy raport odpowiednim władzom wojskowym. Raport ów powstał w czasie, kiedy 5 DSP znajdowała się w okresie rozwoju organizacyjnego i mogła być powodem dumy także Wolikowskiego, który miał uzasadnione prawo jako jej współorganizator do szczycenia się tą dużą formacją piechoty.

Jednak po kapitulacji dywizji w okresie poszukiwania przyczyn i winowajców tej tragedii wyszły na jaw fakty, które obnażyły skrywane dotąd konflikty między grupami oficerów. Sprawdzeniem jakości i umiejętności dowódczych oficerów tego związku taktycznego były z całą pewnością walki toczone przez poszczególne jednostki dywizji z bolszewikami pod koniec 1918 r., w obronie syberyjskiej magistrali kolejowej od połowy 1919 r. oraz ewakuacja na wschód i walki odwrotowe.

Oceniając kompetencje poszczególnych oficerów zajmujących kierownicze stanowiska w aparacie dowódczym Wojsk Polskich na Syberii, Wolikowski wystawił wszystkim wysokie oceny. Trzeba powiedzieć, iż był oficerem niezwykle lojalnym. Sugerował on Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego w Warszawie, że nie jest wskazane podejmowanie decyzji zmian na stanowiskach kierowniczych (AAN, mf. M-392; AAN, Akta Romualda Wolikowskiego, t. 1). Zdaniem Wolikowskiego ogromną przysługę wojskom polskim na Syberii sprawiłoby udzielenie Czumie pochwały za jego dotychczasową pracę.

Bardzo pozytywnie ocenił także dowódcę dywizji – Rumszę:

Doskonały żołnierz, zdolny dowódca i żelaznej ręki człowiek, uzupełnia pułkownika Czumę w wiedzy fachowej, skutkiem tego współdziałania jest wojsko najlepsze z wojsk na Syberii się znajdujących, a są tam przecież oddziały wszystkich wielkich mocarstw. Jest wysoko ceniony w Sztapie admirała Kołczaka za swoją dzielność i zdolność wojskową, co sprzyja podtrzymaniu, jakich takich stosunków między wojskami polskimi a rosyjskimi.

Jednak zaraz przyznaje, że

Rumsza nie ma w wojsku wielkiego miru, dlatego że jest surowym i wymagającym w stosunkach służbowych, specjalnie zaś surowość tę przypisują mu niektórzy w stosunkach do byłych oficerów austriackich. Srogość ta jest jednak w tamtejszych warunkach równie potrzebna jak łagodność i wyrozumiałość, którymi odznacza się pułkownik Czuma (ibidem)².

Zgoła odmienne oceny i opinie na temat jakości kadr dowódczych przedstawiali działacze Polskiego Komitetu Wojennego (PKW). W piśmie z 5 kwietnia 1919 r. przygotowanym dla rządu polskiego prezes komitetu gen. Tadeusz Żukowski wraz z innym działaczem tej organizacji Tadeuszem Olszanieckim pisali bez ogródek, iż oficerowie wyżsi wywodzący się z armii rosyjskiej „zrusyfikowani językowo i duchowo myślą tylko o rangach, nie zamierzają wracać do kraju, gotowi służyć komukolwiek, robią wszystko, czego należałoby unikać” (AAN, mf. M-392. Pismo Polskiego Komitetu Wojennego do rządu polskiego, Nowonikołajewsk, 5 IV 1919 r.)³.

² Wysoką ocenę Rumszy potwierdził Wolikowski kilkadziesiąt lat później (Akta 1973).

³ Pismo to dotarło do Warszawy wraz z delegacją PKW dopiero w lipcu 1919 r.

W tym ostatnim przypadku autorzy pisma mieli na myśli m.in. noszenie na mundurach odznaczeń carskich.

Z kolei prof. Dyboski, który przebywał na Syberii 7 lat, najpierw jako jeńiec – były żołnierz armii austro-węgierskiej, a później żołnierz 5 DSP, dostrzegał także zalety u oficerów wywodzących się z armii rosyjskiej. Uosobieniem antagonizmu były natomiast dwa sztaby, które jak zaznaczał, na swoje nieszczęście posiadały wojska polskie. Sztab Dowództwa Wojsk Polskich we Wschodniej Rosji opowiadał się z wieloma wyjątkami za płk. Czumą. Wysłannika gen. Hallera Dyboski oceniał raczej pozytywnie:

człowiek ideowo czysty, podzielający ideologię państwowo-polską i aspiracje powrotowi ogółu żołnierzy. Dowódca był u nich popularny, i przy tym oparciu byłby może zdołał nadać losom wojsk pożądaną obrót, gdyby mu była dopisana siła woli i bystrość myśli wobec tych niezmiernie trudnych zadań już nie wojskowych, lecz politycznych, jakie mu przypadły w udziale (Dyboski 1922, 111).

Antagonistą Czumy miał być dowódca dywizji płk Rumsza ze swoim liczniejszym i sprawniejszym sztabem dywizji. Rumsza miał reprezentować – jak twierdził Dyboski – kierunek, „dążący nade wszystko do zużytkowania wojsk polskich na walkę z bolszewizmem wewnątrz Rosji” (ibidem). Rumszę jako dowódcę Dyboski ocenił również pozytywnie:

[...] Oficer ten, który bił się chlubnie w mundurze rosyjskim na wszystkich prawie frontach wojny światowej i brawurowo uciekł z niewoli niemieckiej, posiadał w wysokim stopniu te właśnie przymioty, jakich w chwilach krytycznych niedostawało Dowódcy [Czumie]: był nie tylko zapamiętały odważny i waleczny w boju – na to w potrzebie stać było i tamtego – ale był stanowczy i zdecydowany we wszystkich okolicznościach, umiał rozkazywać i przez to mógł budzić uwielbienie jako wódz. Miał za sobą mniejszość oficerów w szeregach, ale mniejszość oddaną i dość silną, a intencją jego służyły takie atuty, jak fakt, że najwyższe sztabowe stanowiska w wojsku zajmowali oficerowie z armii rosyjskiej, jak wreszcie okoliczność, że jego program był programem Rządu Kołczakowskiego i dowództwa francuskiego (ibidem).

Podobne oceny odnoszące się do najważniejszych oficerów wojsk polskich na Syberii wypowiadali także polscy żołnierze. Reprezentatywna dla żołnierzy ochotników służących od początku formowania 5 DSP jest opinia Jana Starościaka, który pisał we wspomnieniach opublikowanych w niepodległej Polsce, że płk Czuma był najbardziej lubiany przez żołnierzy, „nie lubiany natomiast przez wszystkich niemal oficerów i żołnierzy pochodzących z byłej armii rosyjskiej, starał się wszelkimi sposobami unikać zbrojnego starcia z bolszewikami, a oszczędzając krew polską, pragnął całą dywizję przyprowadzić do kraju”. Bardzo krytycznie wypowiadał się natomiast o płk. Rumszy, który jako były oficer armii carskiej oraz obywatel rosyjski, zago-rzały rusofil i monarchista, zaufany jak pisał:

Adm. Kołczaka, na mocy jakichś poufnych paktów z tym ostatnim, całą siłą parł i dążył do walki z bolszewikami, broniąc przy tym swe prywatne interesy w postaci ziem i fabryk, jakie posiadał w Rosji. Człowiek ten był zdania, że jego dywizja powinna bronić interesów jego i jego ojczyzny Rosji do ostatniego żołnierza, do ostatniej kropli krwi. Krwią polską szafował na prawo i lewo, wyraz „straty w ludziach” był dlań nie znany. Jako żołnierz był zdolny i odważny, lecz jako dowódca Polaków był dla nich zgubą. Znienawidzony przez żołnierzy, ubóstwiany był niemal przez wszystkich karierowiczów – sztabowców oraz przez męty szukające na wojnie zysków z grabieży (Panteon Polski 1929/60-61, 13; Rogowski 1927, 71-73).

Kolejne już zdecydowanie negatywne oceny (zbieżne z przedstawionymi przez działaczy PKW) powstały po kapitulacji 5 DSP w 1920 r. Misja wojskowa gen. Baranowskiego po przybyciu w lutym 1920 r. na Daleki Wschód poszukując przyczyn, które doprowadziły do tej tragedii, poddała analizie skład korpusu oficerskiego. Na podstawie relacji, raportów żołnierzy i oficerów ocalałych z kapitulacji sporządzono na potrzeby II Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych poufne raporty. Z pewnością były one potrzebne do weryfikacji oficerów pod kątem ich przydatności w dalszej służbie wojskowej po powrocie do kraju. Innym powodem tej kadrowej oceny była zapewne chęć ustalenia przyczyn kapitulacji dywizji i stopnia winy poszczególnych dowódców. Jednak trudno nie oprzeć się wrażeniu, iż czas na sporządzenie tych raportów był zbyt krótki – dwa miesiące od momentu przybycia misji – stąd treść raportów może wydawać się nadto jednostronna, a oceny w nim zawarte często krzywdzące.

Faktem bezspornym było obsadzenie wyższych stanowisk w sztabie dywizji i największych jej jednostkach oficerami pochodzącymi z armii rosyjskiej, o przekonaniach politycznych – jak to ujął sporządzający jeszcze w Harbinie jedną z analiz oficer wywiadu ppor. Konrad Rodkiewicz – „skrajnie reakcyjnych typu specjalnie rosyjskiego (tzw. białe oficerstwo)” (CAW, Oddział II Sztabu MSWojsk., I.300.76.261. Raport ppor. K. Rodkiewicza do sekcji politycznej II Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych o korpusie oficerskim Dywizji Syberyjskiej, Harbin, 8 IV 1920 r.). Grupa tych oficerów według autora analizy na wszelkie zjawiska polityczne patrzyła z innej perspektywy i wszystko to, co nie zgadzało się z ich rosyjsko-reakcyjnym sposobem myślenia i postępowania, było kwalifikowane jako jawny albo ukryty bolszewizm. Dochodził do tego sentyment do dawnej armii rosyjskiej, więzi przeżyć i sympatii osobistych. Czynniki te utworzyły zwarty obóz ludzi stanowiących „zawsze i wszędzie ostoję najczarniejszej reakcji” i zwolenników dawnej carskiej armii, „z bardzo małymi wyjątkami” jak podkreślił Rodkiewicz.

Jego zdaniem szczególnie na Syberii więzi oficerów polskich wywodzących się z armii carskiej z Rosją były znacznie silniejsze niż w innych formacjach polskich tworzonych w zachodnich rejonach dawnego imperium rosyjskiego. Powodowała je pamięć wspólnej walki z bolszewikami pod hasłem odbudowania dawnej i wielkiej

Rosji, stąd też sfery wojskowe i rządowe adm. Kołczaka miały w nich oddanych sprzymierzeńców, a przez nich pewien wpływ na zachowanie się dowództwa WP.

Do grupy tych oficerów w wojsku polskim na Syberii Konrad Rodkiewicz zaliczył: płk. Kazimierza Rumszę, ppłk. Ludwika Lichtarowicza, ppłk. Romualda Kohutnickiego, mjr. Wołka-Łaniewskiego, mjr. Benedykta Chłusewicza i mjr. Jana Czapłę. Wszyscy byli absolwentami kursu rosyjskiej Akademii Sztabu Generalnego, przeniesionej po przewrocie bolszewickim w marcu 1918 r. z Piotrogradu do Jekaterynburga. Także wszyscy mieli utrzymywać bliższe stosunki towarzyskie z komendantem tej akademii gen. Aleksandrem I. Andogskim (Wołkow/Jegorow/Kupcow 2003, 33-34). Z tych oficerów zdaniem Rodkiewicza najbardziej wartościowy i zdolny to płk Rumsza, który był najmniej zaangażowany w „politycznej robocie filorosyjskiej całej grupy” (ibidem). Pozostałych oficerów, za wyjątkiem mjr. Chłusewicza, ocenił bardzo krytycznie: „są to ludzie bardzo małych zdolności i o małej wartości moralnej, zwykli karierowicze” (ibidem).

Zbliżoną opinię o starszych oficerach wojsk polskich na Syberii, nie różnicując ich wcześniejszej przynależności do armii zaborczych, wyrobił sobie gen. Baranowski szef Polskiej Misji Wojskowej na Syberii (CAW, Oddział II Sztabu MSWojsk. I.300.76.261. Raport gen. Baranowskiego szefa Polskiej Misji Wojskowej na Syberii do Naczelnego Dowództwa W.P., Okręt „Jarosław”, 10 VI 1920 r.).

Grupa oficerów wywodząca się z armii austro-węgierskiej nie miała istotnych wpływów, trzymana na uboczu przez grupę „rosyjską” traktowana była zawsze z niechęcią. Oficerów kwalifikowano jako gorszych od rosyjskich, dawano im często do zrozumienia, że są byłymi jeńcami. Podział obu tych grup był wyraźny. „Awstrijcy” rzadko awansowali, stanowili grupę młodszych oficerów przeważnie do kapitana włącznie.

Trzecią grupę oficerów pod względem liczebności stanowili byli legionieści. Zdaniem Rodkiewicza nie wyróżniali się oni jednak w sposób znaczący. Wiele uwagi, co wynikało z pełnionej funkcji, Rodkiewicz poświęcił osobie płk. Czumy. Opinia ta była niezwykle krytyczna, jak się wydaje pisana jeszcze w kwietniu 1920 r. na podstawie relacji i zeznań ocalałych z kapitulacji oficerów i żołnierzy, a także działaczy PKW wrogo do Czumy usposobionych. Słabością raportów Rodkiewicza jest niewątpliwie fakt niepodawania źródeł, które posłużyły mu do formułowania tak zdecydowanych ocen. Oficer ten negując zdolności wojskowe i organizacyjne Czumy, pisał, iż to sztab dywizji załatwiał „właściwie” wszystkie sprawy organizacyjne, zaś sztab dowództwa WP nie miał określonej roli i mógł być z powodzeniem zlikwidowany. „Oba te sztaby – konkludował Rodkiewicz – pozostawały ze sobą w ciągłej walce. Wojskiem właściwie dowodził płk Rumsza, dowódca dywizji, który płk. Czumę lekcewał pod każdym względem i pozostawał z nim w ciągłej niezgodzie. On był uważany za rywala płk. Czumy, jego też płk Czuma najbardziej się obawiał i z nim się liczył” (CAW, Oddział II Sztabu MsWojsk. I.300.76.266. Pułkownik Czuma w ocenie K. Rodkiewicza [b.d.]).

Podobny krytyczny stosunek do wielu oficerów przedstawił w swoim raporcie opracowanym kilka miesięcy później szef biura wywiadowczego sztabu dowództwa WP kpt. Florian Grabczyński (CAW, Oddział II Sztabu MsWojsk. I.300.76.261. Raport Kapitana F. Grabczyńskiego w sprawie V Dywizji WP na Syberii do szefa II Oddziału MSWojsk., Warszawa, 3 XII 1920 r.). Raport ten mimo niewątpliwie subiektywnych ocen ma tę przewagę nad raportem Rodkiewicza, że był pisany przez człowieka, który przez co najmniej rok przyglądał się życiu kadry dywizji. Jako oficer wywiadu miał Grabczyński dostęp zarówno do tajników dotyczących spraw służbowych, jak i osobistych nawet najwyższych stopniem oficerów polskich związanych ze sztabem dowództwa WP oraz sztabem 5 DSP. Jednak jego ocena poszczególnych grup oficerów jest zadziwiająco zbieżna z zaprezentowanymi wyżej opiniami por. Rodkiewicza.

Grabczyński jednoznacznie negatywną opinię wyraził o oficerach wywodzących się z armii rosyjskiej. Jego zdaniem walka o wpływy polityczne między płk. Czumą a płk. Rumszą i „jego kolegami” z rosyjskiej Akademii Sztabu Generalnego rozpoczęła się w lutym 1919 r. Był to moment, kiedy zorganizowano już dowództwa i sztaby, a liczni ochotnicy zapełnili oddziały dywizji. Z tą chwilą, jak twierdzi Grabczyński, na wyższe stanowiska w sztabie dowództwa WP oraz w 5 DSP ściągano z armii rosyjskiej adm. Kołczaka oficerów znajomych płk. Rumszy wymienionych już wyżej w raportach Rodkiewicza. Próby pozyskania większej grupy oficerów polskiej narodowości z armii syberyjskich Kołczaka nie powiodły się z różnych przyczyn. Jak twierdzi Grabczyński, „byli i tacy Polacy – oficerowie, którzy nie chcieli wstąpić do WP, twierdząc, że w tak ciężkiej chwili dla Rosji ją porzucić uważają za niemożliwe. Byli i tacy, którzy mówili, że do WP na Syberii nie wstąpią, ponieważ tam dużo «Austriaków», którzy nie chcą iść razem z Kołczakiem bić bolszewików” (ibidem).

Sytuację tę doskonale znał płk. Czuma i dlatego też – jak twierdzi Grabczyński – do oficerów wstępujących do wojska polskiego na Syberii z rekomendacji byłych oficerów armii rosyjskiej, a szczególnie oficerów z kursów rosyjskiej Akademii Sztabu Generalnego, podchodził z dużą rezerwą. Fakt ten miał stać się powodem zaostżenia przez jego politycznych przeciwników konfliktów między grupami oficerów wywodzących się z różnych armii państw zaborczych. Przy czym Grabczyński podkreślał, iż ów konflikt miał mniejsze, zanikające wręcz, rozmiary wśród młodszych stopniem oficerów.

W maju 1919 r. po kadrowych bojach o obsadzenie ważniejszych stanowisk w sztabach i oddziałach wojsk polskich zarysowała się widoczna przewaga po stronie oficerów wywodzących się z armii rosyjskiej. Spowodowało to, iż organizację Wojsk Polskich we Wschodniej Rosji i na Syberii w początkowym okresie oparto na wzorcach rosyjskich, a dopiero później przy udziale misji wojskowej mjr. Jarosława Okulicza-Kozaryna i gen. Janina nastąpiła reorganizacja na podstawie wzorców francuskich. Reorganizację tę popierał płk Czuma, uważając, że w ten sposób zdoła usunąć niektórych oficerów z zajmowanych przez nich stanowisk.

Raport Grabczyńskiego stawiający zarzuty głównie jednemu oficerowi, że ten doprowadził do zagłady dywizję, z braku dowodów zdrady należy potraktować, jak się wydaje, z ogromną dozą ostrożności. Tak też postąpił płk Czuma, który otoczony grupami wzajemnie zwalczających się oficerów nie mógł na podstawie werbalnych opinii czy też donosów pozbawiać oficerów stanowisk bez obawy pogłębienia psychozy wzajemnych podejrzeń (ibidem).

3. Przyczyny załamania kariery wojskowej

Rumsza odszedł przedwcześnie do rezerwy w stopniu pułkownika 30 czerwca 1928 r. w wieku 42 lat. Zapewne dla tak ambitnego oficera legitymujące się piękną kartą bojową była to znaczna porażka. Mógł przecież w stopniu pułkownika służyć do 50. roku życia (Wesołowski 2012, 135)⁴.

Cóż zatem spowodowało, że Wojsko Polskie zrezygnowało z usług tak doświadczonego oficera? Zapewne kapitulacja 5 DSP była jednym z czynników, który sławy Rumszy nie przyniósł. Jak świadczą fakty, mimo iż był on w przeciwieństwie do płk. Waleriana Czumy bezwzględnym przeciwnikiem kapitulacji, to w świadomości wielu oficerów i żołnierzy pozostawał niesłusznie jej głównym sprawcą. Wpływ na negatywną opinię o Rumszy jako dowódcy i człowieku mogły mieć jego zachowania w stosunku do podwładnych przeniesione z armii carskiej, zwłaszcza w okresie gdy dowodził Brygadą Syberyjską⁵. Negatywne cechy charakteru dowódcy 5 DSP wymienił wspomniany wyżej gen. Baranowski już po powrocie do kraju, pisząc:

Uparty, despotyczny, gbur, mało wyrobiony, mściwy z wielkim zacięciem dawnego carskiego służalca. Admirował Kołczaka i, wydaje się, był obojętnym na hasła narodowe. Oficerowie zaś, źle kierowani przez tego płk. Rumszę, z powodu tęsknoty do kraju, przeżytych nieszczęść i bezprzykładnych trudów, być może nadto są przeczuleni, a wskutek wymienionych cech charakteru płk. Rumszy byli względem niego źle usposobieni i niechętni. Usposobienie to pozostało i po przyjeździe do kraju, a może i zaostriżyło się nawet (CAW, Oddział II Sztabu MsWojsk. I.300.76.261. Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II MSWojsk. w sprawie kwalifikacji płk. Rumszy, Warszawa, 4 X 1920 r.).

⁴ Przypomnijmy, że od 2 VIII 1919 r. obowiązywała uchwalona przez Sejm Ustawodawczy ustawa „O ustaleniu starszeństwa i nadaniu stopni oficerskich w wojsku polskim”. Dla przyjmowanych do armii polskiej oficerów zawodowych wprowadziła górne granice wieku: podporuczników i poruczników – 35 lat, kapitanów – 42 lata, majorów – 45 lat, podpułkowników – 48 lat, pułkowników – 50 lat, generałów podporuczników – 58 lat, zaś generałów broni – 60 lat (Dziennik Ustaw RP 1919. 65, poz. 399).

⁵ Brygada sformowana została na podstawie rozkazu ministra spraw wojskowych z 14 VII 1920 r. z resztek 5 Dywizji Strzelców Polskich, które powróciły do kraju. 2 Syberyjski Pułk Piechoty organizowany był przy Batalionie Zapasowym 64 Grudziądzkiego Pułku Piechoty w miejscowości Grupa, natomiast 1 Syberyjski Pułk Piechoty w Toruniu przy 63 Pułku Piechoty. W pierwszej dekadzie sierpnia brygada skierowana została na front i podporządkowana dowódcy 5 Armii.

W aktach personalnych Rumszy przechowywanych w CAW znajdują się pisma zawierające skargi żołnierzy na dowództwo brygady, w tym także na Rumszę, na wulgarne traktowanie podwładnych (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo Kierownika Wydziału prac dla Komisji weryfikacyjnej do szefa Oddziału V sztabu M.S.Wojsk., Warszawa, 8 X 1920 r.). Dla zilustrowania relacji między dowództwem brygady, głównie oficerów wywodzących się z armii carskiej, a ich podwładnymi warto przytoczyć kilka fragmentów skarg oficerów skierowanych do Oddziału V Sztabu M.S.Wojsk. Ppor. Ignacy Bujak pisał:

[...] Jesteśmy narażeni na byt wśród ciężkich warunków natury wewnętrznej. Te stosunki datują się jeszcze z Syberii. Grube obchodzenie się Dowództwa Brygady z niższymi oficerami, których obrzuca się nieraz obelżywymi słowami... zmusza mię do tego kroku (tj. staranie się o inny przydział) celem uniknięcia na przyszłość możliwych a nieprzyjemnych starć z moimi i władzami tak na drodze służbowej, jak i prywatnej [...] (ibidem).

Kapitan Cieszkowski (dowódca 3 batalionu) apelował: „Proszę mię wyciągnąć z tej Brygady, bo już rzeczywiście nie do wytrzymania. Głównym powodem mego niezadowolenia to jest traktowanie oficerów wprost grubiańskie przez zwierzchników [...]” (ibidem).

Ppor. Grzegorz Sołtyk – żołnierz ochotnik z Syberii – nie pozostawił złudzeń co do mentalności oficerów wywodzących się z armii carskiej:

[...] Wstąpiłem do armii polskiej na Syberii w 1918 r. jedynie dla myśli, by wspólnie z innymi służyć sprawie polskiej. Po upływie już krótkiego czasu zauważyłem, że oficerowie młodszy traktowani byli nieodpowiednio. [...] Mimo to znosiło się to wszystko, gdyż nie można było nic zrobić, co by zmieniło taki stan rzeczy. Jedynie myśl, że w kraju będzie lepiej, dodawała otuchy do dalszej pracy. Niestety nie. Widzi się dalej ten sam stosunek do niższych oficerów, grozi się im biciem trzcinką lub biczem przy użyciu słów ordynarnych. Pominę parę faktów i podam następujące. [...] Po bitwie pod Chorzelami 24 sierpnia b.r. [1920 – D. R.] pułk 2 przenocował w tej miejscowości i na drugi dzień rano maszerował na Kolno. Ja chwilowo prowadziłem tabor pułkowy i miałem rozkaz Dowódcy pułku wszystkie wozy i kuchnie ze sobą zabrać i dostawić na miejsce przeznaczenia. Pułk maszerował na przodzie, ja zaś z taborem ciągnąłem z tyłu. Za miastem nadjechał konno płk Rumsza, któremu zameldowałem się jako Dowódca taboru. Ledwie zdążyłem skończyć, zaczął płk Rumsza mnie łajać i grozić następująco: „Jak Pan śmie te wozy tędy prowadzić jebiona mać, skurwy syn, ja cię pod sąd oddam, ciężkie wozy natychmiast zawrócić do Chorzel, jeżeli nie, to takich Panów każę biczem obić”. Przy całej tej kaskadzie słów wymachiwał trzcinką przede mną, abym zrozumiał, że to, co powiedział, zostanie urzeczywistnione. Podczas tego zajścia przechodziły resztki żołnierzy, którzy to słyszeli [...]. Fakt ten myślę jest dostatecznym, by udowodnić, że w oddziale takiego dowódcy bynajmniej nie należy do przyjemności ani dodaje chęci do korzystanej pracy. Nie chcąc więcej być narażonym na takie znieważenie, chciałbym być przeniesionym do innego oddziału (ibidem).

Ppor. Leonard Gruchacz poruszył sprawę polskich ochotników ze Stanów Zjednoczonych, którzy wstąpili do Błękitnej Armii i po przybyciu z tą armią do Polski zostali zdemobilizowani, mimo to powtórnie zgłosili się jako ochotnicy w szeregi wojska polskiego, niektórzy trafili do Brygady Syberyjskiej. Ten słabo opisany przez współczesną historiografię polską fakt zasługuje zapewne na pogłębioną analizę i ocenę. Warto więc przywołać pełne gorczy pismo wspomnianego oficera, który przybył zza oceanu, by oddać Polsce swoje najlepsze lata i trafił do Brygady Syberyjskiej pod rozkazy dowódców wywodzących się z armii rosyjskiej:

Niniejszym uprzejmie proszę Pana Porucznika w sprawie poparcia mego żądania, a raczej prośby o przydział do innej jednostki [...]. Powodem tego jest nieodpowiednie traktowanie oficerów, a szczególnie nas ochotników, którzy po raz wtóry wstąpili do armii ochotniczej i otrzymali przydział do Brygady Syberyjskiej. Ochotnicy ci są Amerykanie, którzy mieli wyjechać do Ameryki i wrócili od okrętu w czasie najkrytyczniejszym dla Polski. Ja dotychczas jestem dowódcą tej kompanii ochotniczej i wskutek nieodpowiedniego traktowania mam wiele nieprzyjemności od swych ludzi. Szczegóły są poważne do wyjaśnienia (ibidem).

Kolejne pismo na temat niewłaściwego traktowania podwładnych w Brygadzie Syberyjskiej, jakie zachowało się w aktach płk. Rumszy z adnotacją „Pilne”, pochodzi z 28 października 1920 r. i jest zaadresowane przez szefa Oddziału V do Naczelnego Dowództwa W.P. Sprawę, jak widać, potraktowano bardzo poważnie.

W piśmie informowano Naczelne Dowództwo, że w Brygadzie Syberyjskiej „panują niezdrowe stosunki, które, jak widać z licznych raportów, zniechęcają oficerów do pracy w powyższej Brygadzie. Oddział V Sztabu M.S. Wojsk. jest w posiadaniu listów oficerów, w których co proszą o przeniesienie do innych frontowych formacji, gdyż wskutek złego traktowania ich nie mogą dalej tam pozostać” (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo szefa Oddziału V Sztabu Wydziału prac dla Kom. Weryf. do Naczelnego Dowództwa W.P., Warszawa, 26 X 1920 r.).

W piśmie przekazano kilka relacji oficerów ze szczegółowym opisem zdarzeń, w wyniku których naruszono godność oficerów brygady przez dowódców tej jednostki.

W konkluzji autor pisma wystąpił w imieniu M.S. Wojsk. z następującym wnioskiem:

Wobec tych i podobnych zapisków i zażaleń, ażeby niepotrzebnie nie rozgoryczać oficerów i nie powiększać wśród nich niezadowolonia, stawia M.S. Wojsk. wniosek na wglądnięcie w stosunki panujące w Brygadzie Syberyjskiej i postawienie wniosków na przeniesienie wymienionych oficerów do innych formacji frontowych. Zaznacza się, że specjalnie złe traktowanie amerykańskiej kompanii ochotniczej może przynieść

szkody, gdyż ewentualnie Polonia Amerykańska, powiadomiona o złym traktowaniu wspomnianej kompanii – będzie okazywać żywe niezadowolenie z tych stosunków (ibidem).

W efekcie 18 listopada 1920 r. pierwszy zastępca szefa sztabu generalnego gen. Mieczysław Kuliński⁶ przesłał pismo Ministerstwa Spraw Wojskowych do dowództwa 3 Armii, w skład której wówczas wchodziła brygada z adnotacją „Przesyła się pismo M.S. Wojsk. celem zbadania przez specjalnie wyznaczoną komisję pod przewodnictwem generała. Szczegółową relację z odpowiednimi wnioskami przedłożyć Nacz. Dtwu” (ibidem).

Niestety, nie znamy efektów działania owej komisji i jej ustaleń. Z dalszego przebiegu służby Rumszy wynika, że komisja nie podjęła żadnych wniosków dyscyplinarnych w stosunku do jego osoby, ponieważ z końcem 1920 r. pełnił obowiązki dowódcy Dywizji Piechoty (Syberyjskiej). We wrześniu 1921 r. objął dowództwo 25 DP. Od 23 lutego do listopada 1921 r. przebywał na kursie dla wyższych dowódców w Warszawie.

W związku z zarzutami stawianymi Rumszy, kiedy dowodzi 5 DSP na Syberii, postawiono go przed Oficerskim Trybunałem Orzekającym, który 8 lipca 1921 r. wydał jednak orzeczenie stwierdzające, że może być oficerem WP. Najbardziej obciążające podejrzenia znalazły się w raporcie z 20 września 1920 r. członka misji gen. Baranowskiego, oficera wywiadu por. Rodkiewicza (CAW, Oddział II Sztabu MsWojsk. I.300.76.261. Do Szefa II Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych p. ppłk. Miedzińskiego, Konrad Rodkiewicz, Warszawa, 20 IX 1920 r.). Warto ów raport szerzej zaprezentować, gdyż zawiera on zarzuty, które potwierdzone w opinii służbowej w 1926 r. dyskwalifikowały Rumszę jako dowódcę. Rodkiewicz raport opatrzony klauzulą „ściśle poufne” zaczyna od Dalekiego Wschodu, od chińskiego portu Szanghaj. To tu Rodkiewicz zaobserwował, że powracający do kraju po kapitulacji 5 DSP płk Rumsza, mjr Okulicz-Kozaryn, por. Sierociński, urzędnik wojskowy Przeździecki, a zwłaszcza ppłk Kohutnicki „posiadają grube pieniądze” (ibidem):

Podpułkownik Kohutnicki składał większą kwotę w „safes” Banku Rosyjsko-Azjatyckiego w Szanghaju, a wszyscy ci panowie wracali do kraju na własny koszt, a to stanowiło kwotę przeszło 150.000 marek polskich na osobę w tym czasie. Major Okulicz i por. Sierociński byli członkami Misji doskonale płatnej i prawdopodobnie mieli wyasygnowane na podróż powrotną, zaś reszta powracających z Syberii, gdzie żołd wypłacano b. mały i to w rublach syberyjskich zupełnie zdewaluowanych, nie mogła w żaden sposób zaoszczędzić tak znacznych sum (ibidem).

⁶ Mieczysław Kuliński (ur. 22 X 1871 w Wicyniu, zm. 22 VI 1958 w Krakowie) – pułkownik piechoty C.K. Armii i generał dywizji Wojska Polskiego, kawaler Orderu Virtuti Militari.

Por. Rodkiewicz jak przystało na dobrego oficera wywiadu prowadził obserwację wyżej wymienionych oficerów także po powrocie do kraju. W konkluzji pisał, że pewni oficerowie z dowództwa 5 DSP:

Żyją bardzo szeroko, rzucając pieniędzmi hojnie na wszystkie strony. W pierwszej mierze dotyczy to pułkownika Rumszy, który np. utrzymuje bardzo kosztowną kochankę, którą przywiózł z Syberii, a nawet jak mówią aż dwie, urządza luksusowe uczyty, etc. Poza tym większe sumy pieniężne rzucono na „urabianie” opinii dla „bohaterów syberyjskich” i na przekupienie prasy, o czym niemal otwarcie mówi się w sztabie brygady syberyjskiej (ibidem).

Dociekając, skąd obserwowani oficerowie byłej syberyjskiej dywizji czerpali tak duże środki na swoje wystawne utrzymanie, wskazywał trzy źródła:

1. Albo pieniądze pochodzą z grabieży, dokonywanych podczas wypraw karnych;
2. Albo zostały skradzione z zapasu złota i platyny 5 dywizji syberyjskiej podczas kapitulacji;
3. Albo też są to sumy, za pomocą których rząd Kołczakowski przekupił sztab 5 dywizji, celem opóźnienia o 3 miesiące ewakuacji wojska polskiego (ibidem).

Potwierdzeniem niektórych podejrzeń por. Rodkiewicza jest złożone 23 września 1920 r. zeznanie ppor. Kottasa, który po ucieczce z niewoli bolszewickiej przybył przez front do kraju. Ppor. Kottas w okresie syberyjskim dowodził kompanią łączności w 3 Pułku Strzelców, którego dowódcą przez pewien czas był ppłk Kohutnicki. W 4 punkcie swojego zeznania napisał:

[...] Wiem, że ppłk Kohutnicki otrzymał w Dowództwie 1.700.000 czy też 1.800.000 rubli dla wypłaty żołnierzom. Sumy tej nie wypłacił żołnierzom, a nawet, co wzbudziło podejrzenie, nie zawiadomił skarbnika swego pułku. Wiadomości o powyższym zakomunikowałem płk. Wyhowskiemu, który w tym czasie pełnił funkcję dowódcy 3 pułku, płk Wyhowski natychmiast wysłał komisję do płk. Czumy w celu wyjaśnienia powyższego. W skład komisji wchodził skarbnik 3 pułku, urz. wojsk. Stan. Szymański, ppor. Józef Kopeć i jakiś żołnierz [...]. Okazało się, że ppłk Kohutnicki pieniądze dla pułku podjął. Płk Czuma zażądał zwrotu. W rezultacie jeden milion był odebrany, z resztą pieniędzy ppłk [Kohutnicki – D. R.] wyjechał na Wschód (CAW, Wiceminister Spraw Wojskowych, I.300.2.24. O zachowaniu płk. Kohutnickiego. Zeznanie ppor. Kottasa, Warszawa, 23 IX 1920 r.).

Tym obciążającym Rumszę zeznaniem i raportom przeciwstawiono opinię gen. broni Hallera. Opinia ta wpłynęła do Oficerskiego Trybunału Orzekającego w czerwcu 1921 r. i jak się wydaje była decydująca. Haller bowiem wypowiedział się o Rumszy w samych superlatywach:

Bardzo dzielny oficer, osobiście odważny i wzbudzający wielkie zaufanie u żołnierzy, o których po ojcowsku dba. Bardzo dobry oficer liniowy i sztabowy posiadający duże

zdolności i wykształcenie ogólnowojskowe. Bardzo dobry organizator. Prowadził pułk jak i dywizję w boju znakomicie. Ostatnio odznaczył się jako dowódca Brygady Syberyjskiej, którą zorganizował po powrocie do kraju i na czele której brał udział w bitwie pod Warszawą z bardzo dobrym wynikiem. Zasluguje na D-cę Dywizji i awans na Generała (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo gen. broni Józefa Hallera do Oficerskiego Trybunału Orzekającego w Warszawie, Warszawa, 8 VI 1921 r.).

Kluczowy dla kariery wojskowej Rumszy był jednak rok 1926, dowodził wówczas III Brygadą KOP. 30 czerwca 1928 r. ponownie przeszedł do rezerwy. Czy wpływ na zakończenie służby czynnej miał zamach majowy? Być może decyzje te pozostały w związku z zarzutami znanymi z opinii dowódcy KOP gen. Henryka Minkiewicza z 10 czerwca 1926 r. Opinia obejmowała okres służby od 1 grudnia 1925 do 31 maja 1926 r. Minkiewicz pisał o Rumszy:

Pracowity, zbyt ambitny w stosunku do swojej rzeczywistej wartości. W sprawach pieniężnych okazał się nie w porządku. Sprawę byłem zmuszony skierować do Sądu i przed wyrokiem nie mogę stwierdzić, czy była w tym chęć zysku. Według mego przekonania tak co najmniej lekkomyślne obchodzenie się z pieniędzmi skarbowymi zupełnie dyskwalifikuje Rumszę jako dowódcę. W szczegółach zbyt brudna sprawa. Podtrzymuję swój wniosek o nieprzemianowywanie go na oficera czynnego i o zwolnienie go do rezerwy (CAW, Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Opinia Dowódcy KOP gen. bryg. H. Minkiewicza na temat Rumszy Kazimierza za czas od 1 XII 1925 r. do 31 V 1926 r. z 10 VI 1926 r.).

26 października 1928 r. Rada Ministrów przyznała Rumszy zaopatrzenie w ramach ustawy z 1924 r. o przyznawaniu darów z łaski.

4. Zakończenie

W świetle przedstawionych dokumentów płk. Rumszę widzimy jako człowieka o dwóch obliczach: jako doskonałego dobrze zapowiadającego się dowódcę sprawdzającego się zwłaszcza w trudnych ekstremalnych wojennych sytuacjach i jako oficera o brutalnym usposobieniu poniżającego swoich podwładnych, zamieszanego w niejasne finansowe przedsięwzięcia – ciekawe, że nigdy nie udowodniono mu defraudacji. Ale sam fakt bycia w kręgu osób podejrzanych stygmatyzował go w środowisku oficerskim. W rezultacie został wypchnięty poza ówczesne środowiska oficerskie.

Rumsza nie odegrał w czasie II wojny światowej w Polskich Siłach Zbrojnych poważniejszej roli, w 1939 r. miał 53 lata. Można by rzec, że jest to dobry wiek do objęcia prestiżowego stanowiska w sztabie korpusu lub dowództwie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, jednak nic takiego nie nastąpiło.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)

- Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Przebieg służby wojskowej.
- Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo Kierownika Wydziału prac dla Komisji weryfikacyjnej do szefa Oddziału V sztabu M.S.Wojsk., Warszawa, 8 X 1920 r.
- Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo szefa Oddziału V Sztabu Wydziału prac dla Kom. Weryf. do Naczelnego Dowództwa W.P., Warszawa, 26 X 1920 r.
- Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Pismo gen. broni Józefa Hallera do Oficerskiego Trybunału Orzekającego w Warszawie, Warszawa, 8 VI 1921 r.
- Akta Personalne Kazimierza Rumszy, sygn. 2973. Opinia Dowódcy KOP gen. bryg. H. Minkiewicza na temat Rumszy Kazimierza za czas od 1 XII 1925 r. do 31 V 1926 r. z 10 VI 1926 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk., I.300.76.261. Raport ppor. K. Rodkiewicza do sekcji politycznej II Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych o korpusie oficerskim Dywizji Syberyjskiej, Harbin, 8 IV 1920 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk., I.300.76.261. Raport gen. Baranowskiego szefa Polskiej Misji Wojskowej na Syberii do Naczelnego Dowództwa W.P., Okręt „Jarosław”, 10 VI 1920 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk. I.300.76.261. Do Szefa II Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych p. ppłk. Miedzińskiego, Konrad Rodkiewicz, Warszawa, 20 IX 1920 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk. I.300.76.261. Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II MSWojsk. w sprawie kwalifikacji płk. Rumszy, Warszawa, 4 X 1920 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk., I.300.76.261. Raport Kapitana F. Grabczyńskiego w sprawie V Dywizji WP na Syberii do szefa II Oddziału MSWojsk., Warszawa, 3 XII 1920 r.
- Oddział II Sztabu MSWojsk., I.300.76.266. Pułkownik Czuma w ocenie K. Rodkiewicza [b.d.]. Wiceminister Spraw Wojskowych, I.300.2.24. O zachowaniu płk. Kohutnickiego. Zeznanie ppor. Kottasa, Warszawa, 23 IX 1920 r.

Archiwum Akt Nowych (AAN)

- Akta (1973), Akta gen. Romualda Wolikowskiego, t. 1. List R. Wolikowskiego do S. Wojstomskiego w sprawie powstania 5 DSP. Edmonton.
- Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku mf. M-392. Pismo Polskiego Komitetu Wojennego do rządu polskiego, Nowonikołajewsk, 5 IV 1919 r.
- Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. M-392. Raport szefa Misji Wojskowej z Syberii ppłk. Wolikowskiego, Warszawa 27 IX 1919 r.
- Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. M-421. Pismo gen. J. Hallera do Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Komendanta Józefa Piłsudskiego z „Ordre de Bataille” II Korpusu (4 Dywizji w Bessarabi, 5 Dywizji na Syberii oraz baonu strzelców w Archangielsku) wraz z odpisami depesz gen. Janina, dowódcy Wojsk Sprzymierzonych na Syberii oraz płk. Czumy, dowódcy Wojsk Polskich na Syberii, 24 V 1919 r.

Źródła drukowane

- DYBOSKI, R. (1922), *Siedem lat w Rosji i na Syberii (1915-1921). Przygody i wrażenia*. Kraków.
- Dziennik (1919), *Dziennik Ustaw RP*. 65, poz. 399.
- Raspisanije (1914), *Raspisanije suchoputnych wojsk 1836-1914*. Petersburg.
- Opracowania
- KRYSKA-KARSKI, S./ŻURAKOWSKI, T. (1991), *Generałowie Polski niepodległej*. Wyd. uzup. i popr. Warszawa.
- RADZIWIŁŁOWICZ, D. (1997), *Błękitna armia. W 80. rocznicę utworzenia*. Warszawa.
- RADZIWIŁŁOWICZ, D. (2009), *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*. Olsztyn.
- ROGOWSKI, J. (1927), *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*. Poznań.
- STAROŚCIAK, J. (1929), *Z dywizją polską na Syberii*. W: *Panteon Polski*. 60-61, 13.
- WESOŁOWSKI, T. (2012), „*Limes Polonicus*” Gen. Bryg. Inż. Józef Burhardt (1863-1938) i jego koncepcja ufortyfikowania granic Rzeczypospolitej, t. I. Białystok.
- WOŁKOW, E. W./JEGOROW, N. D./KUPCOW, I. W. (2003), *Białe generale wostocznowo fronta graždanskoj wojny*. Biograficzeskij sprawocznik. Moskwa.

Netografia

<http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-rumsza> (dostęp: 6 V 2018).

MONIKA GABRYŚ-SŁAWIŃSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8611-3978>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

OSWAJANIE „ŚMIERTELNEGO NIEBEZPIECZEŃSTWA”¹. REWOLUCJA LUTOWA NA ŁAMACH „TYGODNIKA ILUSTROWANEGO” W 1917 ROKU

**Taming “mortal danger”: The February Revolution
on the pages of “Illustrated Weekly” in 1917**

SŁOWA KLUCZOWE: rewolucja lutowa, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, strategia informacyjna, substytucja, analogia

KEYWORDS: the February Revolution, “Illustrated Weekly”, 1917, information strategy, substitution, analogy

ABSTRACT: The article aims to reconstruct the ways in which “Illustrated Weekly” informs the public about the events of the February Revolution in Russia. Additionally the article interprets public opinion held by Polish readers about the events in question. The analysis is based on the issues of the weekly published between the outbreak of the February Revolution and the Bolshevik revolution in October 1917. The analysis includes both verbal and iconographic representation. Research has shown that the editorial board of “Illustrated Weekly” consistently avoided commenting on the reports from Russia, at the same time they replaced the current news with texts about events of 1905-1907. Their strategy of substitution and analogy indicates that the weekly and its readers could not handle the interpretation of the current political situation in Russia.

¹ Przywołane w tytule metaforyczne wyrażenie nawiązuje do napisanej przez Hipolita Korwin-Milewskiego w październiku 1917 r. książki „Śmiertelne niebezpieczeństwa» rewolucji rosyjskiej” (oryg. brzmienie tytułu: „Les «dangers mortels» de la révolution russe”). Autor, pracując na zlecenie paryskiej oficyny Payot Librairie, pragnął pokazać, w jaki sposób „w ciągu kilku dni – od 12 do 16 marca 1917 r. – zamieszki wywołane głodem stały się rewolucją polityczną, ta zaś kataklizmem społecznym, a wszystko to doprowadziło do bardzo poważnego przesunięcia warunków, w których od trzech lat toczy się wojna światowa” (Korwin-Milewski 2017, 13). Doświadczony komentator polityczny nie rościł sobie pretensji do snucia przypuszczeń dotyczących przyszłości zrewoltowanej Rosji. Owo zdystansowanie, a zarazem wyrażona wprost potrzeba częściowego przynajmniej objaśnienia wydarzeń związanych z rewolucją lutową pokazują, jak ważny dla ówczesnych czytelników był interpretujący rzeczywistość komentarz oferowany przez prasę.

Wydarzenia Wielkiej Wojny sprawiły, iż konflikt zbrojny, którego oczekiwano, a w który jednocześnie nie do końca wierzono, wyznaczyły kres XIX-wiecznej rzeczywistości, dając początek nowemu światu (Neiberg 2013)². Przebieg i charakter rozgrywających się w wielu miejscach działań militarnych zwiększyły w znacznym stopniu zapotrzebowanie informacyjne świadków dziejowych wydarzeń (por. Neiberg 2013, 155 i n.), nakładając na media trudny obowiązek nie tylko informowania, lecz także interpretowania faktów istotnych dla przyszłości Polski. W procesie budowania wizji konfliktu niebagatelną rolę odegrała prasa. Dynamiczne zmiany, o których polskie społeczeństwo informowały pisma codzienne³, mogły powodować dezorientację, pogłębiać i tak już dojmujące wrażenie rozpadania się bezpiecznej rzeczywistości, pogrążania się znanego świata w chaosie. Komentarze prasowe, artykuły informacyjne, dyskusje i wyjaśnienia proponowane czytelnikom pomagały uporządkować rzeczywistość. Niebagatelną rolę w procesie tym odgrywały tygodniki, które – w przeciwieństwie do dzienników – miały możliwość zaproponowania odbiorcy spostrzeżeń kreślonych z pewnego dystansu, wpisywania zmiennego „tu i teraz” w realizowaną w dłuższej perspektywie strategię informacyjną.

Znaczenie w tym kontekście zyskiwały zwłaszcza tytuły o mocnej pozycji na rynku wydawniczym, docierające do liczного grona odbiorców, które swój autorytet budowały na współpracy z cenionymi dziennikarzami, unikające politycznych deklaracji czy partyjno-ideowego zaciętrzewienia. Takie warunki spełniało jedno z najważniejszych warszawskich pism o profilu społeczno-kulturalnym – „Tygodnik Ilustrowany”, na długo przed wybuchem wojny wywierający wpływ na polską opinię publiczną. Założony w 1859 roku przez Józefa Ungra periodyk, utrzymujący nakład na poziomie 10-15 tys. egzemplarzy, czytany był przez odbiorców reprezentujących różne stanowiska polityczne, społeczne, kulturalne (por. Brykalska 1996, 1139). Docierające zarówno do elit, jak i do średnich warstw społecznych pismo, sprzedawane w prenumeracie nie tylko w Warszawie, lecz także w innych miastach, które mimo wojennych trudności finansowych i zaopatrzeniowych zdołało utrzymać się na rynku wydawniczym, pozwala zrekonstruować stosunek polskiej opinii publicznej do rewolucji lutowej. Aby odtworzyć ową reakcję społeczeństwa oraz strategię informacyjną przyjętą przez redakcję „Tygodnika Ilustrowanego”, analizie poddano zawartość periodyku między wybuchem rewolucji lutowej a wydarzeniami z października 1917 roku⁴.

Wybuch rewolucji lutowej z jednej strony był możliwą do przewidzenia konsekwencją stopniowej radykalizacji nastrojów społecznych, spowodowaną kryzysem

² Por. również np. Chwalba 2014; Olszewska 2004, 9-17.

³ Por. np. numery „Kurieru Warszawskiego” z lat 1914-1918.

⁴ Poznawczo ważne byłoby skonfrontowanie realizowanej w „Tygodniku Ilustrowanym” strategii ze sposobami informowania o rewolucji lutowej i jej następstwach także w innych periodykach warszawskich, np. w czytany przez średnią inteligencję „Świecie” czy adresowanej do chłopów „Gazecie Świątecznej”.

imperium rosyjskiego, jaki dotknął na wielu płaszczyznach Rosję po wybuchu I wojny światowej⁵, z drugiej zaś okazał się wydarzeniem na tyle zaskakującym, iż np. gazety francuskie i angielskie początkowo nie informowały opinii publicznej o jego przebiegu. Wydaje się, że „kłopot” z odniesieniem się do lutowych wydarzeń miała również polska prasa opinii – choć niemiecka okupacja stolicy sprzyjała wypowiedziom antyrosyjskim, redakcja „Tygodnika Ilustrowanego” zachowała godną odnotowania powściągliwość w zakresie komentowania doniesień z Rosji. Pismo, które dekadę wcześniej w miarę możliwości starało się zabrać głos w dyskusji na temat rewolucji rozgrywającej się najpierw w głębi imperium, później na ziemiach polskich (por. Gabryś-Sławińska 2015, 79 i n.), tym razem zdecydowało się na wypracowanie strategii, którą określić można jako substytucję i analogię.

Pierwsze informacje o lutowych wydarzeniach pojawiły się w numerze 12 z 24 marca 1917 roku. Redakcja zamieściła wówczas zarówno komentarze, jak i materiał ilustracyjny odnoszący się do aktualnych wydarzeń. Na uwagę zasługuje zwłaszcza artykuł redakcyjny otwierający numer, napisany przez doświadczonego dziennikarza Ludwika Włodka (por. Klaputh 2019). Tekst opatrzony metaforycznym tytułem „W odmiecie” odsłania obraną przez pismo taktykę pokazywania rosyjskiej rewolucji. Traktując lutowe wydarzenia jako kolejne, chociaż na pewno nie ostatnie, ogniwo rewolucyjnych dążeń Rosji, dziennikarz wychodzi od rewolucji lat 1905-1906 oraz wspomnienia o I Dumie Państwowej. Odesłanie do przeszłości, które piszącemu pozwala umieścić współczesność w szerszej perspektywie, częściowo przynajmniej zwalnia od konieczności jednoznacznej oceny. Wskazanie zaś, że współczesna rewolta łączy w sobie trzy występujące wcześniej w postaci separowanej modele przewrotów (tj. pałacowy, wojskowy, rewolucyjno-spiskowy)⁶, prowadzi do konstatacji, iż tym razem w grę wchodzi tak dużo nieprzewidywalnych, niemożliwych do uporządkowania czynników wpływających na sytuację w Rosji, że – uznając rewolucję za zjawisko w stanie ewolucji – nie sposób wnioskować o przebiegu, a tym bardziej o finale dziejowych wypadków. Publicysta nie pozostawia złudzeń czytelnikom poszukującym odpowiedzi na pytanie, jak interpretować zapoczątkowane w lutym wydarzenia: kwestia skutków i konsekwencji (zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i w relacjach międzynarodowych) pozostaje otwarta. Dziennikarz wskazuje niebezpieczeństwa i zagrożenia, nie pokusił się jednak o analizy, rozstrzygnięcia czy prognozy⁷. Niejako w zamian zaproponował odbiorcy nieco

⁵ Pierwszy rok wojny odsłonił militarną słabość Rosji i nieudolność rządzących, kolejne miesiące przyniosły m.in. pogłębianie się negatywnej oceny postępowania cara, destabilizację systemu administracyjnego, intrygi polityczne, inflację, braki żywności, niezadowolone mas, radykalizację nastrojów społecznych (por. Pipes 1994, 202-220; Bazylow 1976, 334).

⁶ Historycznie będą to – zdaniem Włodka – odpowiednio: do czasów Aleksandra I rewolucje pałacowe, wojskowe powstanie dekabrystów, działania rewolucyjno-spiskowe podejmowane po 1825 r.

⁷ Włodek niejako „przepowiadał” dalsze losy Aleksandra II: „oczekiwaliśmy raczej śmierci cesarza niż jego detronizacji. [...] w osobie usuniętego od tronu monarchy trwa zawsze niebezpieczeństwo widomego sztandaru, ogniska dla kontrrewolucji” (Włodek 1917, 138).

inną perspektywę odniesienia – nie ocenia rewolucyjnego chaosu, lecz wprowadza myślenie przez analogię. Nawiązując do aktualnych wypadków, Włodek stwierdza wprost: „myślimy zawsze analogiami, opieramy sądy nasze na zjawiskach typowych” (Włodek 1917, 12). Wykluczając jako analogon model wielkiej rewolucji francuskiej, wskazuje, że punktem odniesienia mogą być wydarzenia z początku XX wieku, a zwłaszcza „szereg wspomnień z pierwszej Dumy” (ibidem, 138).

Słuszność sugerowanego przez Włodka sposobu podejścia do wydarzeń rewolucji lutowej potwierdził zamieszczony w tym samym numerze komentarz redakcyjny „Dusza rosyjska”. Niemożność poznania przez Europejczyków „przepastnych, głębokich tajemnic” natury rosyjskiej sprawia, iż mimo wagi dokonujących się zmian prognozowanie przyszłości jest zadaniem karkołomnym. Redakcja wskazuje:

Kto wróżyć może na podstawie pierwszych, chaotycznych jeszcze doniesień o trwałości tej śmiałej konstrukcji, która w ciągu dni kilku wyłoniła się na ruinach dawnego rzeczy porządku? Kto zaręczy, że „dusza rosyjska” wytrwa w swoim przedsięwzięciu i, zrezygnowawszy z ostateczności, odnajdzie w sobie poznanie rzeczywistych swoich zadań i celów, do których spełnienia potrzebne są rzeczywiste, a nie urojone siły. To wszystko spoczywa jeszcze na dnie tej duszy, która rozpoczyna dopiero mękę porodu swojego narodowego samookreślenia (Tyg. Ill. 1917, 145).

I tym razem alternatywą dla bezradności staje się przypomnienie roku 1905, który pojawia się w artykule pośrednio dzięki przywołaniu zaangażowanego w rewolucję 1905-1907 Dymitra Mereżkowskiego oraz bezpośrednio w zacytowanym fragmencie studium Wiaczesława Iwanowa „Idea rosyjska” odnoszącym się do wydarzeń sprzed ponad dekady.

Z takim profilowaniem doniesień związanych z rewolucją koresponduje także warstwa ikoniczna pisma. Analizowany numer otwiera bowiem zamieszczona na okładce reprodukcja obrazu Konstantego Makowskiego „Z mroków dawnej Rosji”, tekstowi Włodka towarzyszy „Przed rewizją” Aleksego Kolniczenki, a na stronach wewnętrznych znalazło się miejsce dla „Krwawej niedzieli w Petersburgu” Wojciecha Kossaka. Spośród ilustracji zdecydowanie największą siłę wyrazu miała trzecia z wymienionych, przypominająca petersburską masakrę z 22 stycznia 1905 roku, podczas której śmierć poniosło kilkaset osób (Heller 2002, 688), co dało początek rewolucji lat 1905-1907. Wizja tłumu (składającego się głównie ze starców, kobiet i dzieci) roznoszonego na szablach musiała przemawiać do wyobraźni odbiorców⁸, jednocześnie sugerując, iż myślenie o lutowych wypadkach poprzedzone winno być refleksją na temat wydarzeń z początku wieku.

⁸ Dwa pozostałe obrazy miały mniej ekspresywny charakter – zamieszczona na okładce numeru reprodukcja przedstawiała kobietę z dzieckiem niepozwalającą groźnemu mężczyźnie wejść do sklepu, praca Kolniczenki ukazywała spiskowca przeglądającego nielegalne materiały.

W analizowanym numerze znalazło się również miejsce dla ilustracji bezpośrednio związanych z wydarzeniami lutowymi – redakcja zamieściła w piśmie serwis fotograficzny „Rosja w chwili przewrotu”, który wypełniły sylwetki osób uwikłanych w dziejowe wypadki. Zdjęcia pokazywały m.in. cara Mikołaja II, w. ks. Michała Aleksandrowicza Romanowa, w. ks. Mikołaja Mikołajewicza Romanowa, Michała Rodziankę (przewodniczący Komitetu Tymczasowego Dumy), w. ks. Cyryła Władimirowicza Romanowa, ks. Jerzego Lwowa (premier Rządu Tymczasowego), Aleksandra Guczkowa (minister wojny w Rządzie Tymczasowym), Teodora Rodiczewa (deputowany do czterech Dum Państwowych), Włodzimierza Puryszkiewicza (poseł do II, III i IV Dumy, zabójca Rasputina)⁹. Jak widać, wśród postaci znaleźli się zarówno reprezentanci obalonego systemu, przedstawiciele nowej władzy, jak i osoby, które – zdaniem redakcji – nie uczestnicząc bezpośrednio w przewrocie, miały udział w tworzeniu jego podstaw. Co ważne, między zdjęciami związanymi z lutowymi wydarzeniami nie zabrakło fotografii prezentujących konkretne zdarzenia, przemoc, walkę, chaos. Tak ukazywana rewolucja traciła nieco z dynamizmu, a jej potencjalną energię „przejmowała”, traktowana jako impuls, wzór, inspiracja, rewolucja lat 1905-1907.

Zgodnie z tak wyznaczoną strategią w kolejnym numerze „Tygodnika Ilustrowanego” redakcja rozpocznie publikację wspomnieniowego cyklu Czesława Jankowskiego „Nadnewskie światłocienie”. Ceniony publicysta¹⁰, zanim przystąpi do opowieści o I Dumie Państwowej, odniesie się do aktualnych wydarzeń, wyjaśniając konieczność przypomnienia minionych wypadków. Uznaje, iż podobna do „wybuchającego wulkanu” współczesność Rosji nie pozwala na wiarygodne przewidywanie przyszłości, której jedynym pewnikiem jest upadek absolutnej monarchii rosyjskiej. Kluczem nie tyle do zrozumienia, ile do przygotowania się do nadchodzących zmian staje się zdaniem piszącego przypomnienie wypadków 1906 roku:

Wszystko to już było – w pierwszej Dumie 1906-go r., Dumie „gniewu narodowego”, jaskrawej i rozwichrzonej, przeciążonej balastem zdemoralizowanych analfabetów, zmarnowanej przez kadetów, rozbitej o rafę reakcji biurokratycznej z racji tychże kadetów doktrynerstwa, braku zmysłu politycznego, nieorientowania się w sytuacji zarówno petersburskiej, jak i krajowej. Na wypadki, rozgrywające się obecnie na Nową, trzeba, koniecznie trzeba patrzeć niejako s u b s p e c i e całej, niezmiernie skomplikowanej gry żywiołów i potęg, co dotąd, od pierwszego, lat temu dziesięć z okładem, zastawienia

⁹ Kolejne postaci z galerii „Rosja w chwili przewrotu” redakcja zaprezentuje w numerze 14; zamieści wówczas zdjęcia: George’a Buchanana („domniemany twórca rewolucji rosyjskiej”), gen. Michała Aleksiejewa, gen. Michała Ruzskiego, hr. Natalii Brassow (żona w. ks. Michała Aleksandrowicza), Borysa Stürmera, ks. Mikołaja Golicyna, Aleksandra Protopopowa, Pawła Milukowa.

¹⁰ Jankowski, który od 1883 r. prowadził działalność publicystyczną, pisząc m.in. do „Biblioteki Warszawskiej”, „Kuriera Warszawskiego”, „Kuriera Codziennego”, „Ateneum”, „Słowa”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Tygodnika Powszechnego”, „Kuriera Litewskiego”, był doświadczonym i cenionym dziennikarzem (Fedorowicz 2005, 27-41).

szachownicy politycznej Dumą i zreformowaną Radą Państwa – trwa. [...]. Spróbujmy choćby z pośpieszną szkicowością, zawarunkowaną wartkim pędem wydarzeń obecnych, tudzież gorączkowością chwili, rzucić to, co wiemy o dzisiejszej rosyjskiej „rewolucji”, pod światło dni, które tak szybko we własnych oczach naszych lat temu zaledwie kilka – pogasły (Jankowski 1917, 156).

Zgodnie z zapowiedzią kolejne odcinki cyklu będą dotyczyły dziejów I Dumy¹¹, począwszy od okoliczności towarzyszących pierwszemu posiedzeniu izby 10 maja 1906, przez rozkład siły i kwestie podejmowane w Dumie, aż po jej kres, gdy po zaledwie 10 tygodniach „rząd z brutalną bezwzględnością rozwiązał” (ibidem, 261) izbę. Publicysta stara się w sposób zrozumiały, acz niewolny od troski o stylistyczną i retoryczną atrakcyjność przekazu, oddać specyfikę opisywanych wydarzeń. W relacji pojawiają się także nawiązania do współczesności, przy czym początkowo mają one raczej charakter przypomnienia o dystansie czasowym i pełnią funkcję fatyčną; komentarze dotyczące I Dumy zastępują ocenę współczesności. Dopiero pod koniec wspomnieniowej opowieści analogie zostaną wyraźnie zaakcentowane. Jankowski, omawiając radykalizm kadetów, pisze:

Nie potrzebuję podkreślać a k t u a l n o ś c i tych słów – sprzed lat dziesięciu. Jak wówczas tak dziś rozpętane radykalne żywioły przelicytowały i prześcigają żywioły w granicach rozwagi i rozsądku umiarkowane. Idzie gra w najwyższym stopniu niebezpieczna dla... pomyślnego rezultatu podjętej wspólnymi siłami rewolucyjnej imprezy. Ręczyć można, że na ekscesy, ekstrawagancje i hazardy Rady żołniersko-robotniczej patrzy dziś Rząd Tymczasowy Rodzianki, Gučzkowa i Milukowa z takim akurat niepokojem i irytacją, jak w roku 1906-ym obóz kadecki truchlał wobec rozpasania się bandy trudowickiej pp. Aładina, Żyłkina i Anikina (ibidem, 251).

Odniesienie się dziennikarza do panującej w Rosji dwuwładzy nie zostanie jednak rozwinięte.

Związek wydarzeń z 1906 roku ze współczesnością zaakcentowała redakcja dzięki materiałowi ilustracyjnemu, łączącemu ikonografię związaną z I Dumą z aktualnymi zdjęciami¹², pokazującymi m.in.: jadalnię Carskiego Siola jako miejsca pobytu zdezonizowanego Mikołaja, ks. Lwowa (premier rewolucyjnego gabinetu), Rodiczewa. Periodyk zadbał, by ilościowo dominowały materiały sprzed dekady (lub starsze)¹³, a ikonografia odnosząca się do współczesności miała ponownie portretowe sprofilowanie.

¹¹ Artykuł Jankowskiego opublikowano w numerach 13 (z 31 marca), 14 (z 7 kwietnia), 15 (z 14 kwietnia), 16 (z 21 kwietnia), 17 (z 28 kwietnia), 18 (z 5 maja), 19 (z 12 maja), 20 (z 19 maja) oraz 21 (z 26 maja).

¹² Materiał ilustracyjny z 1906 r. to m.in. zdjęcia z uroczystego powitania I Dumy przez cesarza, pierwszego posiedzenia, fotografie posłów (np. Maksyma Mojżesza Winawera, Włodzimierza Nabokowa, Siergieja Muromcewa, Iwana Pietruniewiczza, Teodora Kokoszkina).

¹³ Zamieszczono m.in. zdjęcia Marii Fiodorowej Romanow z okresu, gdy była jeszcze narzeczoną cara Aleksandra III oraz Marii Krzesińskiej, byłej kochanki Mikołaja II.

W kolejnych numerach „Tygodnik Ilustrowany” konsekwentnie proponował odbiorcom tematy zastępcze, które miały zaspokoić zainteresowanie czytelników Rosją z pominięciem kwestii rewolucyjnej. I tak w numerze 24 (z 10 czerwca) redakcja zamieściła obszerny artykuł A. L. „Czarownik tybetański na dworze Mikołaja II-go i Księga żud-szi”¹⁴, w którym – oprócz omówienia zasad medycyny zapisanych w księdze „Dżud-szi” – przypomniane zostały postaci Piotra Badmajewa¹⁵, Anny Wyrubowej¹⁶, Grzegorza Rasputina¹⁷. Miesiąc później (nr 27 z 7 lipca) opublikowano tekst Wincentego Rzymowskiego przywołujący anegdotę związaną z carem Aleksandrem II i wydarzeniami z wiosny 1859 roku, pokazującą absurdalność carskiego systemu, w którym wydany przed laty rozkaz władcy sankcjonuje niedorzeczność współczesności. W numerze 29 (z 21 lipca) na łamach pisma pojawiła się relacja „Historia, której nie było. Zamach na Mikołaja w r. 1885-ym”, opisująca niezrealizowane plany wywołania w Rosji podwójnego przewrotu socjalno-rewolucyjnego i dynastycznego (A. L. 1917, 358).

Nawet jeśli kontekst podejmowanych w artykule zdarzeń potencjalnie wymagał odniesienia się do sytuacji w Rosji, redakcja „Tygodnika Ilustrowanego” konsekwentnie stosowała zasadę analogii i substytucji, unikając komentarza na temat aktualnych wypadków, atmosfery w zrewoltowanym państwie czy konfliktów między organami sprawującymi władzę. Dobry przykład takiego modelowania wypowiedzi przynosi artykuł Jankowskiego (sygnowany inicjałami Cz. J.) „Rozpadające się państwo”, opublikowany w numerze 27 z 7 lipca 1917 roku. Podobnie jak to było we wcześniejszych publikacjach, komentarz dziennikarza rozpoczyna się od retrospekcyjnego wstępu przenoszącego odbiorców tym razem nie o dekadę, lecz o niemal sto lat. Publicysta najpierw bowiem przywołuje postaci Pawła Pestela, Siergieja Murawjowa-Apostoła, Piotra Kachowskiego, Michała Bestużew-Riumina, Konrada Rylejewa – dekabrystów, którzy za to, iż „zamyślali o oderwaniu całych prowincji od Cesarstwa Rosyjskiego” (Cz. J. 1917, 335), skazani zostali na śmierć¹⁸,

¹⁴ Pod inicjałami A. L. prawdopodobnie krył się Antoni Lange.

¹⁵ Piotr Badmajew (Żamsaran Badma) ukończył wydział języków wschodnich uniwersytetu w Petersburgu, pracował w departamencie wschodnim rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, od 1877 r. prowadził praktykę jako lekarz medycyny tybetańskiej, znał również – dzięki studiom w Akademii Medyko-Chirurgicznej – medycynę europejską. Prowadził klinikę pod Petersburgiem, założył stowarzyszenie badawcze zajmujące się medycyną tybetańską. Pozostawał w przyjacielskich relacjach z carem Aleksandrem III, był lekarzem cara Mikołaja II (por. Badmajew 2008, 9-10; Smith 2018, 286).

¹⁶ Anna Wyrubowa była bliską przyjaciółką żony cara Mikołaja II – carycy Aleksandry. Przesłuchując ją w 1917 r., członkowie Nadzwyczajnej Komisji Śledczej nie mogli dojść do porozumienia w kwestii roli, jaką odegrała Wyrubowa jako powiernica Aleksandry. Również dziennikarz nie określił jednoznacznie swojego wobec niej stanowiska (Smith 2018, 122).

¹⁷ Grzegorz Rasputin pochodził z rodziny chłopskiej, rzekomy mnich (a właściwie znachor) od 1905 r. związany był z rodziną cara Mikołaja II. Prawdziwa rola Rasputina, który m.in. doradzał władcy w kwestiach politycznych, nadal pozostaje zagadką (Heller 2002, 707-710; Pipes 2007, 63; Rummel 2013, 289-302).

¹⁸ Dekabryści wywodzili się z rodzin szlacheckich i arystokratycznych, byli ludźmi wykształconymi, ich śmierć wstrząsnęła rosyjską opinią publiczną. Publicysta przypomina pierwotny wyrok (karę śmierci

by następnie przypomnieć dążenie do autonomii wpisane w program frakcji autonomistów z I Dumy¹⁹. Przechodząc do omówienia separatystycznych dążeń nacji wcielonych niegdyś do rosyjskiego imperium, Jankowski stwierdza:

Po roku 1825-ym, po utopieniu zamierzonej „rewolucji” we krwi kilku „zbuntowanych” pułków w Petersburgu i pod Białą Cerkwią, po roku 1906-ym, po rozpędzeniu „buntowniczej” pierwszej wszechrosyjskiej Izby poselskiej, nastął rok 1917-ty, rok obalenia caratu i niebywałego drgnięcia w posiadach całego olbrzymiego imperium, utrzymanego w karbach drakońskiej centralizacji przez carskie samowładztwo i rozpasany biurokraczm. Nastąpiła „chwila osobiwa” [...] (ibidem).

Nakreślona w ten sposób perspektywa z jednej strony wskazuje na żywotność tendencji separatystycznych w państwie Romanowów, z drugiej zaś pozwala piszącemu poprzestać na ogólnikowym podsumowaniu aktualnej sytuacji bez zagłębiania się w kwestie dotyczące skomplikowanych relacji politycznych. Tytułowe rozpadanie się interesuje piszącego nie w kontekście wewnętrznej walki o władzę, lecz w perspektywie interesów nacji, dla których destrukcja systemu biurokratycznego oraz odśrodkowe działania stanowią szansę emancypacji narodowej. Publicysta, rozważając kwestię prawa narodów do własnej państwowości, zestawia nacje dążące do usamodzielnienia się – zabieg ten służy przede wszystkim pokazaniu różnorodności interesów i dążeń narodów, które współtworzyły imperium²⁰.

Analogiczne rozwiązanie zastosuje Jankowski w artykule „Na marginesie «kwestii fińskiej»”, opublikowanym 1 września (nr 35) i sygnowanym pseudonimem Aramis. Przewidując rychłe oderwanie się Finlandii od Rosji (deklarację niepodległościową Finlandii ogłoszono 6 grudnia 1917 roku²¹), dziennikarz przypomniał czytelnikom nacjonalistyczną politykę Aleksandra III, który rozpoczął realizację planu ograniczenia fińskiej autonomii (por. Czapiewski 2014, 86)²², by następnie przejść do omówienia aktualnych aspiracji wolnościowych Finów. Publicysta poprzestaje na dość ogólnikowym odniesieniu się do aktualnych wydarzeń w Rosji i dążeń fińskich polityków²³; zamiast konkretnego posługuje się metaforą i pytaniem

przez półwiarowanie), a nie jego wersję ostateczną (karę śmierci przez powieszenie), por. Mucha 1979, 217-219; Heller 2002, 532-533.

¹⁹ Powołana do życia 24 maja 1906 r. grupa autonomistów składała się z członków reprezentujących różne nacje, przewodniczył jej Aleksander Lednicki (Łukawski 1967, 55).

²⁰ Tekst Jankowskiego opatrzone mapami: „Mapka etnograficzna Rosji Zachodnio-Południowej” oraz „Mapka etnograficzna wschodniej połowy Europy”, które eksponowały narodowościowe zróżnicowanie dawnego imperium Romanowów.

²¹ Dwa dni wcześniej Deklaracja Niepodległości została przedstawiona parlamentowi (por. Szordykowska 2011, 229).

²² Jankowski przypomina także przejście w 1809 r. Finlandii przez Rosję, jego polityczne okoliczności: pokój w Tylży z 1807 r. zawarty między Napoleonem a Aleksandrem I oraz zwołane w 1809 r. Zgromadzenie Krajowe w Porvoo (por. Jussila 2001, 14 i n.).

²³ W kwietniu 1917 r. politycy fińscy ogłosili w Helsinkach mowy dotyczące wolności Finlandii, mającej w przyszłości żyć w „bratnim związku” z Rosją. Prowadzono również z Rządem Tymczasowym

retorycznym: „Czy Finlandia całkowicie i nieodwołanie «oderwie się» od Rosji. [...] Któż ją zresztą utrzyma «na gruncie państwowości rosyjskiej» – teraz? Po rewolucyjnym wyjściu z posad całego imperium? Po wszystkim, co się w Rosji stało w oczach naszych i w najbliższej jeszcze stanie się przyszłości?” (Aramis 1917, 432). Nawet wówczas, gdy dziennikarz nawiązuje do problemów rządu Aleksandra Kiereńskiego, związanych z podejmowanymi przez Finów próbami zerwania związku z Rosją, poprzestaje na metaforycznym stwierdzeniu, iż aspiracje te „coraz trudniejsze podsuwają [...] orzechy do zgryzienia” (ibidem). Kwestie, które od czerwca do sierpnia pojawiały się w prasie rosyjskiej jako jeden z ważnych tematów, zostały przez publicystę potraktowane w sposób skrótowy (por. Paasivirta 1988, 76), zaś problem rosyjskiego rządu ustąpił miejsca rozważaniom związanym z kształtem przyszłej granicy fińsko-rosyjskiej. Przywołanie kontekstu historycznego rozpisującego aspiracje wolnościowe Finów w szerszej perspektywie temporalnej pozwala dziennikarzowi skupić uwagę nie na Rosji, lecz na fińskich dążeniach, zredukować zakres informacyjny odnoszący się do wydarzeń rewolucyjnych.

Realizowana strategia zostanie nieco zmodyfikowana przy okazji relacji poświęconej wojennym dziejom Tarnopola. W dwuczęściowej opowieści (numery 33 i 34 z 18 i 25 sierpnia 1917 roku) zaproponowano czytelnikom opowieść dotyczącą losów miasta od wybuchu wojny do rewolucji lutowej oraz wydarzeń stanowiących jej konsekwencje. Rozpoczynając od 1914 roku, poza wstępną charakterystyką i kilkoma odniesieniami do wojennych realiów, Stanisław Dzikowski daje przede wszystkim rekonstrukcję rewolucyjnej rzeczywistości²⁴. Tarnopol, który przed wojną znajdował się w zaborze austriackim, był okupowany przez Rosjan od 23 sierpnia 1914 do 15 lipca 1917 (Blicharski 1991, 58). Publicysta nie decyduje się jednak na chronologiczne zaprezentowanie tytułowych trzech lat, lecz zamieszcza przemawiającą do wyobraźni czytelników uwagę o narodach biorących udział w wojnie²⁵, by następnie przejść do rewolucyjnej rzeczywistości:

rozmowy, których celem było ustanowienie organów władzy podejmujących decyzje w sprawie tego kraju w jej stolicy, a nie w Piotrogradzie. Wobec sprzeciwu Rządu Tymczasowego Finowie szukali poparcia idei niepodległości Finlandii wśród bolszewików – porażka lipcowego puczu maksymalistów nieco ostudziła zapał fińskich socjalistów. Kolejna okazja do podjęcia kwestii pojawiła się po sierpniowej próbie przejścia władzy przez Kornilowa. Diagnoza Jankowskiego miała więc solidne podstawy (zob. Jussila 2001, 104 i n.).

²⁴ Dzikowski, który pracę publicystyczną rozpoczął w 1905 r. w wydawanym we Lwowie „Tygodniu”, a w 1914 r. redagował „Więś Ilustrowaną” oraz „Życie Polski”, należał do dziennikarzy doświadczonych (Korzeniewska 1963, 480).

²⁵ „Na cmentarzu tarnopolskim, w okolicy miasta i na obumarłych polach widniały mogiły wszystkich ludów Austrii, Niemiec i Rosji. Leżą tu i Belgijczycy, którzy przybyli z dalekiej ojczyzny swojej. [...] Leżą tu i weseli «piou-piou» i czescy renegaci w mundurach rosyjskich. [...] Leżą i Polacy w trojakiach mundurach. [...] Bili się tu niedaleko żołnierze tureccy o smagłych twarzach – przesuwały się jak widma złowrogie, azjatyckie twarze japońskich artylerzystów [...]” (Dzikowski 1917, 406).

Kiedy ofensywa rewolucyjnej Rosji stała się niepokojącym zagadnieniem całego świata, kiedy wszystkie nadzieje koalicji spoczęły po tej stronie frontu, gościł Tarnopol w swych murach licznych sztabowców amerykańskich, angielskich i francuskich. Z zimnym uśmiechem na twarzy, wytworni i sztywni, ci ludzie Zachodu przeciskali się przez niezliczone gromady żołnierzy rewolucyjnych. Uczestniczyli w zebraniach, przysłuchiwali się namiętnym przemówieniom na mityngach – jakby zrozumieć chcieli i odgadnąć drogi, którymi pójdzie rewolucja rosyjska, jakby odpowiedzieć sobie pragnęli, czy warto tej nowej Rosji dać swoje armaty, swoją amunicję, swoje wynalazki techniczne i jej dziką, wschodnią żywiołowość wspomóc dobrze obliczoną mądrością Zachodu (Dzikowski 1917, 406 i n.).

Zaproponowane w tekście zderzenie dzikiego Wschodu z cywilizowanym Zachodem zapowiada realizowaną w następnym roku strategię pisania o Rosji (por. Gabryś-Sławińska 2016, 142, 144), a jednocześnie uzasadnia przyjętą przez piszącego metodę opisu wydarzeń związanych z rewolucją polegającą na eksponowaniu logiki nieokiełznanych emocji, chaosu i destrukcji. Czytelnik dowiaduje się, iż najpierw Tarnopol doświadczał „dzikiej rozrzutności”, po której nastąpił czas „rabowania miasta przez żołnierzy rewolucyjnych” (ibidem, 419). Sama rewolucja to okazja do uzurpowania sobie władzy przez samozwańczych przywódców, zaspokajania brutalnych instynktów i nienasyconych ambicji, anarchii we wszystkich dziedzinach życia, narastania konfliktów narodowych. Sposób funkcjonowania rewolucyjnych mechanizmów oddaje krótka charakterystyka wystąpienia Kiereńskiego, który 15 lipca 1917 roku przybył do Tarnopola (Blicharski 1991, 58):

Z balkonu historycznej kamienicy na placu Dominikańskim rzucał krwawe oskarżenia, pytał i do odpowiedzi zmuszał, miażdżył opornych, szydził z niewierzących i w końcu porwał swoim zapalem wszystkich, bo „nie jak Guczkow prosił, ale rozkazywał”, i w końcu rzucił w tłumy hasło, które było zaprzeczeniem całej jego pierwotnej ideologii rewolucyjnej (Dzikowski 1917, 407; wyróżn. – M. G. S.).

Nie odnosząc się do politycznych rozgrywek między Rządem Tymczasowym a radami delegatów, publicysta pokazuje na przykładzie Tarnopola, jak rewolucyjne bezhołowie stają się okazją do radykalizacji nacjonalistycznych ideałów, stwarza warunki dla eskalacji konfliktów. Rewolucja w Tarnopolu ma bowiem nie rosyjskie, lecz ukraińskie oblicze, rewolucyjne hasła stają się legitymacją dla podejmowanych przez Ukraińców działań wymierzonych przeciwko Polakom i ich własności. W relacji publicysty rewolta przyjmuje postać konfliktu polsko-ukraińskiego, którego radykalizację przerwało wkroczenie do miasta 25 lipca 1917 roku wojsk niemieckich. Ponieważ jednak własnościowo-etniczny spór nie został rozwiązany, Dzikowski – kończąc relację – stwierdzi: „Mieszkańcy Tarnopola i cała wschodnia Galicja nie tylko po doświadczeniach ostatnich, ale z całego rozwoju rewolucji

w tych okolicach, doszła do przekonania, że bez względu na przyszłość, jest to fala, na której grzbiecie płynie się [...] nie wiadomo dokąd i po co [...]” (ibidem, 420). Stając się wyrazicielem polskich świadków i uczestników wydarzeń, publicysta pokazawszy czas miniony, koncentruje się na niewiadomej przyszłości. Takie sprofilowanie wypowiedzi pozwala potraktować rewolucję lutową jako kontekst, a nie punkt odniesienia, co po raz kolejny zwalnia z konieczności sformułowania oceny²⁶, pokazując jednocześnie, iż dziennikarze (a prawdopodobnie również czytelnicy) nie chcieli lub nie byli w stanie zaproponować odbiorcom interpretacji i bieżącej oceny wydarzeń w Rosji.

* * *

Kanadyjski historyk M. Eksteins, pisząc o Wielkiej Wojnie, stwierdził: „Na początku było wydarzenie. Konsekwencje przyszły dopiero później” (2014, 14). Parafrazując słowa autora „Święta wiosny”, można stwierdzić, iż w przypadku „Tygodnika Ilustrowanego” oraz zaproponowanej przezeń strategii informowania o rewolucji lutowej drugi człon formuły brzmiałby: o konsekwencjach przyszło redakcji pisać znacznie później. Między marcem a listopadem 1917 roku redakcja poczytnego periodyku z godną odnotowania konsekwencją unikać będzie bowiem komentowania wydarzeń związanych z rewolucją lutową i jej następstwami. Nie oznacza to jednak, iż temat został przemilczany. Pismo zaproponowało odbiorcom myślenie przez analogię i substytucję – zamiast „śmiertelnego”, wciąż aktualnego niebezpieczeństwa rosyjskiej rewolucji wpływającej na losy Wielkiej Wojny, redakcja warszawskiego periodyku przypominała – możliwą do opisanie – rewolucję z początku stulecia. Zamiast chaosu współczesności zaproponowano uporządkowanie minionych wydarzeń; czas na interpretację miał dopiero nadejść.

Bibliografia

- A. L. (1917a), Historia, której nie było. Zamach na Mikołaja w r. 1885-ym. W: Tygodnik Ilustrowany. 27, 358.
- A. L. (1917b), Czarownik tybetański na dworze Mikołaja II-go i Księża żud-szi. W: Tygodnik Ilustrowany. 24, 299-300.
- ARAMIS (1917), Na marginesie „kwestii finlandzkiej”. W: Tygodnik Ilustrowany. 35, 432.
- BADMAJEW, P. (2008), Historia żoliborskiego powstańca. Warszawa.
- BAZYŁOW, L. (1976), Obalenie caratu. Warszawa.
- BLICHARSKI, C. (1991), Polski Tarnopol. Okupacje 1914-1920. W: Karta. 3, 55-81.

²⁶ Dla porządku należy odnotować, iż również w artykule Wacława Orłowskiego „Cele wojny” (nr 30, z 28 lipca) nie pojawi się ocena rewolucji. Dziennikarz, omawiając programy polityczne państw zaangażowanych w konflikt, najpierw cytuje za Petersburską Agencją Telegraficzną stanowisko Rządu Tymczasowego z 7 maja 1917 r., by następnie – również przez przywołania – przypomnieć oświadczenie rządu z 21 maja 1917 r. Mimo iż między deklaracjami rosyjskimi a datą publikacji tekstu minęły ponad dwa miesiące, redakcja nie starała się bodaj zasugerować własnej oceny (zob. Orłowski 1917, 368).

- BRYKALSKA, M. (1996), „Tygodnik Ilustrowany”. W: Brodzka, A. i in. (red.), Słownik literatury polskiej XX wieku. Wrocław, 1135-1139.
- CHWALBA, A. (2014), Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918. Warszawa.
- Cz. J. (1917), Rozpadające się państwo. W: Tygodnik Ilustrowany. 27, 335-336.
- CZAPIEWSKI, E. (2014), Polska i Finlandia w Imperium Rosyjskim: różne drogi do niepodległości w XIX i na początku XX wieku. W: Wrocławskie Studia Wschodnie. 18, 75-89.
- DZIKOWSKI, S. (1917), Trzy lata Tarnopola. W: Tygodnik Ilustrowany. 33, 406-407; 34, 419-420.
- EKSTEINS, M. (2014), Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku. Poznań.
- FEDOROWICZ, I. (2005), W służbie ojczyzny. Czesław Jankowski w życiu kulturalnym Wilna lat 1905-1929. Kraków.
- GABRYŚ-SŁAWIŃSKA, M. (2015), Konflikty zbrojeń na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w latach 1904-1918. Lublin.
- GABRYŚ-SŁAWIŃSKA, M. (2016), „Tygodnik Ilustrowany” wobec odradzającej się Białorusi (1918). W: Studia Białorusinistyczne. X, 137-152.
- HELLER, M. (2002), Historia Imperium Rosyjskiego. Warszawa.
- JANKOWSKI, C. (1917), Nadnewskie światło-cienie. W: Tygodnik Ilustrowany. 13, 155-156; 14, 168-169; 15, 185-186; 16, 195-196; 17, 210; 18, 222; 20, 251; 21, 261.
- JUSSILA, O./HENTILÄ, S./NEVAKIVI, J. (2001), Historia polityczna Finlandii 1809-1999. Kraków.
- KLAPUTH, E. (2019), Ludwik Włodek – pierwszy polski konsul w Bawarii. W: https://monachium.msz.gov.pl/pl/poloniam/ludwik_wlodek___pierwszy_polski_konsul_w_bawarii_?sessionId=B-F8EE034D51721A772FEB634ADBA8607.cmsap2p [dostęp: 2 V 2019].
- KORWIN-MILEWSKI, H. (2017), Śmiertelne niebezpieczeństwa rewolucji rosyjskiej. Szczęsne.
- KORZENIEWSKA, E. (red.) (1963), Słownik współczesnych pisarzy polskich. T. 1. Warszawa.
- ŁUKAWSKI, Z. (1967), Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906-1909. Wrocław.
- MUCHA, B. (1979), Dekabryści. Warszawa.
- NEIBERG, M. S. (2013), Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków.
- OLSZEWSKA, M. J. (2004), Człowiek w świecie Wielkiej Wojny. Literatura polska z lat 1914-1919 wobec I wojny światowej. Wybrane zagadnienia. Warszawa.
- ORŁOWSKI, W. (1917), Cele wojny. W: Tygodnik Ilustrowany. 30, 368-369.
- PAASIVIRTA, J. (1988), Finland and Europe. The early years of independence 1917-1939. Helsinki.
- PIPES, R. (1994), Rewolucja rosyjska. Warszawa.
- PIPES, R. (2007), Krótka historia rewolucji rosyjskiej. Warszawa.
- Rosja w chwili przewrotu (1917). W: Tygodnik Ilustrowany. 12, 146-147; 14, 175.
- RUMMEL, A. (2013), Cesarz, który zniszczył własne imperium. Warszawa.
- RZYMOWSKI, W. (1917), Skamieniała warta. Tygodnik Ilustrowany. 27, 333.
- SMITH, D. (2018), Rasputin. Wiara, władza i zmierzch dynastii Romanowów. Kraków.
- SZORDYKOWSKA, B. (2011), Historia Finlandii. Warszawa.
- Tyg. Ill. (1917), Dusza rosyjska. W: Tygodnik Ilustrowany. 12, 145.
- WŁODEK, L. (1917), „W odmęcie”. W: Tygodnik Ilustrowany. 12, 138-139.

TOMASZ GAJOWNIK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2580-5107>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

STOSUNKI SOWIECKO-FRANCUSKIE W PRZEDEDNIU PODPISANIA PAKTU O NIEAGRESJI W 1932 ROKU W ŚWIETLE POLSKICH CZYNNIKÓW WOJSKOWYCH

The Soviet – French Relations before assignment of the pact of nonaggression in 1932 in polish military authorities analysis

SŁOWA KLUCZOWE: dyplomacja, okres międzywojenny, Francja, Związek Radziecki, pak o nieagresji

KEYWORDS: diplomacy, interwar period, France, Soviet Union, the pact of nonaggression

ABSTRACT: The non-aggression pact concluded in November 1932 between France and the Soviet Union was on the one hand the peak achievement of French diplomacy in implementing the plan of strengthening influence in Central and Eastern Europe, and on the other the growing position of Moscow in the international arena. The signed document was the first inter-state agreement concluded by France and the USSR. From the perspective of the Second Polish Republic, the Franco-Soviet rapprochement could have had certain unfavorable consequences. That is why both civilian and military factors closely watched the negotiation process between both parties and tried to determine the actual state of bilateral relations.

W okresie międzywojennym stosunki rosyjsko-francuskie determinowane były w głównej mierze kwestiami ekonomicznymi z pierwszoplanową rolą problemu zobowiązań finansowych w postaci kredytów, jakie zostały przyznane władzom carskiej Rosji przez rząd francuski przed I wojną światową i w trakcie jej trwania. Zawarty w 1892 roku dwustronny układ umożliwił nie tylko zadzierzgnięcie współpracy między oboma krajami na polu wojskowym, lecz także przyczynił się do zainwestowania francuskiego kapitału, państwowego i prywatnego, w rosyjską gospodarkę. Proces modernizacji, na drogę której weszło Cesarstwo Rosyjskie w okresie panowania cara Mikołaja II, wymagał znacznych sił i środków. Pomoc francuska, poza jej czysto ekonomicznym wymiarem, miała też swój cel polityczny w postaci pogłębiającego się zbliżenia o wyraźnie antyniemieckim charakterze. W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej państwo rosyjskie otrzymało pomoc ze strony Francji w wysokości 2,18 mld dolarów amerykańskich, z których większość trafiła do przedsiębiorstw górniczo-hutniczych i metalowych. W czasie

działań wojennych dług rosyjski powiększył się o sumę 3,95 mld franków francuskich, 572,5 mln funtów szterlingów, 366 mln dolarów amerykańskich, 295,5 mln jenów japońskich i 50 mln lirów włoskich (Kołodziej 2017, 19 i n.). Te olbrzymie środki finansowe zasilające budżet gwarantowane były przez rząd carski do momentu przewrotu bolszewickiego.

Wydarzenia z 1917 roku stanowiły zaskoczenie dla sfer ekonomicznych Wielkiej Brytanii i Francji. Rosnąca niepewność dotycząca możliwości odzyskania zainwestowanych na ziemiach rosyjskich funduszy wywoływała konsternację wśród czynników rządowych w Paryżu. Wojna domowa, która w Rosji toczyła się ze zmiennym szczęściem, finalnie przyniosła triumf bolszewikom. W tle toczących się na obszarze państwa rosyjskiego walk prowadzono zakulisowe gry dyplomatyczne, których przedmiotem stała się kwestia odzyskania zainwestowanych przez mocarstwa sprzymierzone funduszy. Od momentu dokonania przewrotu bolszewicy w sposób deklaracyjny odmawiali spłat długów carskich oraz zwrotu skonfiskowanych majątków i należności obywateli obcych państw. Skutkiem tych deklaracji było wsparcie, jakie formacjom antybolszewickim udzieliły Francja i Wielka Brytania. Zwycięstwo bolszewików zminimalizowało szanse na odzyskanie pożyczonych środków, co skutkowało nieuznawaniem przez zwycięskie mocarstwa nowo powstałego państwa sowieckiego.

W dłuższej perspektywie czasowej, ze względu na trudne położenie gospodarcze Francji i Rosji sowieckiej, w interesie obu stron leżała kwestia zażegnania tego konfliktu. Jednym z jego przejawów miało być uznanie *de iure* Rosji sowieckiej. Zagadnienie to stało się przedmiotem zainteresowania ze strony władz francuskich na początku lat dwudziestych (Wołos 2004, 19). Jednak zdecydowanie bliższym rozwiązaniem mogła okazać się współpraca, jaką na niwie gospodarczej w ramach projektu odbudowy Europy próbowały kreować Francja i Wielka Brytania z Republiką Weimarską oraz zainteresowaną tym pomysłem Rosją sowiecką, która w tym czasie testowała założenia Nowej Ekonomicznej Polityki. Kulminacyjnym punktem tego przedsięwzięcia była konferencja w Genewie, której obrady toczyły się od 10 kwietnia do 19 maja 1922 roku. Również i to wydarzenie nie przełamało impasu w kwestii zwrotu przez bolszewików długów. Niewątpliwie do braku porozumienia przyczyniło się nieustępliwe stanowisko rządu francuskiego z Raimondem Poincaré na czele. Sytuacja zmieniła się dopiero w momencie przejścia władzy we Francji przez „Kartel Lewicy” w wyniku wyborów w 1924 roku. Powołany do życia rząd Edouarda Herriota w dość krótkim czasie przyśpieszył prace nad uznaniem *de iure* Związku Sowieckiego i nawiązaniem dwustronnych stosunków dyplomatycznych, co też nastąpiło jesienią 1924 roku (Wołos 2004, 102-138; Wandycz 1962, 312-315).

Oba kraje, normalizując wzajemne relacje, odmiennie postrzegały ich charakter i znaczenie. Osiągnięte porozumienie miało pomóc Francji w ekspansji ekonomicznej na rynku rosyjskim oraz możliwości oficjalnego wywierania presji na władzach sowieckich w kontekście problemu zwrotu długów (Gmurczyk-Wrońska 2008, 172).

Z kolei przywódcom sowieckim – poza sukcesem propagandowym, jakim bez wątpienia było uznanie ich państwa za równorzędny podmiot międzynarodowy przez jedno z czołowych mocarstw europejskich – droga normalizacji stosunków dwustronnych miała służyć ekspansji politycznej, dyplomatycznej, ale również ideologicznej, co skutkowałoby w przyszłości osiągnięciem podatnego gruntu nie tylko na ziemi francuskiej, dla idei rewolucji proletariackiej. Dlatego bieg dalszych wydarzeń unaoczniał znaczące różnice stanowisk obu państw w wielu kwestiach, w tym również ekonomicznych. Niemożność ustanowienia *modus vivendi* w sprawach istotnych zarówno dla Paryża, jak i Moskwy konsekwentnie utrwałała stan wzajemnej nieufności i braku perspektyw na przełamanie impasu w stosunkach dwustronnych, do czego przyczyniały się m.in. polityka Francji wobec Niemiec i w Europie Wschodniej, ingerencje Sowietów w wewnętrzne sprawy państw europejskich czy brak długofalowych układów ekonomicznych. Z początkiem lat trzydziestych XX wieku wobec wydarzeń politycznych i ekonomicznych możliwe okazało się wypracowanie kompromisu służącego zbliżeniu obu państw.

Światowy kryzys gospodarczy zapoczątkowany wydarzeniami, które nastąpiły późną jesienią 1929 roku w Stanach Zjednoczonych, bardzo szybko przyniósł pogorszenie koniunktury w Europie. W pierwszej kolejności dotknął on Niemcy, a następnie objął pozostałe państwa, które w wyniku zaciągniętych w Ameryce zobowiązań kredytowych stały się jej dłużnikami. Wśród nich prym wiodły Francja i Wielka Brytania. Ich zobowiązania sięgały okresu I wojny światowej, a ogólna suma wynosiła 8,9 mld dolarów amerykańskich, w tym 4,9 mld dla Wielkiej Brytanii i 4 mld dla Francji (Kołodziej 2017, 17 i n.). Narastający po obu stronach Atlantyku kryzys miał ogromny wpływ na kształtowanie się stosunków politycznych między wierzycielem a dłużnikami. Pogorszeniu uległy relacje nie tylko na linii Waszyngton – Paryż, lecz także z bezpośrednimi sąsiadami Francji – Niemcami i Włochami, co skutkowało komplikacją i tak niełatwej sytuacji geopolitycznej oraz ekonomicznej państwa francuskiego. Narastająca recesja gospodarcza wymuszała na władzach w Paryżu podjęcie prób znalezienia drogi wyjścia z zaistniałego stanu. Jednym z rozwiązań mogła okazać się perspektywa wejścia na rynek rosyjski z produktami francuskimi, jako sposobu na rozładowanie zjawisk kryzysowych (Wołos 2004, 580-584). Próbam zbliżenia z Moskwą sprzyjać miały również sympatie okazywane przez poszczególnych członków kolejnych rządów francuskich wywodzących się z szeregów partii radykalnej, która przychylnie zapatrywała się na kwestię zacieśniania współpracy z Rosjanami (Gmurczyk-Wrońska 2003, 26; Wołos 2004, 603-604). Z kolei Związkowi Sowieckiemu, rządzonemu już w sposób dyktatorski przez Józefa Stalina, przyświecały cele zarówno polityczne, jak i ekonomiczne. Do tych pierwszych należała kwestia zbliżenia z Francją na tle rosnącej w Niemczech polityki rewizjonistycznej, a także wobec rosnącego zagrożenia ze strony Japonii na Dalekim Wschodzie, która w tym okresie rozpoczęła realizację swoich ekspansjonistycznych planów. Temu ostatniemu celowi służyło również

podjęcie działań na rzecz zbliżenia sowiecko-amerykańskiego, bowiem polityka japońska zagrażała też interesom amerykańskim. Poza aspektami politycznymi zbliżeniu francusko-sowieckiemu sprzyjać miały próby uzyskania przez Moskwę gwarantowanej przez państwo pożyczki we Francji. W tle zaś zaczęła kiełkować powoli idea nawiązania współpracy wojskowej między oboma krajami (Wołos 2004, 584-585). Te i inne okoliczności przyczyniły się do podpisania 29 listopada 1932 roku paktu o nieagresji (Dessberg 2009, 301; Bonnefous 1962, 131).

Podpisany w Paryżu dokument stał się pierwszym układem międzypaństwowym zawartym przez Francję i Związek Sowiecki, otwierającym w perspektywie kolejnych lat proces zbliżenia między oboma krajami (Wołos 2004, 607). Traktat ten już był przedmiotem uwagi badaczy nie tylko zachodnich, lecz także sowieckich i rosyjskich (Dokumenty 1969; Istoriya 1980; 164-165; Makarenko 2011, 105-111; Orlov 1990; Shishkin 2002, 362).

Gdy jednak obie strony mogły mówić o sukcesie, to w stolicach państw Europy Wschodniej nastroje były co najwyżej umiarkowanie optymistyczne. W stolicy II Rzeczypospolitej z uwagą przyglądano się negocjacom sowiecko-francuskim. Dla strony polskiej dużym zaskoczeniem było parafowanie, wypracowanego przez negocjatorów francuskich i rosyjskich, projektu paktu o nieagresji w sierpniu 1931 roku. Dostrzegano w postępowaniu strony francuskiej działań, które w postaci podjętych wobec Związku Sowieckiego zobowiązań nie korelowały z tymi zapisanymi w dokumencie stanowiącym podwaliny sojuszu polsko-francuskiego z 1921 roku (Materski 1994, 242). Józef Piłsudski trafnie odczytywał intencje władz francuskich, które poza próbą zbliżenia Francji ze Związkiem Sowieckim starały się także o zbliżenie z Niemcami, czego przejawem były m.in. postanowienia konferencji lozańskiej z lipca 1932 roku, *de facto* likwidującej zobowiązania reparacyjne Niemiec wobec Francji i Wielkiej Brytanii (Kołodziej 2017, 122; Materski 1994, 250). Podjęta przez polską dyplomację ofensywa doprowadziła w krótkim czasie do sfinalizowania negocjacji z Rosją w sprawie paktu o nieagresji podpisanego w lipcu 1932 roku, a więc kilka miesięcy przed analogicznym układem sowiecko-francuskim i tym samym, jak konstatuje A. Skrzypek, Piłsudski rekompensował sobie osłabienie sojuszu polsko-francuskiego (Skrzypek 1995, 448-449). Zwieńczeniem zmian w zakresie kierunków polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej była kwestia Paktu Czterech, który mimo że nie został ratyfikowany przez Niemcy, potwierdził przyjętą w Warszawie tezę o potrzebie rozstrzygnięcia problemu bezpieczeństwa kraju na drodze kształtowania stosunków bilateralnych z sąsiadami (Materski 1994, 260-261). Rozpoczęła się w tym momencie gra dyplomatyczna Warszawy ukierunkowana na utrzymanie równoległe dobrosąsiedzkich stosunków z Rosją i Niemcami, która przeszła do historii dyplomacji jako „polityka równych odległości” (Kornat 2007).

Czas między podpisaniem przez II Rzeczpospolitą i Związkiem Sowieckim paktu o nieagresji z jednej strony a analogicznym układem francusko-sowieckim z drugiej wypełniony był w realiach pracy polskiej dyplomacji i czynników woj-

skowych opracowywaniem analiz dotyczących możliwych scenariuszy rozwoju negocjacji między Paryżem i Moskwą. Podjęte kroki były celowe, ponieważ władze w Warszawie nie zostały „starannie informowane”, jak to określił ambasador Francji w Polsce Jules Laroche, o postępach negocjacyjnych (Materski 1994, 242). Obawiano się, że kompromis zawarty między Francją a Związkiem Sowieckim mógł zepchnąć Rzeczpospolitą na dalszy plan w kontekście kształtowania stosunków międzynarodowych w Europie Wschodniej. Dlatego starano się rozszyfrować faktyczne plany obu stron.

Prezentowany dokument przechowywany jest w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w zespole Sztabu Głównego 1919-1939, w teczce o sygnaturze 616/113. Cechy kancelaryjne wskazują, iż dokument ten znalazł się w posiadaniu Referatu „Zachód” Wydziału Wywiadowczego Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i został udostępniony oficerom Referatu Studiów Ogólnych. Do zadań Referatu „Zachód” należała, poza działalnością *stricto* wywiadowczą, także praca o charakterze analitycznym jako pierwszym ogniwem w systemie informacyjno-studyjnym Oddziału II Sztabu Głównego. Niestety, w dokumencie nie ma informacji ani o wystawcy, ani o adresacie. Charakter treści dokumentu uniemożliwia wskazanie jego wystawcy, ale można wnioskować, że ściśle artykułowana więź między podjętymi przez obie strony, tj. Francję i Związek Sowiecki, działaniami dyplomatycznymi oraz ekonomicznymi wskazywałaby na podmiot cywilny. Znajomość poruszanych w treści kwestii z punktu widzenia interesów państwa francuskiego i jego obywateli determinuje postawienie tezy, iż autorstwo tego dokumentu można przypisać polskim dyplomatom w Paryżu. Prawdopodobnie adresatem dokumentu mógł być minister spraw zagranicznych, natomiast jeden z odpisów dokumentu znalazł się w rękach polskiego attaché wojskowego, który z kolei przekazał go do Oddziału II Sztabu Głównego. Trzeba bowiem pamiętać, że pod względem merytorycznym attaché wojskowi podlegali kierownictwu Oddziału II, realizując przesyłane za jego pośrednictwem rozkazy szefa Sztabu Głównego, a do ich zadań należała m.in. analiza stosunków międzynarodowych. Kwestia adresata i wystawcy dokumentu pozostaje, jak na razie, w sferze spekulacji. Jednak fakt, że przedstawiony dokument był przekazywany między dwiema komórkami Oddziału II, zdeterminował określenie jego proveniencji jako wojskowej. Natomiast podjęta, jako treść, analiza stosunków francusko-rosyjskich okazała się nad wyraz trafna. Główny nacisk położono na kwestie ekonomiczne. Przewidywania terminu rozpoczęcia negocjacji handlowych okazały się słuszne, bowiem obie strony spotkały się przy stole negocjacyjnym 20 października. W dalszej części dokumentu poruszono sprawę dawnych długów carskich, którą uznano za element gry o większą pożyczkę pieniężną dla Moskwy. Faktycznie zaś obie strony zdawały sobie sprawę, że kwestia ta zarówno z punktu widzenia interesów francuskich sfer gospodarczych, jak i sowieckich decydentów pozostanie nierozwiązana, tym bardziej iż kilka miesięcy wcześniej Francja wyraziła zgodę na rezygnację z niemieckich reparacji (konferencja lozańska).

Podjęte w dalszej części dokumentu analizy dotyczące możliwości osiągnięcia kompromisu okazały się ciekawą projekcją rozwoju biegu wydarzeń, który ze względu na znaczne rozbieżności w stanowiskach obu stron nie ziścił się. Niemniej jednak prezentowane w tym dokumencie opinie w pewnym stopniu odzwierciedlają nie tylko stan wiedzy polskiej dyplomacji na temat stosunków dwustronnych między Francją a Związkiem Sowieckim, lecz także stanowią ciekawy przypadek modelu analizy systemowej.

6.X.1932 r.
L. dz. 4360/II.Inf.Z.T.O
Ref.[erat] Stud.[iów] Og.[ólnych]
Do wiadomości
31.10.32

Rosja i Francja

Stosunki rosyjsko-francuskie wydają się wkraczać w stadium decydujące. Przypuszczalnie w połowie października rozpoczną się w Paryżu rokowania gospodarcze pomiędzy ZSRR a Francją. Na razie komisje międzyministerialne w Moskwie i w Paryżu zajmują się przepracowaniem zagadnień mających być przedmiotem rokowań oraz zebraniem odpowiednich materiałów. Rokowania odbywać się będą w cieniu owej kwestii, która w czasach powojennych stale stała na przeszkodzie i o którą ostatecznie rozbiły się wszelkie próby porozumienia pomiędzy oboma państwami. Kwestią tą jest sprawa długów rosyjskich wobec Francji, na które to zobowiązania składają się przede wszystkim rosyjskie pożyczki kolejowe i długi wojenne z czasów wojny światowej. Przed paru laty ówczesny ambasador sowiecki w Paryżu – Rakowski¹ przedłożył rządowi francuskiemu stosunkowo korzystną propozycję rządu sowieckiego w sprawie spłaty tych długów, która to propozycja wiązała się jednocześnie ze sprawą francuskich kredytów dla Rosji i państwowej gwarancji tych kredytów przez rząd francuski. Aczkolwiek kwestia długów w programie tegorocznych rokowań nie jest wyraźnie zaznaczona, odegra ona niewątpliwie i obecnie w Paryżu dużą rolę. Jak się dowiadujemy z dobrze poinformowanego źródła, nie należy przypuszczać, że Rosjanie wysuną ponownie projekt Rakowskiego. Sfery rosyjskie stoją bowiem na stanowisku, że obecna sytuacja przedstawia się dla Rosji o tyle korzystniej aniżeli wówczas, gdy z jednej strony trudności i potrzeby zbytu w przemyśle francuskim w międzyczasie znacznie wzrosły, a z drugiej zaś strony przykład wielu państw kapitalistycznych bynajmniej nie przyczynił się do podniesienia woli rządu sowieckiego w dziedzinie spłacenia dawnych długów rosyjskich. Innymi słowy, dzisiaj już nie wierzą w to, by odrzucenie globalnego załatwienia problemu długów mogło wyrzucić tak niekorzystny wpływ na rosyjski kredyt za granicą, jak to miałoby jeszcze miejsce przed kilku laty. Porozumienia w sprawie długów, poprzestające na bardzo nikłej sumie, nie są już na czasie, który upłynął od wniesienia projektu Rakow-

¹ Christian Rakowski, Khristian Rakovsky (1873-1941) – bułgarski działacz rewolucyjny, sowiecki dyplomata. W latach 1925-1927 ambasador Związku Sowieckiego we Francji.

skiego, zjawiskiem nadzwyczajnym, a ogólnie przyjęty system moratorium uważany jest w Moskwie jako [sic!] sprzyjający rosyjskiej polityce w sprawie długów. Zresztą rząd sowiecki sprawę uznania długów przedwojennych i wojennych nigdy nie traktował jako problem zasadniczy [sic!]. Już przy sposobności zaproszenia na konferencję ówczesnych mocarstw sprzymierzonych, która miała odbyć się na Wyspach Książęcych, a która, jak wiadomo, nigdy nie doszła do skutku – sprawę uznania długów potraktował Lenin z punktu widzenia czysto handlowego. Również i obecny rząd sowiecki pozostał wierny temu pogładowi i jak przedtem, tak i teraz jest gotów rozważać kwestię uznania długów i uznanie to stwierdzić, o ile per saldo byłoby to z pewną korzyścią dla ZSRR. O ile za czasów Rakowskiego uznanie długów łączono z dużym kredytem francuskim dla Rosji, to obecnie żądania rosyjskie idą znacznie dalej; rząd sowiecki podczas rokowań paryskich, o ile, co na pewno należy przypuszczać, wyłoni się kwestia długów, wysunie najprawdopodobniej sprawę wielkiej państwowej pożyczki francuskiej dla Rosji.

Jak sfery rosyjskie dają do zrozumienia, zagraniczna pożyczka państwowa byłaby dla Rosji nie tylko ważnym czynnikiem gospodarczym dla przeprowadzenia planu pięcioletniego, lecz również znacznym zyskiem pod względem prestiżu, co niewątpliwie wpłynęłoby decydująco na dalsze kształtowanie się kredytów sowieckich za granicą. Właśnie w stosunku do Francji, tzn. tego kraju, który w Rosji i za granicą z biegiem czasu uważany jest, z różnych stron nie bez słuszności, jako [sic!] główne źródło prądów i posunięć antysowieckich, taka zdobycz prestiżowa byłaby dla Rosji bardzo cenna. Pożyczka taka stanowiłaby stanowczy zwrot w dotychczasowej polityce i gospodarce rosyjskiej prawie że wszystkich powojennych rządów francuskich i nie pozostałaby bez wpływu na stosunki pomiędzy ZSRR a państwami wschodniej i południowo-wschodniej Europy sprzymierzonymi z Francją lub ciężącymi ku niej.

Tymczasem należy przypuszczać, że żądania rosyjskie pójdą jeszcze dalej; o ile rząd sowiecki w warunkach wyżej wyszczególnionych zechce podjąć rozmowy nad kwestią uznania długów, to zażąda niewątpliwie długoletniego moratorium, a dopiero po jego upływie nastąpiły spłaty amortyzacyjne. Mówią o 10-15 latach, podczas których takie moratorium miałyby obowiązywać. Przy tym strona rosyjska bynajmniej nie ma zamiaru, jak już poprzednio zaznaczyliśmy, zaofiarować ponownie spłat amortyzacyjnych w takiej sumie i w takich ratach rocznych, w jakich swego czasu zaproponował Rakowski. Ogólna suma spłat rosyjskich, którą rząd sowiecki jako podstawę rokowań w sprawie spłaty długów prawdopodobnie proponuje, będzie niewątpliwie mniejsza, aniżeli połowa tej kwoty, którą wymienił Rakowski w 1927 roku. Poza tym rząd sowiecki zażąda prawdopodobnie dokładnego zbadania stosunków i praw własności obecnych posiadaczy papierów rosyjskich we Francji, stojąc na stanowisku, że tylko ci francuscy wierzyciele mają prawo do odszkodowania, którzy byli pierwotnymi właścicielami tych papierów, a żadną miarą ci, którzy wykupili je w celach spekulacyjnych. W związku z różnymi pogłoskami o uznaniu Moskwy przez Waszyngton, szczególnie w ostatnim czasie na giełdach międzynarodowych, przede wszystkim we Francji, popyt i kupno papierów rosyjskich znacznie się wzmożły. Należy również przyjąć, że rząd sowiecki ze swej strony postawi żądania, opierające się na stratach i szkodach, jakie wyrządzone państwu sowieckiemu i jego poszczególnym obywatelom przez interwencję francuską w rosyjskiej wojnie domowej. Jest rzeczą oczywistą, że Sowiety nie liczą się na serio z tym, by mieli odszkodowania te otrzymać w gotówce; służyć one mają jedynie dla

rozliczenia i wyrównania żądań francuskich. W każdym razie koła sowieckie wyobrażają sobie ewentualną pożyczkę francuską w takiej wysokości, że amortyzacja żądań francuskich nie stanowiłaby zbyt wielkiego obciążenia finansowego państwa Sowietów. Tyle co do rosyjskiego programu długów. Jest rzeczą bardzo wątpliwą, czy program ten choć częściowo zostanie zrealizowany. Aczkolwiek od roku 1927 zaszły duże zmiany w ustosunkowaniu się francuskiej polityki gospodarczej względem Rosji, to jednak czas dla tak daleko idących posunięć rządu francuskiego nie jest jeszcze dojrzały. Wskutek tego październikowe rokowania w Paryżu według wszelkiego prawdopodobieństwa odbywać się będą w ramach stosunkowo ograniczonych. Ale i wewnątrz tych ram istnieje spora ilość kwestii, o dużym znaczeniu zasadniczym, które wzbudzić muszą zainteresowanie niemieckiej polityki gospodarczej. Przede wszystkim są to kwestie polityczne i gospodarcze, które Rosjanie zamierzają wyświetlić. W pierwszej linii chodzi przy tym o te posunięcia organów francuskich, które w Moskwie uważane są jako [sic!] „dyskryminacja”. Jak wiadomo, sądy francuskie na podstawie skarg osób trzecich wydają od czasu do czasu wyroki, na zasadzie których ulegają konfiskacie depozyty rosyjskie w bankach francuskich oraz cały majątek sowieckiej misji handlowej w Paryżu. Wyroki te w żmudnych rokowaniach muszą być za każdym razem, przynajmniej co do skutków, udaremnione. Strona rosyjska przywiązuje zatem dużą wagę do zapewnienia sowieckim organom we Francji ochrony prawnej, ponieważ dotychczas stanowisko prawne sowieckiej misji handlowej w Paryżu było pod każdym względem zupełnie niejasne. W tej dziedzinie łatwiej uda się dojść do porozumienia, aniżeli w dziedzinie czysto gospodarczej, gdzie rozpoczęta w październiku ubiegłego roku polityka kontyngentowania przywozu uważana jest przez Rosjan jako [sic!] cios wymierzony przeciwko eksportowi sowieckiemu i rosyjsko-francuskiej wymianie towarowej. Już od dłuższego czasu we francuskich sferach gospodarczych zainteresowanych w handlu z Rosją rozważano plany idące w kierunku usunięcia, względnie złagodzenia tej polityki kontyngentowej przez scentralizowanie organizacji rosyjsko-francuskiego handlu. Plany te nie doszły wówczas do skutku i również w przyszłości nie będą miały powodzenia z powodu ściśle indywidualnego nastawienia francuskiej gospodarki z jednej strony, a z drugiej strony z powodu stanowczego oporu Rosjan przeciwko wszelkim dążeniom zmierzającym do utworzenia jakiegokolwiek przeciwwagi wobec państwowego monopolu handlowego w Sowietach. W międzyczasie polityka kontyngentowania znalazła i w innych krajach Europy szerokie zastosowanie, wobec czego nie należy przypuszczać, by rząd francuski już ze względu na stosunki polityczno-handlowe z innymi krajami zagranicznymi odstąpił od swej polityki kontyngentowej wobec Rosji. Niemniej jednak należy się liczyć z daleko idącymi ustępstwami, ponieważ kwestia zbytu odgrywa dziś dla przemysłu francuskiego faktycznie daleko większą rolę aniżeli kiedykolwiek przedtem. W związku z tym bardzo znamiennym jest fakt, że b.[yły] francuski minister rolnictwa Victor Boret², który niedawno w celach naukowych bawił przez dłuższy czas w Rosji, wypowiedział się w całym szeregu artykułów właśnie ze stanowiska jako rolnik za rozbudową rosyjsko-francuskich stosunków handlowych i za usunięciem dotychczasowych przeszkód polityczno-handlowych. Znamiennym jest również, że francuskie koła prawnicze pod wpływem potężnego związku francuskich przemysłowców

² Victor Boret (1872-1952) – francuski polityk. W latach 1917-1919 oraz 1930-1931 minister rolnictwa.

„Comité des Forges” znacznie zmodyfikowały swoje negatywne nastawienie wobec Rosji i dziś nawet może byłyby skłonne do daleko idących układów z rządem sowieckim. W tym kierunku gabinet Herriota³ nie natrafił zatem na podobny sprzeciw, jak to miało miejsce jeszcze przed kilku laty.

Jak w Moskwie, tak i w Paryżu liczą się z tym, że pominąwszy tymczasem kwestię długów, dojdzie do skutku prowizorium handlowo-polityczne, które poniekąd mogłoby stanowić podstawę dla dalszych porozumień. Nawet takie prowizorium miałyby dla Rosji b.[ardzo] duże znaczenie, ponieważ częściowe porozumienie z Francją wpłynęłoby również na stosunki polityczne i gospodarcze rządu sowieckiego wobec Belgii, Szwajcarii, może nawet wobec Holandii, przede wszystkim zaś wobec państw południowo-wschodnich jak Polska, Rumunia, Czechosłowacja, a możliwe i Jugosławia. Podobne głosy podniosły się już w Szwajcarii, wobec czego należy przypuszczać, że Szwajcaria chce wpięrow doczekać wyniku rokowań paryskich, by potem przystąpić do wyjaśnienia swego stosunku wobec rządu sowieckiego. Ścisły związek kapitałów szwajcarskich i francuskich ułatwi w tym wypadku podobny zwrot polityki w sposób znaczący. Z tych względów rząd sowiecki niewątpliwie dołoży wszelkich starań, by rokowania paryskie nie rozbiły się.

Bibliografia

- BONNEFOUS, É. (1962), *Histoire Politique de la Troisième République*. T. 5: *La République en danger: des ligues au Front Populaire (1930-1936)*. Paris.
- DEESBERG, F. (2009), *Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924-1935)*. Bruxelles/Bern/Berlin/Frankfurt am Main etc.
- Dokumenty (1969), *Dokumenty vneshnei polityki SSSR*. T. 15 (1 yanwarya 1932 g. – 31 dekabrya 1932 g.). Moskwa. [Документы (1969), *Документы внешней политики СССР*. T. 15 (1 января 1932 г. – 31 декабря 1932 г.). Москва.]
- GMURCZYK-WROŃSKA, M. (2003), *Polska – niepotrzebny aliant Francji? (Francja wobec Polski w latach 1938-1944)*. Warszawa.
- GMURCZYK-WROŃSKA, M. (2008), *ZSRR w raportach Stanisława Patka*. W: *Dzieje Najnowsze*. 4, 159-174.
- Istoriya (1980), *Istoriya vneshney polityki SSSR*. T. 1 (1917-1945 gg.). Moskwa. [История (1980), *История внешней политики СССР*. T. 1 (1917-1945 гг.). Москва.]
- KOŁODZIEJ, E. (2017), *Polska i inne państwa wobec problemów reparacji i długów zagranicznych w latach 1918-1939*. Warszawa.
- KORNAT, M. (2007), *Polityka równowagi 1934-1939: Polska między Wschodem a Zachodem*. Kraków.
- MATERSKI, W. (1994), *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*. Warszawa.
- МАКАРЕНКО, П. (2011), *Narkom G. V. Chicherin i sovetskaya vneshnyaya polityka*. In: *Viestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiterta*. 349, 105-111. [Макаренко, П. (2011), *Нарком Г. В. Чичерин и советская внешняя политика*. W: *Вестник Томского государственного университета*. 349, 105-111.]
- ORLOV, B. M. (1990), *V poiskakh soyuznikov: komandovaniye Krasnoy armii i problemy vneshney polityki SSSR v 30- kh g.* In: *Voprosy istorii*. 4, 40-53. [Орлов, Б. М. (1990), *В поисках*

³ Edouard Herriot (1872-1957) – francuski polityk. W latach 1924-1925, 1926 i 1932 premier rządu francuskiego.

- союзников: командование Красной армии и проблемы внешней политики СССР в 30-х г. W: Вопросы истории. 4, 40-53.]
- SKRZYPEK, A. (1995), Nowa obsada – nowe koncepcje. W: Łossowski, P. (red.), Historia dyplomacji polskiej, IV: 1918-1939. Warszawa, 448-449.
- SHISHKIN, V. A. (2002), Stanovleniye vneshney polityki poslerevolyutsionnoy Rossii (1917-1930 gody) i kapitalisticheskiy mir. Sankt Peterburg. [Шишкин, В. А. (2002), Становление внешней политики послереволюционной России (1917-1930 годы) и капиталистический мир. Санкт Петербург.]
- WANDYCZ, P. S. (1962), France and her Eastern Allies 1919-1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. Minneapolis.
- WOŁOS, M. (2004), Francja – ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924-1932. Toruń.

ALEKSANDR KRAVETSKII / АЛЕКСАНДР КРАВЕЦКИЙ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7046-0438>

V. V. Vinogradov Russian Language Institute

ИМИТАЦИЯ АРХАИКИ: ИСТОРИЯ КУЛЬТА ЦАРЕВНЫ СОФЬИ И РИТОРИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ПОСЛАНИЙ К НЕЙ¹

Archaic imitation: history of the cult of Tsarevna Sophia and rhetorical strategies of messages to her

Ключевые слова: почитание святых, фольклор, история России, реликвии, стилистика, риторические стратегии

KEYWORDS: veneration of saints, folklore, history of Russia, relics, stylistics, rhetorical strategies

АБСТРАКТ: The article is devoted to texts which appeared in connection with the cult of Tsarevna Sophia Alekseyevna (1657-1704). It has been established that the veneration of Sophia, associated with the Moscow Novodevichy Convent, did not start until the 21st century. An analysis of the prehistory of this cult shows that before the revolution, in Soviet times, the the Novodevichy Convent preserved the memory of Sophia and displayed objects associated with her, yet this memory of Sophia was of a local history nature. Elements of religious worship were not present there. At the beginning of the 21st century, a certain cult arose around one of the Convent's towers: people who came there wrote messages addressed to Sofia on the wall. It was a secular cult that was not supported by the Church, so there are no well-composed prayers to Sophia, on which the authors of the inscriptions could have relied on. A study of the corpus of inscriptions copied in 2010-2014 shows that these texts were written in Russian, but their authors used stylistic markers, which, in their opinion, endowed these appeals with the status of a prayer. The language and stylistic features of the inscriptions are openly eclectic in nature: here one can notice both prayer formulas and attempts to imitate conjurations, as well as appeals to the modern epistolary style. Moreover, the authors of the texts were convinced that they were writing correct prayers addressed to the saint.

Одной из особенностей народного почитания святых является составление посланий этим святым с просьбами о помощи. Такая практика восходит к глубокой древности. Хорошо известны граффити-молитвы на стенах средневековых христианских храмов. В Новое время, когда церковное почитание святых становится более регламентированным и вписанным в стандартные

¹ Работа выполнена при поддержке РФФИ. Проект 17-29-09018.

церковные практики, надписи на стенах и записки приобретают черты народного культа, к которому церковные власти могут относиться терпимо, а могут резко негативно. При этом записки или надписи сосуществуют с традиционным церковным почитанием.

В настоящей статье будут рассмотрены тексты, обращенные к персонажу, почитание которого лежит вне церковной практики. Речь идет о царевне Софье Алексеевне (1657-1704), сопернице Петра I и многолетней узнице Московского Новодевичьего монастыря. Вопрос о церковном почитании Софьи никогда не вставал, однако в начале XXI века у стен монастыря возник ее культ. Местом почитания стала Напрудная башня монастыря, которую стали называть «Софьиной башней», хотя она и не относится к числу помещений, где содержалась Софья. Паломники стали оставлять около башни записки и покрывать ее стены надписями, обращенными к Софье. В основном это просьбы о любви, семейном благополучии и т.д. Основная особенность этих текстов заключается в том, что их авторы видят в Софье святую и в меру сил ориентируются на церковный дискурс. Однако Софья не канонизирована и едва ли такая канонизация когда-либо состоится. Поэтому собственно церковные обращения к ней (молитвы, величания, акафисты), на которые могли бы ориентироваться авторы посланий, отсутствуют. В результате мы имеем корпус надписей, авторы которых считают, что они пишут так, как это принято в церковной практике, в то время как в реальности они воспроизводят различные жанры бытовой письменности и тексты массовой культуры. Этот материал представляет большой интерес, с одной стороны, для анализа процессов формирования новых религиозных практик постсоветской России, а с другой – для уяснения механизмов порождения текстов, соотносимых с религиозным дискурсом.

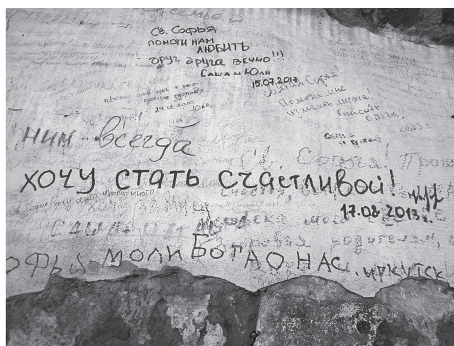
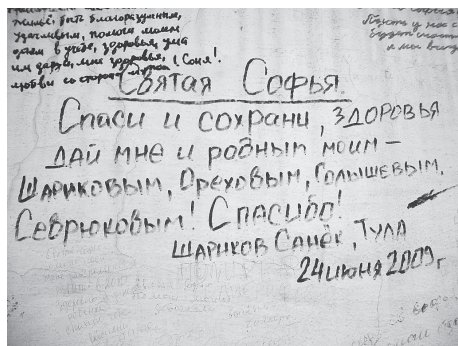

Рис. Надписи на стене Напрудной башни Новодевичьего монастыря 25 IV 2014 (архив автора)

Несмотря на свою очевидную маргинальность, культ Софьи представляет для постсоветской России достаточно типичное явление. Дело в том, что религиозная жизнь постсоветского времени шла под знаком «религиозного возрождения» и «воссоздания Святой Руси». При этом материалом для реконструкций становилась не только историческая реальность, но и многочисленные мифы (Кравецкий 2019). Миф о святой царевне Софье – один из них. Подобные мифологизированные культы – одна из особенностей культуры современной России. Антропологическому, филологическому и религиозно-ведческому анализу подобных практик посвящен ряд работ, появившихся в последнее десятилетие. В настоящей статье будет исследован исторический фон формирования культа царевны Софьи, а также проанализированы риторические стратегии авторов надписей на стенах «Софьиной башни».

1. Царевна Софья в исторической памяти

Царевна Софья Алексеевна относится к числу исторических персонажей, имена которых присутствуют в культуре, обрастая мифами и легендами. Интересно проследить, с какого момента имя Софьи начинает фиксироваться не в придворных и политических документах, а в фольклорной традиции. Наиболее ранний артефакт подобного рода датируется 1684 годом. Речь идет о прялке, хранящейся в собрании И. С. Глазунова. На ней изображен двуглавый орел, а под ним – дерево, в кроне которого находится царевна София Алексеевна, а под ней более мелкие изображения царевичей Петра и Иоанна. Около изображения Софьи читается: «Слава нашой царице прекрасной девице слава софье влєжїевне руска царїца царствуй сто лѣтъ москва наша столица тобою гордица на весь свѣ^T.» (Глазунов 2013, 413). Если эта прялка является подлинной², то перед нами прижизненный образ Софьи периода регентства, причем относящийся не к придворной культуре, а к массовой.

Важная информация, на основе которой можно было бы сделать вывод о народном почитании Софьи, обнаруживается у В. Н. Татищева. Историк рассказывает о том, что противники Петра I организовали своеобразное действо, демонстрирующее, что настоящим, «природным» царем, которому повинуются не только люди, но и духи, является Софья, а не Петр (ср. Лавров 2000, 378).

² Хотя прялка датирована, она, на наш взгляд, нуждается в дополнительном исследовании и экспертизе. Насколько распространенными были подобные прижизненные изображения на прялках? Не является ли она позднейшей стилизацией? Если сравнивать изображение на прялке с другим прижизненным изображением, так называемом «Знаменем царевны Софьи» (Снегирев/Токмаков 1885, XLIV-XLVIII), то бросается в глаза ряд отличий. Например, в отличие от знамени, на прялке у Софьи нет скипетра и державы, а у двуглавого орла – короны.

Великий плут Иван Милославский, ища Петра Великого в народной любви искоренить, а царевну Софию в большое почтение привести, неколико таких скверных женщин научил в церквах кричать и ломаться, и одна была знаменитого шляхетского рода девица, которая в Соборе Успенском безобразно кричала, а царевна София, приступя ко оной с заклинанием дьявола, молилась, которого дьявол, якобы не могши терпеть, просил перво царевны, чтоб ему дала покой и огнем не мучила, а потом изшел, что в подлом народе в великую ей святость прикли. Иные при таком коварстве Петра Великого поносили (Татищев 1979, 326).

Свидетельство Татищева для нас интересно тем, что здесь речь идет о возможности воспринимать Софию как чудотворицу. Можно было бы предположить, что перед нами раннее свидетельство народного почитания Софьи, однако отсутствие подобных свидетельств, относящихся к XIX и XX веку, заставляет нас отказаться от этой гипотезы. Имя Софьи сохранялось в исторической памяти, но не в качестве чудотворицы, а в качестве политического деятеля, соперника Петра I, инициатора строительных работ в Новодевичьем монастыре и т.д. Монастырь и стал тем центром, где сохранялась память о царевне.

Во всех известных нам дореволюционных книгах про Новодевичий монастырь обязательно содержится рассказ о том, что здесь приняли постриг княгиня Иулиания Дмитриевна, невестка Ивана IV, Ирина Феодоровна – супруга Федора Иоанновича, Елена, дочь князя Петра Буйносова-Ростовского, царевны Анна, Софья, Екатерина и Евдокия (Антушев 1885, 99; Любецкой 1846, 5-14). Самой известной среди пострижениц и узниц всегда называли именно Софию. При этом авторы книг оказывались в сложном положении, стремясь разделить политическую деятельность Софьи и ее жизнь в монастыре. Историческая справка о политической деятельности Софьи выглядела примерно так:

После заговора Федора Шакловитого (колесован в 1689 г.) сюда была заключена Софья «за известные подстрекательства». Софию охраняли преображенцы. «Невзирая на бдительность стражи, стрельцы в 1693 г. успели подкопаться под монастырские стены для освобождения царевны; но замысел был открыт и виновные наказаны. Через пять лет предприимчивая Софья из своего затвора сумела сильно раздуть пламя мятежа, так что стрельцы, посягая на жизнь Петра I, умышляли возвести на престол сестру его. Но это пламя, готовое охватить всю столицу, было погашено мужеством юного царя. Тогда повешены были пред окнами келий царевны 230 крамольных стрельцов с челобитными в руках, которыми они ее просили принять престол. Тогда же царевна София по распоряжению Петра была пострижена под именем Сусанны (Антушев 1885, 101-102).

После подобного рода исторической справки авторы книг рассказывали о том, что в качестве узницы и монахини Софья оставила о себе хорошую память,

про то, сколько она сделала для монастыря и какие сохранились связанные с ней реликвии. При этом всячески подчеркивалось, что монахини не видели в Софье политика: «Царевна не оставила по себе дурной памяти – измученная властолюбивыми замыслами, она мирно жила между монахинями» (Снегирев/Токмаков 1885, 112). Приходившим в монастырь любителям истории показывали иконы и книги, которые Софья пожертвовала монастырю, места, где она жила, тайный ход, через который общалась со стрельцами и, наконец, могилу (Антушев 1885, 111). Особым интересом пользовалось «Знамя царевны Софьи».

Это собственно портрет Софьи с короной на голове, с державою в руках, но этот поясной портрет правительницы изображен на груди двуглавого орла, держащего вместо скипетра и державы, меч и пальмовую ветвь. Над глазами орла помещены три короны из двух дуг, образующих крест; такая же корона и на самой царевне, облеченной в царский сан» (Гиляров 1888, 44)

Пребывание Софьи в монастыре привело к появлению местной богослужебной традиции – «воровской всенощной», которую служили 30 ноября (по старому стилю). Согласно легенде, монастырский сторож, который должен был звонить к утреннему богослужению, услышал во сне голос, призывающий его начать звон. Была глубокая ночь, но голос был настойчив, и сторож в конце концов ударил в колокола. Проснувшиеся монахини увидели, что Смоленский храм ограблен. На ночной звон прискакал Петр I, опасавшийся, что неурочный звон каким-то образом связан с Софьей, которая вновь решила бунтовать. В результате воры были пойманы, а в память об этом событии стало ежегодно в неурочное время совершаться ночное богослужение (Баталов 2012, 73-75; Снегирев/Токмаков 1885, 111-117; Кистер 1905, 9-10; Гиляров 1888, 47-49).

В советское время Софья оказалась одним из немногих исторических персонажей, принадлежащих к дому Романовых, кому возможно было посвятить музейную экспозицию. Многолетнее заключение, оппозиционная деятельность и призывы к бунту превращали ее в идеологически допустимую фигуру. В 1922 году начал работу «Государственный историко-художественный музей бывшего Новодевичьего монастыря (памятник XVII века)». На первом этапе музеефикации православных монастырей предполагалось, что каждый из подобных музеев будет специализироваться на определенном этапе истории России. И Новодевичий монастырь стал музеем, посвященным политической жизни, архитектуре и искусству конца XVII века. В мандате, выданной основательнице музея Е. С. Кропоткиной, прямо говорилось, что ей поручено заведовать музеем истории монастыря и связанной с ним эпохи Софьи Алексеевны. То есть, уже в момент основания тема царевны Софьи стала для нового музея одной из основных (Баталов 2012, 102-103).

В ряде публикаций этот музей даже называют Историко-художественным музеем «Царевна Софья и стрельцы» (РМЭ 2001, 32; Баталов 2012, 82), хотя на самом деле это было названием одного из музейных отделов, а не всего музея³ (Баталов 2012, 105). И это не удивительно. Рассказ о Софье и повешенных под ее окнами стрельцах воспринимался неподготовленными экскурсантами куда легче, чем информация об особенностях архитектуры монастыря. Поэтому многие стали воспринимать Новодевичий монастырь именно как музей Софьи.

Говоря о сохранении исторической памяти как живой традиции, следует иметь в виду, что именно экскурсанты, посещавшие музей, выступали в роли распространителей, а отчасти, как мы увидим в дальнейшем, и создателей монастырских легенд. Дело в том, что собственно монастырской субкультуры в Новодевичьем монастыре не существовало уже с середины 1925 года, когда из монастыря выселили монахинь (РМЭ II, 32) и помещения стали использовать в качестве жилья для советских служащих⁴. Выселение монахинь, появление на их месте новых жильцов, а затем выселение и этих жильцов вело к тому, что вокруг монастыря не могла сформироваться живая фольклорная традиция, передающаяся из уст в уста. Новое поколение жильцов осваивало монастырское пространство благодаря экскурсиям, а не рассказам старожилов. Очень характерными в этом отношении является убеждение паломников XXI века, что местом заточения Софьи была Напрудная башня, превратившаяся в центр ее культа. В популярных дореволюционных книгах называлось несколько возможных помещений, где могли ее содержать. Сейчас считается, что местом ее заточения были помещения стрелецких караулен при Напрудной башне⁵. Такая локализация связана, в частности, с тем,

³ Изучение путеводителей по этому музею, изданных в разные годы, показывает, что Софья и связанные с ней артефакты всегда занимали в экспозиции существенное место. В наиболее раннем путеводителе по музею, изданном в 1928 году, о политической борьбе конца XVII века говорится скупно и безоценочно. При этом путеводитель дает возможность представить себе состав экспонатов раздела «Софья и эпоха стрелецких бунтов». Здесь и «Знамя Софии», и принадлежавшие ей иконы, посуда и т.д. (Кропоткина 1928, 19, 21-22). В путеводителе 1952 года история Софьи описана достаточно подробно, причем, судя по тексту, в музейной экспозиции Софье было посвящено два больших стенда (Ретковская 1952, 16-18). В напечатанном на множительном аппарате кратком методическом описании экскурсии по монастырю для иностранцев имеется самостоятельный раздел «Царевна Софья и монастырь» (Ретковская 1959, 8-9). В методических рекомендациях гиду-переводчику, который будет водить иностранцев по Новодевичему монастырю, рекомендуется не вдаваться в подробности внутривнутриполитической борьбы, поскольку они «сложны для понимания иностранного посетителя» (Гаранина 1980, 6), однако достаточно подробно описаны реликвии, связанные с Софьей.

⁴ Уже перед выселением в монастыре проживали 242 служащих Гознака, 60 служащих других учреждений, художников и литераторов, 9 служащих музея и домоуправления и 145 монахинь (Баталов 2012, 106-107). Жилые помещения сохранялись в монастыре еще в 70-е годы (там же 115).

⁵ В советских путеводителях также указывалось, что именно они были местом заточения Софьи. (Ретковская 1952, 18-19; Ретковская 1964, 56). В издании 1952 года была даже помещена

что это единственное жилое помещение, из окон которого пленница могла видеть повешенных стрельцов (Баталов 2012, 311-313). Сама же Напрудная башня никогда не рассматривалась как место возможного пребывания Софьи. Однако народное сознание именно башню воспринимает как место ее заточения. Ни на стенах караулен, ни на крепостной стене, куда эти окна выходят, надписи не делаются.

Прежде чем перейти к обсуждению языковых особенностей и риторической структуры посланий Софье, следует еще раз подчеркнуть, что ни в дореволюционных, ни в послереволюционных источниках не встречается никаких свидетельств религиозного почитания царевны. В монастыре сохранялась память о ней лишь как о знаменитой узнице и благотворительнице, на средства которой здесь велось большое строительство.

Особенно показательным кажется отсутствие упоминаний о почитании Софьи у В. П. Гилярова-Платонова и Б. А. Садовского, которые прекрасно знали жизнь и легенды Новодевичьего монастыря и не могли бы не обратить внимания на столь экзотическое почитание, если бы оно имело место. Гиляров-Платонов хорошо знал жизнь монастыря благодаря брату, который был монастырским священником. Гиляров-Платонов был очень наблюдательным человеком. В его мемуарах подробно фиксируются особенности народных культов и суеверий. Поэтому трудно себе представить, что элементы почитания царевны Софьи могли ускользнуть от его внимания. Однако в его мемуарах Софья упоминается исключительно в связи с историей монастыря и связанными с ней артефактами. Например, упомянуты монастырские часы с боем, которые Петр поставил, «чтобы напоминать Софье о ее крамоле» (Гиляров-Платонов 2009, I, 165).

Другим знатоком и хранителем монастырских преданий был поэт Борис Садовской. Он оказался одним из тех людей, которые поселились в Новодевичьем монастыре после изгнания монахинь. Парализованный и прикованный к креслу, поэт прожил в монастыре вплоть до своей смерти. В стихах и дневниках Садовского тема Новодевичьего монастыря и кладбища представлена очень широко. При этом никаких упоминаний о культе Софьи в его текстах нам обнаружить не удалось. Таким образом, мы можем с большой долей уверенности сказать, что возникший в начале XXI века культ Софьи не опирался на какое-либо народное почитание. Его источником были популярные сюжеты о царевне Софье как об исторической личности, с которыми знакомилась все, кто посещал монастырь с экскурсионными целями.

Следует отметить, что Напрудная башня Новодевичьего монастыря – не единственное место, где в постсоветское время возник культ царевны

фотография, на которой четко видно, где по отношению к Напрудной башне находятся стрелецкие караульни.

Софьи. В разоренном старообрядческом Шарпанском скиту на реке Керженец (Нижегородская область) показывают «царицину могилу» – могилу «инокосхимницы Прасковьи», которую окружает 12 безымянных могил. В XXI веке появились рассказы о том, что под именем Прасковьи в Шарпане жила царевна Софья. В интернет-публикациях этот рассказ упоминается неоднократно. Попал он и в Википедию:

От скита остались два кладбища с почитаемыми староверами могилами. Среди них известно захоронение схимницы Прасковьи («царицына могила») в окружении 12 безымянных могил. Староверы считают эту Прасковью царевной Софьей, якобы бежавшей из Новодевичьего монастыря с 12 стрельцами (Шарпан).

Сама возможность почитания Софьи в старообрядческой среде кажется курьезом, поскольку с ее именем связаны печально знаменитые «12 статей царевны Софьи» (1685 г.). Это один из наиболее жестких антистарообрядческих законодательных актов в истории России. Очевидно, что до полного разорения скитов и исчезновения живой памяти об истории староверия подобная легенда возникнуть не могла. Ведь старообрядцы видели в Софье непримиримого врага старой веры⁶. Поэтому с большой долей вероятности можно утверждать, что легенда о бегстве Софьи к староверам возникла в постсоветское время, когда механизмы передачи информации от старшего поколения к младшему были разрушены и в общины пришли люди, получивший советское воспитание, знающие, что Софья была конкурентом Петра I, но не знающие о той жесткой антистарообрядческой политике, которую она проводила⁷.

2. Стилистические и риторические особенности посланий Софье

С опорой на приведенный выше исторический материал, показывающий, что культ Софьи появился в постсоветское время и не связан ни с какой более ранней традицией, можно перейти собственно к анализу текстов. Из того, что

⁶ А. С. Лавров, основываясь на материалах следствия над дворянином-старообрядцем И. С. Чубаровым, отмечает, что Чубаров видел в Софье непримиримую гонительницу, которая противопоставлялась благочестивой царице Наталье Кирилловне. «Так, – резюмирует исследователь, – придворный конфликт между группировкам Нарышкиных и Милославских становится у Чубарова поединком мачехи-старообрядки и падчерицы «никонианки»» (Лавров 2000, 317).

⁷ О Шарпанском ските в XIX веке имеется большая информация у Мельникова-Печерского, который писал о Шарпане и в «Очерках поповщины», и в художественных произведениях. Материалы Мельникова-Печерского, связанные с изъятием им из Старого Шарпана почитаемого староверами списка Казанской иконы Богоматери были опубликованы недавно (Селезнев/Пинаева 2015). Само собой разумеется, никаких сведений о почитании Софьи в этих материалах нет.

культ появился совсем недавно, следует, что структура и стилистика фиксируемых ныне текстов не может опираться на предшествующую традицию, поскольку такая традиция отсутствует. Авторы посланий видели в Софье святую, которая может помочь, и обращались к ней так, как, по их мнению, следует обращаться к святой. Но поскольку церковного почитания Софьи не было, а подавляющее большинство авторов надписей плохо представляют себе церковную традицию, пишущие воспроизводят скорее светские образцы, чем церковные. Предметом нашего анализа будет три серии фотографий надписей, сделанных нами 1.02.2010 г., 25.04.2014 и 24.11.2014 года⁸. Эпизодически мы будем привлекать и материалы других авторов.

Представление о тематике надписей, гендерном и возрастном составе их авторов можно получить, обратившись к статье Д. В. Громова и А. Б. Ипполитовой. Анализ текстов Напрудной башни показал явное преобладание среди авторов женщин (около 76 процентов от общего числа текстов). Что касается возраста авторов надписей, то здесь явно преобладала молодежь (около 60%), за ней следовали люди зрелого возраста (около 30%). Тематически послания распадались на следующие группы: просьбы, связанные со здоровьем (28%), любовные и матримониальные (42%), связанные с деторождением (11%), карьерно-материальные (30%) и, наконец, общие пожелания – о счастье, благополучии и т.д. (28%) (Громов 2011, 80-86). Эти наблюдения показывают, что мы имеем дело скорее с «молодежным» культом. На это указывает не только возраст авторов, но и явное преобладание просьб о любви и создании семьи.

При обращении к надписям бросается в глаза синкретический характер текстов⁹. Здесь формулы светского речевого этикета переплетаются с конструкциями, заимствованными из молитвенных формул. Ниже мы рассмотрим случаи подобного синкретизма.

Яркой особенностью надписей Напрудной башни является то, что многие обращения к Софье заканчиваются словом «спасибо». В тех случаях, когда народное почитание сосуществует с церковным, такие слова благодарности практически не используются. Если посмотреть, например, опубликованные В. Н. Топоровым подборки надписей, обращенных блаженной Ксении Петербургской, то мы увидим, что риторическая структура этих надписей сходна со структурой церковных молитв. В приведенных Топоровым текстах нет ни одного случая, когда молитва заканчивается словом «спасибо» (Топоров 1995, 373-376). Если же мы посмотрим тексты Напрудной башни, то увидим, что значительное количество просьб оканчивается словами благодарности:

⁸ Указание в скобках после цитаты одной из этих дат означает, что материал заимствован из моего фотоархива.

⁹ При этом с точки зрения орфографии эти надписи вполне соответствуют современной норме. Орфографическое противопоставление текстов, созданных представителями разных социальных групп, характерное для дореволюционной России (Ср. Плетнева 2012) отошло в прошлое.

- (1) Святая Софья! Помоги мне выйти замуж! Найти свою любовь. Спасибо. Раба Майя. (1.03.2010)
- (2) Св. София (sic!), пожалуйста, помоги нам обрести наших деток красивых, здоровеньких и умных. Спасибо. Сер и Ирина Н.Н. 27.06.09 (1.03.2010)
- (3) Святая Софья! Защити нас от мошенников и воров. Спасибо. Людмила (1.03.2010)
- (4) Св. Софья, помоги нам зачать и родить ребенка. Спасибо (25.04.2014)
- (5) Святая Софья, прошу тебя, помоги нам с Борей помириться! И построить хорошие, гармоничные отношения. Спасибо. Катя (25.04.2014)
- (6) Софья, помоги приблизиться к К.Е.Ф., хочу, чтоб он полюбил меня. Помоги найти достойного мужчину. Спасибо. А. (25.04.2014)
- (7) Здоровья нашему ребенку! Спасибо! (25.04.2014)
- (8) Помоги в бизнесе сыну Диме и мне. Спасибо. (24.11.2014)

Употребление в конце послания слова «спасибо» с очевидностью отсылает к жанру бытовых писем и записок, где использование в конце слов «спасибо» или же «заранее благодарю» вполне уместно. При этом иногда авторы стремятся воспроизводить формулы церковных молитв и прошений и тогда в конце обращения появляется слово «аминь».

- (9) Софьюшка помоги нам с Валерочкой создать свою счастливую семью. Аминь (25.04.2014)
- (10) Я тебя люблю, Сашенька. Хочу, чтобы мы были вместе. Детей от тебя хочу. Аминь! ¹⁰ (25.04.2014)

Правда, надписей, которые оканчиваются таким образом, немного. Имеется единичный контаминированный вариант, в котором есть и «спасибо» и «аминь»

- (11) Святая Софья! Помоги нам с Юлей быть вместе в счастье и согласии, дай нам сил и смирения, благополучия, любви и счастья! Прощу тебя! Избавь нас от прошлых ошибок и дай здоровья всем близким. Аминь Спасибо. 16.10.09. Юля, я тебя люблю! Тигран. (1.03.2010)

Авторы посланий часто вставляют в бытовые просьбы слова, которые играют роль своеобразных маркеров, показывающих, что текст имеет отношение к духовной сфере:

- (12) Св. Софья! Помоги мне пожал. стать в жизни материально и духовно независимой, чтобы мои дети Артем и Леонид стали счастливы и здоровы были бы. Марина (1.03.2010)

¹⁰ Перед словом «аминь» нарисовано сердечко.

- (13) Св. Софья помоги мне найти свой путь в жизни, дай мне пожалуйста крепкое здоровье (и моим близким), и успех в благих делах. Раба Наталья (1.03.2010)

Эти два послания объединяет то, что их авторы чувствуют, что написанное выходит за пределы церковного дискурса. Поэтому они стараются вставить в текст «церковные» слова. В первом случае к просьбе о материальной независимости добавляется просьба о независимости «духовной». По всей видимости, никаких конкретных смыслов за этим словом не стоит, и автор решает исключительно стилистические задачи. Во втором случае в привычную формулу «успехов в делах» добавляется славянизм «благих», а к подписи – слово «раба» (раба Наталья), то есть, мы имеем редуцированную форму от «раба Божия Наталья». Впрочем, в ряде случаев традиционные молитвенные формулы употребляются более или менее корректно:

- (14) Святая Софья! Помоги нам с мужем! *Даруй* нам крепких, здоровых, счастливых, красивых, умных детей! Помоги нам в зачатии. Помоги мне без проблем выносить и родить наших детей! Наталья! 08.11.2009. Спасибо
- (15) Направь меня *на путь истинный* (1.03.2010)
- (16) Святая всемилостивая Софья! [...] мне, моему мужу, моей маме крепкого [...] чного здоровья! *Даруй* нам прожить долгую, счастливую, здоровую жизнь! *Спаси и сохрани* нас, святая Софья! Спасибо тебе! 02.11.2009. Наталья (1.03.2010)
- (17) *Св. Софья моли бога о нас.* Иркутск (25.04.2014)
- (18) Софья помоги найти хорошую высокооплачиваемую работу. *Спаси и сохрани!!!* (24.11.2014)
- (19) Софушка дай нам вечной любви и здоровья, счастья. Здоровья родителям. *Христос Воскрес!* Маша и Руслан (25.04.2014)
- (20) Св. Софья! Помоги мне выбраться из этой финансовой трясины. *Спаси Христос.* Андрей

Обращают на себя внимание две последние надписи. Формулы «Христос воскрес!» и «Спаси Христос» заимствованы не из молитв, а, скорее, из писем духовных лиц. Авторы этих надписей не различают стилистических особенностей разных жанров церковной письменности и вставляют в молитвенное обращение прочитанную где-то формулу.

Достойным внимания кажется соотношение в надписях форм имени Софья/София. В подавляющем большинстве посланий используется форма «Софья». Однако форма «София» пусть нечасто, но встречается. Ниже приведены практически все имеющиеся в моей коллекции тексты с формой «София»:

- (21) Св. София! Помоги мне быть рядом с Наташей ... которую я люблю. Сделай так, чтобы она меня смогла полюбить (1.03.2010)

- (22) Св. София, пожалуйста, помоги нам обрести наших деток красивых, здоровеньких и умных. Спасибо. Сер и Ирина Н.Н. 27.06.09 (1.03.2010)
- (23) Св. София здоровья нашим матерям и хочу жениться на Яне Бурундуковой. Пусть все будут счастливы (25.04.2014)
- (24) Св. София помоги не сбиться со своего жизненного пути. Добиться своих целей, не упустить возможностей. Чтобы не болели родители и были здоровы близкие люди. Меньше было бед, проблем и препятствий. Любви, счастья, здоровья... (25.04.2014)
- (25) Св. София помоги мне, чтобы Инна стала моей женой и мать моих детей до нового года призналась мне в любви (25.04.2014)
- (26) Св. София! Пошли тете Свете мужа (24.11.2014)
- (27) С. София хочу быть со своей любимой Ириной!!! Всегда 04.11.14 (24.11.2014)
- (28) Св. София хочу машину! Спасибо. Учкин С. (1.03.2010)
- (29) Св. София хочу лишиться девственности! (1.03.2010)
- (30) Св. София хочу жить с Сашей Учкиным всю жизнь (1.03.2010)

В общем корпусе надписей форма «Софья» является абсолютно преобладающей, она бросается в глаза каждому, кто читает надписи. Значит выбор более редкого варианта «София» является сознательным выбором пишущего. Авторы посланий справедливо видят в форме «София» славянизированный, церковный вариант имени и выбирают именно его. Обращают на себя внимание три последних надписи, которые расположены рядом и написаны одним и тем же фломастером (при этом первый текст написан от лица Саши Учкина, третий – от лица девушки, которая хочет жить с ним всю жизнь, а второй может быть написан от лица любого из этих персонажей). Надпись о лишении девственности кажется издевательской, однако сопровождающие ее тексты вполне серьезны, что дает основания предположить, что все три надписи не имеют характера насмешки.

Пытаясь сконструировать правильную молитву, авторы посланий Софье далеко не всегда используют в качестве образца тексты церковных молитв. В сознании авторов надписей граница между молитвой и различными фольклорными жанрами (заговором и проч.) часто оказывается расплывчатой. Так нами была скопирована надпись 24 ноября 2014 г: «Я Ксения свет воистину Владимировна прошу: св. Софья верни мне мою любовь. Прошу! 11.10.2014». Формула «Ксения свет воистину» производит впечатление неуклюжей стилизации под фольклор. Если бы автора послания звали Фотинья (или Светлана), такой текст мог бы интерпретироваться как обыгрывание этимологии имени собственного (Φωτεινή – свет), однако греч. ξενία значит ‘чужой, чужеземный’ и ни коим образом не связано со словом «свет».

Ряд текстов начинаются с глаголов в повелительном наклонении или с глагола «хочу», что свойственно не молитве и даже не живой фольклорной традиции, а литературным стилизациям под фольклор вроде пушкинского «Хочу быть владычицей морской»:

- (31) Пусть пропадет желание курить (25.04.2014)
- (32) Хочу, чтобы близкие были счастливы (25.04.2014)
- (33) Хочу замуж. Верните пожалуйста любимого (25.04.2014)
- (34) Хочу стать феей! (24.11.2014)
- (35) Хочу мира и гармонии (24.11.2014)
- (36) Хочу сублимировать в учебу (25.04.2014)
- (37) Я хочу вернуться в Москву 27.03.15 (24.11.2014)

Следует также отметить явно пародийные тексты, в незначительном количестве присутствующие на стене:

- (38) Софья не причислена к лику святых еслично. Вот облом (24.11.2014)
- (39) Отвалите! С уважением Ваша Софья (24.11.2014)
- (40) Уже давала вам (1.03.2010)
- (41) Хочу себе бабу. Спасибо. Пуук (1.03.2010)

Судя по всему, с течением времени характер надписей претерпевает определенные изменения. Исследователи, анализирувавшие надписи Напрудной башни, скопированные ими в 2010 году, специально отмечают, что среди надписей нет прошений о каких-либо общественных проблемах (Громов 2011, 85). Однако в материале, скопированном нами в 2014 году, общественная проблематика присутствует. В надписях находят отражение военные действия на территории Украины, зимняя Олимпиада в Сочи и даже творчество группы «Тату»¹¹:

- (42) Не хачу (sic!) вайну (sic!) (25.04.2014)
- (43) Хочу мира на Украине (24.11.2014)
- (44) [Св. Соф]я, помоги нам [в] Олимпиаду (24.11.2014)
- (45) Хочу возвращения группы t.A.T.U (24.11.2014)
- (46) Хочу возвращения t.A.T.U ветер вас не догонят (24.11.2014)

3. Царевна Софья и Сонька золотая ручка

Послания царевне Софье было бы интересно сравнить с другим корпусом надписей, адресованных легенде преступного мира Софье Блювштейн, больше известной как Сонька золотая ручка. На московском Ваганьковском кладбище имеется безымянная могила с памятником, где, как гласит легенда, она похоронена (в реальности Софья Блювштейн скончалась и была похоронена

¹¹ По всей вероятности, упоминание группы «Тату», фактически распавшейся еще в 2009 году, связано с тем, что она выступила с песней «Нас не догонят» на открытии Олимпиады в Сочи.

на Сахалине). Эта могила является местом паломничества людей, связанных с преступным миром. На могиле оставляют записки, а на статуе делают надписи (см. Мороз 2013, 89).

Сравнение текстов, посвященных двум Софьям, интересно тем, что в обоих случаях мы имеем дело с поздними культурами, появившимися лишь в XXI веке. При этом в сознании почитателей царевна Софья связана с церковной культурой, а Сонька Золотая Ручка – с романтикой преступного мира. Эти ассоциации влияют на то, какие тексты авторы надписей принимают за образец. Если тексты, обращенные к царевне Софье, в какой-то степени ориентированы на молитвенную практику, то послания Соньке – это чисто бытовые тексты с небольшой примесью блатного языка.

Правда, следует оговорить, что надписей, посвященных Соньке Золотой Ручке на порядок меньше, чем надписей, посвященных царевне Софье. Это связано с тем, что надписи делаются на самой скульптуре, а места там достаточно мало. Приведем тексты, скопированные нами на Ваганьковском кладбище 03.07.2019 г.¹²

- (47) Сонька, дай алиби!
- (48) Помоги найти фартовую работу
- (49) Соня, помоги с работой!
- (50) Помоги выбраться из долгов
- (51) Чтобы дела шли благополучно
- (52) Сонечка, дай удачи!
- (53) Храни ангел всех!!!
- (54) Соня, родная, помоги!
- (55) Спасибо. Пусть все так и будет
- (56) Сонька! Помоги пожалуйста с деньгами! С работой по душе. Помоги купить квартиру. Избавиться от кредитов. Спасибо!
- (57) Я рисую свою жизнь на стене / Обожженный осенней стужей / Все стихийно живут во мне / Только я никому не нужен

Отличие надписей Ваганьковского кладбища от надписей Напрудной башни бросается в глаза. Здесь мы не видим никаких попыток славянизации текстов, никаких слов-маркеров, соотносящих эти послания с церковным дискурсом. Ни разу не встречаются варианты имени «София/Софья», а лишь фамильярно-домашний вариант «Сонька/Соня/Сонечка»¹³. Правда, дискурсивные

¹² Всего нами было обнаружено 12 надписей, однако одну из них прочитать не удалось.

¹³ Среди обращений к царевне Софье есть один текст, где она названа Софьюшкой: «Св. Софьюшка! Помоги моему мужу бросить курить траву и пить спиртное навсегда!!! И нам родить здорового, сильного, умного и успешного сына! А также помоги нам приобрести свою квартиру!» (25.04.2014).

маркеры здесь тоже присутствуют, но они соотносят послания с уголовной культурой, например, просьба о фартовой работе.

Сравнение текстов, обращенных к двум Софьям, показывает, что при создании текстов-просьб, связанных с вновь возникающими культами, появляется необходимость выбора прецедентных текстов, на которые будут ориентированы подобные обращения. При этом авторы надписей, обращенных к царевне Софье Алексеевне, считают, что они обращаются к православной святой и пытаются, в меру своих представлений, соотнести свои тексты с церковным дискурсом, а авторы просьб к Соньке Золотой Ручке не пытаются ориентироваться на церковные тексты.

Библиография

- АНТУШЕВ, Н. (1885), Историческое описание Московского Новодевичьего монастыря. Москва. [Antushev, N. (1885), Istoricheskoye opisaniye Moskovskogo Novodevich'yego monastyrya. Moskva.]
- БАТАЛОВ, А. Л./БЕЛЯЕВ, Л. А. (2012), Московский Новодевичий монастырь. К 500-летию основания. Антология. Москва. [Batalov, A. L./Belyayev, L. A. (2012), Moskovskiy Novodevichiy monastyr'. K 500-letiyu osnovaniya. Antologiya. Moskva.]
- ГАРАНИНА, В. А. (1980), Музей «Новодевичий монастырь» Филиал Государственного ордена В. И. Ленина Исторического музея. Методические рекомендации. В помощь гиду-переводчику. Москва. [Garanina, V. A. (1980), Muzey «Novodevichiy monastyr'» Filial Gosudarstvennogo Ordena V. I. Lenina Istoricheskogo muzeya. Metodicheskiye rekomendatsii. V pomoshch' gidu-perevodchiku. Moskva.]
- ГИЛЯРОВ, Ф. А. (1888), Московская старина. Новодевичий монастырь. Москва. [Gilyarov, F. A. (1888), Moskovskaya starina. Novodevichiy monastyr'. Moskva.]
- ГИЛЯРОВ-ПЛАТОНОВ, Н. П. (2009), Из пережитого. Автобиографические воспоминания. Т. 1-2. Санкт-Петербург. [Gilyarov-Platonov, N. P. (2009), Iz perezhitogo. Avtobiograficheskiye vospominaniya. T. 1-2. Sankt-Peterburg.]
- ГЛАЗУНОВ, И. С. (2013), Собрание Ильи Глазунова Москва. [Glazunov, I. S. (2013), Sobraniye I'i Glazunova. Moskva.]
- ГРОМОВ, Д. В./ИППОЛИТОВА, А. Б. (2011), Карта человеческих желаний, или записки у стен московского монастыря. В: Традиционная культура. 3, 76-87. [Gromov, D. V./Ippolitova, A. B. (2011), Karta chelovecheskikh zhelaniy, ili zapiski u sten moskovskogo monastyrya. In: Traditsionnaya kul'tura. 3, 76-87.]
- КИСТЕР, К. В. (1905), Краткое описание московского Новодевичьего монастыря. Москва. [Kister, K. V. (1905), Kratkoeye opisaniye moskovskogo Novodevich'yego monastyrya. Moskva.]
- КРАВЕЦКИЙ, А. Г. (2018), Изобретая церковную традицию: некоторые особенности церковной практики в XX веке. В: Fontes Slavicae Orthodoxae. 2, 35-51. [Kravetskiy, A. G. (2018), Izobretaya tserkovnuyu traditsiyu: nekotoryye osobennosti tserkovnoy praktiki XX veke. In: Fontes Slavicae Orthodoxae. 2, 35-51.]
- КРОПОТКИНА, Е. С. (1928), Историко-художественный и бытовой музей «Бывший Новодевичий монастырь» Путеводитель. Москва. [Kropotkina, E. S. (1928), Istoriko-khudozhestvennyy i bytovoy muzey «Byvshiy Novodevichiy monastyr'». Putevoditel'. Moskva.]
- ЛАВРОВ, А. С. (2000), Колдовство и религия в России: 1700-1740. Москва. [Lavrov, A. S. (2000), Koldovstvo i religiya v Rossii: 1700-1740. Moskva.]

- ЛЮБЕЦКОЙ, С. М. (1846), Живописные виды московских монастырей с историческим и современным описанием всего замечательного. Москва. [Lyubetskoy, S. M. (1846), Zhivopisnyye vidy moskovskikh monastyrey s istoricheskim i sovremennym opisaniyem vsego zamechatel'nogo. Moskva.]
- МОРОЗ, А. Б. (2013), Сакральный адресат – профанный адресант. Записки святым как средство исполнения желаний. В: Традиционная культура. 3, 83-89. [Moroz, A. B. (2013), Sakral'nyy adresat – profannyy adresant. Zapiski svyatym kak sredstvo ispolneniya zhelaniy. In: Traditsionnaya kul'tura. 3, 83-89.]
- ПЛЕТНЕВА, А. А. (2012), Народная орфография первой половины XIX века. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 441-448. [Pletneva, A. A. (2012), Narodnaya orfografiya pervoy poloviny XIX veka (2012). In: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 441-448.]
- РЕТКОВСКАЯ, Л. С. (1952), Путеводитель по музею «Новодевичий монастырь». Москва. [Retkovskaya, L. S. (1952), Putevoditel' po muzeyu «Novodevichiy monastyr'». Moskva.]
- РЕТКОВСКАЯ, Л. С. (1959), Краткое методическое описание экскурсии по музею «Новодевичий монастырь» (редакция декабря 1956). Москва. [Retkovskaya, L. S. (1959) Kratkoye metodicheskoye opisaniye ekskursii po smuzeyu «Novodevichiy monastyr's» (redaktsiya dekabrya 1956). Moskva.]
- РЕТКОВСКАЯ, Л. С. (1964), Новодевичий монастырь. Москва. [Retkovskaya, L. S. (1964), Novodevichiy monastyr'. Moskva.]
- РМЭ I-II (2001), Российская музейная энциклопедия. Т. 1-2. Москва. [Rossiyskaya muzeynaya entsiklopediya. T. 1-2. Moskva.]
- СЕЛЕЗНЕВ, Ф. А./ПИНАЕВА, Т. Ю. (2015), Мельников в Шарпанском скиту (1848 год): документы ЦАНО. В: Нижегородский краевед. 1, 98-110. [Seleznev, F. A./Pinayeva, T. Yu. (2015), Mel'nikov v Sharpanskom skitu (1848 god): Dokumenty TSANO. In: Nizhegorodskiy kraeved. 1, 98-110.]
- СНЕГИРЕВ, И. М./ТОКМАКОВ, И. Ф. (1885), Историческое описание Московского Новодевичьего монастыря. Москва. [Snegirev, I. M./Tokmakov, I. F. (1885), Istoricheskoye opisaniye Moskovskogo Novodevich'yego monastyrua. Moskva.]
- ТАТИШЧЕВ, В. Н. (1979), Избранные произведения. Ленинград. [Tatishchev, V. N. (1979), Izbrannyye proizvedeniya. Leningrad.]
- ТОПОРОВ, В. Н. (1995), Миф. Ритуал. Символ. Образ. Москва. [Toporov, V. N. (1995), Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Moskva.]
- ШАРПАН (2019), Шарпан (скит). В: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ШАРПАН\(скит\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/ШАРПАН(скит)) [доступ: 3 VII 2019].

EKONOMIKA

ZBIGNIEW KLIMIUK

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

EKONOMISTA ZE LWOWA. DOROBEK NAUKOWY, POGLĄDY ORAZ DZIAŁALNOŚĆ PUBLICZNA STANISŁAWA GŁĄBIŃSKIEGO

Economist from Lviv. Scientific achievements, views and public activity of Stanisław Głębiński

SŁOWA KLUCZOWE: Stanisław Głębiński, szkoła historyczna, Narodowa Demokracja, ekonomia społeczna, historia myśli ekonomicznej, ekonomia narodowa, polityka gospodarcza narodowa, okres międzywojenny, system skarbowy, handel międzynarodowy

KEYWORDS: Stanisław Głębiński, history school, National Democracy, social economy, history of economic thought, national economy, national economic policy, interwar period, tax system, international trade

ABSTRACT: The article contains an analysis of the scientific achievements and views of the economist Stanisław Głębiński, associated with Lviv. Polish economic thought in the interwar period developed in two opposite directions: theoretical and historical. The first of them dominated in the Krakow, Poznań and Warsaw centers, while the second was represented by economists associated with the Lviv and Warsaw centers. Głębiński was the leading representative of the historical course at the University of Lviv. His economic views as well as political, social and economic activities deserve attention. Głębiński's socio-economic concepts were a reflection of his political views. His most important works from the period of the Second Polish Republic, i.e. two volumes of National Economics (Theory of National Economics – 1927 and National Economic Policy – 1928) and History of Economics – 1939 (volumes 1 and 2) are the best proof of this. Głębiński has always tried to look at the essence of economic phenomena from the national point of view. Throughout his scientific activity he also proclaimed the creation of a new school in the science of economics – a national school whose theoretical basis would be the nation and the national idea. He left the individualism of the liberal school and examined the economic reality through the prism of national interest. He claimed that an abstract analysis of a personal interest that omits the national interest is only a hypothesis that does not explain the economic reality. Therefore, he proposed to supplement abstract research with research on the whole socio-economic reality: historical analyzes and comparison of the personal interest of economic entities with the general interest.

1. Wstęp

Polska myśl ekonomiczna w okresie dwudziestolecia międzywojennego rozwijała się w dwóch przeciwstawnych kierunkach: teoretycznym i historycznym. Pierwszy z nich dominował w ośrodkach krakowskim, poznańskim i warszawskim (Rybarski, 1922), natomiast drugi reprezentowali ekonomiści związani z ośrodkami lwowskim i warszawskim. Czołowym przedstawicielem kierunku historycznego na Uniwersytecie Lwowskim był Stanisław Głębiński. Na uwagę zasługują zarówno jego poglądy ekonomiczne, jak i działalność polityczna, społeczna i gospodarcza. Koncepcje społeczno-ekonomiczne Głębińskiego odzwierciedlały jego poglądy polityczne. Najważniejsze jego dzieła z okresu II Rzeczypospolitej, tj. „Ekonomika narodowa: teoria ekonomiki narodowej”, t. 1-2 (1927) i „Narodowa polityka ekonomiczna” (1928) oraz „Historia ekonomiki”, t. 1-2 (1939), są tego najlepszym dowodem. Głębiński zawsze starał się patrzeć na istotę zjawisk gospodarczych z narodowego punktu widzenia. Przez cały okres swojej działalności naukowej głosił również postulat utworzenia nowej szkoły w nauce ekonomii – szkoły narodowej, której podstawą teoretyczną byłyby naród i idea narodowa. Odszedł więc od indywidualizmu szkoły liberalnej i badał rzeczywistość gospodarczą przez pryzmat interesu narodowego (Zweig 1944). Twierdził, że abstrakcyjna analiza interesu osobistego pomijająca interes narodowy to wyłącznie hipoteza, która nie wyjaśnia rzeczywistości gospodarczej. Dlatego proponował uzupełnianie badań abstrakcyjnych badaniami całej rzeczywistości społeczno-gospodarczej: analizami historycznymi oraz porównaniem interesu osobistego podmiotów ekonomicznych z interesem ogólnym (Gryziewicz 1951).

2. Nota biograficzna

Stanisław Głębiński urodził się 25 lutego 1862 r. w małym miasteczku Skole (w okresie II Rzeczypospolitej miasto było siedzibą zlikwidowanego później powiatu skolskiego przyłączonego następnie do powiatu stryjskiego w obrębie województwa stanisławowskiego). Dzieciństwo spędził w galicyjskich miasteczkach – Brzozowie, Samborze i Czortkowie. W Samborze ukończył gimnazjum, a we Lwowie zamieszkał w 1880 r., kiedy rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Lwowskiego (Głębiński 2001, 15). Ukończył je w 1887 r. obroną pracy doktorskiej. Kolejny rok spędził w Samborze, gdzie odbywał obowiązkową praktykę aplikancką w adwokaturze. W 1888 r. powrócił do Lwowa i zaczął prowadzić wykłady z ekonomii. W 1892 r. został profesorem nadzwyczajnym ekonomii na Uniwersytecie Lwowskim, a w 1895 r. profesorem zwyczajnym. Pod koniec tej dekady rozpoczął zarówno

działalność polityczną jako redaktor naczelny „Gazety Narodowej”, jak i pisarską jako autor pracy zatytułowanej „O systemie fizjokratów w ekonomii społecznej”.

Wkrótce rozwinął także swoją karierę polityczną. W 1902 r. zasiadał w parlamencie wiedeńskim. W 1905 r. współtworzył Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe w zaborze austriackim i został jego pierwszym prezesem. Dwa lata później został prezesem Koła Polskiego w parlamencie Austrii i pozostawał na tym stanowisku aż do 1911 r. W tym samym roku na wyraźne życzenie cesarza Franciszka Józefa, o czym pisze we „Wspomnieniach politycznych”, wszedł w skład rządu monarchii jako minister kolei. Pełnił ten urząd do czerwca 1911 r., kiedy złożył dymisję z uzasadnieniem, iż nie odpowiada jego aspiracjom kontynuowanie kariery urzędniczo-biurokratycznej (ibidem, 35).

2 października 1918 r. Głębiński w imieniu klubów polskich wystąpił w parlamencie austro-węgierskim z rezolucją w sprawie niepodległości Polski, a 16 października postawił wniosek o likwidację monarchii austro-węgierskiej. Później wyjechał do Warszawy, gdzie wziął udział w tworzeniu gabinetu Józefa Świeżyńskiego, w którym 24 października objął tekę ministra spraw zagranicznych. W styczniu 1919 r. został wybrany na posła do Sejmu Ustawodawczego, a w maju 1923 r. objął w rządzie Witosa tekę ministra oświaty i wicepremiera. Z tego stanowiska ustąpił 14 listopada. W połowie 1928 r. otrzymał z ramienia Stronnictwa Narodowego mandat senatora i piastował go przez dwie kadencje do 1935 r.

W latach 1935-1939 Głębiński przebywał we Lwowie, gdzie zajmował się głównie sprawami rodzinnymi i pisaniami. W tym okresie powstały „Wspomnienia polityczne”, artykuły, rozpoczęła się również praca nad podręcznikiem ekonomii politycznej, której głównym celem było wyjaśnienie powiązania problemów gospodarczych i politycznych Europy po I wojnie światowej.

11 września 1939 r. Głębiński wyjechał ze Lwowa wraz z współpracownikiem – J. Bogdanowiczem. Mieli zamiar dotrzeć najpierw do Rumunii, a następnie do Paryża, aby wziąć udział w formowaniu nowego rządu. Niestety, pierwszy etap podróży zakończył się szybko i dość nieoczekiwanie. Kilkadziesiąt kilometrów za Lwowem doszło do kolizji samochodowej, w której Głębiński został dotkliwie potłuczony i nie władał lewą ręką. Mimo awarii samochodu ruszyli dalej do Tarnopola, gdzie zamierzali się zatrzymać. Jednak na prośbę Bogdanowicza zajechali do majątku jego matki położonego za Tarnopolem. Tutaj Głębiński kurował się przez kilka dni. Najprawdopodobniej 17 września obaj wyruszyli w dalszą drogę, dotarła też do nich informacja o wkroczeniu do Polski wojsk sowieckich. Jeszcze tego samego dnia zostali zatrzymani przez sowiecki patrol, zrewidowani i puszczeni dalej. W Jabłonicach nieopodal granicy przenocowali w żeńskim klasztorze, gdzie dowiedzieli się o wyjeździe (ucieczce) z Polski prezydenta, marszałka i części rządu. Głębiński zareagował na tę wiadomość jednoznacznie – odmówił wyjazdu z Polski.

W Jabłonicach Głębiński przebywał do 30 września, następnego dnia powrócił do Lwowa i zamieszkał we własnym domu, gdzie odzyskiwał siły. W tym czasie

pisał suplement do „Wspomnień politycznych”, w którym krytycznie ocenił 13 lat rządów Piłsudskiego i obozu piłsudczyków. W połowie listopada podjął drugą próbę przekroczenia granicy z Rumunią, głównie w celu odszukania syna, niestety jednak zatrzymała go i aresztowała sowiecka milicja. Został przewieziony do Lwowa, gdzie oskarżono go o współpracę z podziemną organizacją. Początkowo był trzymany w siedzibie NKWD. Miał wówczas 78 lat, został zamknięty w celi z dwoma bandytami, którzy znęcali się nad nim, maltretowali go i zabierali mu prowiant. W tym samym czasie odbywały się przesłuchania, z których jednoznacznie wynikało, że przesłuchującemu chodziło o uzyskanie oświadczenia od Głębińskiego, iż prowadził on działalność kontrrewolucyjną wymierzoną przeciwko Związkowi Sowieckiemu i z myślą o jej kontynuowaniu chciał wyjechać za granicę. Na początku 1940 r. przewieziono go do więzienia przy ul. Zamarstynowskiej, z początkiem lutego do Moskwy, gdzie przebywał na Łubiance. 25 kwietnia 1941 r. Głębiński znajdował się już w więzieniu butyńskim, gdzie lekarz stwierdził u niego: „stwardnienie mięśnia sercowego, rozedmę płuc i nadciśnienie. Przed kilkoma dniami stan przedudarowy. W chwili obecnej nie może się poruszać, ale przesłuchiwać można”. 27 czerwca 1941 r. wydano wyrok pozbawienia wolności na okres 8 lat, poczynając od 17 września 1939 r. W połowie lipca, mimo złego stanu zdrowia, Głębiński został wysłany „na transport”, a około 10 sierpnia znalazł się w więzieniu etapowym NKWD w Charkowie. Tam 14 sierpnia 1941 r. w wyniku gwałtownego pogorszenia stanu zdrowia zmarł. W zachowanym akcie zgonu można zapoznać się z postawioną diagnozą: uwiad starczy, zapalenie jelita cienkiego i okrężnicy. Śmierć nastąpiła z objawami ustania akcji serca. Do dzisiaj nie jest znane miejsce pochówku Głębińskiego, jego symboliczny grób znajduje się na warszawskich Powązkach (ibidem, 104-136).

3. Przedstawiciel szkoły historycznej

Jako przedstawiciel szkoły historycznej Głębiński poddał krytyce ekonomię teoretyczną opartą na abstrakcyjnych założeniach. Krytykował postulat stworzenia tzw. ekonomii czystej, popularyzowanej przez przedstawicieli szkoły matematycznej. Jego zdaniem ekonomia teoretyczna zbyt wąsko ujmowała zagadnienia związane z działalnością gospodarczą człowieka, dlatego też za bardziej inspirującą uznał metodę badawczą szkoły historycznej. Szkoła historyczna powstała w Niemczech na bazie szkoły narodowej, której głównymi przedstawicielami byli A. H. Mueller i F. List.

Podobnie jak zwolennicy niemieckiej młodszej szkoły historycznej wyszedł w swoich rozważaniach od krytyki podstawowych założeń przyjętych przez przedstawicieli szkoły klasycznej (Kalecki, 1936). Krytykował nieograniczoną wolność

gospodarczą, jak również założenie *homo oeconomicus*. Podstawową kategorią w jego rozważaniach był naród, a nie jednostka gospodarująca. Ideę narodową wcześniej rozwijali w polskiej literaturze ekonomicznej F. Skarbek i J. Supiński. Głębiński kształtował swoje poglądy ekonomiczne na bazie wykorzystania dorobku wymienionych ekonomistów. Główną osią jego rozważań była idea narodu jako dziejowo ukształtowanej jedności, stanowiącej podstawę instytucji państwa. Naród cechuje jedność fizyczna i ideowa, „ma on byt ciągły, nieprzerwany i nieśmiertelny, związany materialnie i moralnie z całą przeszłością dziejową i nieznaną przyszłością, obejmujący przeszłe i przyszłe pokolenia, myślący o utrwaleniu bytu narodowego w jak najdalszą przyszłość” (Głębiński 1937, 406). Zastępując koncepcję klasyków człowieka ekonomicznego ideą interesu narodowego, analizował relację naród-jednostka. Podobnie jak inni przedstawiciele szkoły historycznej twierdził, iż zasadniczym motywem działania jednostki jest dostarczenie dobra mającego wartość społeczną. Klasycy uważali natomiast, iż egoistyczne pobudki motywujące jednostkę do działania stanowią źródło korzyści jednostkowej i dobrobytu całego społeczeństwa. Klasycy uważali też, iż harmonię społeczną zapewniało działanie niewidzialnej ręki wolnego rynku. W przypadku szkoły historycznej harmonia wynikała z wielu innych czynników, które miały charakter społeczny, kulturowy, a nawet religijny (Giza 2004, 3-4).

4. Prace Stanisława Głębińskiego

Zainteresowania badawcze Głębińskiego skupiały się wokół następujących zagadnień: teoria ekonomii, skarbowość, polityka pieniężna i fiskalna, historia myśli ekonomicznej. Jego zasadnicze prace akcentujące narodowy punkt widzenia na istotę zjawisk gospodarczych pochodzą z okresu II Rzeczypospolitej. Jako przedstawiciel historycyzmu krytykował analizę opartą na abstrakcyjnych założeniach i metodę dedukcji stosowaną przez klasyków ekonomii. Do najważniejszych prac w dorobku Głębińskiego należą:

- „Ekonomika społeczna” (1905)
- „Wykład ekonomiki społecznej wraz z zarysem polityki ekonomicznej i historią ekonomiki” (Lwów 1913)
- „Nauka skarbowości” (Lwów 1914)
- „Ekonomika narodowa” (Lwów 1927-1928)
- „Historia ekonomiki” (Lwów 1939)

Ponadto ważne miejsce zajmują jego mowy wygłoszone na forum parlamentarnym poświęcone problemom politycznym.

4.1. „System fizjokratów w ekonomice społecznej”

Pierwszą rozprawą ekonomiczną Głębińskiego, na podstawie której uzyskał docenturę, był „System fizjokratów w ekonomice społecznej” wydany w 1888 r. W rozprawie tej wykazał na podstawie źródeł, że mylna była powszechna opinia o tym, iż nauka fizjokratów o interesie osobistym pokrywała się z pojęciem egoizmu przyjętym przez A. Smitha i jego następców. Fizjokraci bowiem pojęcie interesu osobistego ściśle połączyli z ideą sprawiedliwości i tylko w tym znaczeniu uważali tę pobudkę za naturalną i korzystną, egoizm zaś nieuszlachetniony tą ideą traktowali jako szkodliwy (Głębiński 1888, 11-19). Tak samo istotną różnicę wykazał pomiędzy systemem fizjokratów, jako systemem gospodarstwa narodowego, a kosmopolityzmem szkoły klasycznej (Głębiński 1939, 270).

4.2. Rozprawy o sprawie walutowej i reformy waluty w Austrii

W 1890 r. z powodu ożywionej wymiany zdań w sprawie walutowej i reformy waluty w Austrii autor poświęcił dwie rozprawy tym kwestiom: jedną wydrukowaną w „Ekonomiście Polskim”, drugą natomiast w „Przeglądzie Prawa i Administracji” (Głębiński 1890, 1-23). W rozprawach tych wykazał niemożliwość przejścia do waluty podwójnej, jakiej domagali się polscy ekonomiści, ponieważ taka waluta mogłaby utrzymać się tylko w przypadku układu międzynarodowego państw europejskich i amerykańskich. Autor wykazał również niebezpieczeństwo dla rolników i warstw zadłużonych w razie przyjęcia zbyt wysokiego stosunku wartości między walutą srebrną w Austrii a złotem na podstawie cen produktów na rynkach austriackich. Ceny bowiem na rynkach detalicznych podlegały tendencji pewnej stałości nazwanej przez autora „prawem bezwładności i ciężkości”. Nie były zatem dostateczną miarą wartości waluty przy jej przejściu do waluty złotej (Malinowski 1932).

4.3. „Wykład ekonomiki społecznej wraz z zarysem polityki ekonomicznej i historią ekonomiki”

Było to pewnego rodzaju kompendium wiedzy ekonomicznej, składające się z trzech zasadniczych części: a) „Organizm gospodarstwa społecznego” – autor skupia się tu na podstawowych kategoriach ekonomicznych oraz naturalnych, prawnych i społecznych warunkach gospodarowania; b) „Zarys polityki ekonomicznej”; c) „Historia ekonomiki społecznej”.

4.4. „Teoria ekonomiki narodowej”

Jak pisze sam autor, nazwał system ekonomiki systemem narodowym, ponieważ po obaleniu zaborów naród polski we własnym państwie powinien znaleźć ideowego wychowawcę w życiu społeczno-gospodarczym. Głębińskiemu nie przyświecała wcale myśl o gospodarce „planowej” i etatystycznej, ale idea takiego wychowania narodowego, aby działalność ekonomiczna jednostek, związków gospodarczych i organów publicznych obok interesu gospodarczego własnego przejęta była także poszanowaniem interesu ogólnego, ideą sprawiedliwości społecznej i narodowej. Ekonomika narodowa nie jest więc nauką o „objawieniu się zasady gospodarczej” ani nauką „o ludzkim współżyciu gospodarczym”, lecz „nauką o narodowym ustroju gospodarczym, o współzależnościach, związkach przyczynowych i prawach, jakie się przejawiają w życiu gospodarczym”.

Głębiński wyraźnie podkreślał, że „przedmiotem ekonomiki narodowej jest gospodarstwo narodu, żyjącego w granicach państwa”. Zaznaczał przy tym, że przez pojęcie narodu w nauce ekonomii rozumie się całe społeczeństwo żyjące i gospodarujące w granicach państwa, bez względu na etniczne pochodzenie członków społeczeństwa. Z tych też powodów na oznaczenie gospodarstwa narodowego używał zamiennie nazwy gospodarstwo społeczne (Głębiński 1927, 1).

W jego ujęciu gospodarstwo narodowe nie jest mechaniczną sumą gospodarstw indywidualnych, lecz całością wyższego rzędu obejmującą ogół wszystkich gospodarstw w kraju powiązanych więziami wzajemnej zależności o charakterze materialnym i duchowym. Główną formą więzi łączącą poszczególne gospodarstwa w całość wyższego rzędu był społeczny podział pracy (Górecki, 1935). Źródłem więzi społecznej jest też państwo prowadzące określoną działalność. Stwarza ono i gwarantuje podstawy prawne życia społecznego – wolność, własność oraz prawo spadkowe. Więzy łączące gospodarstwa indywidualne wypływają także z jednokowych zwyczajów, zwykle też z jednakowej kultury, pochodzenia, religii, dążeń i ideałów narodowych. W pojęciu Głębińskiego istnieje ścisły związek między rozważeniami teoretycznymi w zakresie nauki ekonomii, czyli teorią „ekonomiki narodowej”, a zasadami polityki ekonomicznej i społecznej, co nie wyklucza odrębnego ich traktowania.

Głębiński wymienia cztery czynniki produkcji: 1) przedsiębiorczość i wiedzę; 2) pracę; 3) ziemię (przyrodę); 4) kapitał. Mocno akcentuje fakt, że przedsiębiorca służy produkcji przede wszystkim swoją inicjatywą, zdolnościami organizacyjnymi i znajomością koniunktury rynkowej niezależnie od tego, czy dysponuje własnym kapitałem, czy też korzysta z kredytu. Z tych powodów przedsiębiorca to uosobienie odrębnego czynnika produkcji, jakim są przedsiębiorczość i wiedza. Czynnikiem ten nie może być utożsamiany ani z pracą, ani też z kapitałem (Głębiński 1927, 154). Wszelkie zjawiska gospodarcze mają charakter społeczny.

4.5. „Narodowa polityka ekonomiczna”

Jak twierdził Głębiński, narodowa polityka ekonomiczna jako nauka dąży do wskazania środków i warunków osiągnięcia wszechstronnego rozwoju gospodarstwa narodowego. Podmiotem polityki gospodarczej jest obok państwa i organów samorządowych cały naród jako podmiot gospodarstwa narodowego. Autor podkreślał, że w czasach współczesnych każda jednostka kupująca wyłącznie wyroby pracy rodzimej, lokująca swe kapitały w krajowych instytucjach bankowych lub papierach wartościowych, uprawia na równi z państwem politykę gospodarczej niezależności narodowej oraz popiera narodową politykę kredytową (Tomaszewski 1961, 30-45). Każdy wytwórca, tj. rolnik, rzemieślnik inwestujący swoje oszczędności w modernizację gospodarstwa, jest aktywnym podmiotem narodowej polityki produkcyjnej, tak jak każdy przedsiębiorca przeznaczający swoje zyski na budowę zdrowych mieszkań dla robotników, zakładanie ambulatoriów i szkół, współdziała w tworzeniu narodowej polityki społecznej. Błędne jest więc przekonanie, że wyłącznie państwo było powołane do prowadzenia polityki ekonomicznej danego państwa (Głębiński 1928, 2-3). Podkreślał, iż celem polityki ekonomicznej narodu nie może być ani osiągnięcie z góry określonego pułapu rozwoju gospodarczego, a następnie przejście w stan zastoju, ani też skracanie czasu pracy do minimum. Akcentował fakt, iż wachlarz potrzeb ludzkich nigdy nie jest zakreślony. Potrzeby fizyczne człowieka mogą być ograniczone, jednak potrzeby i cele duchowe narodu oraz ludzkości są nieskończone, a ich zaspokojenie wymagać będzie coraz to nowych wysiłków. Człowieka jako jednostkę może zadowolić osiągnięty stan „pomyślności gospodarczej”, statystyczne ujęcie optimum dobrobytu nie jest jednak możliwe do akceptacji przez jednostkę zarówno jako członka narodu wyznaczającego sobie ambitne cele, jak i członka całej ludzkości (ibidem, 3-4).

Za samoistny cel narodowej polityki ekonomicznej nie można również uznać dążenia do nieuzasadnionej minimalizacji czasu pracy. „Umiarkowana praca bowiem jest potrzebą człowieka, wyprowadza go ze stanu dzikości i barbarzyństwa, robi zeń człowieka cywilizowanego” (ibidem, 154). Za naczelne zadania narodowej polityki autor uważał:

- osiągnięcie rozwoju wszystkich wytwórczych sił narodu pod względem gospodarczym, społecznym i technicznym;
- dążenie do samodzielności gospodarczej, czyli do tzw. samowystarczalności w stosunku do innych narodów;
- rozwój samodzielności gospodarczej w ramach narodu;
- oparcie ustroju gospodarczego na solidarności warstw społecznych;
- uregulowanie emigracji i kolonizacji poza obszarem państwa (ibidem, 14).

Postulaty te odzwierciedlały potrzeby Polski jako kraju względnie zacofanego i dotkliwie odczuwającego skutki przeludnienia, zwłaszcza wśród ludności chłopskiej. Jednocześnie były one wyrazem programu gospodarczego Stronnictwa

Narodowo-Demokratycznego, którego Głębiński był wybitnym reprezentantem (Głębiński 1902). W jego pojęciu realizację pierwszoplanowego celu narodowej polityki ekonomicznej zapewnia osiągnięcie odpowiednio wysokiego odsetka ludzi zatrudnionych i właściwa organizacja pracy. W rolnictwie dzięki podziałowi pracy na zadania trudniejsze i lżejsze czynności produkcyjne wykonują nie tylko ludzie dorośli, lecz także niepełnoletni członkowie rodziny. Zwiększa to odsetek aktywizacji zawodowej do poziomu 60% wśród ludności utrzymującej się z rolnictwa. W innych grupach trudniących się przemysłem, handlem oraz w wolnych zawodach aktywna zawodowo jest 1/3 część populacji, pozostała część pozostaje na utrzymaniu zatrudnionych.

Państwo jako organ władzy nie jest w stanie samodzielnie zapewnić „wszechstronnego rozwoju gospodarstwa narodowego”. Może ono dzięki rozwojowi szkolnictwa zawodowego przygotować kadry wykwalifikowanych robotników, stymulować rozwój wszelkich gałęzi produkcji przez rozbudowę środków komunikacji, stosowanie ulg podatkowych i celnych, a także poprzez zawarcie z innymi państwami korzystnych traktatów handlowych. Nie ma jednak mocy, aby stworzyć warunki inicjatywy gospodarczej w postaci przedsiębiorczości i umiejętnej organizacji pracy.

Drugim zadaniem narodowej polityki ekonomicznej jest osiągnięcie stanu niezależności gospodarczej, czyli samowystarczalności (Chełstowski 1936). W zasadzie i stanie samowystarczalności, czyli autarkii, Głębiński dostrzegał gwarancję niezależności politycznej. W opinii autora zasady tej nie należy rozumieć dosłownie jako zupełnego zerwania kontaktów ze światem zewnętrznym. Czynnikiem potęgującym dążenia do wprowadzenia autarkii gospodarczej miały być jego zdaniem powstające kartele o zasięgu międzynarodowym. Stanowiły one istotne zagrożenie dla państw słabszych ekonomicznie. Wstępowanie krajów cierpiących na niedorozwój gospodarczy jest uzasadnione wówczas, gdy nie poddają one swojej kontroli całości życia gospodarczego, a mają jedynie na celu wspólną obronę przed obcymi trustami (Głębiński 1928, 7-10). Rozwój gospodarczy powinien zdaniem autora opierać się na żywotnych siłach narodu, inicjatywie prywatnej, przedsiębiorczości, przy zapewnieniu życzliwej opieki ze strony państwa i społeczeństwa. Wolność gospodarcza jednostek w obrębie narodu nie może być jednak identyfikowana z samowolą i egoizmem. Musi ona znajdować swoje naturalne granice w etyce społecznej, więzach prawnych i państwowych, poczuciu obowiązków społecznych i narodowych. Głębiński starał się w swoich pracach pogodzić zasadę egoizmu z zasadą altruizmu oraz autarkię z wolną konkurencją.

Odrzuciwszy skrajny indywidualizm, charakterystyczny dla nurtu liberalnego w nauce ekonomii, w imię zagwarantowania samodzielności i wolności gospodarczej odrzucał też zasadę kolektywizmu. Zdaniem autora nie zdała również egzaminu zasada etatyizmu, szeroko upowszechniana w czasie I wojny światowej. Konsekwencją jej stosowania były wzrost kosztów administracyjnych oraz ciągle niedobory w przedsiębiorstwach państwowych. Według Głębińskiego etatyzm nie sprawdził

się także w warunkach polskich, gdyż naraził skarb państwa na znaczne niedobory oraz utrudnił uzdrowienie finansów i administracji publicznej.

Czwarty z celów – zachowanie w kwestiach gospodarczych solidarnej postawy wszystkich warstw społecznych – miał przyczynić się do maksymalizacji potencjału gospodarczego narodu. Solidarność taka powinna istnieć pomiędzy miastem i wsią, między rolnictwem, przemysłem, handlem i innymi zawodami, między państwem i obywatelami, a przede wszystkim między przedsiębiorcą i pracownikami najemnymi.

Autor odrzucił ideę walki klasowej jako historyczną pozostałość z czasów niewolnictwa i stosunków poddańczych, jako przeżytek nieliczący z zasadami nowożytnego ustroju państwowego i gospodarczego. Zgodnie z postulatami endecji podkreślał, że w interesie wszystkich warstw leży utrzymanie stanu harmonii społecznej, niezbędnego warunku rozwoju gospodarczego i zajęcie przez dany kraj godnego miejsca w konkurencji z innymi narodami. Podstawy solidarności w skali narodowej upatrywał przede wszystkim w ułożeniu relacji między przedsiębiorcami i robotnikami na zasadach ustalonych przez prawo i wzajemne zaufanie.

W związku z ostatnim – piątym celem Głębiński przykładał duże znaczenie do spraw emigracji zarobkowej do innych krajów, przede wszystkim zamorskich. Miało to istotne znaczenie w przypadku krajów rolniczych i przeludnionych, takich jak Polska. Podkreślał, że względy narodowe, polityczne i gospodarcze wymagały od państwa i społeczeństwa otoczenia emigrujących życzliwą opieką, a także podjęcia wysiłków, aby nie zerwali oni więzów łączących ich z krajem macierzystym.

W imię realizacji celów narodowych przeciwny był wmontowaniu gospodarki polskiej w system gospodarki światowej. „Nie interesy polityki światowej powinny nakładać kierunek gospodarczej polityce narodowej, ale przeciwnie polityka narodowa górować powinna nad samolubnymi dążeniami tzw. polityki światowej, tak samo jak nad egoistyczną polityką indywidualną”. Każdy naród ma prawo do samodzielnego bytu gospodarczego, rozwoju swego potencjału wytwórczego, a na realizację tego prawa winna być ukierunkowana rozumna polityka państwa i zrzeczeń społecznych. Dążenie do niezależności gospodarczej nie wyklucza przy tym rozwijania wymiany międzynarodowej pod warunkiem, że dokonywać się ona będzie na zasadach obopólnych korzyści (ibidem, 16).

W swoim dziele autor przedstawił własne poglądy na wiele tematów dotyczących gospodarowania państwem i polityki gospodarczej. Należały do nich: polityka agrarna, polityka górnicza, polityka przemysłowa, polityka handlowa, polityka kredytowa i bankowa, polityka komunikacyjna, polityka ubezpieczeń, polityka zrzeczeń gospodarczych, narodowa polityka społeczna, narodowa polityka skarbowa.

Ze względu na rolniczo-przemysłowy charakter II Rzeczypospolitej poniżej zostaną bardziej szczegółowo omówione jego poglądy na temat polityki agrarnej w Polsce.

5. Polityka agrarna

Głębiński, będąc świadomym zacofania gospodarczego Polski wobec rozwiniętych krajów Zachodu, opowiadał się za zróżnicowaną strukturą gospodarczą państwa, w której odpowiednio ważne miejsce miało przyspaść rolnictwu i przemysłowi, a w ich ramach właściwym relacjom między wielkimi i małymi zakładami pracy. Zdawał sobie sprawę, że z powodu niewielkiej ilości kapitałów krajowych niemożliwa była realizacja rozbudowanej polityki industrializacji. Pozostając wierny postulatowi ideologicznemu endecji, pierwszoplanowe znaczenie przykładał do rozwoju drobnotowarowego rolnictwa i rzemiosła, posługujących się względnie prostymi narzędziami pracy. Krajowe zasoby mineralne z uwzględnieniem klimatu i specyfiki gleb miały stanowić podstawę tego rozwoju. Doceniał również wiodącą rolę nowoczesnych sposobów wytwarzania, bazujących na odpowiednim wykorzystaniu parku maszynowego (Szymański 2001, 43-44).

Zdaniem Głębińskiego przez rolnictwo jako dział produkcji społecznej należy rozumieć „produkcję plonów roślinnych i płodów zwierzęcych za pomocą sił powierzchni ziemi i atmosfery oraz twórczych sił zwierząt”. W ramach społecznego podziału pracy rolnictwo tworzy zawód wykonywany w obrębie gospodarstw rolnych, tzn. gospodarstw powołanych do produkcji płodów roślinnych i zwierzęcych (Głębiński 1928, 19).

W odróżnieniu od wytworów innych działów gospodarki produkty gospodarstwa rolnego powinno nazywać się płodami, ponieważ pomimo czynnego udziału człowieka w produkcji rolniczej są one dziełem twórczych sił przyrody. Człowiek swoją pracą, urządzeniem gospodarstwa rolnego, przygotowaniem i pielęgnowaniem ziemi, chowem zwierząt, dobozem nasion oraz krzyżowaniem ras zwierzęcych i odmian roślin skutecznie oddziałuje na produkcję rolną, na jej ilość i jakość, jednak sam jej nie stwarza. Płody roślinne i zwierzęce nie mają bowiem „znaków i cech jego ręki, jego własnej indywidualności” (ibidem).

W opisanych właściwościach płodów rolnych zdaniem Głębińskiego zawarta jest specyfika produkcji rolnej, z której wynika konieczność nie tylko ogólnej znajomości zasad rolnictwa dzięki odpowiednim studiom i doświadczeniu praktycznemu, lecz także potrzeba poznania konkretnej działki ziemi i zwierząt, którymi rolnik ma się zajmować. Produkcja rolnicza, jak wskazują obserwacje, nie jest wyłącznie wysiłkiem technicznym, wymaga od producenta indywidualnego podejścia, „związania się z przyrodą, przywiązania się do niej i pokochania jej” (ibidem, 47-48).

Na związek łączący rolnika z ziemią wskazywał również piszący w początkach XIX w. Simonde de Sismondi, przedstawiciel a zarazem krytyk ekonomii klasycznej, który uważał, że drobne gospodarstwo rolne pod względem wydajności pracy nie ustępuje tak wyraźnie gospodarstwu wielkiemu jak rzemiosło przemysłowi kapitalistycznemu. Zwracał on uwagę na fakt, iż drobny rolnik uprawiający przez długi czas

ten sam grunt może dokładnie poznać jego właściwości i uwzględnić je w pracach, co nie jest możliwe w wielkich majątkach ziemskich (Szymański 2001, 45-46).

W przekonaniu Głębińskiego znaczenie rolnictwa dla społeczeństwa jest tak ważne ze względu na to, że stanowi podstawową gałąź produkcji społecznej, dostarczającą ludności wyżywienia i surowców do dalszego przetwarzania na wyroby gotowe. Z niego wyodrębniły się stopniowo wszystkie inne gałęzie produkcji: zajęcia rękodzielnicze i handlowe, przewozowe, ubezpieczeniowe. Między rolnictwem a pozostałymi działami istnieje szereg powiązań działających na zasadzie sprzężenia zwrotnego. Rolnictwo potrzebuje produktów i usług innych działów gospodarki, pozostałe działy opierają działalność na żywności i surowcach rolnych, znajdując jednocześnie nabywców swoich wyrobów wśród ludności wiejskiej. Rozwój transportu działa ożywczo na wszystkie działy gospodarki, wzrasta liczba ludności, podnosi się jej wskaźnik aktywizacji zawodowej, stwarza to warunki do intensyfikacji produkcji rolnej i wzrostu dochodów rolników. Pozytywne oddziaływanie rozwoju komunikacji dostrzegane jest także bezpośrednio w rolnictwie, czyniąc ten dział produkcji niezależnym od rynków lokalnych.

Głębiński podkreślał, że z samej natury rolnictwa jako działu gospodarki wypływają specyficzne postawy życiowe ludności rolniczej, które czynią z niej fundament życia społecznego i narodowego. Z jednej strony jest ona bardziej niż pozostałe grupy społeczne przywiązana do miejsca swego urodzenia, pobytu, i pracy, z drugiej zaś mniej zależna od reszty społeczeństwa pod względem zatrudnienia i zaspokojenia potrzeb żywnościowych. Większy wpływ jednak na ich byt mają warunki atmosferyczne (Głębiński 1928, 22).

6. Inne prace

6.1. „Historia ekonomiki”

W tomie I autor omówił idee ekonomiczne, poczynając od świata starożytnego do pierwszych dwóch dekad XX w. Tom II natomiast w całości został poświęcony historii polskiej myśli ekonomicznej, tj. „mianowicie dawnej polityce ekonomicznej i literaturze w historycznej Polsce, następnie ekonomice polskiej na przełomie XVIII i XIX stulecia, dalej ekonomice polskiej po upadku Królestwa Kongresowego, na koniec nowszym szkołom ekonomicznym”.

6.2. „Polskie prawo skarbowe”

Głębiński interesował się także tematyką skarbowości. W swojej pracy poruszył temat ustroju władz skarbowych (Głębiński 1928a). Dokonał analizy ustroju pieniężnego w ujęciu historycznym aż po współczesne mu czasy. Napomniął także o biletach Banku Polskiego. Wprowadzone do obiegu bilety miały wartość 5, 10, 50 i 100 złotych polskich. Nie były one obowiązkowym środkiem płatniczym, natomiast posiadały kurs kasowy równy monetom. Jak pisze autor, wymiana biletów na monetę srebrną miała się dokonywać na każde żądanie i bez potrąceń. Po ewolucji i zmianach w systemie bankowym w 1870 r. Bank Polski został pozbawiony prawa emisji, a w 1875 r. bilety utraciły swoją wartość (Weinfeld 1931).

Głębiński pisał również o budżecie Rzeczypospolitej, obowiązujących wówczas przepisach i prawie budżetowym. Struktura wydatków budżetowych była następująca: największe kwoty pochłaniał budżet ministra spraw wojskowych (30%), oświata (15%), bezpieczeństwo wewnętrzne (8-10%), zabezpieczenie emerytalno-rentowe pracowników państwowych (10%). Dalej poruszył sprawę dochodów, wymieniając daniny publiczne, monopole, dochody armii. Wymienił ponadto elementy składające się na dochody skarbowe. W kolejnym rozdziale poruszył tematykę długów państwowych. Budżet obciążała obsługa zadłużenia zewnętrznego i zagranicznego. Przyczyną deficytu stanowiącego 50-90% sum budżetowych była słabość aparatu skarbowego, demoralizacja podatników, inflacja, a następnie hiperinflacja. W latach 1921-23 zmieniło się dziewięciu ministrów skarbu. Sytuację w horyzoncie krótkookresowym ratowano poprzez emisję pustego pieniądza.

Następnie autor omawiał kwestię finansów związków samorządowych. Związki samorządowe obejmowały samorzady gmin wiejskich, miast i powiatów. Źródłem dochodów samorządów miały być podatki samoistne, dodatki do podatków państwowych, opłaty komunalne i administracyjne, dotacje ze skarbu państwa i pożyczki (Głębiński 1928a, 32-78). Dochody samorządowe uzależnione były od poziomu gospodarczego regionu. Natomiast wydatki związków samorządowych przeznaczano na finansowanie zdrowia publicznego i opieki społecznej, inwestycje w sferze infrastruktury, wydatki na oświatę, kulturę, bezpieczeństwo publiczne, koszty utrzymania administracji i zarządu (Głębiński 1938). Niemalą rolę odgrywały spłaty poprzednio zaciągniętych długów. Głębiński odniósł się także do sprawy kredytu komunalnego. Kredyt komunalny był udzielany miastom i gminom głównie na finansowanie realizacji inwestycji o charakterze infrastrukturalnym, jak wodociągi, sieci kanalizacyjne, drogi itp. Najczęściej kredyty te stanowiły niewielkie uzupełnienie środków własnych jednostki. Dalej poruszył kwestię stosunku finansowego Wolnego Miasta Gdańska do Rzeczypospolitej. Jak powszechnie wiadomo, historyczną domeną Gdańska był handel zbożem w dorzeczu Wisły.

Reasumując, w swoich pracach poświęconych finansom Głębiński postulował prowadzenie polityki stałego kursu pieniądza, ograniczenie deficytu budżetowego, przeprowadzenie reformy fiskalnej oraz uregulowanie systemu podatków budżetowych.

6.3. „Kwestia społeczna w świetle dochodu społecznego”

W pracy wspominał o XIX w., w którym nie wywiązano się z posłannictwa dziejowego na polu społecznym, bowiem zdobyta w tym okresie wolność obywatelska przyczyniła się, co prawda, do rozwoju wiedzy, ale nie przyniosła braterstwa i pokoju (Głębiński 1900, 1-23). Nie stworzyła trwałego fundamentu dla organizmu politycznego i ekonomicznego. Jak pisał autor, wiek XIX – wiek wolności obywatelskiej – był czasem walki materialnej i duchowej, ścierania się rozbieżnych poglądów. Nowy wiek otrzymał jakże znaczący zasób w postaci doświadczenia – „przedświt nowej doby dziejowej”. Głębiński skupił się dalej na dwóch skrajnych kierunkach ekonomiczno-społecznych – szkole liberalnej i socjalistycznej, które zbliżyły ideę społeczną, przechodząc z zasad teoretycznych na grunt praktyczny. Teoria szkoły liberalnej upatrywała w swobodzie ekonomicznej i prawach przyrodzonych dźwignię dobrobytu i harmonię społeczną. Jednak w praktyce wielu zwolenników tej nauki nie wiązało dodatniego znaczenia państwa i ustawodawstwa z rozwojem zjawisk społecznych. Zgadali się oni, że ustawodawstwo państwowe jest głównym środkiem „utrzymania zwichniętej równowagi społecznej i łagodzenia ujemnych wpływów praw przyrodzonych”. Z kolei teoria socjalistyczna na czele z K. Marksem upatrywała w reformach społecznych jedynie szkodę dla warstw pracujących oraz hamulec w naturalnym postępie ewolucji społecznej.

7. Podsumowanie

Głębiński był kontynuatorem myśli L. Bilińskiego (1894). Koncentrował zainteresowania na badaniach historycznych oraz ekonomicznej roli państwa. Rozwiniął ideę narodu, odszedł od indywidualizmu występującego w szkole liberalnej i badał rzeczywistość gospodarczą poprzez pryzmat interesu narodowego, któremu podporządkował koncepcję polityki gospodarczej (Głębiński 1924, 1-22). Posługiwał się często terminem ekonomiki narodowej, aby zaakcentować społeczny oraz narodowy charakter nauki ekonomii. Naród był dla Głębińskiego wartością wieczystą, nośnikiem tradycji narodowych, wierzeń oraz doświadczeń zebranych przez pokolenia. Do najbardziej znanych jego dzieł należą „Ekonomika narodowa”, „Teoria ekonomiki narodowej” oraz „Narodowa polityka ekonomiczna”.

W „Narodowej polityce ekonomicznej” podjął próbę analizy dorobku zachodnich i polskich ekonomistów. Dokonał uzupełnienia badań abstrakcyjnych modeli ekonomicznych poprzez liczne analizy historyczne. Wychodził z założenia, że koncepcja człowieka ekonomicznego oraz zasada gospodarności wymagały analizy z wielu punktów widzenia – zarówno z punktu widzenia etycznego, prawnego, kulturalnego, jak i narodowego. Na szczególną uwagę zasługuje jego pogląd mówiący o tym, aby procesy ekonomiczne rozpatrywać za każdym razem z uwzględnieniem zjawisk życia społeczno-politycznego. Głębiński podkreślał ściśle interakcje, które zachodziły pomiędzy ekonomią a socjologią oraz etyką. Krytykował tezy szkoły matematycznej, postulującej stworzenie idei tzw. ekonomii czystej – eliminującej z zakresu analiz ekonomicznych zagadnienia społeczno-polityczne oraz starającej się traktować prawa ekonomiczne w podobny sposób jak prawa fizyczne i matematyczne. Nie negował jednak całkowicie możliwości wykrycia praw rządzących życiem gospodarczym, jednocześnie postulując oparcie badań dedukcyjnych na wynikach analiz historycznych. Prawami ekonomicznymi nazywał objawy oraz tendencje powtarzające się w życiu gospodarczym wśród jednakowych warunków gospodarczych oraz społecznych. Prawa ekonomiczne były zdaniem Głębińskiego wyrazem wzajemnej zależności zjawisk gospodarczych oraz związków przyczynowo-skutkowych zachodzących w gospodarstwie narodowym. Podkreślał społeczny charakter działalności gospodarczej ludzi, który jest podstawą wyjaśnienia przyczynowego zjawisk gospodarczych oraz formułowania praw ekonomicznych. Wskazywał na znaczenie badań rzeczywistości gospodarczej z wykorzystaniem statystyki oraz badań psychologicznych.

Bibliografia

- ALDCROFT, D. H. (1993), *The European Economy 1914-1990*. London.
- BILIŃSKI, L. (1894), *System ekonomii społecznej*. Lwów.
- BREIT, M. (1933), *Stopa procentowa w Polsce*. Kraków.
- CARR, E. (1961), *International Relations Between the Two World Wars 1919-1939*. London.
- CHELSTOWSKI, Z. (1936), *Zagadnienie obcych kapitałów w Polsce*. Włocławek.
- GIZA, W. (2004), Stanisław Głębiński – przedstawiciel kierunku historycznego na Uniwersytecie Lwowskim. W: *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 650, 97-105.
- GLĄBIŃSKI, S. (1888), *O systemie fizjokratów w ekonomice społecznej*. Sambor.
- GLĄBIŃSKI, S. (1889), *Pojęcie nauki skarbowej*. Sambor.
- GLĄBIŃSKI, S. (1890), *Waluta w Austrii i dążenie do jej reformy*. Przedruk z *Przeglądu Sądowego i Administracyjnego*. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1900), *Kwestia społeczna w świetle dochodu społecznego*. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1902), *Idea samodzielności a finanse Galicji*. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1903), *Ludność polska w Galicji Wschodniej*. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1913), *Wykład ekonomiki społecznej wraz z zarysem polityki ekonomicznej z historią ekonomiki*. Lwów/Warszawa.
- GLĄBIŃSKI, S. (1920), *Drożyzna w Polsce jej przyczyny i sposoby jej usunięcia*. Warszawa.
- GLĄBIŃSKI, S. (1924), *Program gospodarczy Związku Ludowo-Narodowego*. Warszawa.

- GLĄBIŃSKI, S. (1927), Teoria ekonomiki narodowej. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1928), Narodowa polityka ekonomiczna. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1928a), Polskie prawo skarbowe. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (1931), Odtąd Polska jest państwem niepodległym? Warszawa.
- GLĄBIŃSKI, S. (1937), Idea szkoły narodowej w ekonomice. W: Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. T. II. 17.
- GLĄBIŃSKI, S. (1938), Skarbowość samorządowa w Polsce i potrzeba jej reformy. Bielsko.
- GLĄBIŃSKI, S. (1939), Historia ekonomiki. T. II. Lwów.
- GLĄBIŃSKI, S. (2001), W cieniu ojca. Warszawa.
- GÓRECKI, R. (1935), Poland and her economic development. London.
- GRABSKI, W. (1927), Dwa lata u podstaw państwowości polskiej (1924-1925). Warszawa.
- GRYZIEWICZ, S. (1951), Główne problemy rozwoju gospodarczego Polski w okresie 1919-39. Londyn.
- KALECKI, M. (1936), Mechanizm poprawy koniunktury. Warszawa.
- KWIATKOWSKI, E. (1938), O wielkości Rzeczypospolitej. Przemówienie wygłoszone w Sejmie 2 grudnia 1938 r. Warszawa.
- LANDAU, L. (1939), Gospodarka światowa. Warszawa.
- LIPIŃSKI, E. (1936), Deflation als Mittel der Konjunkturpolitik in Polen. Kieler Vortrage. Jena.
- MALINOWSKI, W. (1932), Teoria ilościowa pieniądza w polskiej literaturze ekonomicznej (1918-1932): próba analizy. Kraków.
- MALINOWSKI, W. (1933), Stabilizacja waluty w Polsce w latach 1924 i 1927 w świetle literatury. Kraków.
- MALINOWSKI, W. (1934), Struktura rozdziału kredytów bankowych w Polsce. Warszawa.
- ROSTOW, W. W. (1952), The Process Economic Growth. New York.
- RYBARSKI, R. (1922), Marka polska i złoty polski. Warszawa.
- SZTURM de SZUTREM, T. (1924), Żywiołowość w opodatkowaniu: podatek inflacyjny. Warszawa.
- SZYMAŃSKI, Z. (2010), Etyczny i ekonomiczny aspekt kategorii zasoby społeczne Stanisława Głabińskiego. W: Annales. Etyka w życiu gospodarczym. 2, 49-57.
- SZYMAŃSKI, Z. (2014), Ekonomia narodowa a etyka w ujęciu Stanisława Głabińskiego. W: Annales. Etyka w życiu gospodarczym. 1, 23-34.
- TAYLOR, E. (1926), Inflacja polska. Poznań.
- TOMASZEWSKI, J. (1961), Stabilizacja waluty w Polsce. Z badań nad polityką gospodarczą rządu polskiego przed przewrotem majowym. Warszawa.
- WEINFELD, F. (1931), Skarbowość Polska [sic!]. Warszawa.
- WELLISZ, L. (1938), Foreign capital in Poland. London.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1937), Mit złotej waluty. Warszawa.
- ZWEIG, F. (1944), Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes. London.

**SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

KAMILA GIEBA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6671-7413>

Uniwersytet Zielonogórski

CZARNOBYLSKA STREFA W KONTEKŚCIE UKRAIŃSKIM I BIAŁORUSKIM – PRZYKŁADY REPORTERSKIE

The Chernobyl zone in the Ukrainian and Belarusian context – on the example of reporter narrations

SŁOWA KLUCZOWE: katastrofa, reportaż, pograniczne, strefa, Ukraina, Białoruś

KEYWORDS: disaster, reportage, borderline, zone, Ukraine, Belarus

ABSTRACT: The subject of the article is the representation of Chernobyl disaster and the differences and similarities between the Belarusian and the Ukrainian context. The source material is primarily reportages on the background of cultural, historical and anthropological findings. The analysis included nature of the closed zone, ways of representing the Ukrainian and the Belarusian part of zone, historical and political contexts of Chernobyl disaster.

26 kwietnia 1986 roku w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej¹ podczas eksperymentu mającego na celu przetestowanie działania turbogeneratorów doszło do awarii reaktora nr 4. W wyniku wybuchu do atmosfery zostały uwolnione radionuklidy – izotopy promieniotwórcze, które doprowadziły do skażenia środowiska. Efektem katastrofy było utworzenie zamkniętej strefy, wysiedlenie ludności z Prypeci i okolicznych wsi oraz zastosowanie procedur dekontaminacyjnych (do nich należało nie tylko grzebanie zakażonej ziemi, przedmiotów, pojazdów, całych domów, lecz także planowy odstrzał psów, kotów, zwierząt hodowlanych). Celem artykułu jest interpretacja znaczenia tej katastrofy w kontekście ukraińskim i białoruskim, a materiał badawczy stanowią reportaże, które dostarczają informacji z perspektywy świadków, a jednocześnie pozwalają na określenie osobistego usytuowania reportera wobec opisywanych zdarzeń. Eksplikacja transgranicznego charakteru czarnobylskiej awarii może zostać ujęta w różnych perspektywach: antropologicznej, przyrodniczej, politycznej, geopolitycznej. Szczegółowe analizy warto rozpocząć od omówienia subkulturalnego charakteru czarnobylskiej strefy.

¹ Elektrownia nie mieściła się ściśle w miejscowości Czarnobyl, ale w odległości ok. 18 km od niej. Najbliższe miasto, znajdujące się ok. 4 km od elektrowni, to Prypeć, wybudowane od postaw w 1970 r.

Zona jako przestrzeń ściśle odgraniczona i zamknięta to terytorium, którego charakter wyznacza inność – jest miejscem różniącym się od wszystkiego, co znajduje się poza nią, chociaż izolacja nie jest całkowita, ponieważ między strefą a światem zewnętrznym zachodzą różnego rodzaju relacje. Katastrofy dotyczące konkretnego, ograniczonego obszaru „uruchamiają szczególną dialektykę między światem zewnętrznym, który również ulega zmianie pod wpływem lokalnej transformacji, a izolowaną strefą” (Nijakowski 2018, 204). Strefa jest również świadectwem katastrofy, w którym (obok teraźniejszości) przechowuje się jednocześnie pamięć o czasie sprzed kataklizmu – czas przeszły ujawnia się pod postacią luk w przestrzeni (ruin, opuszczonych wiosek, zrujnowanej Prypeci) współistniejących z czasem teraźniejszym, czyli z miejscem niemal niezamieszkałym, w którym przyroda rozwija się prawie bez ludzkiej ingerencji. W tym sensie zona czarnobylska będzie heterotopią – miejscem zwierającym „w jednym realnym miejscu liczne przestrzenie, liczne miejsca, które są ze sobą niekompatybilne” (Foucault 2005, 122).

Zdaniem M. Czapigi przestrzeń w codziennym życiu jest przezroczysta, niezauważalna, a jej ontologia ujawnia się dopiero w momentach szczególnych, do których badaczka zalicza właśnie katastrofę: „to przede wszystkim wydarzenia, takie jak atak na WTC, katastrofy związane z huraganami czy powodzią przypominają o doświadczeniu przestrzeni, które powszechnie wydaje się intuicyjne, a w chwilach dramatycznych staje się wręcz namacalne” (Czapiga 2017, 113). Katastrofa powoduje, że ciągłość przestrzeni zostaje gwałtownie przerwana, zmienia się jej status, zmianie podlega również sposób jej percepcji na poziomie zmysłów i emocji. Dla Czapigi charakterystyczną cechą czarnobylskiej strefy jest brak – „niedostatek tego, co zmienia przestrzeń w ekumenę” (ibidem, 114). Strefa na pewno nie będzie ekumeną, czyli miejscem stale zamieszkiwanym przez ludzi i wykorzystywanym gospodarczo. Jednak nie będzie również anekumeną – miejscem trwale niezamieszkanym i nieeksploatowanym. Lokuje się natomiast między jednym i drugim typem przestrzeni – jest subekumeną (paraekumeną), czasowo zamieszkiwaną i sporadycznie wykorzystywaną przez ludzi. Współczesna kultura ma charakter nie wyspowy, ale transgraniczny, świat stał się bowiem globalną ekumeną, a anekumeny – poza Antarktydą – praktycznie już zanikły (por. Flit/Flit 2015, 28; Nobis 2017, 107-122). Biorąc pod uwagę tezy o globalnej ekumenie, odrębność subekumen – miejsc charakteryzowanych przez pojęcia nieciągłości, tymczasowości, fragmentaryczności – zarysowuje się szczególnie wyraźnie.

Czarnobylska strefa to nie anekumena, ponieważ jej teren nadal jest częściowo zamieszkiwany. Już podczas akcji ewakuacyjnej w strefie znajdowali się ludzie, którzy nie poddali się nakazowi wysiedlenia: albo nielegalnie powracali do swoich gospodarstw, albo – jak rozmówczyni S. Aleksijewicz – pozostawali w nich wbrew rozkazom wojska:

- (1) Żołnierze pukają. „Co, gospodyni, spakowaliście się?”. A ja na to: „Siłą będziecie mi wiązać ręce i nogi?”. Nic nie powiedzieli, postali trochę i poszli [...] Baby na kolanach przed domami chodziły... Modliły się... Żołnierze jedną pod rękę, drugą – i na samochód. A ja zagroziłam, że jak mnie który tknie, jak siłą zechce zabrać, to kijem dostanie. Klęłam ich! Klęłam paskudnie! Nie płakałam. Tamtego dnia nie uroniłam ani łezki. Siedziałam w chałupie. Słyszałam krzyk. Krzyczy ktoś! Potem znowu zrobiło się cicho... Ucichło (Aleksijewicz 2012, 48).

Subekumeniczny charakter przestrzeni strefy będzie jednak kształtował się inaczej w części ukraińskiej, inaczej natomiast w białoruskiej. W. Siwiński – autor pierwszego polskiego reportażu o katastrofie reaktora nr 4 oraz jedyny dziennikarz z Polski, który uczestniczył w procesie czarnobylskim² – wjechał na teren strefy już w kwietniu 1987 roku, docierając najpierw do białoruskiej wsi Babczyn w obwodzie homelskim. W swoich opisach zwraca uwagę przede wszystkim na pustkę: „Jedziemy przez dziwny kraj. Ani śladu życia. Po lewej stronie puste budynki gospodarcze z wyblakłą tablicą: «Kompleks na 24 000 świń»” (Siwiński 1989, 154). Ten obraz odgradzonej drutem kolczastym ziemi, wojskowych posterunków, osamotnionych zwierząt domowych, opuszczonych miejscowości i popadających w ruinę gospodarstw Siwiński podsumowuje słowami, w których wciąż powtarza się „żał”:

W milczeniu wracamy przez Barszczewkę. Żał tej ziemi. Żał ludzi wyrwanych z korzeniami i rzuconych kilkaset kilometrów dalej, na swój wprawdzie, ojczysty, ale obcy przecież grunt. Żał ogromnych środków, wysiłku i czasu tysięcy ludzi zaangażowanych w likwidację skutków katastrofy. Może też żał straconych złudzeń, że okiełznując energię atomu, uda nam się uzyskać klucz do energetycznego rajy... (ibidem, 160).

Różnice między dwiema częściami strefy pojawiły się w zasadzie już po utworzeniu obszaru zamkniętego. Dziennikarz zestawia ze sobą stronę białoruską i ukraińską. Podczas gdy w tej pierwszej towarzyszy mu wrażenie pustki, ta druga wręcz tętni życiem:

O ile wjazd w zonę od strony Białorusi, oddzielonej od elektrowni szerokim korytem Prypeci, pozostawia przejmujące wrażenie wjazdu do wymarłego kraju, to na Ukrainie jest inaczej. Tu tętni życie wielkiej budowy: tysiące ludzi codziennie rozpoczynają pracę, tysiące pojazdów wwożą i wywożą ludzi i materiały (ibidem, 167).

² Oskarżonymi byli W. Briuchanow (dyrektor elektrowni), inżynierowie N. Fomin i A. Diatłow, naczelnicy B. Rogożkin i A. Kowalenko oraz J. Łauszkin odpowiedzialny za dozór jądrowy. Postępowanie sądowe umorzono wobec A. Akimowa, L. Toptunowa oraz W. Pierewaczenki – wszyscy trzej jeszcze przed procesem zmarli w moskiewskim szpitalu nr 6. Podczas procesu uznano, że katastrofa nastąpiła z winy oskarżonych, a tym samym wykluczono, że przyczyną była wadliwa konstrukcja reaktora typu RBMK 1000. Śledztwo od początku zmierzało do takiego rozwiązania: przyznanie, że reaktor posiadał wady konstrukcyjne, spowodowałyby podważenie forsowanej wówczas przez ZSRR tezy, że energia jądrowa jest całkowicie bezpieczna.

Ten „plac budowy” powstał w celu usuwania skutków awarii, w tym skonstruowania sarkofagu, który miał przykryć radioaktywne ruiny reaktora nr 4³. Ukraińska strefa – na którą składają się Strefa Wykluczenia i Strefa Obowiązkowego Wysiedlenia – sąsiaduje z częścią białoruską, na terenie której w 1988 roku utworzono Poleski Państwowy Rezerwat Radiacyjno-Ekologiczny. Obecnie w części ukraińskiej pracuje około 2,5 tys. osób, w części białoruskiej – 700. „Powodem tej różnicy jest fakt, że białoruski rezerwat stanowi dzikie radioaktywne pustkowia – nic tam nie ma” (Mycio 2006, 70).

To właśnie po ukraińskiej stronie znajduje się elektrownia i opuszczona Prypeć i zapewne dlatego jest ona bardziej kojarzona z katastrofą niż strona białoruska. Aleksijewicz przywołuje jednak dane, z których wynika, że 23% terytorium Białorusi zostało skażonych radioaktywnym cezem-137, podczas gdy w przypadku Ukrainy było to 4,8% terytorium, a w Rosji – 0,5% (Aleksijewicz 2012, 8). Dane te należy jednak odczytywać z uwzględnieniem znacznych różnic między powierzchniami wymienionych krajów (powierzchnia Białorusi wynosi 207 595 km², Ukrainy – około 603 700 km², a Rosji – 17 075 400 km²). Skażenie na Białorusi obejmuje około 48 000 km², na Ukrainie ponad 31 000 km², a w Rosji około 85 000 km²). Jakkolwiek zamiarem reporterki jest zwrócenie uwagi głównie na Białoruś, to jednak przywoływane przez nią dane liczbowe okazują się względne, a ich znaczenie można określić dopiero po uwzględnieniu wskazanych wyżej różnic terytorialnych.

M. Hilbk, autorka „Czarnobyl Baby. Reportaży z pogranicza Ukrainy i Białorusi”, rozpatrując różnice między ukraińską i białoruską strefą, podkreśla inny jeszcze aspekt rozkładu skażenia. Zaznacza, że radiacja ogarnęła peryferie Ukrainy, podczas gdy na Białorusi sięgnęła ona w głąb państwa – skażenie nie rozchodzi się bowiem promieniście jak kręgi na wodzie, ale rozprzestrzenia się w różnych kierunkach wraz z wiatrem.

- (2) Strefa zamknięta na Białorusi to skomplikowany twór. Inaczej niż na Ukrainie, leży nie w najdalszym zakątku kraju, na jakimś cyplu, który niczym wyrostek robaczkowy w stanie zapalnym został oddzielony od reszty lądu. Białoruska strefa zamknięta ciągnie się w poprzek, przez południowo-wschodnią część kraju, zagradza drogi dojazdowe, dzieli poszczególne gminy, [...] zamieniając cały region w dzielnicę peryferyjną (Hilbk 2012, 66).

Różnica między białoruską i ukraińską częścią strefy dotyczy też polityki prowadzonej wobec zamkniętego obszaru. Temu problemowi wiele uwagi poświęca

³ Budowa sarkofagu, zwanego też schronieniem nr 4, trwała od czerwca do listopada 1986 r. Z upływem lat budowana w pośpiechu osłona zaczęła korodować, a konstrukcja uległa rozszczelnieniu. Z tego powodu sarkofag został zastąpiony nowym obiektem – arką, wykonaną w latach 2012-2016. Warto w tym miejscu nadmienić, że sarkofag może stanowić traumatyczne miejsce pamięci – w ten sposób pisze o nim Aleksijewicz: „Bohaterowie Czarnobyla mają jeden pomnik... Wykonany ludzkimi rękami sarkofag, w którym złożyli płomień nuklearny. Piramidę XX wieku” (Aleksijewicz 2012, 37).

właśnie Hilbk. Zgodnie z planami białoruskiego prezydenta Aleksandra Łukaszenki wysiedlone wioski miałyby zostać ponownie zasiedlone i zagospodarowane. W reakcji na te zamierzenia Jewgenij, jeden z mieszkańców strefy, stwierdza: „I za co tak cierpieliśmy? ZSRR umarł, nasze wsie pogrzebano. A teraz chcą jeszcze wymazać naszą historię” (ibidem, 86).

Zmiana charakteru miejsca dla Jewgenija oznacza zafałszowanie historii, zainicjowanie zbiorowej amnezji, która może doprowadzić do zaniku społecznej pamięci o katastrofie. Żeby mogła ona przetrwać, musi też trwać strefa. Dla Łukaszenki według Hilbk polityka wobec strefy była elementem walki z opozycją polityczną. „A ponieważ główny obszar działalności opozycji nazywał się «Czarnobyl», prezydent zaczął rugować to słowo z opinii publicznej” (ibidem, 134). W ramach tej polityki Łukaszenka przedsięwziął szereg posunięć, mających na celu pomniejszenie znaczenia długofalowych skutków katastrofy: do tych działań należy m.in. likwidacja audycji radiowych i telewizyjnych poświęconych Czarnobylowi, zamknięcie programów pomocowych, odebranie poszkodowanym świadczeń socjalnych w wyniku ogłaszania kolejnych rejonów strefy nieskażonymi, zachęcanie do ponownego zaludniania tych terenów. W politycznej retoryce działania te miały oznaczać heroiczną walkę narodu prowadzącą do rekonstrukcji ojczyzny. „Pod podszewką tej nowej polityki kryły się lekceważenie wielu zagrożeń życia oraz praca na skażonych obszarach” (Kasperski 2017, 210).

Hilbk nazywa strefę „kłopotliwym spadkiem po ZSRR”, otrzymanym przez Białoruś i Ukrainę. Dziennikarka nie podejmuje prób określenia, która z tych części strefy jest bardziej niebezpieczna ani która bardziej ucierpiała, wskazuje natomiast na istniejące między nimi różnice: „Podczas gdy Białoruś traktuje skażone tereny jak czarną owcę w rodzinie, której nie można ani ukryć, ani się nią pochwalić, Ukraina prezentuje swoją część jako pałac strachów i pozwala przyjeżdżać tam gościom gotowym za to zapłacić, poszukującym szczególnie mocnych wrażeń” (Hilbk 2012, 141-142). Hilbk nawiązuje do intensywnie rozwijającej się turystyki: już w połowie lat 90. XX wieku zaczęły kształtować się struktury administracyjne zajmujące się ludźmi odwiedzającymi strefę, a od 2010 roku zapoczątkowano tworzenie czarnobylskich ofert i produktów turystycznych (Kruczek 2017, 319)⁴. Jednak pomimo podejmowania szeregu działań pamięciotwórczych (otwarcie strefy dla ruchu turystycznego, obecność problemu wysiedleńców w polityce Wiktora Janukowycza, otwieranie muzeów, tworzenie pomników, celebrowanie Dnia Katastrofy) ukraińska pamięć jest według Hilbk jedynie prowizoryczna. Nie obejmuje bowiem „bohaterów Czarnobyla” – nie chodzi tu o likwidatorów, ale o wysiedleńców z Prypeci i okolic, którzy zamiast pomocy i współczucia rodaków zyskali piętno

⁴ W Polsce zorganizowane wycieczki do Czarnobyla oferują biura podróży Bispol i Aliena Tour oraz grupy przewodników niezrzeszonych w biurach podróży (m.in. Strefa Zero, zob. strefazero.org, a także Napromieniowani.pl).

„innego” i zostali wykluczeni społecznie. Jako obszar wykluczenia reportażystka opisuje kijowskie osiedle Trojeszczyna, uchodzące za najbardziej niebezpieczne w całym mieście, „getto dla tych, co przeżyli katastrofę” (Hilbk 2012, 144). Mieszkańcy Trojeszczyny według reporterki zostali zepchnięci nie tylko na margines Kijowa, lecz także na margines zbiorowej pamięci: „Wyglądało to tak, jakby wszystkich razem przywieziono na tę wyspę domów z wielkiej płyty, w ten sposób chcąc ich wypruć z powszechnej świadomości – jak zbędne meble, które po przeprowadzce odstawia się do ciemnej piwnicy i zapomina o nich” (ibidem, 146). Na problem wykluczenia wskazuje jeden z rozmówców Aleksijewicz:

- (3) Żyje sobie człowiek. Zwyczajny człowiek. Człowieczek. [...] No i któregoś dnia zmienia się nagle w człowieka czarnobylskiego! W dziwadło! [...] Wszyscy zmieniliśmy się w rzadkie okazy... Samo określenie „człowiek z Czarnobyla” do tej pory jest jakby sygnałem dźwiękowym... Wszyscy obracają głowę w jego stronę... (Aleksijewicz 2012, 51-52).

Członkowie poczarnobylskiej wspólnoty często mówią o sobie jak o obiektach eksperymentu medycznego. Jedna z mieszkanki Trojeszczyny, która otrzymała od lekarza najpierw nakaz aborcji, a następnie nakaz urodzenia dziecka (takie miało być odgórne zalecenie), mówi: „Byliśmy królikami doświadczalnymi. [...] Staliśmy się obojętni państwu, które wcześniej wmawiało nam, że jesteśmy przyszłością narodu” (Hilbk 2012, 152). Traktowanie siebie samego jako przedmiotu eksperymentu nie ogranicza się oczywiście wyłącznie do mieszkańców Trojeszczyny. Podobnie mówią o sobie mieszkańcy białoruskich miejscowości, które nie zostały przez władze uznane za wystarczająco skażone, aby zarządzić ewakuację:

- (4) Jesteśmy materiałem do badań naukowych. Międzynarodowym laboratorium... W środku Europy... Nas, Białorusinów, jest dziesięć milionów, ponad dwa żyją na skażonej ziemi. Naturalne laboratorium... Można notować dane, eksperymentować. No i zjeżdżają się do nas zewsząd, z całego świata. Bronią dysertacji, piszą monografie (Aleksijewicz 2012, 132-133).

Alienacja przesiedleńców to jeden z długofalowych skutków katastrofy. Można ją jednak zestawiać nie tylko z teraźniejszością obu narodów, lecz także z ich przeszłością, co czyni P. P. Read. Zauważa on jeszcze inną różnicę między strefą białoruską i ukraińską. Białorusini według niego są narodem mniej autonomicznym i bardziej zastraszone niż Ukraińcy, a tym samym mniej zdolnym do wyrażania oporu wobec struktur władzy: „Mieszkańcy izolowanych wiosek nawet w najlepszych czasach mieli niewielkie kontakty z zewnętrznym światem. A kiedy świat wkraczał do nich, przynosił jedynie cierpienia” (Read 1996, 373). Jakkolwiek na Białorusi rokrocznie organizowano marsz protestacyjny pod hasłem Czarnobylski Szlak, to jednak – jak zaznacza Read – ruch ten miał mniejszą siłę oddziaływania niż na

przykład ukraiński Zielony Świat, któremu przewodniczył pisarz Jurij Szczerbak. Czarnobylski Szlak był jednak niezwykle istotnym elementem społecznego buntu, rytuałem politycznym zawierającym dwa wymiary: upamiętniający i protestacyjny (Kasperski 2017, 202). Pierwszy miński marsz zbiegł się w czasie z innym przejawem białoruskiego oporu wobec władzy – w grudniu 1986 roku intelektualiści wystosowali do M. Gorbaczowa „List dwudziestu ośmiu”, w którym domagali się prawa do pielęgnowania białoruskiej tradycji i języka. Schyłek lat 80. XX wieku był okresem nasilonego sprzeciwu wobec politycznej i kulturalnej podległości Związkowi Radzieckiemu, a katastrofa stała się jednym z elementów białoruskiego antyhegemonicznego dyskursu: „Konieczność zwalczania następstw wybuchu stacji w Czarnobylu stała się swoistą lokomotywą procesów ewolucyjnych w społeczeństwie białoruskim” (Kliabanau 2012, 307). Jak wskazuje D. Kliabanau, białoruska publicystyka gwałtownie zareagowała na przełom, jakim był wybuch reaktora nr 4; przełom powodujący rozdzielenie się świata na ten sprzed katastrofy i ten po niej. Narracje poczarnobylskie charakteryzują się według niego synkretyzmem gatunkowym, czyli połączeniem stylu publicystycznego i literackiego (stosowanie metafor było m.in. sposobem na uniknięcie cenzury), pojawiają się ponadto tematy związków jednostki ze światem przyrody w kontekście jej radioaktywności czy też mitologizacja katastrofy (ibidem, 305-323).

Za kluczowy dla tożsamości białoruskiej element traktuje się niekiedy traumę historyczną: zmagania z narodowym samookreśleniem Białorusinów „[...] w znacznym stopniu wynikają ze światopoglądu kształtowanego pod wpływem dramatycznych, a nawet tragicznych doświadczeń historycznych skutkujących wystąpieniem traumy odbijającej się i zapisującej w pamięci historycznej” (Kliabanau 2013, 396)⁵. Trauma historyczna jest także elementem tożsamości ukraińskiej – w ten sposób mówi o Ukrainie F. Cataluccio, który wpisuje katastrofę czarnobylską w szerszy kontekst: jako element „przeklętej” historii ukraińskiej, obfitującej we wcześniejsze traumy, takie jak m.in. Wielki Głód czy tragedia w Babim Jarze (Cataluccio 2013, 67-85)⁶. Ruch antynuklearny był zarazem ruchem antytotalitarnym – czarnobylską tragedię zestawiano bowiem z historycznymi koszmarami narodowymi. Read ilustruje tę tendencję na przykładzie działalności białoruskiego pisarza Aleksa Adamowicza:

Dla Adamowicza kampania prowadzona przeciw Stalinowi i elektrowniom atomowym stanowiła jedno. Czarnobyl i Kuropaty bowiem to dwie strony jednego i tego samego historycznego zjawiska. Okrucieństwo, z jakim bolszewicy likwidowali białoruskich

⁵ D. Kliabanau rozpatruje zagadnienie białoruskiej tożsamości w odniesieniu do kategorii pogranicza. Na marginesie warto dodać, że pogranicze jest też kontekstem dla rozważań Z. Opackiego na temat białoruskiej historii (por. Opacki 2014, 13-29).

⁶ F. Cataluccio poświęcił tym wydarzeniom osobne rozdziały swojego reportażu, którego głównym tematem pozostaje czarnobylska katastrofa: „Hłodomor” oraz „Kiedy tańczył Czernoboh”.

patriotów i morzyli głodem ukraińskich „kułaków” w latach trzydziestych było tym samym, co skazywanie Białorusinów na powolną śmierć wskutek promieniowania i ukrywania prawdy, przykrytej zakłamaniami i fałszywą propagandą (Read 1996, 376).

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt niefikcyjnych narracji o Czarnobylu: otóż różnią się one od siebie w zależności od perspektywy przyjętej przez danego autora. Jest to widoczne na przykładzie zestawienia reportażu dwóch autorek: Mycio i Hilbk. Mycio – autorka „Piołunowego lasu” – najwięcej uwagi poświęca przyrodzie strefy, a o ludziach pisze dopiero w przedostatnim rozdziale zatytułowanym „Homo czarnobylus”. Opisuując swoje spotkania z samosielami⁷, Mycio zaznacza jednak wyraźnie swoje stanowisko – zagrożenie promieniotwórczością bagatelizuje lub pomniejsza, a swoich rozmówców przedstawia jako ludzi zdegenerowanych. O rodzinie ze wsi Teremci pisze: „Nie miałam pewności, czy byli ogarnięci apatią, przepełnieni fatalizmem, czy też po prostu głupi” (Mycio 2006, 194). Reporterka stara się też określić dawki promieniowania, które przyjmują samosiele, a na tej podstawie sformułować wnioski wskazujące na to, że mieszkańcy strefy nie są narażeni na problemy zdrowotne (jeśli tylko nie spożywają strefowych roślin i zwierząt). Jej tezy są jednak uogólnione i niepoparte konkretnymi źródłami czy wynikami badań, toteż redaktorzy „Piołunowego lasu” pozwolili sobie na dodanie przypisu: „Ocena zagrożenia napromieniowania jest trudna do uogólnienia, dlatego rozważania autorki mogą być kontrowersyjne” (ibidem, 192). Mycio, pisząc o „syndromie ofiary katastrofy czarnobylskiej”, zaznacza, że niektóre osoby starają się o uzyskanie statusu ofiary ze względu na chęć otrzymywania świadczeń pieniężnych. Sugeruje, że zły stan zdrowia samosieli może mieć inne przyczyny niż długotrwała ekspozycja na promieniowanie: „Ponadto niemożliwe wydaje się oddzielenie wpływu na zdrowie promieniowania radioaktywnego od ubóstwa, alkoholizmu, palenia tytoniu, nieprawidłowej diety oraz innych czynników, które niekorzystnie wpływają na stan obywateli krajów byłego ZSRR” (ibidem, 198-199). W podobnym tonie zarysowuje problem wzrastającej liczby urodzeń dzieci z wadami rozwojowymi⁸: „[...] Ułomności, które się zdarzają, występują także wśród ludności innych krajów” (ibidem, 199).

Mycio porusza problem organizacji charytatywnych, których celem jest niesienie pomocy tzw. dzieciom Czarnobyla. W sposób jednoznaczny krytykuje tę działalność na przykładzie programu pomocowego The Chabad Children of Chernobyl:

Przedstawiciele programu twierdzą wręcz, że dzieci urodzone po katastrofie wykazują wyższy wskaźnik zachorowań na raka tarczycy niż te, które wtedy były w wieku

⁷ Nazwą „samosiele” określa się nielegalnych mieszkańców strefy – osoby, które nie poddały się nakazowi ewakuacji lub które po przesiedleniu powróciły do swoich domostw.

⁸ O tym problemie opowiada film dokumentalny „Serce Czarnobyla” w reż. Maryan DeLeo. W 2014 r. obraz został uhonorowany Oscarem w kategorii „najlepszy film krótkometrażowy”.

dziecięcym, co jest ewidentną nieprawdą, nie wspominając już o hiperbolicznym wykorzystaniu terminu „ewakuować” tyle lat po katastrofie. Tak czy inaczej, *Chabad* nie jest wcale jedynym programem dążącym do pozyskania zwolenników za pomocą fałszywej pseudonaukowości, bo materiały PR niemal wszystkich inicjatyw pomocy dzieciom Czarnobyla mają dokładnie ten sam cel (ibidem, 203).

Sformułowanym takim jak „ewidentna nieprawda”, „hiperboliczne wykorzystanie terminu *ewakuacja*”, „fałszywa pseudonaukowość” towarzyszy przekonanie, że „działalność tego typu to przykład olbrzymiego marnotrawienia pieniędzy” (ibidem, 204). W zupełnie inny sposób o organizacjach pomocowych wypowiada się Hilbk. O ile „Piołunowy las” to ostra krytyka działalności charytatywnej, o tyle „Czarnobyl Baby” to apoteoza takiej działalności. Niemiecki program *Kindern von Tschernobyl*, w ramach którego dzieci z Białorusi mogły przyjechać tymczasowo do rodzin niemieckich, reporterka uznaje za płaszczyznę porozumienia zbudowaną między niegdyś wrogimi państwami: „I tak po czterdziestu latach od napaści na Białoruś między dawnymi nieprzyjaciółmi zakiełkowało ziarno kruchej przyjaźni” (Hilbk 2012, 124). Organizacje tego typu uznaje za „Głosnost made in Germany” – zwłaszcza po tym, jak Łukaszenka doszedł do władzy, kiedy to „biura *Kindern von Tschernobyl* były pełne pluskiew, telefony na podsłuchu, współpracownicy śledzeni” (ibidem, 134). Była to kolejna forma oporu przeciwko hegemonicznej władzy i stopniowemu eliminowaniu społecznej pamięci o długofalowych skutkach katastrofy.

Problematyka czarnobylska może być przedstawiana z różnych perspektyw, w zależności od nastawienia konkretnego reportera i towarzyszących mu założeń. Rozbieżności wynikają także z szeregu różnic istniejących między strefą białoruską i ukraińską. Podczas gdy pierwsza z nich jest w większym stopniu wyludniona (aczkolwiek na jej terenie działa Poleski Rezerwat Radiacyjno-Ekologiczny), to druga stanowi – jak pisał Siwiński – „plac budowy”, a także atrakcję turystyczną. O odmienności obu części decyduje również stopień i zakres terytorialny skażenia: ekspozycja na promieniowanie radioaktywne jest silniejsza i obejmuje większy teren na Białorusi niż na Ukrainie. Inna jest ponadto polityka prowadzona wobec stref: białoruskie strategie rządowe dążą do pomniejszania problemu i stopniowego zaludniania ewakuowanych po katastrofie terenów, natomiast ukraińskie wpisują się raczej w działania marketingowe, przeobrażające strefę w atrakcję turystyczną. Zarazem jednak obie zony są do siebie podobne: stanowią heterotopie i subkumeny; tworzyły element oporu wobec hegemonicznej władzy i przyczyniły się do rozpadu ZSRR; ponadto mogą być włączane w ciąg narodowych traum historycznych. Każdy z narodów ma zatem „swoją” katastrofę, a jednocześnie sama katastrofa pozostaje ponadnarodowa jako wręcz niezwykły element globalnej debaty o korzyściach i zagrożeniach związanych z wykorzystywaniem energii jądrowej.

Bibliografia

- ALEKSIJEWICZ, S. (2012), Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości. Wołowiec.
- CATALUCCIO, F. (2013), Czarnobyl. Wołowiec.
- CZAPIGA, M. (2017), Po-widoki pustki. O sposobach konceptualizowania pustki w kulturze współczesnej. Kraków.
- FLIT, F./FLIT, J. (2015), Hierarchiczna regionalizacja krajobrazów kulturowych. Założenia wstępne. Poziomy 1 i 2: cywilizacje i domeny kulturowe. W: Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego. 30, 19-34.
- FOULAULT, M. (2005), Inne przestrzenie. Rejniak-Majewska, A. (przekł.). W: Teksty Drugie. 6, 117-125.
- HILBK, M. (2012), Czarnobyl Baby. Reportaże z pogranicza Ukrainy i Białorusi. Warszawa.
- KASPERSKI, T. (2017), Białoruska pamięć po katastrofie: następstwa Czarnobyla w symbolach, pomnikach i rytuałach politycznych. W: Boruszkowska, I./Glinianowicz, K./Grzemska, A. i in. (red.), Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki. Kraków, 197-216.
- KLIABANAU, D. (2012), Białoruska publicystyka okresu przejściowego: filozoficzność treści i synkretyzm gatunkowy. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 305-323.
- KLIABANAU, D. (2013), Białoruska tożsamość narodowa: traumatyczne przeżycia pogranicza w ujęciu literackim (na przykładzie wybranych utworów literatury białoruskiej XX wieku). W: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 393-408.
- KRUCZEK, Z. (2017), Czarnobyl – od katastrofy do kreowania atrakcji w strefie zamkniętej. W: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. 473, 317-324.
- MYCIO, M. (2006), Piołunowy las. Historia Czarnobyla. Warszawa.
- NIJAKOWSKI, L. M. (2018), Świat po apokalipsie. Społeczeństwo w świetle postapokaliptycznych tekstów kultury. Warszawa.
- NOBIS, A. (2017), Relacje międzykulturowe, globalna ekumena, kulturowa różnorodność. W: Relacje Międzykulturowe. I, 107-122.
- OPACKI, Z. (2014), Pogranicze jako determinanta historii Białorusi. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/1, 13-29.
- READ, P. P. (1996), Czarnobyl. Zapis faktów. Warszawa.
- SIWIŃSKI, W. (1989), Czernobyl. Od katastrofy do procesu. Warszawa.

IRYNA ZHYHLEI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9529-6849>

SERGIY LEGENCHYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3975-1210>

OLENA SYVAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2799-3685>

Zhytomyr Polytechnic State University

HYBRID WAR AS A FORM OF MODERN INTERNATIONAL CONFLICTS AND ITS IMPACT ON ACCOUNTING DEVELOPMENT

KEYWORDS: hybrid war, military operations, international conflict, development of accounting, Ukraine, occupied territories, assets of the enterprise

ABSTRACT: The article is devoted to the study of hybrid warfare, as well as its influence on the reflection of business transactions in the accounting system. The study was conducted using the following research methods: analysis; synthesis; logical method; systematization, comparison, generalization, historical method. As a result, the features inherent in modern hybrid wars, including Ukrainian-Russian, as well as the specifics of accounting that arise during hostilities with emphasis on accounting features in enterprises whose assets were under the direct influence of hostilities, in particular, in the uncontrolled territories of Luhansk and Donetsk regions of Ukraine.

1. Introduction

Wars and conflicts are indispensable companions of human history. It has been estimated that over the past five and a half millennia, humanity has gone through 15,000 wars and armed conflicts that claimed lives of more than three billion people (Hedges 2003, 176). Starting from 3600 BC and to this day only 292 years were peaceful, which is 5% of this chronological interval. Other 95% of the time mankind fought. Centuries pass, and security and stability are still the most important components of sovereign development of the states. Deployment of a military and political conflict in the East of Ukraine, which began in 2014 and continues to this day, has determined the need to investigate contemporary forms of international conflicts.

At the same time, modern conflicts do not paralyze, but considerably complicate the business activity, all indicators of which are formed in the accounting system.

The development of accounting as a separate functional science and as a practical activity depends directly on the actions and events that arise in its external environment. One of these factors that should be considered is the hostilities that affect most of the processes occurring in society, in particular, as a result of which there is a violation of traditional approaches to business activities, which significantly affects both the objects of accounting and the order of accounting organization at the enterprises as well. Conducting a hybrid war on the territory of Ukraine by the Russian Federation, predetermines the need for analysis of the trends in the development of accounting in the course of hostilities based on the study of existing historical experience and the rethinking of the importance of accounting as a means of ensuring the level of national security. After all, if in general to consider war as a separate factor of the external environment of the national accounting system, then we can state that in such complex for the country periods of time, scientists do not pay proper attention to the development of accounting, so the accounting system whether remains in the existing state without progressive changes, or vice versa, is partially degraded by its gradual simplification in order to fulfill the tasks put forward by users and dictated by conditions of wartime.

2. Methodology

The methodology of this research consists of general research methods of cognition: analysis; synthesis; logical method; systematization, comparison, generalization. The authors rely on general scientific system and axiological approaches to the study of social and economic processes which take place during hybrid warfare. The methodology of the study includes a review of scientific literature and open information sources, an analytical approach to solving the problem reflecting the information on the economic activity of enterprises in the accounting system during hostilities, including in the conditions of hybrid warfare. The historical method of research, which involves the study of the peculiarities of the development of accounting in the conditions of conducting hostilities in a chronological sequence is used.

3. Hybrid War as a Form of Modern International Conflicts

The most conflict-related regions of the world are the Middle and Middle East countries, as well as the African continent. It is worth noticing that all armed conflicts are related to the 4th generation of wars: a conflict characterized by erasing the differences between war and politics directly between the military and civilian population (Viyna 2018). More than half of the existing conflicts are linked

to the struggle for the territory, in all armed conflicts unconstitutional armed formations are engaged.

The American Centre for Peace Studies (CPS) has counted 36 wars since the beginning of 2017, with 28 states directly involved (including Afghanistan (36 years), Colombia (39 years), the Democratic Republic of the Congo (22 years), India (62 years), Iraq (34 years), Myanmar (66 years), Nigeria (17 years), Pakistan (17 years), Philippines (42 years), Somalia (26 years), Sudan (31 years) and Turkey (30 years) (Homon 2017). The peculiarity of modern armed conflicts is the “erosion” of the outlines of the military conflict and the involvement of non-military means (political, economic and humanitarian) that, in their usual state, are not directly related to the classical military confrontation. In fact, there is a world war in an “oppressive” regime characterized by extreme cruelty towards the civilian population.

Defining the international conflicts, its nature and main features has numerous variants within the limits of modern scientific approaches and is carried out on the basis of their classification. The provisions of the UN Charter make it possible to distinguish between two categories of international conflicts: 1) those that threaten international peace and security and 2) those that do not have signs of threats (Statut 2005), but the UN has not formulated general criteria for this classification. In the course of the analysis of scientific sources (Boulding 1962; Doronina 1981; Dougherty 2000; Wright 1955), the main components of international conflicts were identified (Table 1).

Table 1. Components of modern international conflicts by the sphere of action

Sphere of influence	Components of conflicts
Economic	control over resources; ownership of exclusive rights and values; support and change of the existing economic order
Political	possession or control of a certain territory; providing status and place in the hierarchy of international relations
Information	measures of propaganda influence on human consciousness; disinformation, intimidation (terror), initiation of aggressive emotional states, manipulation
Ideological, ethical, religious	incompatibility of values and ideas; ethnic discrimination; struggle for self-determination; religious contradictions

The blurriness and uncertainty of the nature of modern conflicts leads to the uncertainty of the relevant terminology: gray wars, unrestricted conflicts, asymmetric warfare, unconventional warfare, irregular warfare, compound warfare or hybrid warfare, etc. Moreover, it is not clear whether these types of conflicts are related to the fourth generation of wars or should we talk about the fifth generation.

In the XX-beginning of the XXI century the dynamics of a radical rethinking of the nature of the war, forms, methods, tools to achieve its goals has sharply accelerated. A special place among them belongs to the concept of hybrid war.

This concept should be considered in the context of modern international conflicts. In fact, the “hybrid war” is defined as incompatible concurrence, namely: a fragmentary and situational combination of different methods and theories of war, their integration into different spheres, especially political, religious, ideological, ethical, economic and informational. Today hybrid conflicts and hybrid threats are considered as an important feature of the internationally safe environment that is in a state of systemic crisis. At the same time, military and analytical communities lack unity in understanding the phenomenon of hybrid warfare.

The concept of “hybrid warfare” appeared in 2005 in Western scientific thought, but still this military-political phenomenon has many concepts and definitions. Discussions on hybrid threats and a hybrid method of military action arose on the wave of first generalizations of Hezbollah’s effective work during the second Lebanese war in 2006. For the first time, the mention of this term was highlighted in the speech of Lieutenant General James Mattis in 2005 (McCulloh 2013, 55). Together with F. Hoffman, analyzing the challenges of globalization of military science and technology, they came to the conclusion that future wars will be determined by hybrid methods and strategies (Mattis 2005).

But the turning point in recognizing the hybrid threat should be considered the release of defense review “Quadrennial Defense Review Report” (Quadrennial 2006) in the United States in 2006. Its authors convincingly proved the effectiveness of the hybrid war, and soon the entire Western military establishment, mainly in the United States, Britain and Israel, recognized this fact at the conceptual level, although without the appropriate consensus among politicians, academics and military experts in understanding this phenomenon.

Although it should be noted that the separate components of the hybrid war were observed at the end of the 20th century: in military campaigns against Iraq, in the Balkans, in Afghanistan, in Libya and in Syria. The leaders of the Russian Federation fully demonstrated openly the methods and technologies used in the hybrid war at various geographical destinations – during the conflict between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh, aggression (two wars) and the occupation of the Republic of Ichkeria (Chechnya), the military conflict in Moldova Transnistria, aggression against Georgia with the occupation of North Ossetia and Abkhazia, during the Russo-Georgian war. In fact, Ukraine is now in a state of war, the feature of which is its so-called “hybrid” nature (Radkovets’ 2014; Horbulin 2017; Smola 2015).

The search for answers to the challenges that Ukraine faces due to the hybrid war should begin with the study of the nature of the hybrid threat itself. After all, understanding the features and logic of the hybrid war will give the key to find out the weaknesses of this strategy.

The military-political phenomenon that has taken place in Ukraine since 2014, to date has many definitions and characteristics in the scientific and special

literature: “hybrid war”, “hybrid warfare”, “information warfare”, “Ukrainian and Russian war”, “kremlin aggression”, “information and psychological warfare”. During the analysis of the scientific literature it was discovered that the concept of “hybrid war” is interpreted from different points of view: 1) the main method in the asymmetric warfare, which is conducted on three conditional fronts – among the population of the conflict zone, the rear population and the international community; 2) a modern type of partisan war that combines modern technologies and methods of mobilization; 3) measures of a political, economic, informational nature without declaring a war to achieve foreign policy goals; 4) a military strategy that combines conventional warfare, small warfare and cyberwar; 5) an attack using nuclear, biological, chemical weapons, improvised weapons for terrorist attacks and information pressure.

At the moment, researchers note that the meaning of the concept of “hybrid war” is changing compared to the initial use. In the case of Russia and Ukraine, every specific element of this “hybrid war” is not new in nature and used in almost all the wars of the past, but the coherence and interconnection of these elements, the dynamism and flexibility of their application, as well as the increasing weight of the information factor, are unique. Moreover, the information factor in some cases becomes an independent component and is no less important than the military one. Each particular hybrid war has its own peculiarities and geopolitical context.

Actually, the hybrid war can be defined in the most general terms as a set of prepared in advance and operationally implemented actions of military, diplomatic, economic, informational character, aimed at achieving strategic goals. The components of the hybrid war include traditional and non-traditional threats, terrorism, and subversive actions when using the latest non-template technologies to counteract the superiority of the enemy in the armed forces. It is worth noting that the idea of a hybrid war is not new. Military history knows a lot of examples of asymmetric wars using nonlinear tactics and irregular armed formations that are more ancient counterparts of the modern hybrid war. The ratio and extent of the influence of these components on the overall result, their role and place in a particular confrontation is determined by the level of development of society.

A typical hybrid war consists of three main stages: preparatory, active and final. In Ukraine preparatory stage (beg. 2000-2013) was characterized by: 1) strengthening of Russian influence on the leaders of Ukraine; 2) the refusal of the Ukrainian authorities on the course for joining NATO and the EU; 3) the deepening of the split in Ukrainian society for supporters of the West and Russia; 4) reduction of trade and economic relations with the Russian Federation; 5) use of the energy factor as a tool of pressure on Ukraine; 6) refusal to sign the Association Agreement with the EU; 7) reorientation to Russia and Customs Union. During the active stage of hybrid war (end 2013-end 2014) the following events took place: 1) seizure of Crimea and further disintegration of Ukraine; 2) entering the Crimea

by Russian troops; 3) destabilization of the eastern and southern regions of Ukraine; 4) an increase in the number of troops near Ukrainian borders and in the occupied territories; 5) a large-scale information campaign of anti-Ukrainian orientation.

Final stage has been in progress since October 2014 and is still being observed: 1) support of the new government in the occupied territories by Russian Federation; 2) legalization of self-proclaimed state formations in case the country-aggressor does not recognize itself as a party of the conflict; 3) creation of conditions for ensuring the military presence of the aggressor in the country-object of aggression at a long-term / permanent basis.

The main features of the hybrid war in Ukraine are the destabilization of the country through the intensification of the internal conflict, attempts to destroy the state through a catastrophic destruction of economy and infrastructure.

In the report of J. Calha, "Hybrid Warfare: NATO's new Strategic Challenge?" (Calha 2015), when assessing the peculiarities of Russia's actions, it is emphasized that the Government of the Russian Federation is using the internal weakness of Ukraine due to, first of all, non-military methods (such as political, informational, economic intimidation and manipulation), which are supported by the threat of the use of regular troops.

The results of the analysis of contemporary international conflicts give grounds for asserting that they have the following features: 1) rising the role of political, economic, informational means during preparation and in the course of the conflict; 2) increasing the role of information-psychological operations in achieving the objectives of conflicts; 3) the creation of coalitions and multinational forces; 4) the dependence of the political decision on participation in the conflict on public opinion at the domestic and international levels; 5) continuous improvement of forms and methods of conducting armed struggle, in particular, asymmetric actions. Taking into account the above-mentioned, we agree with the position of representatives of the military sciences who use the English equivalent of the "hybrid war" to translate the term rather than "warfare", since the latter means "methods of warfare" (biological, chemical, etc.). Accordingly, the "hybrid war in Ukraine" is a kind of modern military conflict, which involves actions carried out by combining political, economic, informational, international-legal and military conflict scenarios in order to achieve military-strategic goals. It should also be noted that military force in this type of conflict is not decisive.

An analysis of the above-mentioned peculiarities of conducting modern "military-political conflicts" of the "hybrid type" provides grounds for confirmation of the presence of their influence on the safety of life of the civilian population and doing business. The consequences of modern "hybrid wars" include: direct losses among the civilian population, a large number of injured people; increasing the intensity of migration processes, increasing the number of refugees, internally displaced people and evacuated people; a decline in the economy, and, as a result,

a decline in living standards and social protection; damage and destruction of infrastructure objects; violation of the life support systems, the emergence of centers of defeat from secondary factors of the use of weapons (destruction of nuclear power plants, chemically hazardous objects, hydraulic structures), causing damage to the environment.

It is also worth noting the factors that may contribute to the development of the hybrid conflict. The example of Ukraine is, first of all, the existence of common borders with the aggressor and military bases located in its territory, the large number of national minorities that have close ties with the aggressor state, the economic dependence of the country on an aggressor state, as well as the administrative, political and military weakness of the country as a whole.

In the context of European integration processes, uncertainties and conflicts, and in the context of financial and economic crises, the international community is aware that further economic development must be based on a fundamentally different basis. It should be linked to increased control over risks, balancing financial and non-financial interests and should be geared towards sustainable development of the economy and society. One of the ways of solving the current situation in Ukraine is the implementation of the concept of social responsibility of business taking into account the risks that may arise during conflict times. At the same time, changes in doing business can not but affect the accounting system, as will be discussed below.

4. Areas of the development of accounting in the conditions of hostilities

The issue of accounting development in the context of hostilities is widely covered in the world accounting literature, both as an example of specific wars and by looking for commonalities in transforming the accounting system in times of military conflicts. In recent years, such studies have again become relevant in the context of a hybrid war against Ukraine.

The analysis of scientific publications allowed to distinguish 4 directions of development of accounting in the conditions of hostilities: 1) accounting at the subjects of the implementation of military operations (military units and elements); 2) accounting at the enterprises that perform a providing function during military conflicts; 3) accounting of property of enterprises, whose activities were directly influenced by military actions (lost or conquered); 4) accounting as a political tool in the conduct of military conflicts. In the conditions of hybrid war, the accounting of property of enterprises, whose activity was exposed to direct influence of military actions, which will be highlighted in detail, is especially relevant.

4.1. Accounting in military units in conditions of hostilities

During the war, the accounting and financial apparatus of military units, as state structures, functions under extremely difficult physical conditions, which necessitates the simplification of accounting and adjusting to existing conditions, which was envisaged, in particular, in documents regulating accounting in military units that were published in peacetime. Thus, the “Regulation on the management of the economy in particular military units” in 1904 (Zashchuk 1904, 32) noted the possibility of deviation from the traditional practice of reporting in wartime. In particular, it was allowed to: 1) prolong the reporting time for the funds received; 2) the head of the unit could implement the accounting policy without the consent of the regiment commander but for an amount not exceeding a thousand rubles; 3) the ability to increase the amount of advances issued at the discretion of the regiment commander.

Immediately during the hostilities more drastic changes in the accounting system are made. In particular, the practice of the first months of World War II showed that peacetime financial accounting forms used in military units were overly detailed and technically unfit for wartime conditions, and were therefore subject to realignment (Vedernykov 1947): a special accounting register was introduced – a control book, which was supposed to overcome the problem of the lack of own current accounts in military units and the need to reflect the receiving of money and government bonds; the introduction of a simple standard form of cash book, which replaced the cash journal and cash book of personal accounts.

One of the consequences of the war is the increasing proportion of women in accounting services. In particular, J. Black (Black 2006, 205), examining the role of women in the activities of the British military department of salary payment during the First World War, and analyzing the peculiarities of the historical development of the accounting profession, confirmed that widespread involvement of women in accounting procedures are an example of the proto-feminization of British bookkeeping. On the whole, this fact can be considered as the main reason for the increase in the number of female accountants in the postwar years in the USSR, where this figure reached 89% in 1985 (Narodnoe khoziaistvo 1987, 416).

4.2. A system of accounting at the enterprises that perform a securing function during military conflicts

The level of depth of changes in the accounting system in such a period depends on the features of military conflict, in particular, on the level of its impact on the economy of the country.

If this is a local conflict that does not significantly change the functioning of the national economy, then the national accounting system also does not undergo significant changes. There may be only a few changes in existing accounting techniques related to the companies activity that provide support to the army (for example, changes in the cost management methodology in Italian industry groups that sought to obtain price benefits for further participation in tenders and auctions conducted by the Ministry of Defense and the Italian Ministry of Ammunition during the First World War (Vollmers 2015); the creation and use of reserves by undertakings military production or suffering materially as a result of military action, as established in 1942 in the US Accounting Committee ARB 13 "Accounting for Special Reserves arising after the War" (Committee 1942).

If, however, the military conflict changes the basic principles of the functioning of the national economy, acquiring a country-wide scale (for example, gaining the status of a domestic war) and forcing a transition to a model of enterprise management with the needs of "war time", then under these conditions there is a change in the requirements for functioning of the national accounting system both at the level of the system of its regulation, as well as at the level of organization and methodology of functioning of a specific accounting system of the enterprise. The most typical example in this case is the system of Soviet accounting, which underwent significant changes during 1941-1943: war became the reason for the restructuring of accounting, which was reflected in its simplification and shortening of accounting reports, strengthening of operational control over economic expediency of expenditures incurred to the preserve socialist property, economical spending of money and materials (Mazdorov 1942, 155-156; Halperyn 1945, 226; Kashaev 1985, 17).

Thus, the most important function of accounting during the war is the control function, the performance of which created the preconditions for effective counteraction to the aggressor country, in particular, by increasing the efficiency of use of available resources and finding deep reserves of the national economy. As history has shown, this reorientation of accounting has yielded positive results, with the result that A. Djatej and R. Sarikas emphasize that accounting played an important role in the process of winning the Soviet Union in the war (Djatej 2009, 36).

During the war there was also a transformation of approaches to accounting organization, which was caused by a chronic shortage of trained accountants and a reduction in the amount of time allocated for the implementation of the accounting process: in the military years, group (cumulative) information on cash and bank transactions began to widely use, as well as procurement of inventory and payments with suppliers, shipment of inventory and payments with customers. The reconciliation of chronological and systematic registers, simplification

of the distribution of costs for maintenance and management, use of the coefficient method for determining the cost of certain types of products, etc. were recommended (Belousov 2010, 14).

In the same case, when a civil war takes place in the country, which is a form of decision-making of the contradictions that arise between different segments of the population, and which ends with the victory of the party proceeding to reform the country's economic structure, the accounting system also undergoes significant changes. The extent of such changes depends on the level of contradictions between the previous economic system and the newly created one that is implemented after the end of the civil war. Thus, as a result of the civil war in the United States (1861-1865), slavery was abolished (1865), which made it necessary to exclude from the accounting system the accounts used to record the slaves and make their valuation.

The result of the civil war in Russia (1917-1923) was the coming to power of the Bolshevik Party and the gradual establishment in the vast majority of its territory of Soviet power, which over the next ten years formed a model of "Soviet accounting", which was fundamentally different from accounting type of market at the theoretical, methodological and organizational level. The defining methodological feature of Soviet accounting was the transition to uniform regulation of accounting, which in general led to the formation of the concept of extended univariate accounting methodology (Lehenchuk 2017, 99).

4.3. Accounting for the assets of enterprises whose activities were directly influenced by hostilities (conquered or lost)

The conduct of hostilities between the armed forces of certain countries or political entities in most cases has economic preconditions, which is justified by the limited resources and unlimited needs of people. In some cases, the desire of war participants to seize the necessary resources or entire economic areas determined the nature of combat operations and the direction of the deployment of military aggression.

The most typical example of expropriation of property in the captured territories is the actions of Germany during the Second World War. Thus, during the years of occupation, the German troops looted and destroyed 38% of the national property of Poland, from France they took 63 million tons of coal, about 2 million tons of oil, from Belgium, the Netherlands, Denmark and Norway, and other occupied countries, all stocks of strategic raw materials, industrial goods and foodstuffs, 80 million dollars of gold were exported from Austria, and 25 million dollars from the Czechoslovakia (Shifman 1964, 131-132). The expropriated property was exported from the occupied countries to Germany, where it was included in the assets of powerful German monopolies or public financial institutions.

A similar situation at the end of the Second World War was also found in the former Soviet territories, which were freed from the German occupation by the Soviet troops, as well as in the territories that were released but were not previously part of the USSR. In order to ensure the proper control and unification of this process, in April 1943, the Council of National Commissioners of the USSR issued Resolution No. 404 regulating the issues of accounting and use of nationalized, confiscated, depreciable and non-secure property (Sovet 1943).

When setting the new government on the territory captured by the war, as the result of the annexation of such a territory into another country or the creation of a new country by way of the unification of several territories, available enterprises and institutions normally it would be subject to nationalization. As a result of nationalization, these objects should be included in the assets of enterprises and institutions. The main problem with their accounting is the establishment of their real value, taking into account their real value, and the costs incurred for their delivery and transfer to their place of their further use.

Other participants of a military conflict who lose it on a temporary or permanent basis, also lose certain types of property, enterprises or territories, which should also be reflected in the accounting system of the appropriate level. In order to keep track of lost property during the Second World War at soviet enterprises, a separate section of the Chart of Accounts “Accounts defined in connection with wartime conditions” (in particular, the accounts “Fixed Assets Not Evacuated”; “Inventories Not Evacuated”; “Inventories Evacuated, But Not Arrived To The Destination”; “Expenses caused by evacuation”) was introduced (Mazdorov 1972, 157).

Today, in the conditions of temporary occupation of certain territories in the Donetsk and Luhansk region and the annexation of the Crimea, at domestic enterprises whose structural units stayed in these territories and over which management was stopped, such a method of accounting for lost property used during World War II in the Soviet accounting system is not used. For example, all nationalized property of DTEK ENERGY B.V., located in the occupied part of the Donetsk and Luhansk Regions and in the annexed Crimea, is included in the assets of this company, as evidenced by the published unaudited consolidated financial statement for the six months of 2018 (Dtek.com 2019). However, as stated in the Auditor’s report on financial statements of PJSC “DTEK KRYMENERGO” (Dtek.com 2017), on the value of non-current assets located in the temporarily occupied territory of Ukraine in 2015 a 100% impairment provision guided by the prudence principle and IAS 36 “Impairment of Assets” was accrued. As a result, as at 31.12.2016, net assets of PJSC “DTEK KRYMENERGO” made up a negative value of -1025951 thousand UAH. Already in September 2018, the media reported that “DTEK ENERGY B.V.” was being sued at international courts in the Russian Federation for expropriated property located on the territory of the annexed Crimea (DTEK 2018), indicating that the company was seeking reimbursement of incurred

losses. Accordingly, for the assets of “DTEK ENERGY B.V.”, which stayed in the occupied part of the Donetsk and Luhansk Regions and in the annexed Crimea, separate special accounts for their accounting are not used, and their value is adjusted on the basis of their level of depreciation.

In addition, under IFRS 36 “Impairment of Assets”, the usefulness of assets is reduced not only as a result of the loss of control over such assets, but also when specific assets lose their value in the event of breach of contract or termination. This situation today is common for the assets of the thermal power plants that are part of “DTEK ENERGY B.V.”, because after the loss of control over the mines, which were the main anthracite suppliers to them, their value needs to be revalued due to the loss of their value. This question is covered in more detail in the study of I. A. Iukhymenko-Nazaruk, I. V. Zhyhlei (Iukhymenko-Nazaruk 2017, 279-281; Zhyhlei 2017), and implies the use of neoinstitutional theory, in particular, requires the use of specific assets in accounting, which will justify ways of improving accounting estimates in a hybrid war.

4.4. Accounting as a political tool in the military conflicts

Traditionally, the accounting system is seen as a means of fixing the results of hostilities and as a means of informing the management of enterprises that support the entities that conduct war. In this approach, accounting performs a passive function from the point of view of its value during military conflicts. Unlike this approach, in the spirit of the representatives of the London School of Economics (E. Hopewood, P. Miller, A. Bimani, M. Bromwich, etc.), V. Fannell and M. Chvestyak suggested that accounting was a political tool, which can be used by actors in his organization to overcome political crises. That is, accounting is suggested not to be regarded as something derivative and secondary, necessary to reflect the existing economic reality, but as primary to the social processes and relationships that result from the functioning of accounting as a separate socio-economic institution.

According to the authors, to this day, for all nation-states, accounting for military operations has primarily served to achieve broader political goals. From the Crimean War to the War on Terror, accounting has been used to assert civilian control of the military, to introduce rational business practices in war, and to create visible and invisible reasons that must legitimize the use of force (Funnell 2015, 2). Through the implementation of the information function, accounting allows political elites to substantiate the causes of the need for the outbreak of military conflict, and through the control – to influence the subjects of military conflicts, thus, while affecting the deployment of hostilities.

5. Conclusions

The peculiarity of modern international relations is the steady tendency to strengthen the conflict-related potential due to the complexity and increase in the number of international, local and regional conflicts. A special place among them belongs to the so-called hybrid wars. Each particular «hybrid war» has its own peculiarities and geopolitical context. In the case of Russia and Ukraine, each specific component of this hybrid war is not new in nature and has been used in almost all the wars of the past, but the coherence and interconnection of these components, the dynamism and flexibility of their application, as well as the increasing weight of the information factor, are unique. Moreover, the information factor in some cases becomes an independent component and turns out to be no less important than the military. The correlation and extent of the influence of these components on the overall result, their role and place in a particular confrontation is determined by the level of development of society.

One of the environmental factors affecting the development of the national accounting system is military actions that affect both their direct participants and other actors whose activities are influenced by hostilities. On the basis of the analysis of scientific publications, four main directions of development of accounting in the context of conducting military operations are distinguished: 1) accounting at the subjects of the implementation of military operations; 2) accounting at the enterprises that perform a providing function during military conflicts; 3) accounting of property of enterprises, whose activities were directly influenced by military actions; 4) accounting as a political tool in the conduct of military conflicts.

In the conditions of military operations, the transformation of existing approaches to the organization of accounting in the direction of its simplification, as well as the adaptation of the methodology of accounting for assets and liabilities as a result of changing the normal conditions of operation of enterprises take place. Under conditions of hybrid warfare, the methodology of valuation of assets over which control has been lost, and the methodology for assessing specific assets, the performing of contracts whose functioning was endangered by the opportunistic behavior of counteragents or changes in the normative regulation of enterprises, are needed to be developed.

References

- BELOUSOV, A./ZELENYNA, A. (2010), *Osobennosti bukhgalterskogo ucheta v peryod velykoi otechestvennoi voynu*. In: *Vestnyk Stavropolskogo gosudarstvennogo unyversyteta*. 68, 13-17. [Белюсов, А./Зеленина, А. (2010), *Особенности бухгалтерского учета в период великой отечественной войны*. В: *Вестник Ставропольского государственного университета*. 68, 13-17].
- BLACK, J. (2006), *War, Women and Accounting: Female Staff in the UK Army Pay Department Offices, 1914-1920*. In: *Accounting, Business & Financial History*. 16(2), 195-218.

- BOULDING, K. (1962), *Conflict and defense: a general theory*. New York.
- САЛГА, J. (2015), *Hybrid Warfare: NATO's New Strategic Challenge? GENERAL REPORT*. [online] nato-pa.int. In: <https://www.nato-pa.int> [access: 17 XII 2019].
- Committee on Accounting Procedure. No 13 "Accounting for Special Reserves Arising Out of the War" (1942), In: *Accounting Research Bulletins*. I, 111-118.
- ДЯТЕЙ, А./SARIKAS, R. (2009), *The Second World War and Soviet accounting*. In: *Accounting history*. 14(1-2), 35-54.
- DORONINA, N. (1981), *Mezhdunarodnyy konflikt. O burzhuaznikh teoriyakh konflikta. Kriticheskiy analiz metodologii issledovaniy*. Moskva. [Доронина, Н. (1981), *Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований*. Москва.]
- DOUGHERTY, J./PALTZGRAFF, R. (2000), *Contending Theories of International Relations*. New York.
- DTEK pozuyayet'sya v mizhnarodni sudy do Rosiyi za vkradene pid chas aneksiyi Krymu mayno (2018). In: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/126257/>. [ДТЕК позивається в міжнародні суди до Росії за вкрадене під час анексії Криму майно (2018). В: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/126257/>] [access: 8 VIII 2018].
- DTEK.COM (2017), *Audytors'kyu vysnovok shchodo finansovoyi zvitnosti PAT "DTEK Krymenerho"*. In: <https://dtek.com/content/files/auditorskiy-visnovok-schodo-finansovoi-zvitnosti-tovaristva-za-2016-rik.pdf>. [Dtek.com (2017), *Аудиторський висновок щодо фінансової звітності ПАТ "ДТЕК Крименерго"*. В: <https://dtek.com/content/files/auditorskiy-visnovok-schodo-finansovoi-zvitnosti-tovaristva-za-2016-rik.pdf>] [access: 20 II 2017].
- DTEK.COM (2019), *IH 2018 Results Corporate Presentation DTEK ENERGY B.V.W*. In: https://dtek.com/content/files/dtek_prez_irfy_new_2018-autumn_main_final.pdf [access: 17 I 2019].
- FUNNELL, W./CHWASTIAK, M. (2015), *Accounting at War: The Politics of Military Finance*. Routledge.
- HALPERYN, Y./KUPARYSOV, N./LEONT'EV, N. (1945), *Kurs teoryi bukhhaltenskoho ucheta*. Moskva. [Гальперин, Я. М./Кипарисов, Н. А./Леонтьев, Н. А. (1945), *Курс теории бухгалтерского учета*. Москва.]
- HEDGES, C. (2003), *What Every Person Should Know About War*. New York.
- НОМОН, D. (2017), *Svitova mapa viyn. De i za shcho s'ohodni voyuye lyudstvo*. In: https://espresso.tv/article/2017/07/24/khto_z_kym_i_za_scho_voyuye_sogodni_v_sviti. [Гомон, Д. (2017), *Світова мапа війн. Де і за що сьогодні воює людство*. В: https://espresso.tv/article/2017/07/24/khto_z_kym_i_za_scho_voyuye_sogodni_v_sviti] [access: 24 I 2017].
- НОРБУЛІН, V. (2017), *Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kyu front. Kyuyiv*. [Горбулін, В. (2017), *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ.]
- ІУХНУМЕНКО-НАЗАРУК, I. (2017), *Rozvytok teorii i metodolohii bukhhaltenskoho obliku v konteksti neoinstytutsiinoi teorii. Zhytomur*. [Юхименко-Назарук, І. А. (2017), *Розвиток теорії і методології бухгалтерського обліку в контексті неінституційної теорії*. Житомир.]
- KASHAEV, A./SHEIN, A. (1985), *Ob orhanyzatsyy bukhhaltenskoho ucheta v peryod Velykoi Otechestvennoy voynu*. In: *Bukhhalterskiy uch. 5, 16-18*. [Кашаев, А. Н./Шейн, А. В. (1985), *Об организации бухгалтерского учета в период Великой Отечественной войны*. В: *Бухгалтерский учет. 5, 16-18*.]
- ЛЕНЕНЧУК, S. (2017), *Bahatovariantnist v bukhhaltenskomu obliku: istoryko-teoretychni aspekty. Zhytomur*. [Легенчук, С. Ф. (2017), *Багатоваріантність в бухгалтерському обліку: історико-теоретичні аспекти*. Житомир].
- MATTIS, J./HOFFMAN, F. (2005), *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*. In: *Proceedings Magazine*. 132/11/1, 233. In: <http://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf> [access: 17 XII 2019].
- МАЗДОРОВ, V. (1972), *Istoriya rozvytyia bukhhaltenskoho ucheta v SSSR: 1917-1972*. Moskva. [Маздоров, В. А. (1972), *История развития бухгалтерского учета в СССР: 1917-1972*. Москва.]
- МССУЛЛОН, T./JOHNSON, R. (2013), *Hybrid Warfare. Report 13-4. Joint Special Operations University*, 154. In: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a591803.pdf> [access: VIII 2013].

- NARODNOE (1987), Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Hosudarstvennui komytet SSSR po statystyke. Moskva. [Народное (1987), Народное хозяйство СССР за 70 лет. Государственный комитет СССР по статистике. Москва.]
- QUADRENNIAL DEFENSE REVIEW (2019), U.S. Department of Defense. In: <https://dod.defense.gov/News/Special-Reports/QDR> [access: 6 II 2019].
- RADKOVETS', Y. (2014), Oznaiky tekhnolohiy "hibrydnoyi viyny" v ahresyvykh diyakh Rosiyi proty Ukrainy. In: Nauka i oborona. 3, 36-42. [Радковець, Ю. І. (2014), Ознаки технологій "гібридної війни" в агресивних діях Росії проти України. В: Наука і оборона. 3, 36-42.]
- SHIFMAN, M. (1964), Voyna i ekonomika (vooruzhennoye vozdeystviye na ekonomiku vouyuyushchikh stran v pervoy i vtoroy mirovykh voynakh). Moskva. [Шифман, М. С. (1964), Война и экономика (вооруженное воздействие на экономику воюющих стран в первой и второй мировых войнах). Москва.]
- SMOLA, L. (2015), Aspekty neliniynoyi viyny v konteksti ukrayins'ko-rosiys'koho konfliktu na Donbasi. In: Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. 16, 74-78. [Смола, Л. Є. (2015), Аспекти нелінійної війни в контексті українсько-російського конфлікту на Донбасі. В: Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 16, 74-78.]
- SOVET (1943), Sovet Narodnykh Komissarov SSSR. Ob utverzhdenii Polozheniya o poryadke ucheta i ispol'zovaniya natsionalizirovannogo, konfiskovannogo, vymorochnogo i beshozyajnoho ymushhestva. In: <http://docs.cntd.ru/document/901855443> [Совет (1943), Совет Народных Комиссаров СССР. Об утверждении Положения о порядке учета и использования национализированного, конфискованного, выморочного и бесхозяйного имущества. В: <http://docs.cntd.ru/document/901855443>.] [access: 24 IX 2018].
- STATUT (2005), Statut Orhanizatsiyi Ob'yednanykh Natsiy i Statut Mizhnarodnoho Sudu. In: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010. [Статут (2005), Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду (2005). В: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.] [access: 16 IX 2018].
- VEDERNYKOV S./ROZENBERG E. (1947), Kurs bukhhaltenskoho ucheta dlia podgotovky schetovodov. Lviv. [Ведерников, С. С./Розенберг, Э. К. (1947), Курс бухгалтерского учета для подготовки счетоводов. Львов.]
- VIYNA (2018), Viyna chetvertogo pokolinnya. In: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_четвертого_покоління. [Війна (2018), Війна четвертого покоління. В: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_четвертого_покоління.] [access: 10 III 2018].
- VOLLMERS, G./ANTONELLI, V./D'ALESSIO, R. et al. (2015), Cost Accounting for War: Contracting Procedures and Cost-Plus Pricing in WWI Industrial Mobilization in Italy. In: European Accounting Review. 25(4), 735-769, <http://ssrn.com/abstract=2634591> [access: 17 I 2019].
- WRIGHT, Q. (1955), The Study of International Relations. 1st ed. New York.
- ZASHCHUK, Y. (1904), Polozhenye ob upravlenyy khoziaistvom v otdelnukh chastiakh voisk. Varshava. [Защук, И. (1904), Положение об управлении хозяйством в отдельных частях войск. Варшава.]
- ZHYNLEI, I./LUKHUMENKO-NAZARUK, I. (2017), Rozvytok oblikovoyi ocinky specyfichnyh aktyviv. In: Problemy teorii i metodolohiyi bukhalters'koho obliku, kontrolyu i analizu. 3, 61-70. [Жиглей, І./Юхименко-Назарук, І. (2017), Розвиток облікової оцінки специфічних активів. В: Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 3, 61-70.]

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

BEATA SIWEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0742-3431>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ALEKSANDER BARSZCZEWSKI: UCZONY I POETA (W 90. ROCZNICĘ URODZIN)

Alexander Barshchewski: A Scholar and a Poet (on the 90th anniversary of his birth)

SŁOWA KLUCZOWE: literatura białoruska, działalność naukowa, poezja, pogranicze, mała ojczyzna, tożsamość

KEYWORDS: Belarusian literature, scientific activity, poetry, borderland, homeland, identity

ABSTRACT: This article discloses scientific, organizational, didactic and literary activity of the most outstanding Belarusian scientist, a professor of the University of Warsaw and, for many years, the head of the Department of Belarusian Studies – Alexander Barshchewski. In the article his academic achievements were outlined, the most important directions of his researches were presented and a special attention has been drawn not only to multidimensionality and interdisciplinarity of issues and problems that he had been taking up in his monographs and scientific articles, but also to impressive didactic and organizational achievements that resulted in numerous awards and prizes. Also, his poetic work has been synthetically presented and the most significant themes and motives of his lyrics, that impresses with the subtlety of artistic expression, the power of emotions and the concentration on spiritual reality, has been determined.

W historii polskiej i światowej białorutenistyki prof. Aleksander Barszczewski zajmuje miejsce wyjątkowe, a owa wyjątkowość zaznacza się na wielu różnych płaszczyznach. Jest on bowiem nie tylko wybitnym historykiem literatury, prekursorem badań białorutenistycznych w Polsce, lecz także poetą, wrażliwym i subtelnym lirykiem, którego twórczość mieni się wielością barw, odcieni, sensów.

Urodził się 2 listopada 1930 roku w miejscowości Bondary na Białostocczyźnie. To z tą ziemią od dzieciństwa czuł się związany w sposób szczególny, to do niej będzie powracał we wspomnieniach i literackich obrazach poruszających siłą przeżyć i intensywnością wewnętrznych napięć:

Мой Беластоцкі край, мая Айчына,
З табою звязаны мой лёс і доля.
Люблю твае лясы, люблю твае даліны,
Кахаю шчыра бацькаўскае поле.

Калышацца ў напевах песні роднай
І мыш твар у промнях залацістых.
І толькі тут заўсёды я свабодны,
І толькі тут душой заўсёды чысты.
(Barski, 2015, 361)

Jego droga do kariery naukowej nie była prosta. Naukę w szkole powszechnej prze-rwała wojna, edukację podstawową finalizował dopiero w okresie powojennym, a w latach 1949-1951 uczył się w Uniwersyteckim Studium Przygotowania w Lubli-nie. Po jego ukończeniu związał na kilka lat swoje losy z Uniwersytetem Łódzkim, na którym w latach 1951-1955 studiował filologię rosyjską. Szczególne znaczenie w naukowej biografii Aleksandra Barszczewskiego miał rok 1956. W tym roku prof. Antonina Obrębska-Jabłońska, wybitna językoznawczyni, slawistka, utworzyła na Uniwersytecie Warszawskim Katedrę Filologii Białoruskiej, z którą Badacz na wiele lat związał swoje losy (Timoszuk 2006, 9). To tu w 1966 roku obronił pracę doktorską pt. „Jakub Kołas – dzieje twórczości 1906-1930” napisaną pod kierunkiem naukowym prof. Mariana Jakóbca, a po 20 latach pracę habilitacyjną „Białoruska obrzędowość i folklor wschodniej Białostoczczyzny: narodziny, wesele, śmierć”, która stanowiła efekt jego długich poszukiwań badawczych. W 2002 roku uzyskał tytuł naukowy profesora nauk humanistycznych.

Naukowe i organizacyjne pasje Aleksandra Barszczewskiego zostały dostrzeżone przez jego współpracowników-mistrzów bardzo szybko. Już bowiem w 1975 roku został powołany na stanowisko kierownika Katedry Filologii Białoruskiej UW i funkcję tę pełnił niemal 30 lat z wielkim oddaniem, wyznaczając nowe tendencje badań białorutenistycznych, ukierunkowane w szczególności na problematykę polsko-białoruskich związków literackich i kulturowych oraz białoruską literaturę emigracyjną, która jedynie marginalnie pojawiała się dotychczas w polu za-interesowań historyków literatury. Ogromną zasługą prof. Barszczewskiego był także otwarty dialog z innymi ośrodkami białorutenistycznymi i slawistycznymi, co umożliwiło realizację wspólnych projektów naukowych, zarówno publikacyjnych, jak i konferencyjnych. Do najważniejszych bez wątpienia należy zaliczyć zainicjowanie w 1993 roku cyklicznej Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” oraz rocznika „Acta Albaruthenica”, na łamach którego publikowali swoje artykuły najwybitniejsi polscy i zagraniczni białoruteniści, m.in. Elżbieta Smułkowa, Adam Maldzis, Arnold McMillin, Herman Bieder, András Zoltán, Bazyl Tichoniuk, Mikołaj Timoszuk, Nina Barszczewska, Mikołaj Chaustowicz, Michał Sajewicz, Piotr Wasiuczenka, Siergiej Kowalow, Helena Głogowska, Iwan Szejnier, Iryna Bahdanowicz.

Ważnym obszarem aktywności Profesora była również dydaktyka. Praca w charakterze nauczyciela akademickiego na kilku znaczących polskich uniwersytetach

(Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Warszawski, Katolicki Uniwersytet Lubelski¹, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) zaowocowała wypromowaniem ponad 260 magistrów – białorutenistów oraz kilkunastu rusycystów. Aleksander Barszczewski był także promotorem pięciu rozpraw doktorskich:

- Jerzego Garbińskiego, „Życie i twórczość Alesia Haruna (Aleksandra Pruszyńskiego) w kontekście literatury białoruskiej początku XX wieku”;
- Beaty Siwek, „Białoruskie Stowarzyszenie Literackie «Białowieża» wobec problematyki dużej i małej ojczyzny”;
- Katarzyny Bortnowskiej, „Białoruski postmodernizm. Liryka pokolenia «Bum-Bam-Litu»”;
- Anny Demianiuk, „Twórczość emigracji białoruskiej (motyw Ojczyzny)”
- Katarzyny Drozd, „Białoruska literatura łagrowa (lata 30.-90. XX wieku)”.

Prof. Anna Woźniak, wieloletni dyrektor Instytutu Filologii Słowiańskiej KUL, z którym prof. Barszczewski w 1991 roku związał na kilka lat swoje losy, tak oto postrzega jego dydaktyczne osiągnięcia:

Pierwsi studenci z grupy białoruskiej interesowali się kulturą białoruską, chłonili jej literaturę, z zainteresowaniem i pilnie przykładali się do nauki języka białoruskiego. Owa atrakcyjność studiów białorutenistycznych była w tamtym czasie budująca i napałała nadzieją na przyszłość. Nie miała w tym zasługa prof. Barszczewskiego, polskiego Białorusina, który swą ciepłą osobowością, spokojem i ogromną kompetencją w dziedzinie problematyki historycznoliterackiej, języka i kultury Białorusinów, potrafił naszych studentów przekonać do tego, że warto poznawać bliskich sąsiadów, zaznajamiać się z historią i współczesnym obliczem ich kultury, mentalnością i pierwiastkami narodowej identyfikacji (Woźniak 2005, 22).

To właśnie pod kierunkiem prof. Barszczewskiego powstały pierwsze prace białorutenistyczne na naszym uniwersytecie, których problematyka oscylowała wokół twórczości klasyków literatury białoruskiej (Janka Kupała, Jakub Kołas, Maksym Bahdanowicz), białoruskiej prozy wojennej (Wasyl Bykau), polsko-białoruskich związków literackich, białoruskiego folkloru i – mało znanej wówczas i dopiero odkrywanej – białoruskiej literatury emigracyjnej.

Z inicjatywy prof. Barszczewskiego polscy studenci zyskali możliwość rozwijania swoich pasji białorutenistycznych w ramach cyklicznie organizowanej na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku Letniej Szkoły Języka i Kultury Białoruskiej. Pierwsza taka szkoła, w której miałam przyjemność uczestniczyć, w wąskim, co prawda, ale wyjątkowym gronie wybitnych polskich sławistów – Alberta Bartoszewicza, Michała Kondratiuka, Tadeusza Lewaszkiwicza, odbyła się w 1991 roku i przyniosła niezwykle owoce. Podarowany mi przez prof. Alberta Bartoszewicza zbiór wierszy Maksyma Bahdanowicza „Krzak dzikiej róży” („Шыпына”)

¹ Obecnie Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

wpłynął w znaczącej mierze na wybór tematu mojej pracy magisterskiej – „Miłość i śmierć w poezji Maksyma Bahdanowicza”, a nawiązane kontakty z białoruskim badaczami sprzyjały wyborowi drogi naukowej.

Prof. Aleksander Barszczewski był aktywnym członkiem wielu stowarzyszeń i organizacji: Polskiego Towarzystwa Białorutenistycznego², Międzynarodowej Asocjacji Białorutenistów³, Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża”, Stowarzyszenia Folklorystów Białorusi, Komitetu Słowianoznawstwa PAN, Międzynarodowej Akademii Nauk Eurazja. Od 1993 roku pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Głównego Olimpiady Języka Białoruskiego.

Naukowy dorobek prof. Barszczewskiego imponuje rozległością zainteresowań, otwartością na nowe tematy i głębią wiedzy historycznoliterackiej. Obejmuje on trzy monografie autorskie, ponad sto artykułów, studiów i prac krytycznoliterackich, cztery podręczniki i skrypty (m.in. „Historia literatury białoruskiej. Folklor”), ponad dwadzieścia publikacji przekładowych i literackich, kilkaset prac popularnonaukowych, drukowanych cyklicznie na łamach wydawanego w Białymstoku od 1958 roku białoruskiego tygodnika „Niwa” (m.in. cykle „Беларуская літаратура”, „Беларускі фальклор”, „Радзіма-Родина”), a także kilkaset esejów emitowanych na antenie redakcji białoruskiej Radia Polonia („Беларускі літаратурны рух у пасляваеннай Польшчы”, „Беларуская эміграцыйная пісьмовасць”). Nieprzypadkowo zatem Barszczewski nazwany został przez prof. Adama Maldzisa, badacza cieszącego się najwyższym autorytetem naukowym w środowisku slawistycznym, „ojcem” polskich białorutenistów (Maldzis 2015, 30).

Za najważniejsze publikacje naukowe Profesora należy uznać bez wątpienia monografie „Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы. 1958-1998” (Barszczewski 2001) oraz „Беларуская эміграцыйная пісьмовасць” (Barszczewski 2004), które stanowią efekt jego wieloletnich badań naukowych, prowadzonych i w krajowych, i w zagranicznych ośrodkach naukowych. Pierwsza prezentuje sylwetki twórcze trzydziestu jeden przedstawicieli białoruskiego ruchu literackiego w Polsce (m.in. Nadziei Artymowicz, Jurki Bajeny, Jaszy Bursza, Miry Łukszy, Zosi Saczko, Jana Czykwina, Michasia Szachowicza, Wiktara Szweda, Sakrata Janowicza), ukazując ich literackie osiągnięcia w szerokiej perspektywie kulturowej, na tle przemian społeczno-politycznych zachodzących w Polsce po 1958 roku, druga – przybliży najważniejsze zagadnienia związane z działalnością białoruskich ośrodków emigracyjnych w Sankt Petersburgu, Kownie, Pradze, Paryżu i Berlinie. W polu zainteresowań Badacza znalazły się znaczące postaci białoruskiego życia literackiego na emigracji, takie jak Uładzimir Żyłka, Łarysa Hienijusz czy Natalla Arsienniewa.

² W latach 1993-2004 był przewodniczącym towarzystwa.

³ W latach 1995-2005 pełnił funkcję wiceprezydenta.

Artykuły, studia i prace krytycznoliterackie publikowane zarówno w języku polskim, jak i białoruskim na łamach periodyków naukowych i w monografiach wieloautorskich prezentują niezwykle szeroki wachlarz problemów i zagadnień. Wiele z nich poświęconych jest białorusko-polskim związkom literackim i kulturowym (m.in. „Polskie zainteresowania językiem i kulturą białoruską w XIX wieku”; „Polacy i literatura polska w życiu Janki Kupały”; „Адам Міцкевіч у ацэнках беларускіх эміграцыйных даследаваннях”; „Беларускасць Уладзіслава Сыракомлі ў інтэрпрэтацыі польскіх даследчыкаў пачатку XX стагоддзя”), roli białoruskich i polskich czasopism w popularyzacji literatury i kultury białoruskiej („Наша ніва” – барацьбітка за беларускае адраджэнне”; „Янка Купала на старонках «Бацькаўшчыны» ў гадах 1947-1952”; „Białoruskie kwestie religijne na łamach «Przeglądu Wileńskiego»”; „Творчасць Яна Баршчэўскага на старонках альманаха «Незабудка»”), białoruskiej tradycji ludowej („Białoruska obrzędowość weselna we wschodniej Białostocczyźnie”; „Беларускі край і беларускі характар у публікацыях Яна Чэчота”; „Беларусь і беларусы ў публікацыі Оскара Кольберга. Люд польскі – Беларусь – Палессе”; „Сельскагаспадарчыя боствы ў беларусазнаўчых даследаваннях Часлава Пяткевіча”; „Народныя паляшукія абрады і вераванні звязаныя з паасобнымі этапамі чалавечага жыцця ў кнізе Усходняе Палессе Казіміра Машынскага”), жыццю religijnemu Białorusinów i problematyce religijnej w literaturze białoruskiej („Białoruskie kwestie religijne na łamach «Przeglądu Wileńskiego»”; „Образ унии брzeskiej в Kronice Barkuławowskiej”; „Idea służenia Bogu i wartościom chrześcijańskim w «Pamiętniku» białoruskiego księdza-poety Kazimira Swajaka”; „Беларуская рэлігійная праблематыка на старонках эміграцыйнага часопіса «Патрыёт»”) oraz wybranym zagadnieniom z historii, kultury i literatury białoruskiej emigracji („Беларускае эміграцыйнае згуртаванне «Шыпшына»”; „Уладзімер Жылка – эміграцыйны паэт і літаратуразнавец”; „Антыбалшавіцкія ды антыімперскія ізі на старонках беларускага эміграцыйнага часопіса «Рух»”; „«Патрыёт» – адзін з першых беларускіх эміграцыйных часопісаў у Вялікабрытаніі”; „Rola białoruskiego ośrodka emigracyjnego w Sankt Petersburgu w szerzeniu idei białoruskiego odrodzenia narodowego”; „Эміграцыя беларусаў у Амерыку ў асвятленні «Нашай Нівы»”). Większość problemów i zagadnień poruszonych w artykułach i szkicach krytycznoliterackich wybrzmiała także w referatach Profesora wygłaszanych na krajowych i zagranicznych konferencjach naukowych (Białowieża, Warszawa, Opole, Kraków, Wrocław, Olsztyn, Lublin, Mińsk, Witebsk, Brześć, Połock, Harrogate, Londyn) oraz w ramach wykładów gościnnych prowadzonych na innych uniwersytetach (Queens College of City Univeristy of New York, School of Slavonic and East European Studies, Univeristy of London, Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Witebski Uniwersytet Państwowy, Połocki Uniwersytet Państwowy, Homelski Uniwersytet Państwowy).

Naukowe, dydaktyczne i organizacyjne osiągnięcia prof. Barszczewskiego zostały docenione zarówno w kraju, jak i za granicą oraz zaowocowały licznymi wyróżnieniami: Odznaką „Zasłużony Działacz Kultury” (1970), Złotą Odznaką „Za zasługi dla Województwa Warszawskiego” (1971), Złotym Krzyżem Zasługi (1971), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1981), Złotą Odznaką „Zasłużony Białostoczczyźnie” (1984), Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1986), Medalem Franciszka Skaryny (1991), Medalem Ryhora Szurmym „За клопат пра мудрасць народу” (2005), Medalem „За ўклад у развіццё культуры Беларусі” (2010), Orderem Franciszka Skaryny (2015).

Ten niezwykle barwny obraz aktywności i osiągnięć prof. Barszczewskiego nie byłby pełny, gdyby pominąć jego twórczość literacką i translatorską. Należy on bowiem do grona najbardziej znanych poetów Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża”, a jego poezja zaskakuje subtelnością artystycznych ujęć, malowniczością poetyckich obrazów, iście kresową melancholią. Ales Barski, bo taki pseudonim artystyczny przybrał Aleksander Barszczewski, jest autorem pięciu zbiorów poetyckich: „Белавежскія матывы” (1959), „Жнівень слоў” (1967), „Мой бераг” (1976), „Блізкасць далёкага” (1984), „Лірычны пульс” (1987) oraz tomu wspomnieniowego „З пабачанага і перажытага” (1992). W 2011 roku w Mińsku jego wiersze zostały także opublikowane w zredagowanym przez Kastusia Ćwirkę zbiorze „Выбраныя творы” (Barski 2011), a cztery lata później wydane w Warszawie w tomie „«І толькі ў мове роднай буду вечны...». Вершаваныя творы” w redakcji Mikołaja Chaustowicza (Barski 2015).

Brytyjski slawista Arnold McMillin w swojej monografii „Беларуская літаратура дзяспары” tak oto prezentuje twórczość literacką Alesia Barskiego:

Пачынаючы з ранніх твораў і да самых апошніх А. Барскаму ўласціва моцнае пачуццё патрыятызму – як у дачыненні да яго роднай Беласточчыны, так і да ўсяе Беларусі. Нацыю ў шырокім сэнсе і яе культурную спадчыну ён найбольш яркава паказвае ў шматлікіх згадках пра яе старажытную мову і ў вершах, прысвечаных гістарычным асобам: Францішку Скарыну, Кастусю Каліноўскаму, Паўлюку Багрыму (1812-1891?) і Янку Купалу. Праз усё сваё жыццё А. Барскі ненавязліва рабіў усё магчымае, каб усталяваць сувязь паміж беларускай дзяспарай і метраполіяй (McMillin 2004, 274).

Rzeczywiście. W całym jego dorobku poetyckim bardzo wyraźnie zaznaczają się problematyka narodowa, refleksje nad zagadnieniem białoruskiej tożsamości (Kliabanau 2013, 393), rolę jednostki w procesie dziejowym. Tematyka ta silnie wybrzmiewa w wierszach „Przytuliwszy się do Ojczyzny” („Прытуліўшыся да айчыны”), „Korowaj” („Каравай”), „Podziękowanie Ojczyźnie” („Падзяка Айчыне”), „M. Bahdanowiczowi” („М. Багдановічу”), „Pomnik poety” („Помнік паэту”), „Freski” („Фрэскі”), „Dar” („Дар”). Niemało w nich zadumy nad kulturowym dziedzictwem, jego znaczeniem w kształtowaniu przyszłych, świadomych

narodowo, pokoleń oraz obrazów małej, intymnej ojczyzny, której zmytyzowany i silnie zlirowany obraz przenosi przez większość swoich poetyckich zbiorów (Siwek 2004, 120-132) i który przyjmuje różnorodne literackie wcielenia zaskakujące siłą ekspresji i sugestywnością form:

Пейзажы,
 Краявіды белавежскія,
 Сонцы
 Ў трасніках наднарвянскіх
 І цішыня,
 Такая галасістая,
 Што будзіць
 Мае сны каменныя.
 Мае Афіны тут –
 Назваў іх Бандарамі...
 (Barski 2015, 309-310)

Wiele miejsca w refleksji poetyckiej poświęcił Aleś Barski kwestiom białoruskiego języka, jego znaczenia i roli w kształtowaniu się współczesnego narodu białoruskiego, tak często niestety, porzucającego język ojców, na rzecz bardziej atrakcyjnego i funkcjonalnego języka rosyjskiego. Problem ten, który wybrzmiał także silnie w artykule McMillina „Language, Place and History in Belarusian literature” (McMillin 2015, 97-105), odnajdujemy m.in. w wierszach „Mój kraj – moja świątynia” („Мой край – мая святыня”), „A wieczny mój ogień...” („А вечны мой пажар...”), „Ze swoją ziemią i dla niej” („З сваёй і для сваёй зямлі”), „Poeci urastajcie w słowa” („Урасгайце паэты ў словы”), „Zawsze z tobą...” („Мне заўсёды з табою...”), „Isloczańska zaduma” („Іслачанскія задуменні”). W ostatnim z nich poeta pisze:

Як добра,
 Калі ў цябе ёсць
 Свой дом
 І свае мары,
 Тады ты гаспадар,
 Не госць
 На аграмадным шары.
 Як добра,
 Калі з тысячы моў
 Твая
 На месцы першым
 І калі можаш
 Сваю кроў
 Аддаць айчынным вершам
 (Barski 2015, 363)

I w tym, i wielu innych wierszach podejmujących problematykę tożsamościową kwestie polityczne schodzą na plan dalszy. To, co w nich najważniejsze, trafnie ujął w swoim eseju brytyjski slawista, przyjaciel Aleksandra Barszczewskiego – Jim Dingley, który z odległego Margate przybył na zorganizowany przez Katedrę Literatury Ukraińskiej i Białoruskiej KUL jubileusz 85-lecia urodzin Profesora: „His poetry creates an atmosphere of «Belarussianness» that people can breathe freely, without reference to whatever the current political dogma may be” (Dingley 2015, 42).

Ważne miejsce w literackim dorobku Alesia Barskiego zajmuje liryka miłosna. Jej najpiękniejszą realizacją stanowi cykl stu utworów zebranych w zbiorze poetyckim „Bliskość dalekiego”. Intensywność przeżyć, sugestywne opisy doznań fizycznych i duchowych, zmysłowe doświadczanie świata, swoista „spowiedź i litania” (Zaniewska 1992), zanurzenie w tajemnicy miłości, próba jej zrozumienia to tematy, które wybrzmiewają w tym cyklu z niezwykłą wyrazistością i zmuszają do zastanowienia się nad istotą świata i człowieka, substancjalnością pierwiastka duchowego w człowieku. Dla bohatera lirycznego tych wierszy miłość stanowi wartość fundamentalną, zasadniczą potrzebę serca. To ona nadaje treść wszelkim ludzkim aktywnościom, wyznacza kierunek dążeń i marzeń:

Кахаць без пары,
 Кахаць без берагоў,
 Кахаць – каб загубіць і нарадзіцца,
 Каб не было твайго,
 Каб не было майго, -
 Стацца бяздоннаю крыніцай.
 Прыкрыцца небам зорным
 Без канца,
 Вярнуць узятае,
 Сваё аддаць без краю;
 Шукаць, шукаць
 Найцвёрдшага разца
 І высечы на камені –
 КАХАЮ

(Barski 2015, 155)

Problematykę tę dopełnia filozoficzna i antropologiczna refleksja nad podmiotowością człowieka, jego miejscem w świecie, wolnością i moralnością. Warto podkreślić, że fundamentem większości poetyckich tekstów Alesia Barskiego jest doświadczenie autobiograficzne, któremu nadaje poeta niepowtarzalny językowy i stylistyczny kształt i które osadza w szerokim kontekście problemów tożsamościowych i kulturowych, tak typowych dla ludzi pogranicza (Opacki 2014).

Bogaty dorobek naukowy i literacki Aleksandra Barszczewskiego doczekał się licznych studiów i opracowań, choć z pewnością jest jeszcze wiele obszarów

nieodkrytych, które wymagają pogłębionych analiz i interpretacji (Siwek 2015, 65). Badawcza dociekliwość Profesora, otwartość na potrzeby drugiego człowieka, wyjątkowa serdeczność i ciepły uśmiech na zawsze pozostaną w pamięci jego uczniów. Tę wyjątkowość postaci Aleksandra Barszczewskiego trafnie ujął białoruski pisarz emigracyjny Janka Zaprudnik:

Нам у Злучаных Штатах, куды даходзіла „Ніва”, не спатрэбілася шмат часу, каб пераканацца, што ў асобе Баршчэўскага беларуская справа займела здольнага й дынамічнага энтузіяста культурна-асветніцкае працы, прадпрымальнага арганізатара, плённага паэта, журналіста й навукоўца, натхнёнага абаронцы й папулярызатара друкаванага слова. Ягоная дынамічная натура, аптымiзм ды глыбокая прывязнасць да сваіх каранёў, надавалі яму мужнасць і ў абароне свае нацыянальнае й чалавечае годнасці ды веры ў пераадоленне цяжкасцяў (Zaprudnik 2006, 50).

Bibliografia

- BARSCZEWSKI, A. (2001), *Tvortsy byelaruskaha litaraturnaha rukhu w Pol'shchy 1958-1998*. Minsk. [Баршчэўскі, А. (2001), *Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы 1958-1998*. Мінск.]
- BARSCZEWSKI, A. (2004), *Byelaruskaya emihratsyuunaya pis'movasts'*. Warszawa. [Баршчэўскі, А. (2004), *Беларуская эміграцыйная пісьмовасць*. Варшава.]
- BARSKI, A. (2011), *Vybranyya tvory*. Minsk. [Барскі, А. (2011), *Выбраныя творы*. Мінск.]
- BARSKI, A. (2015), „I tol'ki w moye rodнай budu vyechny...”. *Vyershavanyya tvory*. Warszawa. [Барскі, А. (2015), „I толькі ў мове роднай буду вечны...”. *Вершаваныя творы*. Варшава.]
- DINGLEY, J. (2015), *Rediscovering Barski/Barszczewski: some reflections on nations, literature, writers and readers*. W: Kaczmarczyk, M./Nowacki, A./Sidor, M. i in. (red.), „Światła masz tyle w sobie...” *Ze studiów wschodniosłowiańskich. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu w osiemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Lublin, 35-42.
- KLIABANAU, D. (2013), *Białoruska tożsamość narodowa: traumatyczne przeżycia pogranicza w ujęciu literackim (na przykładzie wybranych utworów literatury białoruskiej XX wieku)*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 393-408.
- McMILLIN, A. (2004), *Byelaruskaya litaratura dyaspary Minsk*. [Макмілін, А. (2004), *Беларуская літаратура дыяспары*, Мінск.]
- McMILLIN, A. (2015), *Language, place and history in Belarusian literature*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/I, 97-105.
- MALDZIS, A. (2015), „Bats'ka” pol'skikh byelarusistaw. Da 85-hoddzia z dnya naradzhennya Alyaksandra Barshchewskaha. W: Kaczmarczyk, M./Nowacki, A./Sidor, M. i in. (red.), „Światła masz tyle w sobie...” *Ze studiów wschodniosłowiańskich. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu w osiemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Lublin, 30-33. [Мальдзіс, А. (2015), „Бацька” польскіх беларусістаў. Да 85-годдзя з дня нараджэння Аляксандра Баршчэўскага. W: Kaczmarczyk, M./Nowacki, A./Sidor, M. i in. (red.), „Światła masz tyle w sobie...” *Ze studiów wschodniosłowiańskich. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu w osiemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Lublin, 30-33.]
- ОРАСКИ, Z. (2014), *Pogranicze jako determinanta historii Białorusi. Uwagi na marginesie monografii: Белорусы: нация Пограничья*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. V/I, 13-29.

- SIWEK, B. (2004), Ojczyzna duża i mała. Poeci Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża” wobec problematyki ojczyźnianej. Lublin.
- SIWEK, B. (2015), Poetyckie światy Alesia Barskiego. W: Kaczmarczyk, M./Nowacki, A./Sidor, M. i in. (red.), „Światła masz tyle w sobie...” Ze studiów wschodniosłowiańskich. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu w osiemdziesiątą piątą rocznicę urodzin. Warszawa, 65-75.
- TIMOSZUK, M. (2006), Profesor Aleksander Barszczewski. W: Timoszuk, M./Chaustowicz, M. (red.), Droga ku wzajemności. Tom jubileuszowy dedykowany prof. Aleksandrowi Barszczewskiemu. Warszawa, 9-11.
- WOŹNIAK, A. (2005), Profesor Aleksander Barszczewski i jego związki z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Na jubileusz 75-lecia. W: Roczniki Humanistyczne. 7, 21-25.
- ZANIEWSKA, T. (1992), Podróż daremna. Szkice o poezji białoruskojęzycznej w Polsce. Białystok.
- ZAPRUDNIK, J. (2006), Alyaksandr Barshchewski: Pohlyad z' N'yu-Yorku. W: Timoszuk, M./Chaustowicz, M. (red.), Droga ku wzajemności. Tom jubileuszowy dedykowany prof. Aleksandrowi Barszczewskiemu. Warszawa. [Запруднік Я. (2006), Аляксандр Баршчэўскі: Погляд зь Н'ю-Ёрку. W: Timoszuk, M./Chaustowicz, M. (red.), Droga ku wzajemności. Tom jubileuszowy dedykowany prof. Aleksandrowi Barszczewskiemu. Warszawa].

IAKOV SHEMYAKIN / ЯКОВ Г. ШЕМЯКИН

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-0864>

Institute of Latin American Studies of the Russian Academy of Sciences

**ОБРАЗ РЕАЛЬНОСТИ И РЕАЛЬНОСТЬ ОБРАЗА:
ПРОБЛЕМА ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В СВЕТЕ ОПЫТА
СОЦИОКУЛЬТУРНОГО «ПОГРАНИЧЬЯ»**

**Image of reality and reality of image:
the problem of civilizational identity in the light of the experience
of socio-cultural “Frontier”**

Ключевые слова: идентичность, образ идентичности, идентификационный стержень-инвариант, цивилизационная идентичность, «пограничная» цивилизация, «классическая» цивилизация, диалог

KEYWORDS: identity, image of identity, identificational core-invariant, civilizational identity, “borderline” civilization, “classical” civilization, dialogue

SUMMARY: The article deals with the problem of civilizational identity in the light of the experience of socio-cultural “borderland”. The author defines identity as a state of community or personality that has acquired the meaning of existence and, thus, integrity. Under the condition of identity differ in the image of identity and the identificational pivot-invariant. The image of identity is a spiritual reality, the basis of the “spiritual body” of civilization, reflecting its ideas about itself, its place in history. Identifying a core-invariant is the reality of the connection of the spiritual and the material “body” of civilization. In its spiritual aspect it is either the same as (fully or partially) with the image of civilization, or is in conflict (to varying degrees). The key characteristic of civilizations of the “borderline” type—the dominant of diversity-determined the specificity of their identification sphere: relatively frequent (in comparison with the great “classical” civilizations of the East and the West) change of identity images while maintaining the same identification invariant – the process of interaction of diverse traditions. According to the author, the experience of civilizational “borderland” is especially valuable in modern conditions. The main conclusions that can be drawn from the study of this experience. First, it is possible to achieve the unity of the civilizational system in the conditions of the dominant diversity. Secondly, it is possible to preserve the identificational core-invariant with a relatively frequent (again, in comparison with the great “classical” civilizations of the East and the West) change in the images of the identity of civilizations of the “border” type.

Одной из определяющих черт современной ситуации в мире является существенное расширение и резкая интенсификация контактов между людьми и культурами, что является прямым следствием использования современных технологий.

Но что скрывается за словами «интенсификация контактов»? По-видимому, это тот феномен, который Ф. де Соссюр определил как «силу общения» (Соссюр 1997, 241), т.е. речь идет об интенсивном обмене информацией между различными составляющими «мира людей», причем информацией, понимаемой в самом широком смысле: как обмен не только сведениями, но и смыслами. По-видимому, наблюдается резкое увеличение количества как сведений, так и различных смыслов, циркулирующих по каналам как внутрикультурной, так и межкультурной коммуникации. Но дело не только и не столько в количественных, сколько в качественных изменениях ситуации. И здесь обращают на себя внимание два обстоятельства.

Во-первых, современные технологии привели к существенному увеличению веса и значения личных контактов в мировом информационном пространстве, а, следовательно, личностного уровня межцивилизационного взаимодействия и в целом исторического процесса.

Во-вторых, «электронная эра» отличается очень существенным усилением роли и значения образно-эмоциональной сферы человеческой психики. То есть, той сферы, в рамках которой человек реализует одну из двух главных интеллектуальных стратегий – «правополушарную», которая предполагает, как установил в ходе своих исследований Вяч. Вс. Иванов, познание и духовно-практическое освоение мира посредством целостных образов (2009, 141 и др.). А это, в свою очередь, означает значительное повышение роли архаической парадигмы универсального (Шемякин 2017а; Shemiakin 2017). Происходит (причем, судя по всему, практически повсеместно) очевидное «всплытие» из глубин психики архаических пластов, причем в том числе и в странах, казалось бы, дальше всех ушедших по пути модернизации. И это – не «вторая жизнь» архаики (Хачатурян 2009), даже не ее возрождение. Это, скорее, актуализация той архаической составляющей как человеческой психики, так и всех человеческих культур, которая никогда не исчезала, пребывая либо в активном режиме функционирования как в условно «традиционных» обществах и в цивилизационном «пограничье», либо, так сказать, в «спящем» режиме, как в западных обществах в XIX – начале XX вв.

Не случайно, что в подобной ситуации резко усилился интерес к проблеме «образа», рассматриваемой в самых различных аспектах. К числу различных «поворотов», определивших динамику эволюции гуманитарных и социальных наук во 2-й половине XX – начале XXI в. («антропологический», «лингвистический» и др.), относится и так называемый «иконический поворот», в котором нашла свое отражение отмеченная тенденция (Инишев 2013, 528-529).

Резко интенсифицировавшиеся контакты зачастую предстают на поверхности общественной жизни именно как столкновение образов тех или иных человеческих реалий. Контакты эти могут происходить на различном уровне. Самый глубокий – это когда общение представителей разных традиций происходит, говоря словами М. М. Бахтина, «прямо на почве последних вопросов, минуя все промежуточные ближайшие формы» (1986, 198). Это тот уровень, на котором приходят во взаимодействие различные, в том числе и противоположные подходы к решению ключевых, коренных проблем человеческого существования. Как мне не раз приходилось писать, цивилизация в основе своей – не что иное, как выработанный той или иной общностью способ решения подобных проблем (Шемякин 2001, 35-37; Шемякин 2016а, 156-160). Иными словами, речь идет об уровне взаимодействия цивилизационных основ. В связи с этим в рамках общей «образной» проблематики особое значение приобретает тема «образа» цивилизации. Именно здесь, на максимальной «глубине» межчеловеческого и межкультурного общения, со всей остротой встает проблема так называемого «радикального перевода» – то есть понимания текста, созданного изначально чуждой культурой, избравшей принципиально иной путь подхода к решению ключевых вопросов человеческой экзистенции. Эта проблема, поставленная американским логиком У. Куайном (Куайн 2000, 43), в условиях глобализации превращается, как справедливо заметил И. В. Следзевский, «в глобальную по своим масштабам и значимости проблему культурной эквивалентности смыслов диалога» (2010, 138).

На рубеже тысячелетий проблематика диалога оказалась в центре всеобщего внимания. Следзевский пишет:

Концепция диалога цивилизаций становится одним из оснований мировой политики, во-первых, расширяя ее предметное и проблемное поле (культурно-цивилизационные факторы движения мира к многополярности, политика коммуникаций, глобальных сетей, глобального взаимодействия и сотрудничества), во-вторых, формируя культурно-политический дискурс сравнения западных и незападных политических систем..., в-третьих, поднимая острую и сложную проблему роли цивилизаций как универсальных проектов мироустройства и, соответственно, их субъектности в международных и глобальных отношениях (2010, 138).

По моему убеждению, из всех существующих на сегодняшний день концепций диалога наиболее значима для понимания межкультурного (как и вообще межчеловеческого) взаимодействия теория Бахтина. Мне приходилось подробно обосновывать мысль о принципиальной важности бахтинской «диалогии» для цивилизационных исследований (Шемякин 2014, 43-47). Из положений Бахтина (как и ряда других крупных ученых, в работах которых его учение получило дальнейшее развитие и конкретизацию, см. Смирнов

2015, 6-7; Сосновский 2016, 11; Parekh 2000, 122), следуют два главных вывода. Во-первых, смыслы различных культур, даже в том случае, если они очень сильно отличаются или даже противоречат друг другу (поскольку в них заключены разные и/или противоположные ответы на ключевые вопросы человеческой экзистенции) могут полностью раскрыть свой потенциал лишь в ходе и в результате взаимодействия друг с другом. Когда они вступают в контакт, неизбежно возникает поле высокого духовного напряжения. Тем не менее для любой культуры это единственно возможный путь постижения собственных глубин.

Второй вывод состоит в том, что сам диалог возможен лишь в том случае, если каждый из его участников сохраняет основные черты своего культурно-исторического «лица», то есть собственную идентичность.

* * *

Это подводит нас к центральной теме данной работы – теме идентичности. Ей посвящено, как известно, огромное количество публикаций, причем полемика¹ по этой проблематике не утихает, общепринятой концепции идентичности нет. Подобная гносеологическая ситуация побуждает к тому, чтобы четко обозначить в нескольких словах собственную позицию по данной теме. Исходное, первичное определение этого понятия только что было сформулировано. Итак, идентичность – не что иное, как наличие собственного неповторимого «лица», четко очерченной культурно-исторической индивидуальности у той или иной общности или личности. В основе любой классификации видов идентичности – разделение на индивидуальную и коллективную самых различных типов (этническую, религиозную, национальную, гражданскую, территориальную и др.). В данном случае в фокусе нашего внимания – особая разновидность коллективной идентичности – цивилизационная. По моему убеждению, для ее всестороннего и наиболее глубокого (насколько это возможно на современном уровне гуманитарного знания) раскрытия проблему цивилизационной идентичности необходимо рассмотреть в общемировом контексте.

В общественной мысли, прежде всего западной, до сих пор отчетливо проявляется тенденция сводить все содержание происходящих в мире процессов к глобализации. Однако утверждениям сторонников этой позиции противостоят многочисленные факты усиленной акцентировки, часто – гипертрофии черт специфики конкретных человеческих общностей различного типа, уровня и масштаба (этнических, религиозных, языковых,

¹ Из публикаций последних лет мне хотелось бы выделить коллективный труд российских ученых, главным образом – из ИМЭМО РАН, в котором наиболее полно представлен весь спектр различных концепций идентичности (см. Семенов 2017).

культурных, территориальных и др. – самыми крупными и значимыми из них являются именно цивилизации). Специфики, в которой проявляется их неповторимая культурно-историческая индивидуальность, непохожая ни на что другое и несводимая к общечеловеческим характеристикам. Это мощная встречная волна увеличения многообразия «мира людей» (очень точно и образно охарактеризованная крупнейшим мексиканским мыслителем и поэтом О. Пасом как «мятеж исключений», не страдающих «от своей аномальности или от разрыва с общим правилом, но, напротив, взявших на себя роль абсолютной истины, воплощения неизбежности» (Paz 1986, 100)), является качественно иной по своей онтологии и прямо противоположной глобализации по своей направленности.

Таким образом, в мире разворачивается не один, а два процесса глобального масштаба, столкновение и взаимодействие которых и формируют крайне противоречивую динамику современного мира. Это обстоятельство является, пожалуй, самым ярким подтверждением мысли о том, что многообразие – самостоятельное начало (принцип) бытия, обладающее собственной онтологической динамикой, качественно отличной от начала единства, «равночестной» по отношению к нему. Этот вывод, к которому автор этих строк пришел в результате масштабных сравнительных цивилизационных исследований (Шемякин 2001; 2007а; 2007б; 2008; 2013; 2014; 2016а; 2016б; 2018), закономерным образом привел к переосмыслению самого понятия цивилизации и уточнению его содержания. В своих работах рубежа веков я определял цивилизацию как способ решения ключевых, коренных проблем человеческого существования. К числу таковых были отнесены проблемы-противоречия между мирским и сакральным измерениями жизни, человеком и природой, индивидом и социумом, традиционной и инновационной сторонами культуры. Однако из мысли о том, что единство и многообразие – самостоятельные начала (принципы) бытия, в том числе и человеческого существования, закономерным образом следует вывод: соотношение между ними должно быть включено в «список» ключевых экзистенциальных проблем. А если учесть, что единство и многообразие – наиболее основополагающие принципы бытия, то именно характер соотношения между ними имеет определяющее значение, во многом обуславливая специфику подхода ко всем иным перечисленным выше коренным проблемам. Если использовать терминологию П. Сорокина, это – *major premise*, главная посылка или главный смысл, определяющий основу того логико-смыслового единства, которое являет собой любая культура, в том числе – цивилизационного уровня (Сорокин 2000, 43-46ссл.).

Тот или иной характер соотношения начала единства (целостности) и многообразия (гетерогенности) был предложен автором этих строк в качестве главного критерия типологии цивилизаций, в соответствии с которым выделяются два качественно различных цивилизационных типа, условно

обозначенные как «классический» и «пограничный». В последние два десятилетия, как в мировой, так и в отечественной науке было выдвинуто несколько концепций «пограничности», как особого состояния социокультурной системы (см. Гирин 2014; Земсков 2014; 2015; Kolig/Angeles/Wong 2009). Одна из них принадлежит автору этих строк. Как я многократно отмечал в своих работах, к «классическому» типу относятся великие цивилизации Запада и Востока («субэкумены», в терминологии Г. С. Померанца), базирующиеся на мировых религиях (западнохристианская субэкумена, индо-буддийская макрообщность Южной Азии, конфуцианско-буддийская цивилизация Восточной Азии и мир ислама). Ко «пограничному» типу исторически относились эллинистическая цивилизация и Византия. В настоящее время к числу «пограничных» цивилизаций принадлежат Россия/Евразия, Латинская Америка и Балканская культурно-историческая общность.

Определенные черты «пограничности» сохраняет до сих пор и Иберийская Европа, несмотря на преобладающую в ней тенденцию к интеграции в западную субэкумену. Все цивилизации одновременно и едины, и многообразны, состоят из множества компонентов (этнических, религиозных, языковых и др.). Однако главные черты культурно-исторического лица «классических» цивилизаций определяет доминанта принципа единства, которое довлеет над многообразием человеческой реальности этих цивилизаций.

В цивилизационном «пограничье» соотношение обратное: многообразие довлеет над началом единства. Последнее, тем не менее, вполне реально, хотя в данном случае речь идет о единстве *sui generis*, воплощенном в совершенно особом, отличном от «классических» образцов, типе социокультурной системности.

В цивилизационных системах «пограничного» типа нет какой-то одной господствующей Большой Идеи, пронизывающей собой (как в «классическом» типе) все многообразие составляющих цивилизацию элементов и выступающей в качестве архетипа, положенного в ее основу и «отлитого» в определенные «исторически устойчивые духовные и институциональные формы (в которых закреплен избранный той или иной цивилизационной общностью подход к решению ключевых проблем-противоречий человеческого существования)» (Шемякин 2018, 32). В цивилизационном «пограничье» само взаимодействие разнородных начал выступает в качестве базового архетипа. Архетип предстает не как результат взаимодействия, а как процесс взаимодействия. Сама действительность «пограничных» цивилизаций являет собой сложнейший узел различных типов взаимодействия качественно разнородных традиций, главными из которых являются противостояние, симбиоз и синтез культур. В цивилизационном «пограничье» основную роль играл и играет симбиотический тип взаимосвязи и взаимодействия разнородных составляющих цивилизационного целого. Специфика симбиоза – в том, что участники кон-

такта уже соединены здесь неразрывной системной связью, однако при этом каждый остается самим собой, а нового культурного качества, качественно отличного от тех традиций, которые изначально вошли в соприкосновение, не возникает. В контексте рассматриваемой темы это означает, что каждый из участников взаимодействия сохраняет в рамках симбиоза собственную идентичность, а сама «пограничная» реальность предстает в этом ракурсе как переплетение разных идентичностей, вырастающих из различных корней.

Крайне противоречивый характер взаимосвязи различных составляющих данной реальности находит свое проявление в таких ее характеристиках, как амбивалентность социокультурных ориентаций (то есть одновременная направленность в противоположные стороны) и антиномичность (тенденция к «лобовому» столкновению полярностей бытия).

Самый главный парадокс действительности цивилизационного «пограничья» заключается в том, что, как уже говорилось, в условиях доминанты многообразия единство тоже вполне реально. Значит, реально существует и общая идентичность «пограничной» цивилизационной системы как целого, несводимая к сумме идентичностей, взаимодействующих в ее рамках традиций (Bolívar Echeverría 2005).

* * *

Итак, в чем же цивилизационная идентичность проявляет себя как реальность человеческой жизни? Идентичность – это состояние отдельного человека или социокультурной общности, обретших смысл существования и, тем самым, целостность в результате избрания того или иного пути решения ключевых экзистенциальных проблем-противоречий и формирования на этой основе того или иного способа экзистенциальной ориентации, то есть ориентации как во внешнем мире, так и в мире человеческой души. В рамках состояния идентичности следует, по моему убеждению, различать и д е н т и ф и к а ц и о н н ы й с т е р ж е н ь - и н в а р и а н т и о б р а з и д е н т и ч н о с т и. Последняя может проявляться в различных образах и символах, в которых фиксируется избранный той или иной общностью путь решения названных проблем-противоречий. Образы идентичности могут меняться: в них отражается то, как та или иная общность видит себя в истории, ее представление о самой себе. Но смена образов идентичности не означает смены самой идентичности. Эти образы, как правило, напрямую зависят от конкретно-исторической ситуации.

Вместе с тем соотношение идентификационного стержня-инварианта и образа идентичности не следует понимать исключительно как соотношение реальности и ее отражения в сознании: оно является значительно более сложным и неоднозначным. О б р а з – это тоже реальность – р е а л ь н о с т ь к а к

сознания (индивидуального и коллективного), так и «коллективно-бессознательного» культуры. Таким образом, это реальность, точнее, одна из основных граней реальности «духовного тела» цивилизации. Идентификационный стержень же пронизывает все слои как духовного, так и материального «тела» цивилизации, проявляясь не только в сфере психики, но и в практической деятельности, во всей совокупности практик во всех сферах жизни – не только духовных, но и материальных: экономики, политики, характере социальных институтов, их развития и функционирования. Эти практики развертываются в соответствии с определенными ценностными ориентациями, в которых проявляется тот или иной подход к решению ключевых вопросов бытия *homo sapiens*. Таким образом, идентифициционный стержень – это реальность соединения «духовного» («идеального») и материального «тел» цивилизации. В своей «идеальной» части он либо совпадает (полностью или частично) с образом цивилизации, либо находится с ним в противоречии. Подобный образ формируется, как правило, на идеологическом уровне, в соответствии с той или иной, избранной интеллектуальной и политической элитой официальной идентифициционной стратегией. Впрочем, хотя формируемый в рамках такой стратегии образ идентичности занимает чаще всего центральное место «на поверхности» общественной мысли, «на глубине» культурного бессознательного, как и на уровне «обыденного» сознания, формируемого в процессе реализации многообразных конкретных жизненных практик в сфере повседневности, как свидетельствует исторический опыт, могут возникать и действительно возникают отличные от официальных, а иногда и противоположные им образы идентичности той или иной социокультурной общности (см. Шемякин 2016b, 10 ссл.).

Разные образы идентичности могут в разной степени отражать и проявлять состояние идентичности, в большей или меньшей степени совпадая (или не совпадая) с идентификационным стержнем-инвариантом.

Впрочем, образ не может слишком сильно отличаться от стержневого архетипа идентичности, воплощенного в том или ином подходе к решению ключевых экзистенциальных проблем: «[...] Неподобное не может быть образом» (Св. Афанасий Александрийский; цит. по: Бычков 2016, 316)). Однако практически всегда между ними существует некий «зазор». В цивилизационном «пограничье» он особенно велик: общая доминанта многообразия проявляется и в многообразии образов идентичности. Важно отметить, что может возникнуть и действительно возникает противоречие между образом идентичности и идентификационным стержнем, в результате чего появляется необходимость приведения образа в соответствие с реальностью идентичности (обоснование этого тезиса и конкретные примеры, его подтверждающие см.: Шемякин 2016b, 3ссл.).

Важнейшая характеристика «пограничной» системности – относительно свободное оперирование знаковыми структурами различного происхождения и характера (которое обеспечивает повышенную проницаемость внутренних границ в культуре) прямо обуславливает тенденцию цивилизационных «пограничий» к относительно частой смене образов идентичности. К примеру, и знаменитые «5 Россий» Н. А. Бердяева (1990, 67) и «9 Россий» И. В. Кондакова (1997, 29), и различные «проекты» устройства латиноамериканской жизни у Л. Сеа (1984) – все это именно различные образы идентичности российской и латиноамериканской цивилизаций, сменявшие друг друга при неизменности идентификационного стержня – процесса взаимодействия разнородных начал, ставшего архетипом – постоянным фактором существования данных цивилизаций.

* * *

Обобщая изложенный материал, попытаюсь сформулировать главные выводы, которые можно сделать на основании изучения опыта цивилизационного «пограничья» и которые имеют, по моему убеждению, принципиальное значение для понимания проблемы столкновения различных систем ценностей в ходе межцивилизационного взаимодействия, особенно в условиях массовых миграционных потоков: во-первых, возможно достижение единства социокультурной системы в условиях доминанты многообразия, предполагающей сохранение основ идентичности всех участников взаимодействия. Во-вторых, возможно сохранение идентификационного стержня при относительно частой смене образов идентичности.

Библиография

- БАХТИН, М. М. (1986), Эстетика словесного творчества. Москва. [Bakhtin, M. M. (1986), *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva.]
- БЕРДЯЕВ, Н. А. (1990), Истоки и смысл русского коммунизма. Москва. [Berdyayev, N. A. (1990), *Istoki i smysl russkogo kommunizma*. Moskva.]
- БЫЧКОВ, В. В. (2016), 2000 лет христианской культуры sub specie aethetica. Т. 1. Раннее христианство. Византия. Санкт-Петербург. [Bychkov, V. V. (2016), 2000 let khristianskoy kul'tury sub specie aethetica. T. 1. Ranneye khristianstvo. Vizantiya. Sankt-Peterburg.]
- ЗЕМСКОВ, В. Б. (2014), О литературе и культуре Нового Света. Москва. [Zemskov, V. B. (2014b), *O literature i culture Novogo Sveta*. Moskva.]
- ЗЕМСКОВ, В. Б. (2015), Образ России в современном мире и другие сюжеты. Москва. [Zemskov, V. B. (2015) *Obraz Rossii v sovremennom mire I drugie syuzhety*. Moskva.]
- ИВАНОВ, Вяч. Вс. (2009), Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. V. Мифология и фольклор. Москва. [Ivanov, Vyach. Vs. (2009), *Izbrannyye trudy po semiotike i istorii kul'tury*. T. V. Mifologiya i fol'klor. Moskva.]
- ИНИШЕВ, И. Н. (2013), Иконический поворот и современная теория образа. В: Осипов, Ю. С./Кравец, С. Л. (ред.), Большая Российская энциклопедия. Т. 23. Москва, 528-529. [Inishev, I. N.

- (2013), *Ikonicheskiy povorot i sovremennaya teoriya obraza*. In: Osipov, Y. S./Kravets, S. L. (eds.), *Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya*. T. 23. Moskva, 528-529.]
- Кондаков, И. В. (1997), *Введение в историю русской культуры*. Москва. [Kondakov, I. V. (1997), *Vvedeniye v istoriyu russkoy kul'tury*. Moskva.]
- Кэйн, У. (2000), *Слово и объект*. Москва. [Quine, W. V. O. (2000), *Slovo i ob'yekt*. Moskva.]
- Гирин, Ю. Н. (ред.) (2014), *Проблемы культурного пограничья*. Москва. [Girin, Y. N. (ed.) (2014), *Problemy kulturnogo pograniच्या*. Moscow.]
- Сea, Л. (1984), *Философия американской истории. Судьбы Латинской Америки*. Москва. [Sea, L. (1984), *Filosofiya amerikanskoй istorii. Sud'by Latinskoй Ameriki*. Moskva.]
- Семененко, И. С. (ред.) (2017), *Идентичность: Личность, общество, политика*. Москва. [Semenenko, I. S. (ed.) (2017), *Identichnost': Lichnost', obshchestvo, politika*. Moskva.]
- Следзевский, И. В. (2010), *Диалог цивилизаций как смысловое поле мировой политики*. В: Следзевский, И. В. (ред.), *Диалог в полицентричном мире: философско-культурные, исторические, политические и коммуникативные проблемы*. Москва, 136-174. [Sledzevskiy, I. V. (2010), *Dialog tsivilizatsiy kak smyslovoye pole mirovoy politiki*. In: Sledzevskiy, I. V. (ed.), *Dialog v politsentrichnom mire: filosofsko-kul'turnyye, istoricheskiye, politicheskiye i kommunikativnyye problemy*. Moskva, 136-174.]
- Смирнов, А. В. (ред.) (2015), *Россия в архитектуре глобального мира. Цивилизационное измерение*. Москва. [Smirnov, A. V. (ed.) (2015), *Rossiya v arkhitekture global'nogo mira. Tsivilizatsionnoye izmereniye*. Moskva.]
- Сосновский, Н. А. (2016), *Культура Раастафари*. Москва. [Sosnovskiy, N. A. (2016), *Kul'tura Rastafari*. Moskva.]
- Соссюр, Ф. де (1977), *Труды по языкознанию*. Москва. [Saussure, F. de (1977), *Trudy po yazykoznaniiyu*. Moskva.]
- Сорокин, П. (2000), *Социальная и культурная динамика. Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики права и общественных отношений*. Санкт-Петербург. [Sorokin, P. (2000), *Sotsial'naya i kul'turnaya dinamika. Issledovaniye izmeneniy v bol'shikh sistemakh iskusstva, istiny, etiki prava i obshchestvennykh otnosheniy*. Sankt-Peterburg.]
- Хачатурян, В. М. (2009), «Вторая жизнь» архаики: архаизирующие тенденции в цивилизационном процессе. Москва. [Khachatryan, V. M. (2009), «Vtoraya zhizn'» arkhaiki: arkhaiziruyushchiye tendentsii v tsivilizatsionnom protsesse. Moskva.]
- Шемякин, Я. Г. (2001), *Европа и Латинская Америка: Взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории*. Москва. [Shemyakin, Ya. G. (2001), *Yevropa i Latinskaya Amerika: Vzaimodeystviye tsivilizatsiy v kontekste vsemirnoy istorii*. Moskva.]
- Шемякин, Я. Г. (2013), *Феномен «пограничности»: социокультурное содержание и исторические типы*. В: *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 42, 23-45. [Shemyakin, Ya. G. (2013), *Fenomen «pogranichnosti»: sotsiokul'turnoye sodержaniye i istoricheskiye tipy*. In: *Dialog so vremenem. Al'manakh intellektual'noy istorii*. 42, 23-45.]
- Шемякин, Я. Г. (2014), *Мыслеобраз границы: социокультурные проекции*. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. V/1, 149-161. [Shemyakin, Ya. G. (2014a), *Mysleobraz granitsy: sotsiokul'turnyye proyeksii*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. V/1, 149-161.]
- Шемякин, Я. Г. (2016a), *Россия и Латинская Америка как цивилизации: попытка сравнения. Размышления над книгами В. Б. Земскова*. В: *Мир России*. 1, 154-180. [Shemyakin, Ya. G. (2016a), *Rossiya i Latinskaya Amerika kak tsivilizatsii: popytka sravneniya. Razmyshleniya nad knigami V. B. Zemskova*. In: *Mir Rossii*. 1, 154-180.]
- Шемякин, Я. Г. (2016b), *Идентичность и тип цивилизации: особенности соотношения (Россия – Латинская Америка – Запад)*. В: *Бондарева, Е. А. (ред.), «Миры миров»: В поисках идентичности. Россия и Латинская Америка в сравнительно-исторической перспективе*. Москва, 3-43. [Shemyakin, Ya. G. (2016b), *Identichnost' i tip tsivilizatsii: osobennosti sootnosheniya*

- (Rossiya – Latinskaya Amerika – Zapad). In: Bondareva, E. A. (ed.), «Miry mirov»: V poiskakh identichnosti. Rossiya i Latinskaya Amerika v sravnitel'no-istoricheskoy perspektive. Moskva, 3-43.]
- ШЕМЯКИН, Я. Г. (2017а), О пределах процесса глобализации. Статья 1. Пространственно-временные рамки и основные контуры смыслового поля понятия глобализации. В: *Общественные науки и современность*. 6, 163-167. [Shemyakin, Ya. G. (2017а), O predelakh protsesssa globalizatsii. Stat'ya 1. Prostranstvenno-vremennyye ramki i osnovnyye kontury smysloвого polya ponyatiya globalizatsii. In: *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*. 6, 163-167.]
- ШЕМЯКИН, Я. Г. (2017b), Идентичность цивилизационного «пограничья». В: Волощук, О. В./ Камареро Буйон, К./Коваль, Т. Б. и др. (ред.), *Испания и Россия: исторические судьбы и современная эпоха*. Москва, 295-302. [Shemyakin, Ya. G. (2017с), Identichnost' tsivilizatsionnogo «progranich'ya». In: Voloshchuk, O. V./Kamarero Bujon, K./Koval', T. B. et al. (eds.), *Ispaniya i Rossiya: istoricheskiye sud'by i sovremennaya epokha*. Moskva, 295-302.]
- ШЕМЯКИН, Я. Г. (2018), Рождение цивилизации. Размышления над книгой А. Ф. Кофмана. В: *Латинская Америка*. 6, 30-45. [Shemyakin, Ya. G. (2018), Rozhdeniye tsivilizatsii. Razmyshleniya nad knigoy A. F. Kofmana. In: *Latinskaya Amerika*. 6, 30-45.]
- BOLÍVAR, E. (2005), La múltiple modernidad de América Latina. In: *Contrahistorias. La otra mirada del Clío*. 4, 57-70.
- KOLIG, E./ANGELES, V./WONG, S. (eds.) (2009), *Identity in Crossroad Civilizations. Ethnicity, Nationalism and Globalism in Asia*. Amsterdam.
- ПАРЕКН, В. (2000), *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. London.
- PAZ, O. (1986), *One Earth, Four or Five Worlds. Reflections on Contemporary History*. San Diego/ New York/ London.
- ШЕМИАКИН, И. (2017), Spatial-Temporal Framework of the Process and the Main Contours of the Semantic Field of the Concept of Globalization. In: *Social Sciences*. 4, 123-137.

NADIYA BALANDINA / НАДІЯ БАЛАНДИНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6933-838X>

Odessa National Polytechnic University

ALLA BOLOTNIKOVA / АЛЛА БОЛОТНИКОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4781-7475>

National University “Yury Kondratyuk Poltava Polytechnic”

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ «HEJ, SOKOŁY!» ЯК ІНТЕРКУЛЬТУРНЕ КОМУНІКАТИВНЕ ЯВИЩЕ

Polish-Ukrainian song “Hej, sokoły!” (“Hey, Eagles!”) as an intercultural communicative phenomenon

КЛЮЧОВІ СЛОВА: пісня «Hej, sokoły!», Томаш Падура, польсько-українські зв’язки, інтер-культурне явище, модель комунікації

KEYWORDS: song “Hej, sokoły!”, Tomasz Padurra, Polish-Ukrainian relations, intercultural phenomenon, process of communication, communication model

ABSTRACT: The subject of the study is the Polish version of the song “Hej, sokoły!” regarded as a multi-dimensional intercultural communicative phenomenon from the point of view of the external and internal contexts and correlations of its individual and social aspects. The analysis has been undertaken using the method of sociocultural interpretation of the external context, the method of information decoding for identifying the author’s intentions and functions of textual symbols. For the systemic and incremental study of the song the author uses the modeling method, in particular, the linear model of communication with considering the constituents: who – what – by what means – to whom. In the framework of this model the article has studied the motives of writing the song, its genre peculiarities. The ways of verbalizing its semantic dominants and the addressee of the song have been determined. The conclusion states that “Hej, sokoły!” is not just a romantic ballad tinged with grief for the lost, but a certain intercultural Ukrainian-Polish phenomenon that teaches not to forget history and given a lesson in patriotism.

1. Вступ

Місце популярних пісень в ієрархії феноменів національної культури неоднозначне. З одного боку, вони пов’язуються з невибагливістю смаку, невисокою освіченістю реципієнтів, короткотривалим життям та ін., а з іншого, деякі з них, як і продукти елітарної культури, долають відстань і час, підживлюють своєю енергією і надихають на нові ідеї. Такі пісні являють собою специфічний

документ епохи, виконуючи пізнавально-просвітницьку функцію в різних проявах – історичному, світоглядному, етичному, художньо-естетичному. До однієї з таких пісень належить «Hej, sokoły!» («Гей, соколи!»), польський варіант якої є об'єктом цього дослідження, а предметом – її комунікативні характеристики. Метою роботи є аналіз пісні як багатовимірного інтеркультурного комунікативного явища з погляду зовнішнього і внутрішнього контекстів та кореляцій у ній індивідуального і соціального.

Предмет досліджено з використанням різнопланових методів пізнання. Ідеться насамперед про метод соціокультурної інтерпретації, що застосовується у процесі аналізу внутрішнього і зовнішнього контекстів; метод декодування інформації – для встановлення авторських інтенцій і функціонального навантаження текстових символів. Для системного та поетапного пізнання пісні застосовано метод моделювання, зокрема лінійну модель комунікації Г. Лассуелла (2000). У світлі зазначеної моделі розбір будь-якого комунікативного явища передбачає урахування п'яти складників:

- Хто повідомляє?
- Що повідомляє?
- Яким засобами?
- Кому повідомляє?
- З яким результатом?

На даному етапі предмет аналізу розглядатиметься з урахуванням складників: хто – що – якими засобами – кому.

2. Пісня «Hej, sokoły!» як інтеркультурне комунікативне явище

Прийнято вважати, що автор пісні – польсько-український поет і композитор, представник польського романтичного українофільства Томаш Падура (Tomasz Padurra) (1801-1871), відомий насамперед як автор численних козацьких дум та пісень, написаних українською мовою за допомогою латинської абетки (див.: Любченко 2011).

Спадок поета не увійшов до золотого фонду ні польської, ні української літератури, але вже більш ніж півтора століття інтерес до нього не вщухає. Дослідники звертаються до суспільно значимих творів, наприклад, до «Лірника» чи «Рухавки» («Пісні козацької») – В. Гнатюк, О. Горбач, В. Єршов, Л. Карабан, Р. Радишевський, В. Радовський, А. Bracki, S. Jedynak, M. Inglot та ін., рефлексія ж на пісню «Hej, sokoły!» практично відсутня, за винятком окремих абзаців у контексті вивчення дотичних проблем (див: Кралюк 2012; Наконечний 2011). Водночас на відміну від інших, більш глибоких пісень, співаних передовсім за життя барда, ця пісня пережила поета, і не тільки на теренах Польщі та Україні.

Звичайно, мотиви її написання слід шукати в подвижницькій діяльності поета, який усе своє життя плекав надію відродити Річ Посполиту як колиску братніх народів. На думку Гнатюка, Падура ідеалізував минуле і тужив за тими часами, «коли козаки спільно з поляками:

- (1) *Zwika wilni i swawilni*
Ne puskały szabel z ruk... (Гнатюк 2002, 138).

Критично ставився не тільки до абсолютистського російського монархізму, а й до польського конституційного. Не обійшлося і без звинувачень українцям через їхнє пристосуванство до великодержавної політики Москви: «цураються славетного минулого, вони «зрадники люду українського», українофіли-історики, щоб догодити російській державності, придумують теорію «Малої Руси», як рідної сестри Руси Великої» (див: Гнатюк 2002, 123).

У декількох джерелах згадується красномовний випадок на одному із таємних зібрань 1825 р., коли зішлись представники різних слов'янських народів, щоб обговорити шляхи співіснування оновлених держав – Польської республіки і Російської імперії, але тональність розмови задавали члени польського патріотичного товариства та декабристи. Падура попросив і собі слова:

- (1) «А знаєте, панове, – звернувся він до присутніх, – ми забули про один великий слов'янський народ!» Усі презирнулись між собою й задумались, який же той справді народ? «Та про господаря цієї хати, де ми зібрались, забули – про український народ!» І всі погодились з Падурою, а він заявив себе представником українського народу» (див.: Єршов 2008, 435).

Враження від виступу спонукало біографа поета М. Васютинського порівняти виступ молодого бунтаря з промовою Байрона при Термофілах (див.: Кусера 2016, 259).

На думку історика В. Окаринського, зібрання поряд з іншими подіями відіграло значну роль в еволюції соціокультурного феномена – козакофільства шляхти як субкультури наприкінці першої чверті XIX століття (Окаринський 2015, 54-62). Нонконформізм козакофілів, природно, провокував протестні настрої, а Падура, як лірник і поет, як ніхто інший, підходив на роль їх поширювача. Обійшовши всю Україну і дійшовши навіть до Кубані, він своїм співом засівав зерна майбутнього Листопадового повстання 1830-1831 рр., яке не знайшло підтримки серед простого українського люду. Цим самим він не декларативно присвоїв собі право обстоювати інтереси українського народу, а заслужив його подвижницькою діяльністю і творчістю. Він вірив, що ідеї, омовлені в піснях, житимуть і далі.

І, дійсно, пісня «Hej, sokoły!» після смерті поета пережила кілька хвиль популярності (див.: Баландіна 2018) й у світлі залученої до аналізу комунікативної моделі представляє складник щ о .

Сюжет пісні перегукується з українськими народними піснями: козак у великій зажурі покидає рідну Україну, прощається з коханою дівчиною і передчуває, що назавжди. Очевидна схожість з фольклором полягає не тільки в невибагливості сюжету, а й в неусталеності виконавчої природи. В окремих версіях замість слова *kozak* вживається *ułan*. Іноді приспів повторюється двічі, причому з видозмінами. Вислів *pola się pomija* має варіант *rzeki się pomija*, рядок

- (3) *Żal, żal serce płacze,
Już jej więcej nie zobacze –
Żal, żal, serce boli,
Z tej tęsknoty, z tej niewoli,*

а слово *przepióreczka – jaskółeczka*.

У жанровому плані пісня є баладою, яка у польському пісенному дискурсі деінде уточнюється – *ballada kresowa*, що цілком справедливо щодо місця написання. Тут можна говорити й про українську баладу, що потверджують й відомі в Польщі інші назви пісні: «Na zielonej Ukrainie» і «Ukraina».

Романтизація історичного минулого – характерна ознака балади: у ній оспівуються часи, коли козаки ходили в героїчні походи на чужину, їй притаманний драматизм прощання з рідною землею, сентименталізм розлуки з коханою дівчиною і сумне передчуття невідворотності подій. Усе зрозуміло і прозоро, якщо сприймати твір як іманентне явище, замкнене в собі. Але, як справедливо зазначає А. Кіклевич, «у польському культурному просторі – розпочинаючи з XIX ст. – особливо значну роль відгравав романтизм як універсальна програма суспільного життя» (Kiklewicz 2014, 264). Відповідно, важливо представити баладу як багатомірне інтеркультурне комунікативне явище: пов'язати із суспільними контекстами, комунікативними інтенціями автора, прагматичною зумовленістю сказаного.

Витоки романтизму в польських баладах слід шукати ще в XVII столітті – доби козацьких, татарських та шведських війн. Оспівування козаччини впродовж XIX ст. було цілком природним не тільки у творчості Падури, а й А. Мальчевського, Б. Залеського, М. Чайковського, Г. Сенкевича та ін. Так, М. Чайковський – земляк Падури, покинувши після невдалого повстання 1830-1831 рр. батьківщину, не полишав надії повернутися в рідний край. Усі його зусилля у Франції, Сербії, Османській імперії були спрямовані на послаблення Російської монархії. У 1853 р. ним було сформовано в Османській імперії «Полк козаків оттоманських». За твердженням українського історика

В. Полторака, дві третини офіцерів козацького полку були поляками, третина – інші етнічні групи (слов'яни, турки, албанці, французи) (Полторака 2011).

Прихильність до козаччини потверджує також польська школа живопису в особах Ю. Брандта, В. Павлішака, Ю. Коссака, Я. Матейки. Наприклад, сцена прощання на картинах Ю. Брандта «Козак і дівчина» і Ю. Коссака «Жанрова сцена біля криниці» буквально перегукується із сюжетом пісні «Hej, sokoły!».

Щоб розпізнати закладені в романтичній баладі смисли, варто звернутися до ширшого суспільного контексту, який детермінує авторські інтенції. Пісня начебто була написана на межі 1849-1850 рр. Для поляків це були непрості часи: все ще щеміла втрачена незалежність, залишився фантомний біль після невдалого Листопадового повстання 1830-1831 рр. Падура був сумним свідком того, що нонконформізм козакофільської шляхти відходить у небуття. Можливо, все це і навіяло думки, сповнені гіркоти і песимізму:

- (4) Żal, żal za dziewczyną,
Za zieloną Ukrainą,
Żal, żal, serce płacze,
Już jej więcej nie zobaczę...

Можна припустити, що в образі козака показано не стільки типового героя українських народних пісень, скільки козакофіла-шляхтича. Цей вторинний смисл складніший. За ним при бажанні можна розгледіти реальні постаті і представників шляхти середніх статків – А. Мальчевського, Б. Залеського, М. Гощинського, М. Чайковського і знаних родів польських магнатів – Ржевуських, Сангушків, Потоцьких, Браницьких. Обидва табори, попри певні розбіжності світоглядів, усвідомлювали, що можливість повернути шляхетсько-козацьку Україну практично втрачено, оскільки втрачено економічну, соціальну й культурну вкоріненість на українських землях.

Сумну сцену прощання не стільки з коханою дівчиною, скільки з Україною виразнено поетичним прийомом градації:

- (5) Czule żegna się z dziewczyną,
Jeszcze czulej z Ukrainą,

що показує пріоритет соціального над індивідуальним. Простежується переосмислення сцени прощання козака і дівчини, де дівчина – це Україна, а козак – польський шляхтич. Таким чином, у символічний спосіб представлено момент утрати батьківщини.

Вагомим аргументом на користь уособлення в козакові поляка-козакофіла є також мова написання пісні. Так, якщо «Рухавка» – гімн польських повстанців 1830-1831 рр. – була написана українською мовою, то «Hej, sokoły!»

– польською. Відомо, що є кілька варіантів пісні українською мовою, але чи належать вони перу автора, не доведено.

Існує також версія, що начебто в образі козака показано Я. Вишневецького. Дослідник П. Кралюк, вивчаючи образи князів Вишневецьких у польській та українській літературах, припускає, що Вишневецький на початку Хмельниччини змушений був покинути розбудовану ним Лубенщину, яка, у певному сенсі, була для князя «коханою дівчиною». У підтвердження своєї версії дослідник наводить аргументи, зокрема про пов'язаність роду Вишневецьких із козацтвом, островом Хортицею, а також про смерть у Павлоцькому замку після банкету, недалеко від «милої дівчини» – Лубенщини (Кралюк 2012, 472-474).

Таким чином, ідеться про пряме і переносне тлумачення образу. Пряме вбачає в образі козака героя народних дум і пісень: переносне апелює до двох прототипів: першим є шляхтич-українофіл, змушений покинути рідний край, другим – Вишневецький. Пристати на одну з версій досить важко: як будь-яке явище, особливо поширене, поєднує множини смислів. Складність відношень між ними, насамперед між актуальною для автора реальністю та історичною пам'яттю, трансформує просте явище в складне.

У зв'язку з цим не менш важливим є омовлення смислових домінант, тобто аналіз з а с о б і в їх вираження.

Перше, що впадає в око, це відсутність потягу до оригінальності, уживання практично банального набору слів:

(6) *kozak, dziewczyna, koń, woda, serce, wino, sokół, skowroneczek, dzwoneczek, przepióreczka,*

але банальність у цьому випадку стає перевагою, оскільки сприяє надзвичайній проникливості почуттів. І швидше за все, у цьому й криється таємниця популярності пісні.

Центр концептуального простору виражають лексеми на позначення людини, природи, матеріальної культури та хронотопу. Домен людини представлено типовою для народнопісенної творчості опозицією *kozak – dziewczyna*. З першого рядка – практично кінематографічний кадр:

(7) *Hej, tam gdzie znad czarnej wody
Wsiada na koń kozak młody.
Czule żegna się z dziewczyną,
Jeszcze czulej z Ukrainą.*

Пісенно-ліричні кліше

- (8) kozak młody
- (9) wsiada na koń (kozak)
- (10) czule żegna się z dziewczyną

надають фольклорного присмаку. В інтимний простір прощання козака й дівчина автор включає образ України, яка, вочевидь, конкурує з дівчиною, оскільки вияв смутку через розлуку з рідним краєм передано вищим ступенем порівняння прикметника, пор.:

- (11) czule (żegna się z dziewczyną) – jeszcze czulej (z Ukrainą)

і часткою

- (12) jeszcze (czulej).

Сюжет розгортається в стилістиці «чоловічого» народнопісенного дискурсу. Крім першого куплету, наступні є прямою мовою козака, емоційність якої щораз посилюється і досягає апогею наприкінці пісні – своєрідному заповітові:

- (13) Wina, wina, wina dajcie,
A jak umrę pochowajcie
Na zielonej Ukrainie
Przy kochanej mej dziewczynie.

Ще однією смисловою домінантою пісні є пейзаж. Картини природи витримані в дусі балади: це і (*czarna*) *woda, góry, lasy, doły*, в інших варіантах – *pola, rzeki*. З особливою теплотою передано образ жайворонка як неодмінного атрибуту українського степу:

- (14) Dzwoń, dzwoń, dzwoń dzwoneczku,
Mój stepowy skowroneczku.

Поетизм рядків підкреслює також асоціація за схожістю: *skowroneczek* – *dzwoneczek*, а інтимізації звертання сприяє демінутивний суфікс *-eczek*. Крім жайворонка на передньому плані кінь – вірний супутник козака:

- (15) Wsiada na koń kozak młody.

Щодо колористики то це чорний і зелений кольори: *czarna (woda), zielona (Ukraina)*. І хоч остання сполука виглядає дещо штучною, навіть крізь призму

польського світобачення, саме вона надає опису природи неповторної оригінальності. Власне, ідеться про стійкі асоціації з українськими краєвидами, свободою, вольницею, які витримані в сентиментальному дусі «української школи», що надає українським землям окрему від інших земель Речі Посполитої просторово-культурну цінність.

Серед ціннісних домінант можна виділити кілька фактів матеріальної і духовної культури: це віно і ритуальні дійства: прощання перед далекою дорогою:

(16) Czule żegna się z dziewczyną,
Jeszcze czulej z Ukrainą,

прощальний банкет:

(17) Wina, wina, wina dajcie,

і гіпотетичне поховання:

(18) Jak umrę pochowajcie
Na zielonej Ukrainie
Przy kochanej mej dziewczynie.

Тісний зв'язок простору і часу підкреслено протиставленням рідної землі і чужини:

(19) Ukraina – obca strona

дня і ночі:

(20) Dniem i nocą (tęsknię do niej).

Концептуальний світ пісні вибудовано так, щоб показати його фатальність. Не можна не зауважити логічної пов'язаності зображуваних сцен причинно-наслідковими відношеннями: козак сідає на коня – прощається з дівчиною та Україною; прощається з дівчиною та Україною – з'являється почуття смутку, жалю, досади; поява смутку, жалю, досади – спонукає до пошуків розради в прощальному банкеті; пророкування смерті – виникає необхідність в заповіті.

Розшифрування глибинного смислу неможливе і без пошуку відповіді на запитання, к о м у адресована пісня. Якому народу – українському чи польському? З одного боку, вона написана по польськи, але при цьому відтворює український світ. Імовірно, автор згідно зі своїми переконаннями хотів підкреслити єдність обох народів в одній державі, насамперед двох

її найбільш активних соціальних прошарків – козацтва і шляхти, більший чи менший ступінь зв'язку і схожості яких очевидний. З іншого, можливо, це своєрідна спроба створити пісню, прийнятну і для поляків, і для українців, та найголовніше – спроба національного примирення і відродження водночас.

У середині 19-го століття – імовірний час написання пісні – Падура не міг не знати про настійні чутки про нові повстання, не відчутти національного ренесансу поляків і українців як в політичному, так і культурному сенсі. Це був час заснування Кирило-Мефодіївського товариства, основною метою якого було відродження України, активізації загальнослов'янського руху, появи хвилі європейських революцій, так званої «Весни народів». Саме тому Падура відважився знову оголосити свою прихильність до польсько-українського союзу. І зробив це, як завжди, оригінально. Його пісня стала дієвим засобом усвідомлення втраченого, відновлення патріотичних почуттів. Особливо виразно вона звучить при хоровому співі, який об'єднує людей; це пісня емоційного гуртування. Не останню роль у цьому відіграє заклик «Hej, sokoły!». Схоже на те, його стилістику Падура запозичив з відомої патріотичної спільнослов'янської пісні «Гей, слов'яни!», написану спочатку як «Hej, Slovaci!» у 1834 р. словаком Само Томашеком, а згодом у добу культивування ідей панславізму перекладену багатьма слов'янськими мовами. Відомо, що до написання своїх «Соколів» Падура відвідав Прагу в 1848 р. як учасник Слов'янського конгресу ідеологів панславізму (див.: Любченко 2011).

3. Висновок

Таким чином, Падура, попри ідеалізацією минулого, романтизм та мрійництво, попри поразки, залишався великим гуманістом-лірником, який хотів достукатися до сповнених сумом сердець сучасників. Пісня «Hej, sokoły!» по-своєму унікальна: це не просто обарвлена смутком за втраченим романтична балада, а інтеркультурний комунікативний феномен, який спонукає адресата не забувати історію, викликає почуття патріотизму і виражає глибоке почуття любові до батьківщини.

Сказаним не вичерпуються всі аспекти аналізу пісні. Як варіант у майбутньому можна проаналізувати рефлексію на пісню. Власне, ідеться про реакцію аудиторії, вивчення якої надасть аналізу завершеності, оскільки передбачає аналіз п'ятого складника зазначеної вище моделі комунікації Ласвелла: з я к и м р е з у л ь т а т о м, що на цьому етапі не брався до уваги.

Бібліографія

- БАЛАНДИНА, Н. (2018), Масифікація польсько-української пісні «Неј, sokoły!» («Гей, соколи!»). У: Молодий вчений. 9.1 (61.1), 4-8. [Balandina, N. (2018), Masyfikatsiya pol's'ko-ukrayins'koyi pisni «Неј, sokoły!» («Неј, sokoly!»). In: Molodyy vchenyy. 9.1 (61.1), 4-8.]
- ГНАТЮК, В. (2002), Тимко Падура в українському історично-культурному процесі. У: Ткачов, С. (ред.), «Українська школа» в польському романтизмі. Тернопіль, 113-127. [Hnatyuk, V. (2002), Tymko Padura v ukrayins'komu istorychno-kul'turnomu protsesi. In: Tkachov, S. (red.) «Ukrayins'ka shkola» v pol's'komu romantyzmi. Ternopil', 113-127.]
- ЛЮБЧЕНКО, В. Б. (2011), Падура Тимко. У: Смолій, В. А. (ред.), Енциклопедія історії України. Київ. Т. 8. [Lyubchenko, V. B. (2011), Padura Tymko. In: Smoliy, V. A. (red.), Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. Kyiv. T. 8.]
- ЄРШОВ, В. (2008), Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир. [Yershov, V. (2008), Pol's'ka literatura Volyni doby romantyzmu: henolohiya memuarystychnosti. Zhytomyr.]
- КРАЛЮК, П. (2012), Парадокси українсько-польських культурних стосунків: образи князів Вишневецьких у польській та українській літературах. У: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. Вип. 21. Львів, 468-474. [Kralyuk, P. (2012), Paradoxy ukrayins'ko-pol's'kykh kul'turnykh stosunkiv: obrazy knyaziv Vyshnevets'kykh u pol's'kiy ta ukrayins'kiy literaturakh. In: Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Scripta manent. Yuvileynyy zbirnyy na poshanu Bohdana Yakymovycha. Vyp. 21. L'viv, 468-474.]
- ЛАССУЭЛЛ, Г. (2000), Структура и функции коммуникации в обществе. У: Назаров, М. М. (ред.), Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследования. Москва, 131-138. [Lassuell, H. (2000), Struktura i funktsii komunikatsii v obschestve. In: Nazarov, M. M. (ed.), Massovaya kommunikatsiya v sovremennom mire: metodologiya analiza i praktika issledovaniy. Moskva, 131-138.]
- НАКОНЕЧНИЙ, Р. (2011), Тисячолітня пісня і забута історія. У: Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. 4, 61. In: <http://social-science.com.ua/article/620> [доступ: 22 VI 2018]. [Nakonechnyy, R. (2011), Tysyacholitnya pisnya i zabuta istoriya. In: Osvita rehionu. Politolohiya. Psykholohiya. Komunikatsiya. 4, 61. In: <http://social-science.com.ua/article/620> [access: 22 VI 2018].]
- ОКАРИНСЬКИЙ, В. (2015), Козакофілство як українсько-польська нонконформістська субкультура першої третини XIX століття. У: Oriens Aliter: Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy. 1, 50-72. [Okaryns'kyy, V. (2015), Kozakofilstvo yak ukraïns'ko-pol's'ka nonkonformists'ka subkul'tura pershoiy tretyny XIX stolittya. In: Oriens Aliter: Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy. 1, 50-72.]
- ПОЛТОРАК, В. (2011) Список іменний корпусу козаків оттоманських. 1857 р. У: Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, 6. Одеса, 114-128. [Poltorak, V. (2011), Spysok imennyy korpusu kozakiv ottomans'kykh. 1857 r. In: Chornomors'ka mynuvshyna. Zapsyky Viddilu istoriyi kozatstva na Pivdni Ukrayiny Naukovo-doslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 6. Odesa, 114-128.]
- КІЛЕВИЦЬ, А. (2014), Semantyka a pragmatyka wzajemnych relacji w perspektywie lingwistyki interkulturowej. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/1, 255-281.
- КУЦЕРА, Ф. (2016), Waclaw „Emir” Rzewuski (1784-1831): podróżnik i żołnierz. Praca doktorska. Poznań. In: <http://docplayer.pl/39267256-Uniwersytet-im-adama-mickiewicza-w-poznaniu-wydzial-historyczny-instytut-historii-filip-kucera.html> [dostęp: 22 VI 2018].

OLGA BIGUN / ОЛЬГА БІГУН

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3977-3361>

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ХРИСТИЯНСЬКИЙ КОРДОЦЕНТРИЗМ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Taras Shevchenko's Christian cordocentrism

Ключові слова: кордоцентризм, християнська традиція, апофатика, Тарас Шевченко

KEYWORDS: cordocentrism, Christian tradition, apophaticism, Taras Shevchenko

ABSTRACT: The article deals with adoption of Christian tradition in poetry of Taras Shevchenko. Theoretical basis includes methodological principles of hermeneutics, the philosophico-aesthetic approach to art, cross-cultural methods. On the one hand, the sources of the creative components by Shevchenko's ethics and aesthetics are related in Christian tradition. On the other hand, as a result of cordocentrist intention of the Ukrainian ethnos, Christian canon was deprived of the big part of rigorism in Old-Kyiv period. Shevchenko's aesthetic theology is insufficiently investigated but it characterizes the absence of stark categories, dogmas and rituals. It gives an opportunity to speak about the apophatic approach in Shevchenko's dialectic of God-seeking which appears in the apophatic approach of individual style which also you can find in Old Kyivan authors' works. The outcome of our investigation proves that the Shevchenko's adoption of Christian tradition shows the priority of aesthetic and cultural landmarks of Kyiv Christianity.

1. Вступ

Питання духовно-релігійної традиції у творчості Т. Шевченка має надзвичайну вагу, оскільки

літературний процес епохи, що вивчається поза глибоким аналізом культури, приводить до поверхового діалогу літературних напрямів, [...] що не впливають на справжню літературу епохи. Потужні, глибинні течії культури [...] залишаються нерозкритими, а деколи – і невідомими для дослідників (Бахтин 1979, 330)¹.

Оскільки духовна традиція оприявнюється у творчості митця у різних формах, «бо ми завжди перебуваємо всередині Передання» (Гадамер 1988, 334),

¹ Тут і далі переклад цитат наш (О. Б.).

важливим для наукових студій є питання відновлення моменту традиції. Завдяки культурно-історичним чинникам в українській культурологічній практиці (філософській, богословській, літературній, мистецькій) домінує християнська традиція, тому резонно для вивчення художньої системи того чи іншого письменника використовувати христологічну інтерпретацію, що в широкому загальнометодологічному вжитку означає стратегію витлумачення явищ та закономірностей буття крізь призму християнства.

В українській філософській думці побутує переконання про естетизм як складову ментальності українського національного характеру. Вважають, що естетичне начало світоглядних орієнтирів давніх українців безпосередньо пов'язане з такою специфічною ознакою, як «превага емоціональних та чуттєвих елементів над чисто розумовими, раціоналістичними моментами» (Мірчук 1942, 237). Українець ніби прагне жити в особливому світі – особисто значущому фрагменті дійсності як «організованій різноманітності» (Хогарт 1997, 125), для якої цінним є естетичне начало як ознака досконалості і людиномірності. Тобто, українському національному характерові притаманний потяг до краси, досконалості, довершеності, що відображається в домінуванні естетичного ідеалу прекрасного. Багато важить і те, що в українця емоційність є механізмом адаптації до того середовища, в якому він живе. Тут учинок людини не зможе виправдати ніяка логіка, якщо вона не подібна до логіки емоцій. Абстрактні принципи розцінюються як вияв шаблонності й заорганізованості, оскільки емоційне мислення оперує не поняттями, а образами. Образи ж не можуть повторюватись, тим паче бути стандартизованими.

Особливістю української емоційності є і те, що емоції українця створюють своєрідне замкнуте коло, бо ніколи не спрямовані на об'єкт. Загалом

усе, що стосується так званої об'єктивної дійсності, мало цікавить українця. Зате відгук дістає емоційне відображення цієї дійсності, яка вважається за саму дійсність. Таким чином, переконаність українця в будь-чому (в тому числі в істинності чужих думок) залежить від його емоційної насиченості (Донченко 2001, 246).

Підтвердженням цьому є відомий опис вибору візантійського християнського обряду для Київської Русі – епізод перебування послів князя Володимира в Константинопольській Софії у «Повісті врем'яних літ»:

Не свѣми на чи небі були есмы: нѣсть бо на землі такого виду чи краси такоа; недоумѣмѣ бо сказати, токо вѣми, яко онѣдѣ Бог із человекѣи пребиваеть, і є служба ихъ паче всѣхъ странъ (ПСРЛ 1926, 102).

Коментуючи цю подію, Н. Федоров зауважує:

Відправка посланців з метою пошуку обряду, що вирізняється своєю красою, логічно пояснює той факт, що русичі надавали перевагу обряду а не догмату; адже крім учених ніхто не наважиться надати перевагу голій думці (догмату), висловленій тільки сухим словом та офіційним стилем, над думкою, що виражена за допомогою художніх образів. Як тут не захоплюватись дивовижною естетичною проникливістю давніх русичів (1997, 417).

Отже, суспільна свідомість Київської Русі, відкривши буття нової духовної сфери, сприйняла її насамперед естетично, побачила в ній вищу красу, тобто прийняла новий естетичний ідеал.

2. Український кордоцентризм та християнська традиція

Особлива емоційно-естетична чуттєвість українців згодом у науковій думці отримала назву «кордо центризм» (від лат. *cordos* – серце) або «філософія серця», яка отримала своє обґрунтування у працях П. Юркевича (гл. 1990). Дослідники вказують на взаємозумовлений зв'язок між національним менталітетом українського народу й українським кордоцентризмом, точніше, таким його різновидом, як інтроспективний кордоцентризм. Вважають, що сполучною ланкою, яка зв'яже український менталітет і кордоцентризм в єдину структуру, є поезія.

Особливістю поезії, зокрема філософської чи медитативної лірики, та й лірики загалом, є те, що в ній емоціональне перебуває поза сферою дії раціонального, інакше кажучи, в ній серце вільне від примусу розуму. А це споріднює філософську лірику з національним менталітетом українського народу, в якому емоційно-почуттєва сфера домінує над розсудком і розумом. Завдяки такій спорідненості чи подібності філософська чи медитативна лірика є найбільш придатною формою для максимально повного прояву, самовираження національного менталітету українського народу. Саме тому інтроспективна світоглядна позиція українського філософського кордоцентризму, на відміну від креативної та акціональної світоглядних позицій, дійсно укорінена в національному менталітеті українського народу. Що ж стосується креативної й акціональної світоглядних позицій української кордоцентричної парадигми, то національний менталітет українського народу виявився лише сприятливим ґрунтом для їхнього розвитку, самі ж вони були привнесені на цей ґрунт ззовні біблійною та святоотцівською традиціями, а не вийшли з надр української духовності, як це було у випадку з акціонально-інтроспективною світоглядною позицією (Гнатюк 2010, 45).

Безперечно, що кордоцентризм української культури тісно пов'язаний із антропоцентризмом. Взаємозумовленість антропоцентризму та кордоцентризму характерна і для художнього дискурсу творів Шевченка. Як слушно зауважує М. Наєнко, поета захоплювала не краса заради краси. Шевченко сприймав її в філософському, глибоко сердечному розумінні. Високо цінуючи, наприклад, талант М. Гоголя, він обов'язково наголошував, що це справжній знавець серця людського і наймудріший філософ. Навіть «найбільший поет повинен побожно схилитися перед ним, як людинолюбом» (Наєнко 2003, 48).

За спостереженням Розумного, історичні події обертаються у творах Шевченка довкола однієї осі – людини, а зокрема людини, що позбавлена основних людських прав.

Тому у своїй літературній та образотворчій праці Шевченко уникав спекулятивних, філософічних понять та символів, а говорив живими людськими образами, де матір, зведена дівчина, Прометей тощо, символізують цілий народ, людство, історичну дійсність (1973, 60).

На думку Г. Костельника, естетична концепція релігійного світогляду Шевченка укладається у формулу «генія та майстра». Тараса Шевченка дослідник зараховував до генія, поета серця (для порівняння: Франка критик вважає майстром – поетом розуму). Серце людини миттєво реагує на ситуацію, яка його зворушує, гнівається і радіє, не питаючи ні про що; розум розмірковує над подією, намагається встановити причинно-наслідковий зв'язок. Шевченко як типовий «поет серця», не прагне своєю творчістю розв'язати загадку життя, не «подає жодної синтези або аналізу життєвих феноменів, а тільки наводить те, що зворушує серце» (Костельник 1910, 5). Розум живе вічністю, синтезуючи в кожному моменті минуле і майбутнє, серце живе теперішнім,

серце живе теперішнім, на кожен хвилину відповідає своїм властивим зворушенням – не оглядаючись на те, як було і як буде. Всюди в Шевченка відбивається течія почувань, а не розумувань. Його душа відповідає світові серцем. Розум у нього ніколи не обняв серця (Костельник 1910, 6)

Особливо «світ серця» у Шевченка розкривається тоді, коли його символізм виникав на архетипальному і міфічному рівнях, цебто, «коли його текст відбивав понадіндивідуальну пам'ять» (Фізер 1998, 104). Власне, ці архетипальний і міфічний рівні у творах Шевченка тісно пов'язані з питанням християнської традиції, і далі – християнської естетики.

3. Християнська естетика: апофатична метода Шевченкових богошукань

Естетична теологія поета вивчена недостатньо, однак характеризується відсутністю застиглих категорій, догм, обрядів. Натомість показовою є творча сукупність поглядів, що постійно рухаються в пошуках істини між протилежними твердженнями, спираючись на визначення «непорочних вічних істин», незмінних законів та цінностей, які творять внутрішню структуру шляху (життя), але ні за ким, окрім самого Бога (внутрішнього світобачення), не визнається їхнє знання (Плющ 1997, 97).

Власне, це дає підстави говорити про апофатичний метод у діалектиці Шевченкових богошукань, що проявився в апофатичній методі ідіостилію. Для творів поета притаманна надзвичайно широка та барвиста амплітуда висловів на адресу Бога – від заперечення: «Нема ні пекла, ані раю. / Немає й Бога, тільки я!» («І мертвим, і живим...») (I, 350); «Чи в вас єсть бог який-небудь? / В нас його немає...» («Відьма») (I, 386); «Так і треба! бо немає / Господа на небі!» («Сон (Комедія)») (I, 265); «Нема навіть кругом тебе / Великого Бога» («Лічу в неволі дні і літа...») (II, 208), аж до визнання своєї віри: «Ми віруєм Твоїй силі / І Духу живому. / Встане правда! Встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі язика / Вовіки і віки» («Кавказ»); «То воля Господа. Годіть! / Смиріться, молітьсь Богу / І згадуйте один другого. / Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжкую минуту / За неї Господа моліть» («В казематі (Чи ми ще зійдемося знову...») (II, 21). Це виказує не тільки екзистенційне визнання християнського «живого» Бога як Суцього, але й перегукується з апофатичним методом пізнання Бога шляхом заперечення. В. Пахаренко приходиться до висновку, що Шевченко вибудовує власну одміну екзистенційної віри:

Це віра, яка проходить через горнило сумніву, а тому стає ще потужнішою, непорушною. Через синтезу апофатики й катафатики (позасвідомісного й свідомісного сприйняття), трансцендентного й іманентного, небесного й земного складників вона виводить на новий рівень освідомлення, одуховлення, знаменує собою рішуче подолання архемітичної (і переважно псевдомітичної) сліпої релігійності й народження у муках неомітичної (і власнемітичної) свідомої, видющої віри (2014, 97).

Апофатика характерна і для української літератури давньої доби. Долаючи ранньопатристичну екзистенційність (Григорій Богослов, Григорій Ніський, Йоан Золотоуст, Йоан Дамаскін, Псевдо-Дионісій Ареопажіт), у творах давньоруських авторів (митрополит Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський), присвячених пошукам істини в Божій Премудрості, присутня активна пізна-

вальна позиція. Як відомо, поряд з установкою середньовічними богословами догмату, універсальна космополітична парадигма християнства твориться через внутрішнє особистісне переконання, оскільки індивідуальний шлях онтоекзистенційного діалогу з Богом виходить поза межі Слова і звертається до глибинного єднання з Вічним Ти. Так Святе Писання задає координати особистісної інтенції на внутрішній діалог, що завжди відбувається у площині особистості та сутнісно «полягає у настанові саме на індивідуальне, конкретне життя людини, втілений в ідеї Христа» (Котовська 2007, 20). Учені переконані, що ці «екзистенціально-індивідуалістичні» риси українського менталітету виростають з особливостей способу життя наших пращурів, з гуманістично-неоплатонічних орієнтацій саме східного (візантійського) християнства з його спрямуванням на внутрішню людину, неповторність людського індивіда, особистості (Бичко/Бичко 2003, 57).

4. Ідея серця як зосередження Божої Премудрості: типологічні кореляти теології східного обряду у творчості Григорія Сковороди і Тараса Шевченка

Важливе місце в естетичній теології східного обряду займає Софія-Премудрість Божа, тісно пов'язана з ідеями «серця». Так, у Святому Письмі зазначається, що Бог радіє тоді, коли він бачить і творить, коли бачить, що «це гарно»:

- (1) Я була при ньому, при роботі, я була його втіхою щоденно, / усміхалась перед ним повсякчасно, гралась на його земному крузі, моя бо втіха – бути з людськими синами (Приповідки 8, 30-31).

Премудрість Божа сприймається серцем людини, яке є органом для сприйняття світу небесного і за допомогою якого людина отримує блаженство:

- (2) Щасливий чоловік, що знайшов мудрість, / і людина, що розум придбала, бо її придбання ліпше за придбання срібла, / і понад золото такий прибуток (Приповідки 3, 13-15).

Так у Старому Завіті окреслюється ідея Премудрості-Софії, в якій естетичне сприйняття тісно пов'язане з серцем людини.

Ідея серця як зосередження Божої Премудрості відіграє істотну роль у філософському вченні Г. Сковороди. Сковородинівська паралель Софії та любові виникає цілком закономірно з ототожнення Софії та Христа. А іпостась Христа є другою іпостассю Бога, не лише Його Словом, а й серцем Божим, Любов'ю. Тому й у його вченні Христос, серце та любов посідають центральне

й визначальне місце. Якщо пригадаємо, що «нове серце» Сковороди, «істинна людина» – це Христос, який є любов'ю, то, відповідно, цю «істинну людину» цілком правомірно можемо назвати Премудрістю Божою. Понад те, народження цієї «істинної людини» потрібно розуміти як актуалізацію, потенційно закладену в «серці» Премудрість Божу. Тож можемо говорити про ототожнення у вченні Сковороди «нового серця» та Софії (Сидоренко 2013). У цьому контексті слід згадати поняття «нового/доброго» та «старого/злого» серця. Так, Сковорода говорить про «вмирання», преображення «старого серця» і народження «нового серця». Людину зі «старим/злим» серцем, серцем без Бога мислитель часто ототожнює з «порожнім» горіхом: «Не кожен горіх і не будь-яка солома із зерном» (2005, 169). Однак, у Сковороди цей «порожній» горіх не приречений на абсолютну погибель, він має шанс вольовим зусиллям «наповнитися» здоровим ядром. Так і людина завжди має шанс звернутися до Бога і впустити Його в своє серце – прийняти в себе іскру Божу, від чого серце зігріється й воскресне – серце преобразиться і стане «новим».

Практика опертя на сакральні тексти наближає філософсько-кордоцентричні медитації Шевченка до української інтелектуальної традиції, зокрема творчості Сковороди. Прикметно, що смислові горизонти Шевченкового образу серця вибудовуються довкола емоційно-чуттєвої реакції на буття. Образ серця практично завжди виступає мірилом душевної відкритості і доброти. Щоб передати суть образного наповнення, поет обирає для серця епітет «чисте». Маючи «чисте серце», можна наважитись на діалог із Богом:

(3) Спаси мене, помолюся / І воспою знову / Твої блага чистим серцем, / Псалмом тихим, новим («Давидові псалми (12 псалом)») (I, 358).

Людей з «чистим серцем» Шевченко шанує понад усе, як це видно у варіантах його «Молитви». У другому та третьому варіантах для «чистих серцем» поет просить у Бога милості:

(4) Коло їх / Постав ти ангели свої, / Щоб чистоту їх соблюли (II, 337).

У цих рядках вбачають аналогію до положень Максима Сповідника, де йдеться про те, як завдяки «найвищій простоті» в чистому серці народжується Бог й «накреслює на ньому, ніби на гладенькій дощечці, Свої закони» (Гнатюк 2010, 145). Аналізуючи Шевченкову поезію «Якби ви знали, паничі» С. Смаль-Стоцький переконує, що твір є «доказом великої релігійності Шевченка й тої його глибокої віри, що на праведній землі може бути праведний рай, коли праведний Бог запанує в серцях людських» (2003, 170).

«Нове серце», за версією Сковороди, легше «оновити» у «вбогості», оскільки тут, на землі, блаженні духом тільки бідні. Бідність – це таке буття,

що очищує думку. «Чисте серце» Шевченка багато в чому перегукується з «новим серцем» Сковороди. За Сковородою, сповнене любов'ю, людське серце зливається з Божественним, а воля розчиняється у волі Бога:

Коли побачив ти новим та істинним оком Бога, тоді ти в нім усе, як у джерелі, як у дзеркалі, побачив те, що завжди в ньому було, а ти ніколи не бачив. І що є найдавніше, те для тебе, нового глядача, нове є, бо тобі на серце не сходило. А тепер ніби все наново зроблено, тому що воно тобою раніше ніколи не бачене, а тільки чуване. Отже, ти тепер бачиш двоє – старе і нове (2005, 171).

Шлях до «нового/чистого серця» у Шевченка проходить непросто, воно народжується не у всіх, і не одразу. Буває й таке, що серце «спить»:

(5) А серця немає, / Й не було його ніколи / Тільки шматок м'яса («Не журюсь я...») (I, 407).

Одним з прикладів відродження серця, «яке спить» у Шевченковій творчості (аналог «порожнього горіха» у Сковороди) є поема «Відьма», в якій, розширюючи емоційно-смісловий об'єм образу серця в темі цілого твору, «поет використовує перспективу євангельських духовних підтекстів: жінка зі зруйнованим життям, прощає і знаходить власний мир і життєвий сенс у служінні людям» (Яковина 2013, 106).

5. Висновки

Естетика киеворуської літератури, творів Сковороди, Шевченкових поезій є тісно пов'язана з антропоцентричністю та кордоцентризмом, у межах яких пролягає етичний та естетичний синтез християнського світогляду українців. Відповідно до універсальної космополітичної парадигми християнства, створеної через внутрішнє особистісне переконання, для Шевченка характерним є апофатичний метод у діалектиці богошукань, зосереджений на пошуках істини між протилежними твердженнями. Візії образу серця у Шевченкових поезіях наближені до філософсько-кордоцентричної медитації в українській інтелектуальній традиції, зокрема творчості Сковороди. Услід за Сковородою, який у діалектиці богошукань обґрунтовує концепт «нового» серця, Шевченко обирає для серця означник «чисте». Однак, на відміну від кордоцентризму Сковороди у Шевченка він має ознаки більш радикальної форми – волюнтаристично-афективної. Поняття Софії-Премудрості Божої наближене у творах поета до ідеї «серця» та тісно пов'язане з художньо-естетичними основами християнської культури.

Бібліографія

- БАХТИН, М. М. (1979), Эстетика словесного творчества. Москва. [Bakhtin, M. M. (1979), *Estetika sloviessnogo tvorchestva*. Moskva.]
- Бичко, А./Бичко, І. (2003), Кордоцентрично-бароковий контекст української філософії: феномен Сквороди. В: Скворода Григорій: Ідейна спадщина і сучасність. Київ, 53-62. [Bichko, A./Bichko, I. (2003), *Kordotsentrychno-barokoviy kontekst ukraïn'skoï filosofii: fenomen Skovorodi*. In: *Skovoroda Grigoriy: Ideyna spadshchina i suchasnist'*. Kiïv, 53-62.]
- Бычков, В. (1999), 2000 лет христианской культуры sub specie aethetica: в 2 т. Т. 1. Москва/ Санкт-Петербург. [Bychkov, V. (1999), *2000 let khristanskoï kul'tury: sub specie aethetica: v 2 t. T. 1*. Moskva/Sankt-Peterburg.]
- ГАДАМЕР, Х.-Г. (1988), Истина и метод: основы философской герменевтики. Москва. [Gadamer, H.-G. (1988), *Istina i metod: osnovy filosofskoy germenevtiki*. Moskva.]
- ГНАТЮК, Я. (2010), Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій. Івано-Франківськ. [Gnatiuk, Ya. (2010), *Ukraiïn's'kiy kordotsentrizm u konflikti mifologiy ta interpretatsiy*. Ivano-Frankiv's'k.]
- Донченко, О. (2001), Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ. [Donchenko, O. (2001), *Arkhetypi sotsial'nogo zhittya i polityka*. (Glibinni regulyativy psikhopolitichnogo povsyakdennya). Kiïv.]
- КОСТЕЛЬНИК, Г. (1910), Шевченко з релігійно-етичного становища (критична аналіза). Львів. [Kostel'nyk, G. (1910), *Shevchenko z religiiyno-uetichnogo stanovushcha (kritichna analiza)*. L'viv.]
- КОТОВСЬКА, О. П. (2007), Діалог традицій в давньоруському любомудрії. В: Вісник Національного технічного університету України КНУ. Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2(20), 17-22. [Kotov's'ka, O. P. (2007), *Dialog traditsiy v davn'orus'komu lyubomudriï*. In: *Visnik Natsional'nogo tekhnichnogo universitetu Ukraïni KPI. Seriya: Filolosofiya. Psykhologiya. Pedagogika*. 2(20), 17-22.]
- МІРЧУК, І. (1942), Світогляд українського народу. Спроба характеристики. В: Науковий збірник Українського університету в Празі. 3, 225-243. [Mirchuk, I. (1942), *Svitoglyad ukraïn'skogo narodu. Sproba kharakteristiki*. In: *Naukoviy zbirnik Ukraïn'skogo universitetu v Prazi*. 3, 225-243.]
- НАЄНКО, М. К. (2003), Історія українського літературознавства. Київ. [Nayenko, M. K. (2003), *Istoriya ukraïn'skogo literaturoznavstva*. Kiïv.]
- ПАХАРЕНКО, В. (2014), Апофатична метода в ідіостилі Тараса Шевченка. В: Шевченкознавчі студії. 17, 94-102. [Pakharenko, V. (2014), *Arofaticzna metoda v idioستيli Tarasa Shevchenka*. In: *Shevchenkoznavchi studii*. 17, 94-102.]
- ПЛОЩ, Л. (1997), Християнська філософія Шевченка. В: Сучасність. 3, 96-101. [Plyushch, L. (1997), *Khristians'ka filosofiya Shevchenka*. In: *Suchasnist'*. 3, 96-101.]
- Полное собрание русских летописей (1926). Т. I. Ленинград. [Ponoye sobraniye russkikh letopisey (1926). T. I. Leningrad.]
- РОЗУМНИЙ, Я. (1973), Естетичні погляди Т. Шевченка на візантинізм і німецький ідеалізм. В: Сучасність. 7/8, 52-67. [Rozumniy, Ya. (1973), *Estetichni poglyadi T. Shevchenka na vizantinizm i nimets'kiy idealism*. In: *Suchasnist'*. 7/8, 52-67.]
- РОЗУМНИЙ, Я. (2001), Поет, розп'ятий на «ізмах». В: Світи Тараса Шевченка. 2, 17-44. [Rozumniy, Ya. (2001), *Poet, rozp'yatyi na «izmakh»*. In: *Sviti Tarasa Shevchenka*. 2, 17-44.]
- СИДОРЕНКО, Н. (2013), Ідея Софії Премудрості Божої у вченні про серце Г. Сквороди. В: http://www.medievist.org.ua/2013/04/blog-post_4081.html. [Sidorenko, N. (2013), *Ideya Sofii Premudrosti Bozhoï u vchenni pro serce G. Skovorodi*. In: http://www.medievist.org.ua/2013/04/blog-post_4081.html [access: 04 I 2019].]
- СКВОРОДА, Г. (2005), Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. Київ. [Skovoroda, G. (2005), *Povne zibrannya tvoriv: u 2 t. T. 2*. Kiïv.]

- СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ, С. (2003), Т. Шевченко. Інтерпретації. Черкаси. [Smal'-Stots'kiy, S. (2003), T. Shevchenko. Interoretatsii. Cherkasi.]
- ФЕДОРОВ, Н. Ф. (1997), Собрание сочинений: в 4 т. Т. 3. Москва. [Fedorov, N. F. (1997), Sobraniye sochineniy: v 4 t. T. 3. Moskva.]
- ФІЗЕР, І. (1998), Естетика Шевченка. В: Сучасність. 5, 94-102. [Fizer, I. (1998), Estetika Shevchenka. In: Suchasnist'. 5, 94-102.]
- ШЕВЧЕНКО, Т. Г. (2003), Повне зібрання творів: в 6 т. Т. 1-2. Київ. [Shevchenko, T. G. (2003), Povne zibrannya tvoriv: v 6 t. T. 1-2. Kiiv.]
- ЮРКЕВИЧ, П. Д. (1990), Философские произведения. Москва. [Yurkevich, P. D. (1990), Filosofskiye proizvedeniya. Moskva.]
- ЯКОВИНА, О./СЛОБОДЯН, О. (2013), Тарас Шевченко: істина – некомункативна реальність. Київ. [Yakovina, O./Slobodyan, O. (2013), Taras Shevchenko: istina – nekomunikativna realnist'. Kiiv.]

SVITLANA KOCHERGA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0784-6848>

OLEKSANDRA VISYCH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1706-1147>

Ostroh

THE ANTITHEATRICAL DISCOURSE IN UKRAINIAN METADRAMA IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

KEYWORDS: antitheatricality, metadrama, critical discourse, self-reflection, illusion, modernism, actor, spectator

ABSTRACT: The article analyzes methods of implementing antitheatrical discourse in Ukrainian dramaturgy. Different types of antitheatricality in literary texts are distinguished on the basis of plays by M. Starytskyi, I. Karpenko-Karyi, A. Krushelnytskyi, V. Vynnychenko, Ya. Mamontiv, V. Cherednychenko, and M. Kulish. The authors define key vectors that the antitheatrical discourse follows: criticism of theater as an institution, criticism of the drama school / method, criticism of theatricality and acting, including in offstage situations. It is arguably reasonable to examine the phenomenon of antitheatrical prejudice in the context of the theory of metadrama as one of its factors. Artistic interpretation of the theater in an ironic or farcical vein, discussions over the repertoire that is no longer relevant, the aesthetic nature of stage technique, and discredit of acting as an occupation all generally encourage dramatic conventionality to double. Most common metadramatic devices used to implement antitheatricality in Ukrainian drama are believed to include a play within a play, adaptation of spectator's reception for stage, and intertextual references.

1. Introduction

Contemporary research into the phenomenon of antitheatricality in literature originates from the study “The Antitheatrical Prejudice” by J. A. Barish. The scholar presented a large-scale range of operation of this phenomenon in culture from antiquity to the middle of the 20th century and its emergence in religion, policy-making, philosophy, and art itself. The last section of the book focuses on theatrical self-criticism characteristic of the work of a number of playwrights (Barish 1981). Later works, especially by L. Levine, B. Reynold, M. Puchner, L. A. Freeman, and others, expand on and add detail to Barish's generalizations. For example, Freeman doubts the understanding of antitheatricality as a permanent phenomenon of culture, arguing that it is historically and socially determined (Freeman 2016), while K. R. Lehnhof opposes the illogical and eccentric nature of antitheatricality.

Arguably, antitheatricality not only had printable and regressive forms, but also served as a tool of raising critical issues of social and aesthetic nature in the plane of dramatic literature (Lehnhof 2016). Ā. Matuska believes “traditional figures of audience involvement” to be among the devices used to implement antitheatrical discourse. The scholar naturally arrives at R. Hornby’s metadrama concept, where antitheatrical prejudice is capable of “mixing the reality of the audience with the fiction of the play” (Matuska 2008).

To conceive the nature of antitheatrical discourse in drama, it is vital to position the essence of theater as a mirror of and, concurrently, a component of being. The long history of contradictory relations between theater and society, theater and religion, theater and authorities invariably becomes the subject matter of plays together with other real-life problems. This makes it obvious that antitheatrical prejudice is among factors of metadrama, which is characterized by orientation on self-reflection of the dramatic art. Naturally, antitheatrical discourse is most vivid in plays with distinct metadramatic poetics, including by authors such as B. Shaw, A. Chekhov, L. Pirandello, and others.

This study proposes to analyze antitheatrical discourse in metadramatic plays by Ukrainian playwrights of the early 20th century such as M. Starytskyi, I. Karpenko-Karyi, A. Krushelnytskyi, V. Vynnychenko, Ya. Mamontiv, V. Cherednychenko, and M. Kulish.

2. Historical origins of antitheatricality in the national Ukrainian context

Notably, forms of hostility to theater were historically determined in Ukrainian culture by religious taboos and moral prejudices. The aesthetic function of performance took centuries to emerge in Ukraine through dramatized elements of popular folk rites. With the establishment of Christianity, opponents denounced the actor’s embodiment as heresy despite dramatic touches of the religious service. Mystery plays became popular throughout Ukraine in the 15-16th centuries, but the clergy criticized theology students’ excessive enthusiasm for the productions of the so-called school drama, especially their interludes. A widely recognized theologian of those times, I. Vyshenskyi was indignant with seminarians who “don’t want to labour in church only put on an act and play” (Vyshenskyi 1986, 140). However, the domination of sacred arts was undermined by creative work of vagrant deacons focused on the element of laughter culture as soon as in the 18th century. I. Franko described the type of poet and actor out of “academia failures” as “an nomad and cynic element, a possessor of many jovial and shameless stories and songs, quick to make jokes and tricks and are greedy to eat and particularly to drink” (Franko

1983, 344). Lack of trust in representatives of the acting profession persisted into the times of establishment of secular theater.

The Russian Empire authorities also pursued an active antitheatrical policy in Ukraine in the second half of the 19th century. The crusade against the Ukrainian language, which “did not, does not, and may not exist” according to the Valuev Circular of 1863, became the Sword of Damocles for Ukrainian troupes. The Ems Decree of 1876 directly commenced the campaign for prohibiting stage performances. The Circular of 1881 allowed dramatic performances only on condition that they were first approved by censors and a special authorization was granted by top governorate officials. At the same time, the document introduced even stricter reservations against the development of Ukrainian theater: “Absolutely prohibit the establishment of specifically Little Russian theaters and the creation of troupes for staging plays and scenes in exclusively the Little Russian dialect” (Ukrainska identychnist 2013, 190). However, by being able to present mixed repertoire, performance fans set up vagrant amateur troupes that laid the foundations of professional Ukrainian theater.

Special features of the image of theater in Ukrainian dramaturgy are due to the marginal status of Ukrainian culture in the Russian Empire. The problem of inadequate development of the dramatic art, abuse of repeated and generally popular topics, low-standard plots and drama clichés, which caused certain groups to associate the Ukrainian drama art exclusively with the Hopak, horilka, and “hopeless love”, found a direct manifestation in dramatic literature. At the same time, Ukrainian plays actively use pan-European clichés and prejudices about stage life.

3. Antitheatrical potential of philistine stereotypes

Criticism of theater as an institution in Ukrainian dramaturgy mainly builds on an artistic reflection of philistine stereotypes, which hold it to be a territory of sin and foul intrigues. This image most often comes up in the rhetoric of outside observers who have no sentiment about the dramatic art, or of former theater fans who believe they have been deceived in the kaleidoscope of spectacular illusions. Ironically, it is through the inherent property of theater to create an illusion, an invariant of reality, that it is demonized. The call of Anton Kvitka from “Talent”, a play by Starytskyi, is telling: “Let’s run away from this magical but fumes nook, where make-up grimaces and grease-paint eyes are to the view, where feelings are false and words are perfidious and flattering...” (Starytskyi 1979, 199).

In this play, philistines condemn not only theater, but also actors and acting in general. Maria Luchytska, the heroine that was inspired by the then famous actress M. Zankovetska, leaves theater for the comfort of her home. However, the relatives of her loved nobleman bitterly oppose the marital misalliance, which organically

fits in with the antitheatrical discourse of dramaturgy. The philistine reception narrows down the gift of acting to functions of a swindler who can use his or her talent for lucrative purposes in an offstage situation: “She apparently forced to cry with borrowed roles, so she will easily cheat with her own one” (Starytskyi 1979, 211).

4. Moral issues of the actors’ environment and a complex of escapism

In turn, the elite caste of actor characters focused on the educational mission of their profession also raises the issue of the theater’s corrupt influence on the personality. In Mamontiv’s play “Above the Abyss”, the psychological discomfort caused by an imitation of virtues, intrigue, jealousy etc. drives the gifted actor Danylo Bilohor to drop his occupation, which condemns one to breathe in “air poisoned by all the miasms of theatrical centers and backstage curtains” (Mamontiv 1922, 23).

The actor Ivan Barylchenko makes an existential choice in favor of retreat from theater (Karpenko-Karyi’s play “The Life Sea”). A successful career brought the actor fame, but he gradually transforms into those typical light-minded darlings of the public, starts to lead two lives, cheats on his wife justifying himself by saying that his own moral taboos are ruined by the “life sea”, in the face of which the human is helpless. Inner emasculation affects Barylchenko’s professional acting qualities, with his past thirst for dramatic acting, faith in the power of word being marginalized by a mechanical creation of an image on stage to gain public approval and reap all dividends of recognition. It is for a good reason that his friend Stiopka Kramariuk, who plays the role of a jester in Barylchenko the King’s backstage suite, bitterly confronts the actor: “You ought to live the truth and talk the truth to everybody; but you are terrified of the truth, looking for any aphid’s hypocritical affection... You sermonize love, justice, all-forgiveness, but you by yourself are the decorated coffins” (Karpenko-Karyi 1989, 137). Selection of the family name of the jester’s character, which suggests a connection between plots of “The Life Sea” and the playwright’s earlier play “Vanity”, which combine into the author’s drama cycle, seems not accidental. In “Vanity”, the young Ivan Barylchenko called to cleanse the stage by using the Biblical allusion to the need for expelling misers “from the theater like the merchants from the temple” (Karpenko-Karyi 1989, 51). Instead, the self-seeking Kramariuk, who only exercises his abilities in the theater’s back rooms, becomes an intimate friend to the actor, who has already established himself. At the same time, one can see in Kramariuk the alter ego of Barylchenko, his “reduced copy, parody”, and even prospects of the “future” Ivan (Oladko 2012, 171). In the end, Barylchenko realizes that he is a buffoon who can only “entertain the public”, finding escape in natural Rousseauist life. Kramariuk instead observes that defilement by theater is irremediable, and the actor’s attempts at self-rejuvenation are futile.

Ukrainian playwrights frequently focus in their modern plays on the image of theater as a place of sexual promiscuity. For example, one of Krushelnytsky's protagonists regards the actress's job as "selling yourself to a hungry crowd", which discredits a decent woman: "...you don't even know what lust you aroused in men by the beauty of your body. ...what a shame..." (Krushelnytsky 1920, 92). So, the sublevation of theater to the status of a temple, which is professed by its naivest apologists, is transformed in mass perception into the brothel where low desires and fantasies of an average spectator are satisfied.

Theater did not change much after the 1917 Revolution, either. Sexual promiscuity assumes a grotesque form in "Khulii Khuryna", a play by Kulish which discusses the story of Prisia, who was raped by the theater supervisor for a free pass to the spectators' box. The undereducated new authorities believe theater to be an institution without an ideology, the place for narrow-minded bourgeois prejudices, and respond with a drastic proposal to rumors of outrages: "You've done your theater enough! Shut them all..." (Kulish 1990, 283).

In the minds of many, alcohol becomes an attribute of the acting bohemia. In Vynnychenko's play "Law", the heroine Inna blackmails her husband by threatening to join an operetta troupe. To look more convincing, Inna demonstrates alcohol propensity, which in her mind distinguishes typical behavior of a woman from a theater environment: "I'm an actress now; it doesn't become me to stay off liqueurs" (Vynnychenko 1993, 541). Working in the theater carries a subtext of masochist self-punishment for Inna, because there she will become a "toy" for numerous people and thus deaden her failure to be a mother.

5. Theater as a form of scam in everyday communication

Apart from a critical assessment of the actor's status, a number of plays feature scammers who actively use their skill of imitation in offstage life. In Vynnychenko's plays such as "Sin", "Lie", "Steps of Life", "Between Two Forces", "Law", and others, one comes across quite a few characters inclined to hypocrisy in interpersonal communication. V. Humeniuk observes that almost every play of the author features at least one character that "takes on the outlines of a puppet, unobtrusively emphasizing some puppet-ness, mask-ness and other characters" (Humeniuk 2002, 20). T. Sverbilova maintains that "methods of dramatic acting, manipulation with genre structures, devices, situations... have obscured dramatic collision" in the play "Natus" (Sverbilova 2009, 115-116). As the plot goes, the actor Chui-Chuhuienko and the actress Dzyzhka are asked to dramatize adultery. This design does not achieve its desired effect because Khrystia, Roman's wife, also turns out to be a "comedian" and, in response, performs her own farce play by engaging her son

Natus. The pseudo-adultery unwinds on stage by using metadrama techniques where both actors and the audience are aware of drama, gimmickry, so attention is directed to the skill of those involved in deceitful scheming. This play is rife with expressions such as “And how can I switch from role to real?”, “act to the end”, “performance”, “our famous tragedian” etc.

In his play “Prophet”, Vynnychenko was able to unveil the falseness of political hypocrites who use dramatic devices to gain power over the wider public and get rich. A worldwide performance unwinds in this work, and the “elite” decides to manage it by aptly using the myth about the prophet Ammar. By using metadrama techniques, Vynnychenko managed to show one of the faces of globalist *Theatrum Mundi*, which offers humankind an endless array of illusions.

As we can see, antitheatrical discourse is widely implemented in themed metadrama, which aims at reproducing a multi-aspect range of problems of the dramatic art and its social communication. Two opposite tendencies can be traced here: rehabilitating the actor’s status and debunking undeserved accusations leveled at actor characters, and portraying colorful cheaters who act like actors beyond the theater.

6. The image of the spectator and exposure of the theatrical sacredness myth

One of the common metadrama techniques which is often destructively directed at the myth of the art’s sacred nature, “on-stage rehearsal” gains an antitheatrical tinge. In Starytskyi’s play “Talent”, the appearance of stage personnel, hairdressers, trainees, their idiosyncratic jargon, and rude comments discredit posh stereotypes about the mystery of a performance’s birth. Some literary works also criticize on-stage acting techniques, which are not infrequently ridiculed indirectly or directly. Illustrative examples include *Desdemona’s death rattle*, satirized “Off the Bat” by O’Konnor-Vilinska and “The Life Sea” by Karpenko-Karyi. In the latter, the end of the interlude met with a complete fiasco: “The illusion disappeared; laughter – and all is lost!” (Karpenko-Karyi 1989, 515).

The spectator, a multifunctional factor of the metadrama structure in dramatic literature, is a vital part of the world of theater. Plays where the spectator serves as just another tool for desacralizing the world of theater by appearing to be a superficial, down-to-earth user of the dramatic product deserves attention in the context of antitheatrical discourse. For example, dramaturgy of the early 20th century records the phenomenon of *claqueuring*, which was widely spread in European theaters. Despite its self-interested and commercial nature, it is worth emphasizing the acting characteristics of this cultural phenomenon to which split personality,

pretense, and the playing of the part at hand are not alien. The nature of *claque's* activities was not concealed, so the common theatergoers were able to watch two performances – on stage and next to their seats. *Claqueurs* themselves are portrayed in “Talent”, a play by Starytskyi that stages a true battle between two audience groups marked as “dubious” and “fair” young people invited to compete in how skillfully they can support their favorites.

Obsessed fans who pursue the object of their obsession driven by their emotional and sexual motives are an alternative to the organized audience. Such types usually acquire a grotesque tinge, for example, fans who in the heat of passion eat up their hats, tear their hair out etc. Ignoring the boundaries of conventionality gives rise to the metadrama conflict between the on-stage performance, its reception, and reality. The audience's inadequacy causes actors to become aware of their own loneliness and unlikelihood of being understood. As a result, actor characters not infrequently resort to rude language while describing the public (“crazy”, “drunk”, “rags” etc.) to compensate for their condition of permanent stress.

Some playwrights critically evaluate the audience's priorities, for example, “Nowadays public's tastes have fallen, and indifference to the old literary repertoire has grown. There is a good, classical comedy – they say “boring”; there is a drama – they say “we have our own daily drama!” Give us naked women, give us fun, fun...” (Karpenko-Karyi 1989, 527).

7. Problems of aesthetics in the focus of metatheatrical reflection

If cultural communication between theater and society results in the criticism of theater as an institution, critical discourse in the world of theater itself is focused on evaluating on-stage aesthetics. A number of plays raise the issues of repertoire, with discussions over it becoming part of their plot. “Actress”, a play by Krushelnytskyi, uses the play within a play device, where the parenthetical element, which resembles Ibsen's “A Doll's House”, is experimental by nature and has a feminist subject matter that is atypical of the then Ukrainian repertoire. However, the actress and the Poet himself are not in fact prepared to become true voices of the emancipation idea and to put concepts they have declared in practice.

Having experienced disappointment and gender humiliation in her marriage, the “Actress” heroine does not wish to content herself with success, ovations, and flowers anymore. She opens the purpose of theater as a social pulpit, which is, however, used for profaning ideas and blindly following European theater tendencies.

The discussion play “Actress Without Roles” by Cherednychenko, which deals with the paths of development of Ukrainian theater under post-revolutionary ideological pressure, is clearly marked by antitheatrical tendencies. Cherednychenko's

play makes an impression of an artistic invariant of public dramatized disputes in Ukraine in 1922-1927. This piece voices the opinions of apologists and critics regarding different schools of the dramatic art in the early 20th century: democratic grassroots theater, modern theater, including Kyiv-based symbolists and futurists, proletarian theater. "Actress Without Roles" centers around a dynasty of actors that represents a conflict of generations, which always takes place in the progress of theater. The family's disputes are dominated by the position of Anna, who defends the values of proletarian theater. The heroine believes that traditional theater has been exhausted and become an anachronism that belongs "in the museum of panhuman culture" (Cherednychenko 1923, 51). She is of an equally critical opinion about the popularization of outstanding playwrights (Molière, Galtman, Lessing, Ibsen and others) on the Ukrainian stage as harmful "bourgeoisation" of theater. Instead, the classical theater can promote the expansion of proletarian world outlook to the wide masses of its fans. Alla is convinced that plays of highly dramatical substance were produced at those times "in a huge troupe" (the Bolshevik Party) "under the authority of the strictest director" (Lenin). Ironically, she calls her former colleagues in the acting arena "mannequins of the old age" with revolutionary contempt and instead proposes a reform which should turn the entire theater into a puppet of the communist system. With hindsight, the antitheatrical discourse of Cherednychenko's play acquires a tragic tinge because the totalitarian repressive machine annihilated a number of gifted representatives of the Ukrainian theater in the 1930s and made it impossible for playwrights, directors, and actors to pursue multiple vectors in their artistic endeavors.

8. Conclusion

So, antitheatrical discourse is organically incorporated in the storyline of plays by Ukrainian playwrights in the early 20th century. Key forms of artistic implementation of antitheatrical prejudice include, firstly, criticism of theater as an institution, an establishment of culture (in an ironic or farcical form); secondly, theatrical discussions in literary texts which criticize not the theater in general, but a specific "wrong" theater which represents the previous age, a competing school/method, a hostile ideology, which is contrasted with the "right" theater. Thirdly, antitheatricality finds an expression in the criticism of dramatization on the everyday level where the acting of characters who are not actors, have rejected the stage, or use their skills off the stage is interpreted as immoral, which eventually comes down to discrimination of theater itself. At the same time, the forms referred to above are elements of the plays' metadrama structure which has become widely popular in Ukrainian modern drama.

References

- BARISH, J. (1981), *The antitheatrical prejudices*. California.
- CHEREDNYCHENKO, V. (1923), *Artystka bez roliv*. In: *Chervonyi shliakh*. 6-7, 44-71. [Чередниченко, В. (1923), *Артистка без ролів*. В: *Червоний шлях*. 6-7, 44-71.]
- FRANKO, I. (1983), *Zibrannia tvoriv*, t. 40. Kyiv. [Франко, І. (1983), *Зібрання творів*, т. 40. Київ.]
- FREEMAN, L. (2016), *Antitheatricality and the Body Public*. Pennsylvania.
- HUMENIUK, V. (2002), *Dramaturhiiia Volodymyra Vynnychenka: problemy poetyky* [avtoreferat dysertatsii]. Kyiv. [Гуменюк, В. (2002), *Драматургія Володимира Винниченка: проблеми поезики* [автореферат дисертації]. Київ.]
- KARPENKO-KARYI, I. (1989), *Dramatychni tvory*. Kyiv. [Карпенко-Карий, І. (1989), *Драматичні твори*. Київ.]
- KRUSHELNYTSYI, A. (1920), *Artystka*. Viden. [Крушельницький, А. (1920), *Артистка*. Відень.]
- KULISH, M. (1990), *Tvory*. T. 1. *Piesy*. Kyiv. [Куліш, М. (1990), *Твори*. Т. 1. *П'єси*. Київ.]
- LEHNBNOF, K. R. (2016), *Antitheatricality and Irrationality: An Alternative View*. In: *Criticism*. 58/2, 231-250.
- МАМОНТІВ, Я. (1922), *Nad bezodneiu*. Kharkiv. [Мамонтів, Я. (1922), *Над безоднею*. Харків.]
- MATUSKA, A. (2008), "Masking players, painted sepulchers and double dealing ambidexters" on duty: anti-theatricalist tracts on audience involvement and the transformative power of plays. In: <http://www.redalyc.org/html/3335/333527605003>.
- OLADKO, T. (2012), *Zhanrova spetsyfika komedii Tobilevycha I. K. (I. Karpenka-Karoho)*. Odesa. [Оладько, Т. (2012), *Жанрова специфіка комедій Тобілевича І. К. (І. Карпенка-Карого)*. Одеса.]
- STARITSKYI, M. (1979), *Piesy*. Kyiv. [Старицький, М. (1979), *П'єси*. Київ.]
- SVERBILOVA, T./MALIUTINA, N./SKORYNA, L. (2009), *Vid modernu do avanhardu: zhanrovo-stylova paradyhma ukrainskoi dramaturhii pershoi tretyny XX stolittia*. Cherkasy. [Свербілова, Т./Малютіна, Н./Скорина, Л. (2009), *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*. Черкаси.]
- Ukrainska (2013), *Ukrainska identychnist i movne ruttannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnogo rehuliuвання (1847-1914)*. Kyiv. [Українська (2013), *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914)*. Київ.]
- VYNNYCHENKO, V. (1991), *Vybrani piesy*. Kyiv. [Винниченко, В. (1991), *Вибрані п'єси*. Київ.]
- VYSHENSKYI, I. (1986), *Tvory*. Kyiv. [Вишенський, І. (1986), *Твори*. Київ.]

OLGA SHEMYAKINA / ОЛЬГА ШЕМЯКИНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5527-5341>

DINA GUSHCHINA / ДИНА ГУЩИНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3512-5658>

Lomonosov Moscow State University

РУССКАЯ КУЛЬТУРА КАК ТЕКСТ: ДИАЛОГИ СО ВРЕМЕНЕМ В ТВОРЧЕСТВЕ АНДРЕЯ ПЛАТОНОВА И ВЕНЕДИКТА ЕРОФЕЕВА

Russian Culture as a Text: Dialogues with Time in the Work of Andrei Platonov and the Venedikt Erofeev

Ключевые слова: темпоральные представления в языческой культуре, темпоральные представления в христианской культуре, просвещенческая парадигма, образ и стереотип, идентификационная модель, Андрей Платонов, Венедикт Ерофеев, традиционная культура, современный литературный процесс

KEYWORDS: temporal representations in pagan culture, temporal representations in Christian culture, enlightenment paradigm, image and stereotype, identification model, Andrei Platonov, Venedikt Erofeev, traditional culture, modern literary process

ABSTRACT: The authors trace the functioning and interaction of cultural paradigms that determine the time of a long duration. The article discusses some mechanisms of the influence of these paradigms on the modern literary process. The focus of the authors of the article is the study of the literary process by the example of the work of Andrei Platonov and Venedikt Yerofeyev. Analyzed are the prerequisites for changing the boundaries of the dialogue with different cultures, which have become a spiritual reflection of the world-systemic connections of the modern world. The authors trace how spatial, temporal representations and ritual practices are reanimated in the imaginative world of writers, and also study the mechanisms that give rise to deep traditional layers of consciousness, such as trauma, disintegration and drama.

Если рассматривать всю мировую культуру как текст, единую книгу, которую нужно прочесть и расшифровать, процесс обнаружения всех реминисценций, заимствований, скрытых цитат не будет иметь конца. Читатель оказывается в фокусе бесконечных отражений, провокаций, образов, созданных произвольным воображением автора. Современный литературный процесс раздвинул границы диалога с различными культурами предельно широко и стал духовным отражением мир-системных связей современного мира.

Однако, это предельное расширение актуальных смыслов сопровождается тревожным ощущением подхода мира к опасной черте гибели, которая может иметь произвольные причины. Это вызвало особое переживание времени, которое, на наш взгляд, по отношению к литературе и творчеству, предельно точно выразил О. Мандельштам: «Поэзия – плуг, взрывающий время так, что глубинные слои времени, его чернозем, оказываются сверху» (1987, 40).

Характер связей с метатекстом (мы имеем в виду текст, который лежит в основе всех видов человеческих практик на протяжении длительного периода истории), темпоральных представлений и мира образов, рождаемых ими, лишается органики, присущей эпохе господства мифа, и сменившей ее просвещенческой парадигме, открывшей дорогу играм разума. Творческая личность выходит в пространство свободы игры со смыслами, правило которой обусловлено ей самой. Эпоха большого стиля миновала. Мы отдаем себе отчет в многомерности и сложности современного литературного процесса, но в фокусе нашего внимания оказался распад той органики, которая была присуща периоду, предшествовавшему новейшему времени. Грубая материальная повседневность людей традиционной культуры была пронизана поэтикой мифа, присутствием мира инобытийного. Дискретное, здесь и сейчас время оказывалось включенным в космогонические, космологические и эсхатологические мифы, поэтому интерпретация образов фольклора невозможна без понимания того типа системности, который конструировал мифологическое мышление. Так, например, образы дремучего, темного, девственного леса, которые были символами печали, тоски, горя, болезни, смерти, разлуки, непреодолимой преграды становятся понятными, если знать, что в славянском фольклоре дорога в иной мир идет через лес. «Лес, отождествляемый с инобытием, согласно мифологическим рассказам, маркируется знаками смерти – например, поваленными деревьями, лежащими крест-накрест» (Криничная 2011, 55). Но как ни была велика сила страха, эмоции переживания образов темного, черного, голодного леса пронизывало ожидание новой жизни, присутствия пред-бытия, предвещающего творение – тьма, сокрывшая утраченную жизненную силу, в своих сокровенных глубоких недрах таила теплое начало.

Господство над мирозданием темных и светлых сил в циклическом понимании времени периодически меняется, что дает предощущение надежды в самой низшей точке распада – смерть и печаль пропитана идеей роста, возрастающей жизненной энергии.

В христианстве, которое так же является частью традиционной культуры, были иные темпоральные представления, – линейная человеческая история в конце времен сворачивается, но этот финализм заканчивается обретением

Новой земли и Нового неба. Однако дохристианский миф и христианский роднит ожидание надежды, несмотря на различия в доминирующих темпоральных представлениях.

Дохристианские и христианские мифы были и остаются метатекстами, которые содержат универсальное измерение (единство принципов описания – в дохристианских мифах, например, это универсальные знаковые комплексы, такие, как Мировое Дерево) и охватывают глобальную историю. Человек традиционной культуры вписывал микрокосм в макрокосм, начиная с рождения/творения мира, его устройства и движения к концу/началу. Только в рамках этого метатекста становятся понятными парадоксы христианской образной системы, в частности, относящиеся к восприятию других народов и к политической имагологии. В «Задонщине» татары-мусульмане названы «чадами благородными», а русский князь Святополк в ряде источников, относящихся к Куликовской битве, воспринимался как злочестивый и поганый иноплеменник (Петрухин 2011, 45-46). Претензии Мамая, не принадлежавшего к царскому роду, на власть над Русью были настолько же противозаконными, как посягательство Святополка на «жребий братень». А поганые басурмане

действительно имеют «благородное происхождение», ибо оказываются потомками благословенного Сима, обитают в «восточной стране» – его жребии. [...] Мир ислама (измаильтяне, агаряне) территориально относятся к восточному «жребию Симову» (там же, 44).

Господь не велел чужой предел преступать, потому и Святополк, преступивший братский предел в русском княжеском роду становится окаянным. Описание пространства и населяющих его народов в средневековых источниках мыслилось в рамках глобальной истории, поэтому и частный княжеский конфликт оказывался вписанным во всемирную историю и оценивался с точки зрения христианского универсализма.

Если обратиться к миру образов христианской культуры, то, с семиотической точки зрения характер связи между знаком и тем, что он означает, по сравнению с дохристианским периодом гораздо сложнее, парадоксальней и драматичней. Христианин привык под всякой вещью, фразой, всяким словом и даже буквой искать сокрытый смысл высших истин.

Почему идеи небуквального, символического, аллегорического, образного мышления занимали в христианстве видное, если не главное место?

Основной причиной этого, несомненно, является принципиальная трансцендентность, т.е. непознаваемость и неопишуемость Бога – главного объекта христианской веры, культа, философии, искусства, да и просто всей жизни христиан (Бычков 2016, 318).

В апофатическом богословии считалось, что символы и условные знаки возникли не ради самих себя, но с определенной и при том противоречивой целью: одновременно выявить и сокрыть истину (Бычков 2016, 336), поэтому необходимо учить людей видению символа, в противном случае, по мнению Дионисия Ареопагита, символические священные образы кажутся «невероятными фантастическими бреднями» (Ер. IX 1) (Бычков 2016, 336).

Поэтому не следует останавливаться в понимании символов на поверхности, необходимо проникать в них до самой глубины, а контрастность в выражении, несообразность изображения нужны для того, чтобы поразить зрителя или слушателя.

Множественность человеческих миров Средневековья, особенности сознания, находящегося одновременно в земном и небесном, мышление, основанное на парадоксе, высшим выражением которого было представление о троичности (тринитарная логика) уходили в наступившую модерн-эпоху в прошлое, уступая место сообществу граждан, формальной логике, стерильной ясности метода Декарта, вытесняющему головоломную сложность средневековой экзегетики. Какие это имело последствия для имагологии? Наступила эпоха торжества стереотипа. Социолог Р. Бинкли назвал стереотип «величайшим всеобщим знаменателем» (Binkley 1928, 96). По мнению ученого, наличие стереотипов позволяет человеку, например, оценить политическую ситуацию, слишком удаленную от сферы его деятельности и слишком сложную для анализа. Новые информационные технологии, начиная с печатного станка, делают их доступными практически для каждого члена общества.

Новый тип универсализма, основанный на свободе выбора и рациональности, стал идейным основанием образования современных наций и национальных государств, процесса длительного и конфликтного по отношению к той модели идентичности, которая была характерна для эпохи Средневековья. Священные языки христианских политических сообществ были пропитаны импульсом, в значительной степени чуждым национализму, — импульсом к конфессиональному обращению, в результате чего возникли глобальные сообщества прошлого (достаточно вспомнить православный Восток или латинский Запад). В то же время социальные структуры и политические системы были центрированными и иерархическими. В средневековых королевствах все было организовано вокруг высшего центра власти, его легитимность исходила от Бога, а не от населения, которое рассматривалось как масса подданных, а не граждан.

В современном представлении

государственный суверенитет полностью, монотонно и равномерно распространяется на каждый квадратный сантиметр законодательно ограниченной территории. В старом же воображении [...] границы были проницаемыми и нечеткими, а суверенитеты неощутимо переходили один в другой (Андерсон 2001, 43).

Современные нации, даже самые крупные, имеют конечные, хотя и подвижные границы, и ни одна нация не воображает себя соразмерной со всем человечеством.

Ответом на произошедшие изменения стали идеи, содержащие совершенно иные, по сравнению с национальными, идентификационные модели. Можно привести в качестве примера и романтический социализм, и гуманистические идеи П. Тейяра де Шардена с совершенно новым взглядом на человека и человечество. Рождался новый вид универсализма и глобальной истории, в котором научное знание и накопленные в европейской культуре гуманистические ценности, рождали новые концепции, перешагивающие национальные границы, преодолевающие отчуждение человека и церковную догматику (стоит вспомнить в этой связи драматические отношения Тейяра де Шардена с официальным католицизмом).

В культуре обострялся интерес к многоосновности национальной истории, искусства и менталитета, человек разворачивался лицом к человечеству, принимая многообразие как дар, «где в глубинах радости единоборствуют красота и ужас, кошмарное и неизреченное» (Гарсиа Лорка 1987, 36), как длящийся полилог культур, преодолевающий ортодоксальность, о котором можно сказать словами писателя Жоржа Бернаноса: «Все приключения в области духа (*les aventures spirituelles*) – это Голгофа» (Старостин 1987, 11).

Культура XX века, предельно насыщенная предшествующим опытом человечества, порождает чрезвычайно сложные, подчас парадоксальные сплетения и противоборства смыслов. Автор XX века – тысячник, и в то же время, чтобы увидеть именно его лицо, а не отражения тех, кто был прежде, и того, что было прежде, зритель, слушатель, или, в нашем случае, читатель, должен пробираться сквозь дебри смыслов и мимолетных узнаваний. Эта многоликость, многоосновность, отлитая в форму текста, порождает массу вариантов прочтения, подчас диаметрально противоположных. Зыбкость и неоднозначность текста словно бы отражает призрачный, неустойчивый баланс и хаос смыслов многоосновного мира, в котором не существует больше однозначных оценок. Но собирая мозаику смыслов, автор XX века придает ей новое измерение, обращаясь к собственной национальной культуре, черпая в самой ее глубине, и смыслы, которые он извлекает, реагируют с современными идеями самым причудливым образом. Это обращение к традиции создает некую твердую почву среди океана зыбких смыслов.

Реанимация традиции в литературном тексте – это не произвольная деталь в системе образов, которую автор вставляет в произведение, как очередной кусочек смальты в мозаику. Механизмы, вызывающие к жизни самые глубокие традиционные пласты сознания, заложены в самом характере эпохи: травма, распад, драма – вот, что реанимирует традицию. Этот процесс можно наблюдать в произведениях авторов, у которых, казалось бы, нет практически

ничего общего. Однако ощущение травмы, драмы, попытка эту травму осмыслить и средства, которые используются для этого осмысления – все это может объединить таких непохожих и отстоящих друг от друга писателей, как Андрей Платонов и Венедикт Ерофеев.

Всплытие времени архаического мифа в русской послереволюционной литературе было инициировано трагическими событиями: обеднением всех форм жизни, которое привело к тому, что ткань человеческого мира истончилась и обветшала настолько, что смерть стала обыденным явлением. А время мифа спасало, создавая преграды на пути хаоса и обнаруживая в пришедшем времени перемен рождение нового, которое давало жизнь для следующего цикла.

Герои Платонова, люди XX столетия, говорят лозунгами своего века, поклоняются его машинам. Однако все эти признаки современности в них – лишь тонкая скорлупка, под которой ворочается сознание, уходящее корнями в глубокую древность. В самом деле, лозунги их звучат почти как заклинания, а их иступленная любовь к машине – совсем не то преклонение перед человеческим разумом, которое ожидаешь увидеть в подобном чувстве. Время умирающей, но вечно воскресающей природы у Платонова “спотыкается” о голод, о смерть, но идеи цикличности и неостановимости колеса времени переносятся на движение механизмов, и герои Платонова заботятся о том, чтобы «колесам вечно жить и вращаться» (Платонов 1976, 122). Они одушевляют машину, относятся к ней, словно к лошади, их любовь – теплая и самозабвенная любовь крестьянина к скотине, перешедшая с коровы, с лошади на паровоз. Так природный круговорот времен года, смерти и возрождения, сева и сбора урожая, передает свое бесконечное вращательное движение колесу механизма. Пространство героев Платонова нельзя структурировать, но можно «нагреть и отпустить длиннее, как полосовое железо» (Платонов 1976, 123). И эти тексты, наполненные такими древними и в то же время такими живыми образами, вышли из-под пера автора XX столетия и не могли появиться раньше.

В некоторых текстах Платонова эти пространственные и временные искажения приобретают особый смысл, маркируя присутствие ритуала, который, в свою очередь, придает совершенно особый смысловой оттенок самому тексту. Ярким примером тому может служить повесть «Котлован»: жители деревни во второй части «Котлована» словно бы хоронят себя и заново рождаются, проходя все стадии ритуала – от мнимой смерти, через соприкосновение с иным, потусторонним миром, незримое присутствие которого маркируют тепло и мухи среди метели, ритуальное пожирание убитой скотины, смерть и, наконец, рождение в новом качестве, в качестве колхозников, а следом – очищение и праздник.

Н. Г. Полтавцева (2004, 267) и А. Н. Малаховская (2018, 191-195) обращают внимание на инициацию в произведениях Платонова, однако на уровне ритуала здесь существуют некоторые отличия: так, в инициатических практиках опасность, через которую проходит герой – есть нечто срежиссированное и в некотором роде искусственное, в «Котловане» же опасность, которую переживает деревня – коллективизация, и это сила внешняя и неподконтрольная участникам ритуала, сила, направленная на уничтожение крестьянской культуры. И в данном случае звучание ритуала меняется – это уже не просто переход, как часть нормальной жизни общества, но способ пережить и осмыслить нечто катастрофическое, уложив его в привычные координаты ритуала, способ спастись, переродившись. В тексте «Котлована» сталкиваются, противоборствуют, приспосабливаются друг к другу крестьянское сознание и социалистические идеи, архаика и современность.

Характер связи с временем периода господства мифа и идеями научной революции в текстах Ерофеева носит иной характер, чем у Платонова, но также является весьма симптоматичным. В русской культуре наступил период не просто «смесительного упрощения» (К. Н. Леонтьев), а реального упрощения всех форм жизни, в которую просто не могла уместиться «цветущая сложность» религиозного сознания и той цивилизации знания, которая появилась в картезианскую эпоху. «Религиозные притязания Ерофеева по большей части пародийны, как богоугодное намерение создать новый коктейль или усмотрение Десницы Божией в неравномерности пьяной икоты» (Муравьев 2007, 11-12). Неполнота включенности в мир западной культуры, протекавшая в психологически понятном модусе обиды по отношению к западной заносчивости, обнажала оскорбленное патриотическое чувство и уязвленную гордыню: «Вон Ерофеева из нашей Сорбонны!» – пишет Ерофеев (2007, 110) с примесью иронии и сарказма. Железный занавес, не полная вписанность в европейскую цивилизацию, упрощение всех форм жизни в России в семидесятые годы XX века не создавали условий для реализации сложно организованных смыслов в ткани советской действительности. Именно поэтому аллюзии и реминисценции провокационно обманчивы – культурные феномены всплывают, но только в пародийной, шутовской и гаерской форме.

Опыт прочтения текстов Ерофеева, пронизанных множеством провокационных ассоциаций, может быть упорядочен методом апофатики. В богословии этот метод заключается в выражении сущности Божественного посредством последовательного отрицания всех возможных определений как несоизмеримых ему, через понимание того, чем он не является. Разумеется, речь идет не об атрибуции текстов Ерофеева как относящихся к сфере сакрального, а именно о методе, позволяющем выбраться из головоломных лабиринтов и тупиков, в которые загоняет читателя Ерофеев. Остановимся на некоторых из них.

Исследователь культурной антропологии юродства С. А. Иванов (2005, 380-381) выражает сомнение по поводу правомерности весьма многочисленных попыток объявить юродивым Ерофеева.

Тайные метания духа, презентующие святость через неочевидное (юродивый – святой), напряжение, порождаемое конфликтом между видимым и безвидным, сущностным – все это не про главного героя «Москвы – Петушки». Он прост, и если пьет, то пьет весьма натуральным образом, бежит из города (никогда не видел Кремля, и даже когда ищет Кремль, неизбежно попадает на Курский вокзал), ребячливо, по-детски пытается увернуться от унижения. Так что он не юродивый уж точно.

Еще одним тупиком оказывается идея пути и дороги в «Москве – Петушках». Она так же странна и обманчива, как и якобы юродство. С одной стороны, идея пути Ерофеева вызывает аналогии с идеей движения, ставшей сквозной еще с эпохи барокко и продолжающей жить неостывшим смыслом в культурном пространстве России. Мир, начиная с раннего нового времени, осознается Декартом «как „соударение” людей, находящихся в хаотическом движении. Жизнь – путничество и странствие, модель мира – лабиринт, а человек – пилигрим, осужденный плутать в поисках истины» (Панченко 2012, 358). Подмосковная электричка, которая нудно и долго в «Москве – Петушках» тащится по промзоне Горьковского направления, несет в своем теле все более уплотняющееся человеческое пространство, состоящее из дураков, демагогов и пустомелей, тем не менее знающих Маркса, Кибальчича, Аксакова, Шиллера, Горького, Гоголя и Гете. Движение в реальном пространстве полотна железной дороги утомительно и однообразно, а человеческое пространство стремительно и экзотично расширяет контуры.

Соударенье тел пассажиров в электричке, которая становится местом для весьма своеобразных интеллектуальных упражнений, будоражит сознание читателя и провоцирует свободные, пусть и ироничные ассоциации с платоновской Академией. Но вот только если девизом Академии было «Не геометр да не войдет», девизом этого человеческого сообщества может быть «Не пьющий да не войдет». Вот такая пародия на «ренедекарта» («Вальпургиева ночь» Ерофеева) и на Академию получается.

Странно завораживающие образы Платонова, провокации Ерофеева, понуждающие читателя выстраивать обманчивые аллюзии, это не словесная травестия осколочного сознания, произвольно выхватывающего из фонда мировой культуры остывшие и остывающие смыслы. Метатекст мифологической культуры, религиозного отношения к миру простирается неявно, но в своей основной функции – как пронизывающая текст сюжетобразующая основа. Речь идет об инициации и ритуале, собирающем смысловое единство текстов Платонова, по-крестьянски неторопливо осмысляющего новый мир новой России. Речь идет о человеческом пространстве, состоящем из пьяниц,

пустомелей и дураков у Ерофеева, которое не мыслится ни в коем случае уничтожительно: «Надо чтить, повторяю, потемки чужой души, надо смотреть в них, пусть там дрянь одна – все равно: смотри и чтить, смотри и не плюй...» (Ерофеев 2007, 101). Это христианское мироощущение было поддержано традицией осознания себя как части целого, уходящего в глубокую архаику – понимание счастья, как со-частья, как разделенности судеб (Даль 1882, 381). И этот диалог спасает традиционную, основанную на религиозном сознании, культуру от поражения, от обреченности на самоповторение и иссыхание. А цивилизацию знания, к которой принадлежит современная европейская культура, предохраняет от отсечения второго легкого – мира Восточной Европы, драматично вписывающегося в глобальный «модерн-проект».

Библиография

- АНДЕРСОН, Б. (2001), Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва. [Anderson, B. (2001), *Voobrazhayemyye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma*. Moskva.]
- БЫЧКОВ, В. В. (2016), 2000 лет христианской культуры *sub specie aesthetica*. Т. 1. Раннее христианство. Византия. Санкт-Петербург. [Bychkov, V. V. (2016), *2000 let khristianskoy kul'tury sub specie aesthetica*. T. 1. Ranneye khristianstvo. Vizantiya. Sankt-Peterburg.]
- ГАРСИА ЛОРКА, Ф. (1987), Самая нечаянная радость... Художественная публицистика. Москва. [García Lorca, F. (1987), *Samaya nechayannaya radost'... Khudozhestvennaya publitsistika*. Moskva.]
- ДАЛЬ, В. И. (1882), Толковый словарь живого великорусского языка. Москва. [Dal', V. I. (1882), *Tolkovyy slovar' zhivago velikoruskago yazyka*. Moskva.]
- ЕРОФЕЕВ, В. В. (2007), Собрание сочинений. Т. 1. Москва. [Yerofeyev, V. V. (2007), *Sobraniye sochineniy*. T. 1. Moskva.]
- ИВАНОВ, С. А. (2005), Блаженные похабы. Культурная история юродства. Москва. [Ivanov, S. A. (2005), *Blazhennyye pokhaby. Kul'turnaya istoriya yurodstva*. Moskva.]
- КРИНИЧНАЯ, Н. А. (2011), Крестьянин и природная среда в свете мифологии. Былички, бывальщины и поверья Русского Севера. Тексты. Комментарии. Москва. [Krinichnaya, N. A. (2011), *Krest'yanin i prirodnaya sreda v svete mifologii. Bylichki, byval'shchiny i pover'ya Russkogo Severa. Teksty. Kommentarii*. Moskva.]
- МАЛАХОВСКАЯ, А. НА. (2018), Наследие Бабы-Яги: Религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX-XX вв. Санкт-Петербург. [Malakhovskaya, A. N. (2018), *Naslediye Baby-Yagi: Religioznyye predstavleniya, otrazhennyye v volshebnoy skazke, i ikh sledy v russkoy literature XIX-XX vv.* Sankt-Peterburg.]
- МАНДЕЛЬШТАМ, О. Э. (1987), Слово и культура. Статьи. Москва. [Mandel'shtam, O. E. (1987), *Slovo i kul'tura. Stat'i*. Moskva.]
- МУРАВЬЕВ, В. (2007), «Высоких зрелищ зритель». В: Ерофеев, В. В. Собрание сочинений. Т. 1. Москва, 3-14. [Murav'yev, V. (2007), «Vysokikh zrelisich zritel'». In: Yerofeyev, V. V. *Sobraniye sochineniy*. T. 1. Moskva, 3-14.]
- ПАНЧЕНКО, А. М. (2012), Парадоксы русской истории. Санкт-Петербург. [Panchenko, A. M. (2012), *Paradoksy russkoy istorii*. Sankt-Peterburg.]
- ПЕТРУХИН, В. Я. (2011), «Русь и все языцы». Аспекты исторических взаимодействий: Историко-археологические очерки. Москва. [Petrukhin, V. Ya. (2011), «Rus' i vsi yazytsi». *Aspekty istoricheskikh vzaimodeystviy: Istoriko-arkheologicheskiye ocherki*. Moskva.]

- ПЛАТОНОВ, А. П. (1976), Величие простых сердец. Избранное. Москва. [Platonov, A. P. (1976), Velichiye prostykh serdets. Izbrannoye. Moskva.]
- ПОЛТАВЦЕВА, Н. Г. (2004), Мотив сиротства как проблема культуры у Платонова и Джойса (Саша Дванов и Стивен Дедалус). В: Колесникова, Е. И. (ред.), Творчество Андрея Платонова: Исследования и материалы. Кн. 3. Санкт-Петербург, 263-280. [Poltavtseva, N. G. (2004), Motiv sirotstva kak problema kul'tury u Platonova i Dzhoysa (Sasha Dvanov i Stiven Dedalus). In: Kolesnikova, Ye. I. (ed.), Tvorchestvo Andreya Platonova: Issledovaniya i materialy. Kn. 3. Sankt-Peterburg, 263-280.]
- СТАРОСТИН, Б. А. (1987), От феномена человека к человеческой сущности. В: Тейяр де Шарден, П. Феномен человека. Москва, 3-36. [Starostin, B. A. (1987), Ot fenomena cheloveka k chelovecheskoy sushchnosti. In: Teilhard de Chardin, P. Fenomen cheloveka. Moskva, 3-36.]
- BINKLEY, R. C. (1928), The common concept of public opinion in the social sciences In: Social forces. 6. 389-396.

ZULFIYA ZINNATULLINA / Зульфия Зиннатуллина

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1616-9911>

Kazan Federal University

КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ РОМАНА ЯНУША ВИШНЕВСКОГО «ОДИНОЧЕСТВО В СЕТИ»¹

Cinematographic incarnation of Janusz Wiśniewski's novel “Loneliness On The Net”

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: кинематограф, польское кино, Януш Вишневский, современная литература, экранизация

KEYWORDS: cinematography, Polish film, Janusz Wiśniewski, contemporary literature, screen adaptation

ABSTRACT: The article analyzes the cinematographic adaptation of Polish writer Janusz Wiśniewski's the most popular novel “Loneliness On The Net”. The director of the interpretation is W. Adamek, the screenwriter is Wiśniewski. Despite this, the film received ambiguous reviews among the audience. The cinematic version of “Loneliness On The Net” is characterized by a fairly free interpretation of the novel's plot. Although the main theme (loneliness) and heroes are preserved, the final is changed and some accents are shifted in the film. At the same time the director uses rather interesting and unusual techniques for transferring certain details from the language of literature to the language of cinema.

С самого момента своего появления кинематограф находится в очень тесной связи с литературой. Во-первых, в немых фильмах вынужденно использовались титры, что по своей сути также можно назвать литературой. Во-вторых, многие фильмы представляют собой экранизацию литературных произведений. Однако до сих пор нет единого мнения по этому поводу. Спор между любителями кино и книг длится уже практически сто лет (Zinnatullina 2019, 357). Некоторые люди считают, что кино оказывает плохое влияние на восприятие литературного текста (Shatunova 2019, 132). Другие же полагают, что такой формат, как экранизация, приводит к популяризации своего книжного

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке гранта Президента РФ по государственной поддержке молодых российских ученых-кандидатов наук № МК-731.2018.6 «Литература и кинематограф: взаимное влияние видов искусств в XXI веке». 2018-2019 гг. Руководитель проекта – З. Р. Зиннатуллина.

аналога (Масленкова 2015, 111). Вопрос о самостоятельности экранизации также остается открытым: является ли это всего лишь формой или же представляет собой отдельный жанр. Н. А. Масленкова в связи с этим пишет:

Сравнивая кино и литературу как виды искусства, а также фильм и книгу как их конечный продукт, следует оговорить те средства, которыми пользуются кино и литература для воспроизведения реальности. Для каждого из искусств существует свой набор каналов восприятия информации. [...] Таким образом, кино и литература – два вида искусств, выразительные средства которых лежат в разных плоскостях и которые говорят с реципиентом на разных языках (2014, 296).

На наш взгляд, самым ярким примером такой ситуации за последние годы является фильм «Великий Гэтсби» (2013) режиссера База Лурмана, который возродил интерес к творчеству американского писателя начала XX века Фрэнсиса Скотта Фицджеральда. Однако иногда происходит и обратное: при переносе на экран книжные бестселлеры не могут сохранить свой успех, и их кинематографические адаптации становятся провальными. Сюда можно отнести фильм «Вся королевская рать» (2006) (режиссер – Стивен Зеллиан) – экранизацию одноименного романа Роберта Пенна Уоррена; «И грянул гром» (2002), снятый Питером Хайамсом по одноимённому рассказу американского писателя-фантаста Рэя Брэдбери; «Атлант расправил плечи» (2011) режиссера Пола Йоханссона по одноименному роману американской писательницы Айн Рэнд и т.д. В этот же ряд можно включить и экранизацию бестселлера польского писателя Януша Леона Вишневого (1954) «Одиночество в сети» (2001), предпринятую также польским режиссером Витольдом Адамеком в 2006 году. Несмотря на участие в процессе съемок самого автора книги (он был одним из сценаристов и сыграл эпизодическую роль), фильм оказался провальным и набрал по версии сайта IMDb (Internet Movie Database) только 4 балла из 10 возможных². Даже сам писатель в одном из интервью высказал свое мнение об экранизации:

Фильм мне нравится с технической точки зрения, он прекрасно сделан. Режиссёр этого фильма Витольд Адамак специализируется как оператор, работал с самыми лучшими польскими мастерами. Мечта любого оператора – быть режиссером, потому что не будет людей, которые указывали бы ему, что он должен сделать. И В. Адамак эту мечту воплотил с помощью моей книги. Он был режиссёром, продюсером, оператором, он выбирал актёров – самых популярных в то время. Он получил всё, чтобы сделать хороший фильм, но не сделал. Он сделал прекрасные картины, подобрал прекрасную музыку, но люди не хотели смотреть на Новый Орлеан и Париж в этом фильме, они хотели переживать и понимать,

² Рейтинг фильма по версии IMDb можно посмотреть здесь: <https://www.imdb.com/title/tt0871886/>.

как эта любовь возникла. Женщины брали своих молодых людей в кино, чтобы показать, какой должна быть любовь, а эти молодые люди спали во время фильма. Как адаптация моей книги фильм мне не понравился. Если бы книга не была известной, наверное, смысл бы был, но это бестселлер, который прочли миллионы людей (Вишневский 2018).

Мнения же обычных зрителей разделились. Исходя из отзывов, можно сделать вывод, что люди, не читавшие книгу, остались довольны фильмом, однако, зрители, уже знакомые с романом, не считают его удачной экранизацией. В 2015 году в новостных изданиях появилась информация о том, что в России планируется снять новую экранизацию данного романа³. К сожалению, в обозначенном 2016 году мы так и не увидели этот фильм. Поэтому сейчас невозможно сказать, понравилась бы это версия зрителю, особенно польскому, или нет. Одной из причин отказа от этой идеи могла стать не востребованность фильма как на российском, так и на европейском рынке. Как отмечает В. Кайтох (2015, 226; см. также: Kajtoch 2015, 109ссл.), польское телевидение мало заинтересовано показом новых российских фильмов. Вместе с тем опрометчиво было бы утверждать, что книга – в общем и целом – лучше фильма.

Главная тема и книги Вишневского, и фильма – одиночество. Каждый вид искусства передает это своим языком. Если в романе фигурирует довольно большое количество размышлений героев и автора на эту тему, например:

- (1) Сегодня мужчина пришел на эту станцию в последний раз. Потом он уже никогда не будет одинок. Никогда. Нет ничего хуже одиночества [все иллюстрации на основании издания: Вишневский 2008]

то в кинематографической версии используются другие приемы. Одиночество Якуба ярко демонстрируется режиссером с самых первых минут фильма. В частности, режиссер отходит от сюжета романа и помещает героя в почти пустой бар отеля, хотя в книге он полон людей:

- (2) У эллиптической стойки был свободен только один табурет.

Даже официант появляется в кадре только после обращения Якуба и исчезает сразу же после выполнения его просьбы. Таким образом, на экране создается эффект тотального одиночества главного героя.

Одиночество героини также раскрывается через детали. Примером может послужить кадр, в котором она, просыпаясь, обнаруживает рядом с собой пустую подушку. На проблемы в семейной жизни намекает также эпизод,

³ Информация появлялась в некоторых электронных СМИ. Например, на сайте Woman's day: <http://www.wday.ru/stil-zhizny/novosty/svetlana-hodchenkova-sygraet-v-seriale-odinochestvo-v-seti/>.

когда Ева, стоя на балконе, смотрит через оконное стекло на своего погруженного в работу мужа. Стекло в данном случае символизирует разобщенность. Кроме этого чувство одиночества в фильме передается через обилие синего и голубого цветов. Эти цвета часто ассоциируются с депрессивным состоянием, чувством безысходности, отрешенностью и одиночеством. Стоит вспомнить полотно Михаила Александровича Врубеля «Демон сидящий» (1890) или «голубой период» творчества Пабло Пикассо (1901-1904), когда он часто обращался к теме старения и смерти. Он говорил: «Я погрузился в синий цвет, когда понял, что Касагемас мертв» (Все оттенки синего 2018). Можно предположить, что именно поэтому Адамак так часто обращается к этим цветам в своем фильме: синяя подсветка бара, где сначала сидела Ева, потом Якуб; голубые экраны компьютеров, синие столы, стулья, пол и двери в здании университета Принстона; практически полностью сине-голубая комната Яцека и т.д.

Если говорить об освещении, в фильме, в основном, оно сдержанное, ассоциирующееся с холодом, что передает печаль и одиночество героев. В этом плане интересным является эпизод, когда Якуб заходит в пустую аудиторию, которая наполнена холодным голубоватым светом. В тот момент, когда он включает освещение, камера фокусируется на экране ноутбука, где высвечивается окно с информацией о новом сообщении, и постепенно аудитория наполняется теплым светом. Таким образом, через игру с освещением демонстрируется, что письма Евы разрушают одиночество Якуба.

В отличие от романа, в фильме больше внимания уделено героине. В литературном варианте она более собирательный образ, некий архетип женского начала, у нее отсутствует имя, писатель использует только местоимение *она*. В фильме у нее есть имя – Ева, она изображена как конкретный человек. Как нам кажется, выбор данного имени не случаен, так как оно упоминается еще в памятниках шумерской эпохи и отсылает нас к архетипу Великой Матери (см. Шелехов 2015, 69). Наличие собственного имени ни в коей мере не умаляет собирательности образа главной героини, более того, как в романе, так и в фильме она репрезентируется как эталон женскости, является воплощением универсального женского начала. На ее фоне мужской персонаж раскрыт менее глубоко, в частности, нет упоминаний о родителях Якуба, хотя они имели большое значение для него, не представлена в полной мере его деятельность по спасению Ани, дочери Яцека, и т.д. Чаще всего мы видим его в преломлении через сознание героини. Здесь режиссер использует интересный прием: он представляет Якуба для Евы в виде зашифрованного интернет-сайта, который имеет визуализацию в форме двух спиралек ДНК. Ева, по мере общения с Якубом, как бы постепенно расшифровывает героя, получая все больше и больше информации через письма. Многие истории, рассказанные Якубом, имеют формат файлов на его сайте: «Наталья»,

«Дженнифер», «Студент» и т.д. Таким образом, подчеркивается роль Интернета и его специфика в коммуникации героев.

Валлийский сценарист Эндрю Дэвис, исходя из своей работы над экранными адаптациями таких произведений, как «Гордость и предубеждение» Джейн Остин, «Ярмарка тщеславия» Уильяма Теккерея, «Крошка Доррит» Чарльза Диккенса и др., говорил о том, что мастерство сценариста заключается в умении передать всю линию диалога, из которого состоит литературное произведение, иными способами: взглядом, тоном, жестами и т.д. (Davies 2018). Адамеку же приходится реализовать еще более сложную комбинацию: показать на экране переписку двух героев, которая занимает в книге большую часть. Для того, чтобы сохранить специфику такого формата, на экране часто показан сам процесс набора текста, как Евой, так и Якубом. Кроме того, периодически звучит закадровый голос, который не останавливается, даже когда герои перестают переписываться, что подчеркивает значимость этой переписки для персонажей:

- (3) В середине апреля он обнаружил, что уикенд – это такие два дня, в которые незначителен идти на работу. А с конца апреля он скучал по ней уже по-настоящему. Случалось, что в субботу вечером он садился на мотороллер и ехал через весь Мюнхен в институт, чтобы проверить, не написала ли она ему.

Такая поглощенность перепиской часто акцентируется на экране через наезд камеры на текст. Однако, в фильме нет того ощущения новизны в такого рода переписке, как в книге, так как действие романа происходит в 1996 году, когда интернет был еще новинкой, а переписка тем более:

- (4) Интернет постепенно становился чем-то культовым. Особенно для молодого поколения. Назвать его просто сетью, как ничего не значащее переплетение кабелей в банке или учреждении, означало бы отнять у Интернета мистическое очарование чего-то, что объединяет вне зависимости от любых разделений.

В то время еще не сформировались до этого неизвестные «цепи отношений, порождающих дискурсивные поля» (Сергеев 2013, 85), которые создали новую реальность. Действие фильма же перенесено в 2005 год, на что указывает упоминание урагана «Катрина», который произошел в этом году и стал самым разрушительным в истории США. И уже вместо ICQ, которая использовалась литературными персонажами⁴, герои фильма используют обычную электронную почту. Таким образом, на экране теряется уникальность истории Евы и Якуба – они превращаются в одних из многих.

⁴ «ICQ – это была гениальная идея. Все гениальные идеи возникают из простейших основных потребностей. Здесь основной потребностью было неограниченное общение» (Вишневицкий 2018).

Мало экранного времени уделяется одному из главных людей в жизни Якуба – Наталье. Он посвящал ей научные труды, очень тяжело пережил ее смерть и даже спустя годы постоянно вспоминает ее, сравнивая с ней других женщин:

- (5) Эта статья является результатом исследований в рамках моей магистерской работы. Ни одна моя публикация не важна для меня так, как эта. Полностью и всецело посвящаю ее Наталье.
- (6) Привез меня сюда отец, который уже не мог смотреть, как я чахну, травя себя всем, что хотя бы на минуту способно пригасить боль и горе.
- (7) Прелестные губы. У Натальи были точно такие же.

В фильме – из-за ограниченного хронометража – Наталья является эпизодическим персонажем. Вместе с тем через определенные элементы подчеркивается ее значимость для Якуба. Во-первых, в начале фильма воспоминания о матери заменяются воспоминаниями о Наталье. Во-вторых, включенный в фильм «танец двух рук», принадлежащих двум разным людям, явно является отсылкой к образу Натальи – к ее глухоте. Однако, на наш взгляд, экранная Ева не поняла Якуба и его привязанности к Наталье, она видела в ней соперницу, тогда как в книжной отношении Евы к Наталье другое:

- (8) Никак не могу перестать думать о ней. О Наталье. Ни одна женщина до сих пор не была способна так растрогать меня, как она.

Смерть Натальи стала для героя огромным ударом. Его боль в фильме передается через вставку черно-белого экрана с помехами сигнала. Этот прием создает ощущение потери связи с миром.

Значительную роль в создании атмосферы играет в фильме звуковое сопровождение. В качестве саундтрека используются композиции норвежского композитора Кетиля Бьёнстада «Prelude 13», «Lover's Infiniteness» и другие. Они отличаются мелодичностью и неторопливостью, хорошо дополняя скорость движения на экране и главную тему. Фоновый звук присутствует постоянно. Единственный момент, когда его нет, – встреча героев в парижском аэропорту. Таким образом подчеркивается, что в тот момент для них не существует ничего и никого.

В основном, зритель слышит урбанистические звуки – такие, как шум городских улиц, сирены машин и т.п. Режиссер в целом уделяет большое внимание урбанистическим кадрам: в частности в самом начале, когда Якуб опаздывает на поезд из Брюсселя, представлен быстро ряд быстро сменяющихся друг друга кадров с урбанистическим пейзажем; ближе к концу фильма это повторяется в Париже, когда Ева, гуляя по городу, снимает всё на ручную камеру.

Несмотря на то, что сценаристом был сам писатель, финал было решено изменить. Во-первых, если в книге «она» прекращает общение с Якубом (после осознания своей беременности), что выглядит вполне логичным, то в фильме Ева разрывает связь с героем после аварии. Создается впечатление, что в данном случае она выбирает мужа из-за чувства вины, так как рассматривает аварию как наказание за измену. Во-вторых, эпилог в фильме также совершенно другой. В книге все заканчивается тотальным одиночеством героя и мыслями о самоубийстве, тогда как в фильме встреча героев на лекции представлена в качестве намека на счастливый финал.

Таким образом, фильм «Одиночество в сети» можно рассматривать, скорее, как фильм по мотивам романа, чем экранизацию. Хотя режиссер придерживается основной темы (одиночества) и сюжета, он дает свое видение ситуации, используя при этом специфические приемы, которые позволяют сохранить настроение книги на экране. Тот факт, что для героев интернет является главной площадкой для общения, передается через представление героя в виде зашифрованного сайта. Посредством наезда камеры на текст и звучания закадрового голоса передается процесс переписки, через «танцующие руки» гармонично включается в повествование история Натальи и др. Звук, цвет и свет в кадре помогает создать соответствующую атмосферу на экране. Все это демонстрирует мастерство режиссера, его умение переносить литературу в семиотическую сферу кино.

Библиография

- ВИШЕВСКИЙ, Я. Л. (2008), Одиночество в Сети Vishnevskiy. [Wiśniewski, J. (2008), *Odnochestvo v Set.i*] In: <http://book-online.com.ua/read.php?book=8215> [доступ: 13 IV 2018].
- ВИШЕВСКИЙ, Я. Л. (2013), Я оставляю всё оценивать читателю. [Wiśniewski, J. (2013), *Ya ostavlyayu vsyo otsenivat' chitatelyu.*] In: <http://www.unkniga.ru/face/2143-vishnevskiy-ya-ostavlyayu-vsyo-otsenivat-chitatelyu.html> [доступ: 20 VIII 2018].
- Все оттенки синего (2018), Все оттенки синего. Цвет как символ в искусстве. [Vse ottenki sinego. Tsvet kak simbol v iskusstve.] In: https://artchive.ru/encyclopedia/790~Vse_ottenki_sinego_Tsvet_kak_simvol_v_iskusstve [доступ: 10 V 2018].
- КАЙТОХ, В. (2015), Открытие врага. О некоторых современных «польских» художественных фильмах, а также о российских и белорусских сериалах, посвященной второй мировой войне. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. II/2, 225-259. [Kajtoch, W. (2015), *Otkrytiye vraga. O nekotorykh sovremennykh «pol'skikh» khudozhestvennykh fil'makh, a takzhe o rossiyskikh i belorusskikh serialakh, posvyashchennoy vtoroy mirovoy voynе.* In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. II/2, 225-259.]
- МАСЛЕНКОВА, Н. А. (2014), Особенности поэтики киноромана: проблема перекодирования текста. В: Юбилейный сборник научных трудов преподавателей, аспирантов и магистрантов социологического факультета Самарского государственного университета. Самара, 294-303. [Maslenkova, N. A. (2014), *Osobennosti poetiki kinoromana: problema perekodirovaniya teksta.* In: *Yubileynnyy sbornik nauchnykh trudov prepodavateley, aspirantov i magistrantov sotsiologicheskogo fakul'teta Samarskogo gosudarstvennogo universiteta.* Samara, 294-303.]

- МАСЛЕНКОВА, Н. А. (2015), Экранизация как легитимация литературы. Эффекты *nowbrow*. В: Тютелова, Л. Г. (ред.), Литература – театр – кино: проблемы диалога. Самара, 110-113. [Maslenkova, N. A. (2015), Ekranizatsiya kak legitimatsiya literatury. Effekty *nowbrow*. In: Tyutelova, L. G. (ed.), Literatura – teatr – kino: problemy dialoga. Samara, 110-113.]
- СЕРГЕЕВ, С. Ф. (2013), Глобальные техногенные среды в эволюции человеческой цивилизации. В: Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. 1, 80-86. [Sergeyev, S. F. (2013), Global'nyye tekhnogennyye sredy v evolyutsii chelovecheskoy tsivilizatsii. In: Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S. Yu. Vitte. Seriya 1: Ekonomika i upravleniye. 1, 80-86.]
- ШЕЛЕХОВ, И. Л. (2015), Психологический анализ образов первых женщин – Лилит и Евы в древних источниках. В: Вестник ТГПУ. 6(159), 67-75. [Shelekhov, I. L. (2015), Psikhologicheskiy analiz obrazov pervykh zhenshchin – Lilit i Evy v drevnikh istochnikakh. In: Vestnik TGPU. 6(159), 67-75.]
- DAVIES, A. (2011), Andrew Davies on How to Adapt Literary Classics for TV. In: <http://www.telegraph.co.uk/culture/tvandradio/8328055/Andrew-Davies-on-how-to-adapt-literary-classics-for-TV.html> [access: 10 XII 2017].
- КАЛТОЧ, W. (2015), Odkrycie wroga. O niektórych współczesnych „polskich” fabularnych filmach i serialach rosyjskich oraz białoruskich, poświęconych II wojnie światowej. W: Kajtoch, Szkice polonistyczno-rusycystyczne. Olsztyn, 109-136.
- SHATUNOVA, O./ANISIMOVA, T./SABIROVA, F. et al. (2019), STEAM as an Innovative Educational Technology. In: Journal of Social Studies Education Research. 10(2), 131-144.
- ZINNATULLINA, Z./DAVLETBAEVA, D./MUKHAMETSHINA, R. (2019), Literature and Cinema: Ways of Interaction in the 21ST Century. In: Journal of Social Studies Education Research. 10(4), 357-369.

VERA ANTROPOVA / ВЕРА АНТРОПОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3421-9978>
Chelyabinsk State University

ДУХОВНО-ЦЕННОСТНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ В ДИСКУРСЕ РОССИЙСКИХ ПЕЧАТНЫХ СМИ: МЕЖДУ НАЦИОНАЛИЗМОМ И КОСМОПОЛИТИЗМОМ¹

Spiritual and value identification in the discourse of Russian printed media: between nationalism and cosmopolitanism

Ключевые слова: идентичность, ценностный конфликт, ментальность, национальные СМИ, качественные и массовые издания, дискурс, концепт

KEYWORDS: identity, value-based conflict, mentality, national mass media, quality and mass publications, discourse, concept

ABSTRACT: The article reveals the specific of the spiritual and value identification in the discourse of media which is defined with the amount of presence of national and cosmopolitan components. The cosmopolitan texts are twice as many, though they carry different cognitive and semantic mechanisms of spiritual and value field model. The quality press represents both national and cosmopolitan components through a rich variety of cultural artifacts involved in existential and intellectual personal reflection. Due to this a high degree of abstraction of national and spiritual meanings is reached with the focus on the most important vital beginnings. The mass editions present national and spiritual meanings through the narrow and expected circle of traditional cultural signs, so they form the identity through copying of national historical symbols and nationally meaning ideas. The cosmopolitan component is objectified through the culture of contemporary consumption as the unifying stimulus.

1. Вводные замечания

Идентификация – важнейшая ментальная потребность личности, поскольку для успешной социализации ей необходимо четко осознавать свое место в мире, понимать свое предназначение. Особую актуальность проблема поиска идентичности приобретает начиная со второй половины XX в., когда

¹ Исследование выполнено за счет гранта ФПМУ Челябинского государственного университета, 2019.

наблюдается мировой кризис различных идентичностей (социальной, политико-идеологической, национальной, ментально-ценностной, гендерной и т.д., см.: Erikson 1968; Barth 1969), обусловленный развитием и экспансией технологий мировой цивилизации, глобальным милитаризмом (см.: Erikson 1968; Toffler 1980). Обзор исследований показывает, что в кризисно-идентификационной ситуации большое внимание уделяется поискам национальной, ментально-ценностной идентичности, поскольку она лежит в основе остальных, представляя собой исторически сложившийся и глубоко укорененный уровень самосознания (Erikson 1963; Anderson 1983; Gellner 1983; Smith 1998).

Условия современной информационно-коммуникационной среды лишь обостряют эту проблему: человек превращается в «навигатора», личность, «мигрирующую» между многочисленными информационными потоками. Такая динамика, связанная с глобализационными процессами, обусловила, с одной стороны, когнитивную направленность идентитарных исследований, которые перешли из предметно-материальной области в мыслительно-познавательную. В частности, Р. Брубейкер, отмечая когнитивный поворот в гуманитарных науках, считает идентичность способностью определенным образом понимать мир. Центральными понятиями его теории становятся стереотипы, схемы, сценарии, фреймы (Brubaker 2004). С другой стороны, неизбежно обозначился национально-ментальный вектор подобного рода научных изысканий в силу необходимости придать им национально-специфический характер.

2. Ценностный плюрализм российского журналистского дискурса и проблема ментально-ценностной идентификации

Сложное состояние национальной медиасистемы, ценностный плюрализм и релятивизм вынуждают российских медиаисследователей говорить о «ценностных разрывах», «ценностных конфликтах» журналистских практик (Фролова 2015, 28), поскольку, с одной стороны, в гетерогенном медийном пространстве функционируют преобладающие в количественном отношении массовые издания, соотносимые с так называемой «журналистской «попсой»», с другой – немногочисленные качественные СМИ, реализующие идеи «полноценной социальной журналистики» (Фролова 2009, 153) с «национальной традицией человековедения в ее медийном воплощении» (Фролова 2015, 22). В связи с этим специалисты формулируют «задачу национальной важности [...] – создание качественного ценностно-смыслового медийного пространства», основанного на «традиционной системе морали, национальных традициях», обеспечивающего единые механизмы этнокультурной иденти-

фикации россиян (Стебловская 2010), «поддержание уровня гомогенности у национальной аудитории» на основе «общих интересов, единых базовых ценностей» (Иваницкий 2011, 26). Национально-ценностная идентификация в этом контексте понимается как процесс выявления, измерения и моделирования ценностных смыслов / позиций различных субъектов медиасферы, находящий выражение в дискурсивных актах установления тождества или различия с национально-маркированными знаками. Установление тождества в дискурсивных практиках СМИ предполагает национальную категоризацию, различия – космополитическую.

3. Измерение ценностей в СМИ: методология вопроса

Акцент на выявлении национально-ценностных смыслов должен придать анализу дискурса СМИ направление, устремленное в семантическое поле культуры, что становится возможным благодаря методологическим позициям лингвокультурной концептологии – «чисто автохтонного, российского образования» (Воркачев 2010), специализирующегося на моделировании ценностно-смыслового пространства языка, а также его дискурсивных вариантов, посредством главной методологической единицы – концепта. Под лингвокультурным концептом (шире – гиперконцептом / концептосферой) условимся понимать единицу национального менталитета, которая характеризуется изменчивостью; аксиологичностью; неоднородностью содержания, проявляющейся в синтезе конкретного и абстрактного, рационального и эмоционального; переживаемостью; дискурсивной реализацией; полевой организацией структуры с ядром и периферией, демонстрирующей иерархию когнитивных признаков; условностью и размытостью структуры (Карасик/Слышкин 2007; Воркачев 2010; Токарев 2004).

Проходящими через все типы СМИ и одновременно объединяющими их в содержательном отношении, позволяющими рассмотреть процессы национально-ценностной идентификации в разных типах журналистского дискурса, по мнению медиаисследователей, могут стать «понятия духовности, духовной жизни народа, душевной жизни человека» (Самусевич 2006, 142). Это отсылает нас к духовному коду как релевантному национально-маркированному знаку, поскольку «духовность для русского народного характера [...] – это первосущность ментальности» (Алефиренко 2011, 24), ментальность же является «совокупностью типичных проявлений [...] национального характера [...] того или иного культурно-языкового сообщества» (Алефиренко 2011, 28). Более того, данный подход имеет историко-культурологические предпосылки в виде концепции национального / народного духа в различных

философских системах (французское Просвещение; романтический национализм, имевший распространение в странах Европы; русская религиозная философия и др.).

В рамках выбранной методики это предполагает обращение к гиперконцепту «духовность» как определяющему национальную концептосферу (Бакина 2012), который подвергается трансформации в дискурсах качественных и массовых СМИ, моделирующих его согласно определенным конвенциям, в соответствии с определенной иерархией ценностей, и в основе дискурсивных практик текстоорождения (в том числе отбора языковых средств) будут лежать разные национально-маркированные механизмы.

Прежде чем вести речь о дискурсивном конструировании гиперконцепта, определим его общеязыковое содержание: качество/свойство духовного; устремление личности к ценностям Истины, Добра, Красоты; нечто, связанное с интеллектуальной, морально-этической, эстетической сферами бытия человека (Пушкарева 2018; Концептосфера 2018 и др.).

4. Моделирование гиперконцепта «духовность» и национально-ценностный конфликт дискурсов в российских СМИ

Мы обратились к двум типам дискурса – совокупности текстов качественного еженедельного журнала «Русский репортер» (РР) и пятничного номера массового издания «Комсомольская правда» (КП), предположив, что РР как национальный тип издания будет транслировать традиционные ценностные смыслы, в то время как КП обнаружит интернационально-глобалистскую ориентацию в этом вопросе.

Методом сплошной выборки из всего массива текстов за 2016 год были выявлены текстовые единицы, в которых содержатся вербализаторы концепта «духовность» с корнем -дух- в его различных вариантах (-дух-, -дох-, -дых-, -душ-): 55 текстовых фрагментов в качественном издании, 199 – в массовом. При этом в качественном издании все текстовые единицы апеллируют к национально / космополитически ориентированным кодам; в 19 контекстах массовой газеты духовная аксиосфера рассматривается вне координат «национализм / космополитизм».

В журнале РР в 18 текстах из 55 духовно-ценностная идентификация осуществляется через национально-патриотические тенденции, в 37 – космополитические.

Первый тип направленности реализуется посредством:

- 1) апелляции к национально-самобытным локусам частного (Нева, Волга, Самара, Ростов, Байкал, Красноярск и др.) либо общего характера (страна, Россия, город):

- (1) Время вносило свои коррективы в образный строй и технику, однако Юрий Филиппов до конца находился под влиянием в д о х н о в е н и я, которое дала ему В о л г а. Она, словно красная нить, пронизывает все творчество художника (13.05).

При этом в дискурсе качественной прессы процесс инкультурации описывается открытым для представителей других национальностей и культур:

- (2) Театральные труппы со всей Е в р а з и и будут в д о х н о в л я т ь с я энергетикой Б а й к а л а, а также экспериментировать с пьесой Александра Вампилова «Старший сын» (09.07).

- 2) обращения к этнонимам (народ, нация) и катойконимам (ростовчане, москвичи и др.):

- (3) Мы представляем р о с т о в ч а н как размеренных, спокойных, с большим сердцем, д о б р о д у ш н ы х (11.10).

- 3) актуализации символики национально-патриотических праздников (Георгиевская лента, День Победы):

- (4) «Уважаемая Наталья Поклонская, – она делает паузу, как будто хочет убедиться, что ее слушают, – я поздравляю вас и ваш коллектив с наступающим Д н е м П о б е д ы и прошу, чтобы вы мне направили по возможности г е - о р г и е в с к у ю л е н т о ч к у. Я нахожусь в изоляторе и не могу поздравить ветеранов, а у меня два деда воевали. Хотелось бы мне, чтобы д у ш у г р е л а эта ленточка (30.05).

Космополитические тенденции выражаются через:

- 1) иностранные топонимы частного и общего характера (Запад, Германия, Европа, Моленбек, Армения, Степанакерт, Дамаск, Киев, Алеппо, Курдистан, Сирия, Малайзия, Киото, Америка и др.), которые часто компилируются с этнонимами (бельгийцы, немцы, курд, славянин, арабы, армяне, русские, нация и др.):

- (5) – Я слышу в ваших голосах сожаление об утраченной национальной идентичности. Мне не кажется? Я права?

– Если и в самом деле существует та немецкая идентичность, которая присутствует в нашей истории, классике, в старинном духе, – отвечает Хайнер. – Мы всегда были нацией, которая, находясь в центре Европы, смотрела во все стороны. Тогда Германия хотела усилить себя и найти свою национальную особенность (29.06).

- 2) номинации представителей мировой политики, науки, культуры (Хиллари, Путин, Медведев, Чарльз Дарвин, Хемингуэй, Пушкин, аргентинский режиссер Валентина Карраско, финская музыкальная группа Nightwish, американский актер Майкл Дуглас и др.), а также слова, называющие результат культурных практик (музыкальный альбом, музыка, спектакль, стихотворения, опера и др.):

(6) Валентина Карраско, режиссер, поставила яркий, жесткий спектакль в киностудии «нуар» о борьбе за свободу духа, рассказала языком оперы историю, где живым, действительно свободным человеком оказывается лишь главный герой, а все остальные, закованные в ортопедические приспособления, кажутся больше манекенами, чем людьми (09.02).

- 3) экзистенциально-витальные понятия (жизнь, смысл жизни, поиск смысла, размышления, идея, перерождение, продолжение жизни, смерть и др.), которые становятся едиными для всех людей в рассуждениях о поиске смысла жизни, жизненных ориентиров:

(7) – Чуть позже я поняла, что надежда на ученых очень слабая, и умирать, скорее всего, придется. Утешала себя размышлениями о переселении душ, о перерождении, но и это недолго меня устраивало. Сейчас мне ближе идея о том, что люди остаются в своих делах, продолжают ся в детях. [...] Смысл жизни приходил сам собой, мы его не искали. А сегодня я его каждый день ищущу, вот так: «пожалуй, нужно на дачу к детям съездить, заменить им смеситель в ванной». [...] Но это все искусственные какие-то поиски, и это не тот смысл. Я атеист до глубины души (06.05).

- 4) универсально-пространственные концепты (мир, планета, человечество и др.):

(8) Мир теперь так устроен, что информации много, а душевных сил у людей мало (14.04).

На основе контекстуального анализа всех выявленных текстовых единиц модель гиперконцепта «духовность» в дискурсе качественного издания можно представить так:

- ядерная и приядерная зоны: смыслы 'духовный', 'душа', 'душевный', 'вдохновение', 'вдохнуть' (то есть вселить, внушить), 'поиск', 'смысл жизни', 'мыслить', 'размышления', 'идея';
- ближняя периферия: 'жизнь', 'мир', 'смерть', 'умирать', 'бессмертие', 'продолжение жизни', 'свобода', 'искусство', 'музыка', 'спектакль' и нек. др.;
- дальняя периферия представлена семантикой топонимов, антропонимов, этнонимов и т.д.

Анализ дискурсивных практик массового издания КП показал, что в 58 текстах из 199 духовно-ценностная идентификация осуществляется через национально-патриотические тенденции, в 122 – универсально-глобалистские, в 19 – духовный код рассматривается вне координат «национализм / космополитизм».

Первый тип идентификации – национально-самобытной – реализуется через обращение к следующим национально-специфическим культурам:

1) персоналиям отечественной истории, культуры и связанным с ними образным представлениям (Петр I, Александр Невский, дух Владимира Ильича Ленина, Шаляпин, Сергей Есенин, Антон Чехов, Лев Толстой и др.) или же всей нации (душевный русский люд и др.):

(9) Проект «Александр Невский – Слава, Дух и Имя России» обсудили в Законодательном собрании Нижегородской области (15.08).

2) понятиям русской православной культуры (Троица, Святой Дух, духовное попечение, души христиан, чистая душа и мн. др.):

(10) В это воскресенье православные отмечают Тр о и ц у – великий праздник, установленный в память о сошествии С в я т о г о Д у х а на апостолов на 50-й день после воскресения Христа (19.06).

3) культурно-историческим и природным объектам (Петербург, Москва, Коломна, Ясная Поляна, Мелихово, Катунь и др.):

(11) К о л о м е н с к и й к р е м л ь – свидетель татарских набегов и ратных подвигов русских воинов. В нем находилась в заточении жена обоих Лжедмитриев Марина Мнишек. По легенде, в одной из башен кремля до сих пор ж и в е т е е д у х. Посетили еще один к р е м л ь – З а р а й с к и й (23.09).

4) элементам славянской мифологии (дух Морока, дух обмана и лжи):

(12) В фильме есть момент, когда он трет себе лоб, увидев М о р о к а , и д у х и с ч е з а е т (31.03).

Космополитические тенденции проявляются через:

- 1) концепты индустрии моды и красоты, развлечений (Неделя моды, коллекция одежды, фитнес-центр, ресторан, шикарный обед и др.):

(13) Сейчас в Париже в разгаре Неделя моды, на которой главные моделиеры мира представляют свои коллекции будущего сезона весна-лето 2017. И уже можно проследить тенденции. Главная – в моду входит Россия (03.10).

- 2) зарубежные духовные практики, пользующиеся популярностью у массовой аудитории (открыть духовный центр, духовный лидер буддистов, гималайские духовные колокола и др.):

(14) В Мексике Наталья Андрейченко открыла духовный центр и учит всех желающих йоге и секретам гармоничной жизни (25.06).

- 3) концепты корпоративной культуры, усвоенные в процессе глобализации (корпоративный дух, командный дух и др.):

(15) А что, если гимн включать в автобусах? Потому укрепление корпоративного духа и единения транспортников особенно важно (18.05).

Как можно наблюдать, именно массовое издание, конструируя национальную идентичность адресата через базовый вербализатор «дух», транслирует одновременно мало соотносимые друг с другом спиритуально-мистические (призрак), мифологические (природное сверхъестественное существо) и православные (третья ипостась Бога) представления. Системности, целостности и детерминизму духовно-ценностной идентификации качественных изданий можно противопоставить ценностно-смысловую антииерархичность, мировоззренческо-аксиологическую эклектичность массовых.

Таким образом, дискурсивная модель в массовом печатном СМИ демонстрирует ценностно-смысловую редукцию и мировоззренческую эклектичность в сравнении с моделью в качественном. Выявлены такие когнитивные признаки:

- ядерная и окооядерная зоны: смыслы 'дух' и 'духовный' (в недифференцированном понимании данных признаков концепта), 'душевный';
- ближняя периферия: 'православие', 'призрак', 'мифология', 'оккультизм';
- дальняя периферия представлена смысловыми компонентами из сферы индустрии красоты и развлечений, а также топонимической и антропонимической семантикой.

5. Заключение

Высказанное ранее предположение о превалировании национального компонента в идентитарной политике качественного журнала РР и космополитического в массовом издании КП не подтвердилось с точки зрения категории количества, так как в обоих СМИ текстов космополитической направленности оказалось в два раза больше.

Однако с точки зрения содержания дискурсивные модели являются своего рода антагонистами, поскольку качественная пресса репрезентирует национальную и космополитическую составляющие через богатую палитру культурных артефактов, вовлеченных в экзистенциальную и интеллектуальную рефлексию личности. Достигается высокая степень абстракции национально-духовных смыслов, сфокусированных вокруг важнейших витальных начал, организующих жизнь, объясняющих различные процессы.

Массовые же издания национально-духовные смыслы представляют через узкий и вполне ожидаемый круг традиционных культурных знаков (связанных с православием, национальным туризмом), поэтому они формируют национальную идентичность посредством тиражирования и ретрансляции национально-исторической символики и национально значимых идей. Такие коммуникативные технологии пересекаются с практикой пропаганды и «не имеют ничего общего с понятием качественной журналистики» (Kiklewicz 2015, 194). Космополитическая составляющая репрезентируется через культуру совместного потребления (в том числе разного рода духовных практик) как объединяющего стимула, вследствие чего в такого рода изданиях доминируют стратегии, основанные на общности потребления.

Библиография

- АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. (2011), Лингвокультурная природа ментальности. В: Язык. Словесность. Культура. 1, 23-43. [Alefirenko, N. F. (2011), Lingvokul'turnaya priroda mental'nosti. In: Yazyk. Slovesnost'. Kul'tura. 1, 23-43.]
- БАКИНА, О. В. (2012), Трансформация концепта «духовность»: от кризиса культурной идентификации к интериоризации ценностей национальной культуры. В: Ученые записки Забайкальского государственного университета. 2, 179-181. [Bakina, O. V. (2012), Transformaciya koncepta «duhovnost'»: ot krizisa kul'turnoj identifikacii k interiorizacii cennostej nacional'noj kul'tury. In: Uchenye zapiski Zabajkal'skogo gosudarstvennogo universiteta. 2, 179-181.]
- ВОРКАЧЁВ, С. Г. (2010), «Куда ж нам плыть?» – лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. Воронеж. В: <http://philology.ru/linguistics2/vorkachev-10a.htm>. [Vorkachev, S. G. (2010), «Kuda zh nam plyt'»? – lingvokul'turnaya konceptologiya: sovremennoe sostoyanie, problemy, vektor razvitiya. Voronezh. In: <http://philology.ru/linguistics2/vorkachev-10a.htm>.] [доступ: 24 XII 2019].
- ЕРОФЕЕВА, И. В. (2010), «Духовность» как концепт в современном медиатексте. В: Известия Уральского государственного университета. Серия 1. 1, 67-73. [Erofeeva, I. V. (2010), «Duhov-

- nost» kak koncept v sovremennom mediatekste. In: *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 1. 1*, 67-73.]
- ИВАНЦКИЙ, В. Л. (2011), Трансформация журналистики России в условиях становления отрасли СМИ. Москва. [Ivanitskiy, V. L. (2011), *Transformatsiya zhurnalistiki Rossii v usloviyakh stanovleniya otrasli SMI. Moskva.*]
- КАРАСИК, В. И./СЛЫШКИН, Г. Г. (2007), Базовые характеристики лингвокультурных концептов. В: *Антология концептов. Москва, 12-13.* [Karasik, V. I./Slyshkin, G. G. (2007), *Bazovyye kharakteristiki lingvokul'turnykh kontseptov. In: Antologiya kontseptov. Moskva, 12-13.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (2015), Политическая пропаганда в современных российских СМИ: эпистемологический аспект. В: *Przeegląd Wschodnioeuropejski. VI/2*, 179-199. [Kiklewicz, A. (2015), *Politicheskaya propaganda v sovremennykh rossiyskikh SMI: epistemologicheskiy aspekt. In: Przeegląd Wschodnioeuropejski. VI/2*, 179-199.]
- Концептосфера (2018), Концептосфера «духовность»: трансформация смыслов в медиатизированном социуме: словарь. Челябинск. [Konceptosfera (2018), *Konceptosfera «duhovnost'»: transformatsiya smyslov v mediatizirovannom sociume: slovar'. Chelyabinsk.*]
- ПУШКАРЕВА, И. (2018), О лингвоаксиологическом исследовании регионального медиадискурса. В: *Przeegląd Wschodnioeuropejski. IX/1*, 239-249. [Pushkareva, I. (2018), *O lingvoaksiologicheskom issledovanii regional'nogo mediadiskursa. In: Przeegląd Wschodnioeuropejski. IX/1*, 239-249.]
- САМУСЕВИЧ, О. М. (2006), Проблема гуманизации информационной сферы. В: *Журналистика в 2005 году: трансформация моделей СМИ в постсоветском информационном пространстве. Москва, 141-142.* [Samusevich, O. M. (2006), *Problema gumanizatsii informatsionnoy sfery. In: Zhurnalistika v 2005 godu: transformatsiya modelej SMI v postsovetском informatsionnom prostranstve. Moskva, 141-142.*]
- СТЕБЛОВСКАЯ, С. Б. (2010), Ценностно-смысловое поле современных журналов для подростков. Москва. [Steblovskaya, S. B. (2010), *Tsennostno-smyslovoye pole sovremennykh zhurnalov dlya podrostkov. Moskva.*]
- ТОКАРЕВ, Г. В. (2004), Дискурсивные лики концепта. Тула. [Tokarev, G. V. (2004), *Diskursivnye liki koncepta. Tula.*]
- ФРОЛОВА, Т. И. (2009), Человек и его мир в информационной повестке дня. Москва. [Frolova, T. I. (2009), *Chelovek i yego mir v informatsionnoy povestke dnya. Moskva.*]
- ФРОЛОВА, Т. И. (2015), Гуманитарная повестка российских СМИ: теоретическая модель, журналистские практики, стратегии развития. Москва. [Frolova, T. I. (2015), *Gumanitarnaya povestka rossiyskikh SMI: teoreticheskaya model', zhurnalistikiye praktiki, strategii razvitiya. Moskva.*]
- ANDERSON, B. (1983), *Imagined Communities. London.*
- BARTH, F. (ed.) (1969), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference. Oslo.*
- BRUBAKER, R. (2004), *Ethnicity without Groups. Cambridge.*
- ERIKSON, E. H. (1963), *Childhood and Society. New York.*
- ERIKSON E. H. (1968), *Identity. Youth and Crisis. New York/London.*
- GELLNER, E. (1983), *Nations and Nationalism. Ithaca.*
- SMITH, A. D. (1998), *Nationalism and modernism. London/New York.*
- TOFFLER, A. (1980), *The Third Wave. New York.*

ВІКТОР НРЫШЧУК / ВІКТОР ГРИЦУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6781-9243>

Lviv State University of Internal Affairs

ОКСАНА НРЫШЧУК / ОКСАНА ГРИЦУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0096-5198>

Ivan Franko National University of Lviv

АНТОНІНА ТОКАРСЬКА / ANTONINA TOKARSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8716-0602>

Lviv Polytechnic National University

ЦІННОСТІ ТА КОМУНІКАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Values and communication in modern Ukraine: to the topic of correlation

Ключові слова: унормування цінностей, національні комунікативні дії, загальносвітові вартості, якісний рівень комунікації, криза буття в Україні, національна ідентичність, національні архетипи комунікації, цінності у національній комунікації, антицінності, комунікативний протест в Україні

KEYWORDS: normalization of values, national communicative actions, universal values, quality level of communication, crisis of being in Ukraine, national identity, national archetypes of communication, values in national communication, anti-values, communicative protest in Ukraine

ABSTRACT: The article is focused on values of being, which are realized through means of communication, formed on the basis of value rationalization. At the same time the communication makes its own influence on formation and functioning of values in a society. The theoretical and the practical in a classic relation of values and communication is marked by reorientation of the priorities through crisis conditions of contemporary being: the sphere of practical prevails over the theoretical. Eastern European area of values demonstrates both the best examples of values in the weltanschauung, and those that are unacceptable for localized communities. The authors do not judge behavioral and cognitive archetypes, arguing instead in favour of the reborn values, included in a holistic European value model, as well as adoption of new meanings of the rapidly changing contemporary environment, with a view of its moderation in the name of the good and the being.

Новітні комунікативні проекти змін з урахуванням європейських орієнтирів ще не перебувають на порядку денному у філософському аксіологічному та антропологічному зв'язку. Відтак ключові характеристики із консекутивно

спрямованим ситуативним критицизмом програмують філософський наратив у напрямі дискурсивного осмислення цінностей через призму комунікації в їх амбівалентному зв'язку.

Наш предмет дослідження сфокусований на національних цінностях буття, які формуються і реалізуються засобами комунікації на основі європейських традицій і загальносвітових.

На етапі кризового стану функціонування сучасного європейського суспільства візуалізуються спади культури, девальвація цінностей, екології, гідності, справедливості, свободи і рівності. Комунікація в українському суспільстві спотворена підривними, масовими, персоналізованими і транскордонними технологіями. Тому національні цінності девальвують, «зобов'язання» ігноруються, на взірць того, як міжнародні норми безнаказано порушуються, а «закон» почасти використовується як юридична технологія. Чому це сталося?

Суперечності, підсилені політичними технологіями, які населення України реєструє без належної аналітики, створюють такі глибинні ментально ворожі прецеденти, як зло. Криза моральності національних видозмін проблемна і ще досі не позбавлена ознак архаїчних тоталітарних традицій. У національній культурі з'являються нові виклики нетрадиційної культури, росте взаємонерозуміння, нав'язуються ідеї світової «сили» і її впливу на сповідування чужих пріоритетів. Соціальна дезорієнтація вносить погані аналоги у співбуття, стає руйнацією чи то ліберального, чи то консервативного порядку.

Яку б сферу життєдіяльності не взяти для аналітики – чи то екологічні проблеми, чи правові, чи воєнні – всі вони пов'язані із сутністю людських цінностей. Цей висновок екстраполюємо через вияв у комунікації питомо національних духовних цінностей або їх відсутність.

Методи, якими встановлено мету дослідження та її реалізацію, впливають із семантики поставлених завдань: виявити особливості комунікативної взаємодії в Україні із цінностями суспільства; встановити ідентифікації як національних, так і загальноцивілізаційних цінностей в реалізації комунікативних інтенцій людини; схарактеризувати ціннісні орієнтири локальної ідентифікації і загальнокультурної; довести потребу ціннісних взаємовпливів і взаємодій для гармонізації українських суспільних та особистісних інтересів комунікаторів. Комунікативний метод є основним способом розв'язання «семантичних дисонансів» через взаємодію і встановлені параметри ціннісного мирного співіснування; аксіологічний підхід дозволяє ідентифікувати цінності крізь призму комунікації. Результативність раціонального комунікативного акту синергетично сприяє самоорганізації спільнот.

Методологічну основу статті становлять: а) мислєдїяльнісні методології Ю. Габермаса, Р. Лотце, А. Фурмана); б) авторська концепція польського

вченого Б. Вольневича про цінності і філософію; в) методологічна концепція блага і буття А. Баумейстера; г) авторське методологування у праві і комунікації С. Максимова; д) методологічний підхід до відповідальності В. Грищука.

Огляд досліджень. Дослідники сингенетично (одночасно) конденсують дві протилежні точки зору: з одних позицій сучасна криза цінностей поглиблюється; з іншого – в українській соціокультурі спостерігається наявність невідкритих великих етичних резервів, а також, на жаль, спотворених тоталітаризмом параметрів. Фундаментальною є проблема синтезу багатого спадку цінностей у сегментації як національного, так і світового досвіду культивування добра засобами комунікації для його найширшого утвердження. Однак маркування добра має різну стратифікацію.

До оцінок якості засвоєних цінностей віднесені ідеї культури. В її стратифікації наявні два щаблі: верхній і нижній (етнічний). Д. Андреев трактує верхній щабель як «загальнолюдську метакультуру», яка не виключає розвитку національної культури (Андреев 1991). Логіка такої схематизації референтна із багатоманітністю і єдністю, цілісністю і самоцінністю всіх культур, які пов'язує й артикулює комунікація. У цьому процесі проблемною є, наприклад, для східноєвропейського менталітету взаємооцінка національних цінностей.

Окремі дослідницькі ідеї виформовувалися як реакція цінностей через призму ідентичності: дослідники С. Хангтінгтон, Р. Кенегем, А. Аарнію, Г. Г. фон Врігт та ін. Від спостережень Врігта уважливі дві концептуальні засади: з модернізацією не сталося оновлення основ буття. Йдеться саме про цінності, «які формують основи моралі». Культурний спадок, який не витримав процесів модернізації, спричинив і «занепад цінностей суспільства» (Аарнію 2008-2009, 18).

Стрімке зростання інформаційних технологій розпочалося наприкінці ХХ ст. та призвело до формування умов створення технологій, в яких комунікація та передача інформації почали відігравати першорядну роль. Цей процес супроводжувався розвитком постмодернізму, який виник як певна філософія епохи підсиленого персоналізму та плюралізму (Ваєва 2017). На цьому шляху на підставі «ідеї всеєдності світу» східнослов'янській культурі та її цінностям треба пройти шлях відродження саморозвитку, з одного боку, а з іншого – критично засвоїти вивірені загальносвітові і локалізовані у Європі цінності. Виникає утопічна (чи ні) ідея «вивчення структури нашого незнання» і виділення ключових завдань, розв'язання яких допомогло б Україні і людству еволюціонувати.

Пошуки сутності цінностей мають свою історію на підставі диференціації понять «добро» і «зло». За Ніцше, ці опозиції – «це тисячолітня «жахлива битва» «протилежних цінностей «добре та погане».

Концепція гармонійного засвоєння цінностей у процесі комунікації вибудовується на необхідності пізнання опозицій «свій–чужий», «зло–добро»

(Соломадин 2016), а також подолання окремих рис національного характеру: індивідуалізму, ворожості, емоціоналізму (пріоритет емоцій над рацією), конфліктності, негативізму, «нестійкості волі» через емоційність. Такий концепт зупинення негативізму і потреби змін спричинені глобалізацією, «відносною рівністю», оскільки «ми перебуваємо у релевантних відносинах з усіма людьми світу» (Такінава 2006-2007, 29).

Із XIX ст. поняття «цінність» (від німецького філософа Р. Г. Лотце), семантичне його наповнення не міняється, воно зазнає лише або розширення, або галузевого звуження. Це всеохопний термін, який дефініює соціальні цінності як сутнісні значення, які стратифікують для людини оцінку ідеологій, концепцій, речей, фактів, явищ Всесвіту та соціальних взаємин. Цінності ж, які втілюються через комунікацію, функціональні. Найближче до цього семантичного диференціалу підійшов відомий польський філософ сучасності Б. Вольневіч. На нинішній час це одна із найбільш ґрунтовних філософських праць, «до якої автор доходив крізь роки», яка охоплює всі життєдайні цінності: це «цінності онтології», «формули гуманізму», «найвищої цінності (життя)», «операційного сенсу «гуманізму», «гуманізму і антропотелізму», «різних версій «гуманізму» (Wolniewicz 2018, 261-264).

Варіативність культивування національних цінностей узалежнена в Україні від світосприйняття сучасного буття, а його проєкції на будучність постають в кількох варіантах. Перший – філософсько-культурологічний – співзвучний із нашою концепцією – вибудовується на феноменах сучасної культури, етики, права. Інша складова – моральнісна, універсалістська етика (етика «єдиного всемогутнього розуму»), що зазнає останнім часом своєї нівеляції. Кризово-духовний виклик, у т. ч. в Україні, пов'язаний із теорією споживацтва і байдужості, віднесений до соціокультурних феноменів, які вважаються «закономірним результатом розвитку західноєвропейської цивілізації» (Рогожа 2004, 77).

Належність України до європейської цивілізації не піддається сумніву, що своїми виразними питомо національними принципами привносить їх у світовий контекст, збагачуючи світові цінності. Саме українська комунікація підтвердила в майданних інтеракціях зміст слів «в єдності сила народу», а у воєнних умовах народила національний ціннісний феномен волонтерства, із незаними досі масштабами.

Однак суттєвим гальмом прогресування, що підриває утвердження цінностей, є саме комунікативне мислення – ворогування між собою, а не із зовнішнім ворогом; невіра у свої сили; національна гординя.

Занепад цінностей або еволюція найвиразніше акумульовані в комунікативних актах, співвідносних із суспільно-політичними подіями в Україні. Поступовий відхід від тоталітарної системи СРСР репрезентував «обнадійливо» марковану комунікацію – трансльовану на підставі очікування змін щодо

якості життя і визнання демократичних цінностей: сповідування принципу верховенства права, повноцінний розвиток науки й культури, відродження духовних засад суспільства. Проте часовий відрізок у десятиліття (1991-2001) не засвідчив глибинної демократичної ідентифікації. «Обнадійливий» тип суспільної комунікації набув ознак «оманливого» діалогу. Деформаційними і гальмівними чинниками стали пропагандистські рудименти фальшивих обіцянок «поліпшити», «вдосконалити», «побудувати». Інструменти правової комунікації, як і свобода журналістів, були обмежені. Не настали зміни щодо чесного розслідування вбивства Г. Гонгадзе. Справедливість у судовій системі була знівельована корупційним елементом. Відтак до масштабного вибуху в 2004 р. в Україні мільйонні маси вийшли зі сформованими комунікативними матрицями «Ми за чесність і справедливість», «Банду геть», «Злочинцям тюрми», «Європейське майбутнє!», «Україні – демократичне майбутнє», «Гідні умови життя!» та ін. До початку революційних дій поширювалася «протестна» комунікація. Офіційна владна інтеракція не викликала довіри. Президентські вибори були сфальсифіковані. Завдяки масовим комунікативним протестам і під їхнім тиском суд встановив справедливі результати виборів, у яких переміг В. Ющенко. У цей період замість зневаги прав людини, її свобод та утисків з'явилися надії на справедливість, захист, відновлення втрачених цінностей (історичних, економічних і культурних надбань). Протести на Майдані в Києві були мирними зразками єдності, солідарності, взаємодопомоги. Переконливими є докази зниження злочинності. Якщо в 2004 р. було зареєстровано 527 тис. 812 злочинів, за які засуджено 204 тис. 794 особи, то у 2005 р. кількість злочинів становила 491 тис. 754, засуджених – 176 тис. 934 особи. Така ж тенденція до спаду злочинності спостерігалася й надалі. У 2006 р. вчинено 428 тис. 149 злочинів. Засуджено 160 тис. 865 осіб.

За чотири наступних роки розчарування громадян України посилилося у зв'язку зі зневагою і безконтрольністю планів керівництва країни. Була припинена партнерська комунікація із суспільством. Новий президент В. Янукович спричинив ще більше невдоволення зміною курсу. Молодь вийшла з лозунгами за європейський курс і була піддана жорстоким побоям, що і викликало неймовірну реакцію в суспільстві. Мільйони громадян повстали за свої права і європейські цінності. Показники злочинності 2014 р. – це черговий її ріст: 529 тис. 139 злочинів з урахуванням ще не окупованого Криму. Корупція, рейдерство, несправедливість у судах та зневага прав і свобод людини викликали потребу ставати на захист своїх національних надбань і незалежності держави. У жорстоких протистояннях із владними інтересами віддали життя 12,2 тис. чоловік.

У трагічних подіях людські цінності набули своєї особливої кристалізації: суспільство об'єдналося духовно, морально і матеріально. Комунікація на Майдані транслиувалася постійно. Це сприяло швидкій та адекватній

взаємодопомозі. Фактично комунікативний тиск із трибуни та його масова підтримка протестантами стали єдиним дієвим інструментом у відстоюванні демократичних цінностей у 2014 році.

За моделлю World Values Survey (WVS) – проект 1981 р., – що вивчає зміну цінностей і соціальних та політичних наслідків цих процесів, Р. Інглегарт і К. Вельцель у класифікації 100 країн диференціюють діяльність таких «перпендикулярних координатних шкал»: 1) традиційні цінності проти світських раціональних цінностей; 2) цінності виживання проти цінностей самовираження. Україну дослідники відносять до країн (Молдова, Туніс, Болгарія, Білорусь), в яких за статистикою 2011-2014 рр. домінують риси цінностей виживання.

«Цінності виживання» формуються на основі економічної та фізичної безпеки людей з етноцентричним світоглядом (надання переваг своїй етнічній групі перед іншими, сприйняття й оцінка життєвих явищ виключно крізь призму її традицій і цінностей, низький рівень терпимості і довіри до «чужих», пріоритет безпеки над свободою, фокусування на отриманні вигоди лише для себе і свого вузького кола, що веде до недоброчесності й корупції – визнані зміненими ціннісними наслідками в Україні (Михайленко-Блейон 2019). До цього віднесено й «утримання від політичних дій», чого не підтверджують суспільно-політичні протести 2004 і 2014 років в Україні.

«Цінності самовираження» з пріоритетом охорони довкілля, а також толерантність до іноземців і сексуальних меншин, гендерної рівності, участь у політичному й економічному житті, пріоритетами свободи вибору і рівності можливостей – за висновками Р. Інглегарт і К. Вельцель – не властиві нашій державі до 2014 р. Однак, очевидно, ці дані аналізу 2011-2014 років не охопили періоду Революції Гідності і боротьби в ній за європейські цінності з величезним піднесенням цінностей самовираження учасників протесту у їхніх комунікативних діях, що й призвело до повалення режиму В. Януковича.

За даними WVS, респонденти зі Швеції та України у 2014 р. засвідчили такі показники Good Country Index, що позначають внесок країн у надбання світової спільноти щодо ціннісних рис у вихованні: йдеться про аналіз 2014 р.

	Швеція	Україна
Незалежність	70,3	42,8
Уява	46,7	13,0
Толерантність і повага до людей	87	59,0
Довіра до людей	60,1	23,1
Слухняність	12,2	42,3
Самовираження	37,6	32,3

Ми взяли до уваги післяреволюційні події 2014 р. і провели за такими ж показниками опитування за наступних п'ять років. Отже, характеристики за названими цінностями в Україні набули таких видозмін:

Незалежність	82,8
Уява	13,8
Толерантність і повага до людей	59,7
Довіра до людей	28
Слухняність	40,2
Самовираження	59

Тобто, на основі моделі, аналогічної до WVS, інтерв'юери (а це 300 студентів: по 100 від трьох вищих навчальних закладів – Львівський національний університет ім. І. Франка; Національний університет «Львівська політехніка» – інститут права і психології; Львівський університет внутрішніх справ) засвідчили, що вияв ціннісних якостей у 2019 році зріс у порівнянні із 2014 р. за окремими показниками майже вдвічі. Так, незалежність, за даними WVS, становила 42,8, а в 2019 р. 82,8; самовираження – 32,3 в 2014 р. зросло до 59 у 2019 р. Інші показники не зазнали суттєвих змін. Навпаки, слухняність знизилася на 2,1 (42,3 проти 40,2), а довіра до людей незначно зросла з 23,1 до 28. Така ціннісна комунікативна якість, як толерантність і повага до людей залишається майже на тому ж рівні: 59,7 (2019) проти 59,0 (2014).

Репрезентантами цінностей інтерв'юери вказали: гідність – 81%, свободу слова – 75,8%, право на свободу вираження поглядів – 32,3%, розвиток національної культури – 37,9%, відповідальність за власні професійні дії – 83%, боротьба з корупцією – 90,9%. Стриманими є показники гендерної політики (38,2) і толерантність до сексуальних меншин (11,7).

Показовими є дані спільного опитування Центру «Соціальний моніторинг», «Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка», компанії «Інфо сапієнс» соціологічної групи «Рейтинг». На основі аналізу відповідей 10 тис. респондентів в усіх областях України, крім населення АР Крим і окупованих територій Донецької і Луганської областей, віком від 18 років, при статистичній похибці не більше 1,0%, у січні 2019 р. було констатовано перелік цінностей, вагомих для України: 67% – мир, якого найбільше бракує державі, 37% – порядку; 34% – достатку; 31% – розвитку; 28–30% – єдності і справедливості (Настрої 2019).

До цих політичних даних обов'язково треба додати вагомий суспільний генератор, яким у досягненні цінностей є комунікація. На жаль, на даному етапі розуміння такого взаємозв'язку наявне не в усіх управлінців в Україні.

Аудит виявив, що у 80% міністерств цілком відсутня комунікативна стратегія, а 87% їх взагалі не вимірюють власну комунікативну ефективність (Запровадження 2016).

У нашому висліді уважливіються висновки Г. Гарта, який вдався до виведення найменшого спільного знаменника – цінності, яка була б спільною для всіх людей – це життя і виживання. Мінімальна апріорна система природного права сформована на таких засновках: оскільки право становить собою механізм регулювання поведінки індивідів у суспільстві, воно повинне мати певний основний, мінімальний зміст, щоб сприяти мінімальному завданню виживання; для існування суспільства потрібно забезпечити можливість виживання для його членів (Hart 1961). Однак пересторогою деформацій (хай і в мінімальному вимірі) має стати право як комунікація (Хук 2012).

Висновки. Відповідно до концепції взаємозв'язку цінностей і комунікації, остання впливає на формування, поширення й унормування цінностей. У нерозривній єдності цінності впливають на якісний рівень комунікації, що й становить основу динамічного способу життєбуття. Поява антицінностей призводить до комунікативного протесту, руйнування європейських та загальносвітових цінностей. Відтак загальна криза вартостей залежить від їхнього нівелювання в національному масштабі. Запобіжником такого стану може стати об'єднання зусиль на ґрунті національних демократичних засад та бажання міжнародної спільноти в тому числі у відстоюванні усталених світових цінностей.

Бібліографія

- ААРНІО, А. (2008-2009), Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності. В: Проблеми філософії права. VI-VII, 18-24. [Aarnio, A. (2008–2009), Khto my? Problemy sotsial'noyi, kul'turnoyi ta pravovoyi identychnosti. In: Problemy filosofiyi prava. VI-VII, 18-24.]
- АЕРИАН, Э. (2017), Этнический и политический миф как фактор формирования общественного мнения. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 161-172. [Asriyan, E. (2017), Etnycheskyu y polytycheskyu myf kak faktorformirovaniya obshchestvennoho mneniya. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 161-172]
- АНДРЕЕВ, Д. (1991), Роза мира. [Andreyev, D. (1991), Roza mira.] In: http://lib.ru/DANDREEW/roza.txt_with-big-pictures.html [доступ: 1 II 2019].
- БАУМЕЙСТЕР, А. (2014), Буття і благо. Вінниця. [Baumeyster, A. (2014), Buttya i blaho. Vinnytsya.]
- ГРИЩУК, В. (2012), Філософсько-правове розуміння відповідальності людини. Хмельницький. [Grishchuk, V. (2012), Filsofs'ko-pravove rozuminnya vidpovidal'nosti lyudyny. Khmel'nyts'kyu.]
- ГРИЩУК, О. (2007), Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ. [Grishchuk, O. (2007), Lyuds'ka hidnist' u pravi: filsofs'ki problemy. Kyuiv.]
- ЗАПРОВАДЖЕННЯ (2016), Запровадження комунікації органів державної влади. Київ. [Zaprovadzhennya (2016), Zaprovadzhennya komunikatsiyi orhaniv derzhavnoyi vlady. Kyuiv.] In: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Verstka_ost_ispr-2eea8.pdf [доступ: 15 II 2019].
- КАПИЦА, С./МАЛИНЕЦКИЙ, Г. (2003), Синергетика и прогнозы будущего. Москва. [Kapitsa, S./Malinetskiy, G. (2003), Sinergetika i prognozy budushchego. Moskva.]

- ЛЕБЕДЕВ, А. (2016), Основи практичної філософії. Київ. [Lebedev, A. (2016), *Osnovy praktychnoyi filosofiyi*. Kyiv.]
- ЛЕБЕДЬ, Е. (2004), И. Кант и Г. Йонас: два подхода к природе как этической проблеме. В: Практична філософія. 1(11), 63-75. [Lebed', Ye. (2004), I. Kant i G. Yonas: dva podkhoda k prirode kak eticheskoy probleme. In: *Praktichna filosofiya*. 1(11), 63-75.]
- МАКСИМОВ, С. (2007), Українська правова культура: ціннісний вимір. В: Державне будівництво та місцеве самоврядування. 14, 15-21. [Maksymov, S. (2007), *Ukrayins'ka pravova kul'tura: tsinnisnyy vymir*. In: *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovryaduvannya*. 14, 15-21.]
- МЕЛКОВ, Ю. А. (2004), Размышления о кризисе культуры. В: Практична філософія. 1(11), 82-94. [Melkov, Yu. A. (2004), *Razmyshleniya o krizise kul'tury*. In: *Praktichna filosofiya*. 1(11), 82-94.]
- МИХАЙЛЕНКО-БЛЕЙОН, О. (2019), Академічна етика у дзеркалі культурних інтерпретацій. [Mukhaylenko-Bleyon, O. (2019), *Akademichna etyka u dzerkali kul'turnih interpretatsiy*.] In: https://dt.ua/EDUCATION/akademichna-etika-u-dzerkali-kulturnih-interpretatsiy-302164_.html?fbclid=IwAR3RhRFfMCM7-T71zOYlroWN-6b5FbJceAQ28KZ4ZFVutSz3EMuJTIMROlo [доступ: 15 II 2019].
- НАСТРОЇ (2019), Настрої та оцінки загроз українцями. [Nastroyi (2019), *Nastroyi ta otsinky zahroz ukrayintyamy*. (2019).] In: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_i_ocenka_ugroz_ukraincami.html [доступ: 15 II 2019].
- ПРЕПОТЕНСЬКА, М. (2011), Філософія риторики: екзистенційні та метаантропологічні аспекти. Київ. [Prepotens'ka, M. (2011), *Filosofiya rytoryky: ekzystentsiyni ta metaantropolohichni aspekty*. Kyiv.]
- РОГОЖА, М. (2004), Байдужість як феномен сучасної культури. В: Практична філософія. 1(11), 76-81. [Rohozha, M. (2004), *Bayduzhist' yak fenomen suchasnoyi kul'tury*. In: *Praktichna filosofiya*. 1(11), 76-81.]
- СОЛОМАДИН, І. (2016), Культура діалога. Разрешение конфликтов. Киев. [Solomadin, I. (2016), *Kul'tura dialoga. Razresheniye konfliktov*. Kiyev.]
- ТАКІНАВА, Хірохіде (2006-2007), Виправдання держави загального достатку в добу глобалізації. До питання про комплексні кордони. В: Проблеми філософії права. IV-V, 29. [Takinava, Khirokhide (2006-2007), *Vypravdannya derzhavy zahal'noho dostatku v dobu hlobalizatsi*. Do pytannya pro kompleksni kordony. In: *Problemy filosofiyi prava*. IV-V, 29.]
- ТОКАРСЬКА, А. С. (2017), Комунікація правова. В: Максимов, С. І. (ред.), Велика українська юридична енциклопедія: Філософія права. 2. Харків, 358-362. [Tokars'ka, A. S. (2017), *Komunikatsiya pravova*. In: Maksymov, S. I. (red.), *Velyka ukrayins'ka yurydychna entsyklopediya: Filosofiya prava*. 2. Kharkiv, 358-362.]
- ТУР, М. (2016), Основи практичної філософії. Київ. [Tur, M. (2016), *Osnovy praktychnoyi filosofiyi*. Kyiv.]
- ФІЛП, де ЛАРА. (2018), Що не так із цінностями? Чому принципи існування суспільства стають порожніми абстракціями. [Filip, de Lara. (2018), *Shcho ne tak iz tsinnostyamy? Chomu pryntsyupy isnuvannya suspil'stva stayut' porozhnimy abstraktsiyamy*.] In: <http://tyzhden.Ua/World/218615> [доступ: 1 II 2019].
- ФУРМАН, А. (2015), Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х т. Тернопіль, 2. [Furman, A. (2015), *Systema suchasnykh metodolohiy: khrestomatiya u 4-kh t. Ternopil'*, 2.]
- ХУК, М. ван (2012), Право как коммуникация. Санкт-Петербург. [Hoecke, M. van (2012), *Pravo kak kommunikatsiya*. Sankt-Peterburg.]
- БАЕВА, Л. (2017), Values of Mediasphere and E-Culture. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VIII/1, 177-178.
- НАРТ, Н. Л. А. (1961), *The Concept of Law*. Oxford.
- НИШИНАРА, Н. (2001), The significance of constitutional values. In: *Potchefstroom Electronic Law Journal*. IV [DOI: 10.4314/pelj.v4i1.43493].
- ВОЛНЕВИЦЬ, В. (2018), *Filozofia i wartosci*. Warszawa.

LIUDMILA BAEVA

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0439-525X>

Astrakhan State University

EXISTENTIAL RISKS AND PROBLEM OF ESCAPISM UNDER CONDITIONS OF E-CULTURE

KEYWORDS: digital (online) culture, e-culture, escapism, escape from reality, hikikomori, “death group”, risks, values

ABSTRACT: The article is devoted to the study of new existential problems of man in the conditions of electronic culture, forms of alienation from reality, virtual escapism, “being to death” in network communities of suicidal orientation, new forms of transcendence in electronic culture. The human existence under the e-culture conditions causes a shift in its main spheres (communication, creativity, education, leisure, art), forms a range of new problems both in value, ethical and ontological-existential relations. On the basis of the existential-axiological approach, it is shown how the values of the reality and game, life and death shift in the minds of young people in network communities and “death groups” in search of their own individuality and freedom from the society. It is identified that the electronic environment allows to transform communication, change the character of sociality, existence and transcendence of a person in the virtual being. The study results show that today the electronic environment has become not only a stronghold of modern communication and unprecedented integration of the society, but also a ground for deliberate and unconscious escape from the social reality, new manifestations of escapism and giving up the desire to live in the reality.

1. Introduction

Starting from the last quarter of the 20th century, the world has faced boosted growth of technological and social changes caused by adoption of digital systems in economy and everyday life; this growth has influenced the nature of the modern culture that has become information-focused and global, according to researchers' modern definitions. The core of these changes seems to be connected with qualitative transformation of the society and a person that actively shift from real to information, virtual, distance and network interaction. Most modern developed countries have already faced certain consequences of virtualization of culture and interpersonal communication; along with the improvement of living standards and significant breakthrough in medicine, electronics and robotics they have brought new deviations, addictions related to the break in relations between a person and the world and to the focus on the virtual sphere; thus, person's aloofness has intensified.

To a large extent, European countries, USA, Japan, China and Russia have already faced phenomena of “escape from the reality”, increasing number of teen and youth suicides, bursts of uncontrolled aggression, escape to virtual worlds, intensifying asociality in youth, higher dependence from gadgets and online-presence in the virtual reality, which is now qualified as one of the threats for the modern cultural and existential security. At the same time, the emergence of new threats is one of the results of formation of the information or e-culture, another process that is more significant and general. This type of culture is both a source of new opportunities and a factor for new risks many of which are determined by technological conditions.

Nowadays, the theory of digital culture (e-culture) is an interdisciplinary conception functioning in Philosophy, Cultural Studies, Sociology, Education, Psychology, Economics and of course in the field of Information Technologies. This research associated with several disciplinary fields, such as philosophical anthropology, philosophy of media and Digital Humanity.

Structure of article includes three main parts. The first part addresses the characteristics of electronic culture and its distinctive features. After that we describe the most dangerous virtual communities affecting the minds and behavior of young people, including pushing them toward suicide. And in conclusion we try to identify existential risks of e-culture. Some results of investigation of this paper were published partially in Russian languages.

2. Literature review and methodology approach

In the methodological aspect, two considerable groups of sources should be noted which affect this research, namely, the theories on the problems of the information age, e-culture and the research of Internet impact and cyber-threats to a person in the information environment.

Leading academic and collegiate centers in different countries of the world have been recently dealing in studying of the influence of informatization on different socio-cultural processes. Thus the issues of the development of electronic culture are the subject matter for the scientists in the University of Milan (Ronchi 2009); McLuhan Institute (Virtual Maastricht McLuhan Institute (VMMI), the Netherlands (Veltman 2004); studying ethical and anthropological issues of the information space are the subject matter for the researchers in the International Centre for Innovation in Education (ICIE) Karlsruhe, Germany (Capurro 2006); London School of Economics, department of Media and Communication (Great Britain) (Haddon 2004); Centre for Computing and Social Responsibility (De Montfort University, Great Britain) (Rogerson 1998); Center for the Study of the Information Society of the University of Haifa, Israel (Raban 2009); ethical, political and legal

aspects of informatization are the subject matter for R. Baarda/L. Rocci (2012), B. J. Kallenberg (2001), C. L. Chang (2011) and others.

Such humanities scholars as J. Baudrillard (1993), P. Virilio (1984), B. Heller (2012), M. Heim, (1993), B., Girard/S. Siochru (2003) and P. C. Rivoltella (2008) studied issues of the influence of e-culture (digital culture) on the world of human values, its existence, lifestyle and emerging risks. L. Floridi (2013) conducted a study on philosophy of information and ethical issues of using information technology. A. Duff (2008) considered ethical issues of Internet development and addressed the issues of copyright, digital inequality and violation of the right to private life. F. Schäfer (2009), E. Castronova (2005) and others studied existential issues and risks of the information society and cyber culture development. These problems were also raised in our earlier studies related to existential-ethical and anthropological aspects of the electronic and media culture development.

An important for our study was the work devoted to the study of virtual communities associated with the departure from reality, problem of escapism, loneliness in Internet space (Okorokova 2018).

Also relevant for our study were the work on the study of the features of communication in virtual communities, the role of gamification of content, issues related to existential problems. Also relevant for our study were the work on the study of the features of communication in virtual communities, the role of gamification of content, issues related to existential problems (Marshall 2012).

In recent years we have also analyzed the notion of electronic culture and given preliminary general characteristics of ethic and existential human problems in culture of such a kind.

The object of our study is a recently escalated issue of juvenile escapism and suicidal virtual communities, tragic for the modern society and typical of it. With the existential and axiological approach and the empiric data analysis (Internet communities and their websites) as the basis, we are going to find a solution for this issue to detect risk factors and groups and to characterize these complicated social entities in the electronic culture.

Transformation of values related to the information stage of the society development is also in focus of attention of the leading scientists studying psychological, cognitive, moral aspects of the value dynamics, pluralistic view of the values of modern person is being developed. This view is specific for a person lives actually in three parallel worlds: in the world of nature and physical objects, the world of his own consciousness and the world of virtual life (synthesis of the world of ideas and high technologies). The role and importance of the virtual world is developing so rapidly that people cannot imagine their life without the electronic space. The research aims at defining the most significant transformations in basic spheres of person's life which are caused by the influence of this new form of existence. Characteristics of these changes will allow to determine

the risks of the ultimate risk for a person and his value basis and thus for the development (or deformation) of culture.

For that purpose the following tasks should be solved: to specify the understanding of values as a polysemantic notion: to define the changes of the value priorities in cognitive, communicative, existential, interpersonal spheres. Multiplicity of the modern axiological picture will require application of the principle of antinomy in the analysis of values, this will help to avoid one-sided conclusions and will enable to forecast the alternative scenarios of development.

The methods of our research are determined by the existential approach to understanding of human values and risks of his/her being, application of axiological analysis of key anthropologic phenomena and processes in the society and theories of the information society (M. Castells) and e-culture (A. Ronchi).

3. Concept of E-culture in different discourses

The analysis of the specific character of e-culture should be started with the definition of this concept, as it is polysemantic and requires its content specification. E-culture or digital culture is first of all a new sphere of the human activity, associated with the creation of the electronic copies of spiritual and material objects as well as the creative work of the virtual objects of science, communication and art (Ronchi 2009). "Electronic" means the representation in a digital form. E-culture first was mentioned at the end of the 1990s.

Approaches to the understanding of e-culture as a set of phenomena created on the basis of information technologies are varied, as well as its denominations. One can find such notions as *cyber culture*, *online culture*, *digital culture* and *e-culture* that are adopted in certain countries or scientific discourses. It should be noted that the notion "e-culture" is used in European countries, while "online culture" is typical for USA and Canada. If addressing the meaning of the notions that are similar to the e-culture definition, one should mark out the most significant notions that passed the conceptualization stage:

Cyber culture is a system of indirect interaction between people with the use of computer networks. The field of study on cyber culture includes issues of forming cyber-humankind, convergent nano-, bio-, info-, cognitive and socio-humanistic studies and technologies (NBICS), as well as foresight prediction. The notion of cyber culture is also applied to denominate hacker subcultures, cyberpunk literature movement and is used as a futuristic metaphor for different ICT-based forms of society. At the same time, this term is referred to the cultural practice of ICT users, to mass media studies and theories, which indicates that the boundaries of the concept are quite fuzzy (Macek 2004).

Internet culture is social phenomena and processes related to the Internet, as well as the area of their studying. Online culture is a synonym to Internet culture, an American analogue of the term (DiMaggio 2001; Tai-Quan Peng 2013).

Electronic culture (digital culture) includes IT, social media, Internet, digital economy, learning and other phenomena and processes of the information society. Digital culture is a wide world that includes IT production, usage and IT products with a big role of mass media, that forms online identity, etc. (Miller 2013; Ronchi 2009).

According to the European tradition, e-culture was originally understood as a form of cultural heritage preservation and also as some opposition to e-commerce. Later, the term was used for the notion of different objects having electronic or other digital form. Nowadays, “e-culture” is an interdisciplinary concept having connotations in Philosophy, Cultural Studies, Sociology, Political Science, Economics and of course in the field of information technologies. Its subjects and creators are scientists, programmers, artists, representatives of mass media and average users of information systems, creating electronic forms of self-representation and self-manifestation in the global network Internet by the means of technological facilities. The most important characteristics of e-culture is transparency, globality and availability for every user besides every subject can become both an user and a creator of its phenomena, being enough free in creative work and not having strict limitations.

In general e-culture represents cumulative results of creative activity and communication of people under the conditions of the information technology implementation, characterized with creating of free information space, a virtual form of expression, distant technology, and content liberality. The distinctive features of e-culture are a digital form, virtuality, freedom of access, openness for the members of “information community” (those who have electronic resources); remotability, real distance from a subject; activity in gaining access to electronic information, possibility to participate in developing of the information content from any point of “information space”; liberality, linguistic description, absence of strict rules and norms; dominance of visual things over conceptual ones; innovativeness, technocracy and a high speed of changing. There are two main structural types of e-culture expression: 1) electronic form of forms of real cultural objects (e.g., on-line museums, libraries, exhibitions, etc.) as a great online-archive (Kosnik 2016); 2) electronic cultural objects in form and essence (computer games, social networking sites, Internet, digital art pieces, etc.)

Every of the above-mentioned types has its own characteristics, although they are formally similar and intercross. Culture having electronic form and essence is the continuation and the development of the former one, having become an electronic one in its expression nowadays (to maintain its value and competitiveness).

E-culture afforded new opportunities to human beings: The borders of space and time expanded; conventionalities of language barrier were overcome; the boundless world of digital information appeared, etc. How did these achievements influence on their creators—human beings and their world of values?

The existential and axiological approach to electronic culture comprehension adopted by the author of this article, considers this culture as a form of digital existence a human being leads seeking for solutions for his or her existence problems (embodiment and mortality limitation, loneliness, lack of freedom, etc.). Digital environment is transforming itself into a kind of human existence prolongation, new forms of freedom and immortality obtainment, transcendence for the Other. Electronic culture has its values, primarily associated with uttermost choice of freedom, which multiply amplifies in the digital universe. This kind of culture is becoming a complex of all information phenomena created by a human being with advanced technologies aimed to ensure his or her new forms of existence – those without strict borders between external and internal, art and consumption, unique and predictable.

Our study of digital culture focused on a rather new research area being now developed. It is the theory of existential cyber security addressing philosophical and existential analysis, cyber threat research and destructive cyber influence which severely affects values, life purposes, attitude to life and death, etc.

4. Existential risks and virtual escapism

Human existence in E-culture presents some existential (“existence in and for yourself”) and transcendence syntheses (“existence with and for the Others”). In the electronic culture a human being re-opens for him- or herself such phenomena and terms of his or her existence as “control” and “freedom”, “time” and “space”, “existence” and “death”, “loneliness” and “the Other”, “objectivity” and “subjectivity” (Schafer 2009).

Information environment makes it possible for one status to “pour into” the other; digits make all phenomena as if more liquid.

E-culture encourages various forms of virtual reality formation while they are gradually replacing the real World. The human being changes his or her attitude towards the real World – existence – and it is a key existential problem influencing a personal worldview, life principles and values.

Reality is a core ontological category, which is considered as value of a person, basis for vital, social, and moral values in the context of an axiological approach. Nowadays an attitude to reality undergoes essential changes under the influence of the factor of information and virtualization. Modern young people spend

the greatest part of their free time, communicating virtually (in social networks, game space, doing computer creative work). For them the modern life is first of all the life in the Network. It means the presence of a subject in the virtual Internet-space as a source and a recipient of information, a person, expressing activity and feelings, an author of ideas and judgements. It is some kind of “the second life”, an analogue and extension of a real person at the same time. This state can be compared with an Indian concept “illusiveness” of the external world which a person lives in. The modern virtual world, created by the age of high technologies, is associated in many ways with such characteristics: For “user”, wandering in the Network, and a computer game player the virtual world is the illusion, being created by information technologies, though it is visible, perceptible, attractive, having a set of a great number of ways to delude, attract and relax a person. The Buddhists call it “tricks”, by means of which a person is involved into the routine and a samsara cycle. A gamer understands that the world, attracting him, is unreal, as attitudes and relations, formed by it, are unreal. Step by step gamers begin interpreting the virtual world as more and more significant and real, as they have real feelings of this world environment. The virtual reality seems to cover individuals with one more coating, hiding the true basis of the universe from them. Illusions become more and more significant for individuals, and they are losing interest to the world of real people and feelings, replacing them with brighter artificial images. Coming into the world of the virtual samsara (turns of transformations) and dying in it, human beings strive not to rid of its chains, but to get higher levels.

J. Baudrillard thoroughly explored the essence of the human entry into the virtual culture. He determined the ontological status of the simulation in terms of the formation of the “hyper-reality”, absorbing and eliminating the reality (1981). Discussing the consequences of the virtual hyper reality development, J. Baudrillard gave two assessments. On the one hand, he predicts universe cloning as an unconscious choice of the mankind, refusing the natural state in favor of artificial, more viable, and effective things. On the other hand, he asserts that the impetuous development of the virtual will lead to implosion, i.e. blurring of the borders between the real and alternative worlds. In both cases, the object – subject relations replace subject-object ones when the things, the products created by individuals, start swallowing up their originators, manipulating them, and subordinating them to their functioning.

The real life thus is less bright and amazing, as it involves a lot of problems, that’s why it pales into insignificance. Real relationship with other people and own status, which is compensated with a striking avatar in the Net, also become less important. An avatar was originally a graphical representation of a gamer or the Net user that they chose as they wished. This image was a desirable form of self-presentation for others and a picture of that person, who a real person would like to seem to be. We mention, that self-presentation in the world of a virtual samsara

becomes an extremely important engagement, taking a considerable amount of time and requiring exuberant imagination. Researchers even point out the development of special ethics of representation and behavior in the Network (Brey 1999). The self-presentation becomes important in the context of the ontology as there is a principle in the world of modern communication: If you are not in the Network (i.e., There is no information on persons or their blog, profile in a social network, etc.), you do not exist. The features of the self-presentation depend on the purposes of a person. First of all, the self-presentation is focused on the search of partnership in particular sphere where individuals search emotional, professional or intellectual communication. To achieve their purpose individuals choose appropriate nickname, style, image, and content of the self-presentation. An avatar and a nickname in this reality is that person image which other users communicate with (Raban 2009). These are moreover not users themselves, but their images of the self-representation. It strengthens a game element, the virtualization of relations between players of games or users of social networks.

The existence as being, in which a person seeks and finds his/her meanings and guidelines serving as the expression of his/her intellectual and moral freedom, often turns out to be simulative and quasi-real in online otherness. All the choices in virtual reality are made by milder rules, the boundaries between norms and deviations become transparent, as well as truth and lie, good and evil, game and reality. This boundlessness for a digital native is perceived as a norm which has no clear guidelines.

The online environment does not only become a stronghold of modern communication and unprecedented social integration, but also is a basis for deliberate or unconscious escape from the social reality, new forms of escapism, refusal to live in the reality. A good example is a “Hikikomori” phenomenon – act of deliberate self-isolation, which is widely spread across Japan as a way of existential protest against the society by means of deliberate refusal of its laws, real-life communication, and socialization. In Japan the number of Hikikomori is up to 1 million people (with overall population of 129 million people). In the USA they are called “basement dwellers”, and in Europe a term “NEET” (Not in Employment, Education or Training) is used. This sub-culture is also widespread among teenagers in Russia; there are around 400 online communities of this sort. Hikikomori and their analogues are characterized by radical isolation from the outer world and refusal to work, study and communicate; a person never leaves his/her home (room) and spends life in front of a PC at the expense of the relatives and without participation in social life. The first generation of Hikikomori in Japan is over 40 years old now with more than 20 years passed in isolation, in other countries Hikikomori are mainly young people and teenagers. The reasons for avoiding real communication are mostly connected with the opportunities to live in the Internet environment, childish desire to run away from real life problems, unwillingness to leave the online space

which has no restrictions, limits, and social stress (Ishikawa 2009). In fact, it is a sort of digital downshifting, when a person abandons a civilized existence and considers it of no value to him/her. Online environment and communication are perceived as total freedom with no need in social responsibility, emotional bonds, care, cooperation, etc. During the teen years, such sort of escapism sounds similar to the emotional state of a growing up person who understands that there are multiple systems of individual's submission to the society. The fact that this state does not pass away during aging indicates the increasing unwillingness to step up to adult life, blocking oneself as a person who has outer obligations. The Hikikomori phenomenon indicates that a modern person, heavily pressed by the society on one side and able to gain online freedom on the other side, chooses to avoid the society and its ties. In this scenario, the interpersonal communication and human existence as a social subject is at high risk.

But the highest risk, connected with depreciation of the reality and society value, manifested itself in "groups of death" in the Worldwide Web. Unlike Hikikomori and gamers, their participants make their choice not deliberately but being under the influence of external manipulation, secret control and imposing someone else's will; their main target is not craving for pleasure or constant rest, but experiencing danger, extreme conditions on the basis of general disappointment in real life. In Russia, this phenomenon asserted itself in 2015-2016 and led to a number of scandalous investigations, adoption of stricter punitive measures for driving someone to suicide, in particular through the use of the Internet. Similar communities have also appeared in other countries (including Ukraine), although the scale of spreading was far less. "Groups of death" is a general name for online communities where, under the guise of performing tasks in the form of a game, children and teenagers were driven to commit suicide. The communities utilized a gaming form, where day after day a participant had to perform more and more difficult tasks, from making scratches on his/her arms in the shape of a whale (notorious among mammals for their ability to commit suicide) to falling off high-rise block roofs and other forms of suicide. Around 130 children died in this manner in Russia in 2015-2016. As a result of the investigation of 15 death cases of children and teenagers, 21-year-old Philip Budeikin (nickname Lis), an administrator of eight "groups of death" in "VKontakte" (the most popular social network in Russia), the most notorious of which was "Blue Whale", was arrested on November, 16, 2016. After the scandalous trial, a wave of teenagers' suicide started to cease, and online "groups of death" started being banned by social networks' administrators and volunteers (primarily the parents of deceased children). However, the phenomenon itself hasn't been eradicated for good. In the last few years a media war between people who promote suicidal communities and those who oppose to it, flared up in Russia. According to the community project "Anti-Blue Whale. We Oppose to Deaths", groups of death have become increasingly popular yet again since 2017;

their activity has shifted to Instagram as their public pages in vk.com were banned. After the notorious “Blue Whale”, “Whales’ Sea”, “Wake Me Up at 4.20” and other banned groups, the new ones that also combine virtual community and the form of a game, emerge. Viral messages about the game “Run or Die”, where the children are tasked to cross the road in front of a moving transport, appeared in February, 2018. In January, 2018, the information on the game called “24-Hour Disappearance”, inciting children to leave their homes, was spread across VK. The information about committed suicides is “viral” for younger audience and may become a catalyst for committing such an act (the Werther effect), that is why these massive cyber attacks have hidden mechanisms for drawing teenagers’ attention to these subjects. As a result, the level of adolescent suicide rate, where Russia has already been ranked first in Europe and sixth worldwide, has more than doubled (Gareth 2017).

At first sight, the “groups of death” have a radically different scenario, connected with active and intentional involvement of adherents into groups aimed at rupture of relations with the reality and subsequent suicide. At the same time, this scenario can only be triggered when there is an existing set of such factors for its implementation as affiliation to a high-risk group, a set of external unfavorable social factors and presence of virtual communities for parallel “existence with no rules”. People that are prone to join groups of addicted gamers and Hikikomori are also at risk. For example, persons at risk of Internet Gaming Disorder (IGD) are, as a rule, apt to frequent depression, weak-willed and easily-addictive; they lack for social support (friends, trusted people, positive relations with parents), undergo a crucial period of adolescence, have an acute feeling of their loneliness, are misunderstood by the society and attracted by what evokes strong feelings and emotions (Kuss 2014).

A risk group similar to people suffering the IGD include those who got in virtual “death groups” as well as those who is highly susceptible to someone else’s control and manipulation. A psychological factor appears to be one of the factors related to these risk groups. Apart from the social factor, an important role in getting to a risk group is played by existential vacuum, lack of meaningful goals and values that help a person survive even under the most unfavourable conditions. Modern youth’s understanding of the meaning of life appears to be connected with attention to the self on the Internet, with personal fulfillment, welfare enjoyment, entertainments and peak experiences that fill the life with striking moments. Formed by advertisers, consumerism ideology, media electronic environment, and virtual communities, these patterns have a decisive impact on young person’s worldview. Neither family and religion nor culture and education can offer a youngster, being in a risk group or on the “verge”, grounds for a positive answer to the main existential question – “Is life worth living?” The loss of desire for living and communication becomes a reason of suicides and escape from the world to parallel lives. The most widespread topic among youngsters in network communities is disappointment and loss of ability to experience positive emotions. A virtual environment without real

emotional bonds leaves a person one on one with existential problems that cannot be solved under conditions of prevalent virtual communication. The weakening of these factors favours growing pessimism, boredom and apathy – a background for a suicide as the end of the story that has no sense or value.

Administrators of virtual communities for death use such RPG scenario as to encourage its participants to complete the game like gamers do, which is a crucial external aspect of the juvenile suicide issue. Manipulation on behavior and consciousness with peculiarities of juvenile psychology in mind relates to deliberate destruction of borders between game and reality, allowed and forbidden. In addition to this, the factor of death and suicide romanticization, as an action performed by a person who is not afraid to rival the World and to live under his or her own rules, is used, as well.

An existential borderline case, which teenagers-member of such communities could suffer, could be used as a source of self-destruction that could result in suicide.

We can state that nowadays electronic environment is not only the foundation for modern communication and unbelievable society integration but also the ground for both conscious and unconscious escape from social reality, new escapism manifestations, refusal from a wish to live in the real World.

Hikikomori, as a kind of existential suicide, is transforming itself into the phenomenon related to conscious refusal to live under social laws, co communicate in real life, to be among other people and to be socialized. Computer game addiction presents escapism in the electronic culture, too, if a person treats a computer game as an essential hobby and addiction, which may result in separation from his or her social environment.

Virtual communities for death are the most dangerous escapism manifestation leading to suicide as a complete refusal to live. Unlike Hikikomori and gamers, in communities for death teen, actually, have no choice since they are externally manipulated, secretly controlled and imposed strangers' will; for them satisfaction and constant rest have no account while they strive for danger and risk on the ground of common disappointment in the real life.

Our complicated modern life is constantly increasing its pressure on a human being who can either improve his or her abilities or try to escape from this life.

The electronic environment creates various prerequisites for it, makes it possible to transform communication and change sociality, existence and transcendence character of a human being in the virtual existence (Baeva 2018).

5. Existential risks of e-culture

Existence in the digital “here-and-there” is becoming a new form of personal existence, “thrust into the digital World” mainly determined by the very subject and is modified by it. Freedom from reality and its objectivation, however, can lead a human being not only to self-development and creativity but to the highest degree of loneliness and digital autism. It can also amplify escapism and suicidal ideas typical of borderline cases and conditions.

Person’s virtual being was initially intended to be a tool, a supplement to his/her real existence; however, as far as different forms of e-communication and media culture are developed, virtual being becomes a terminal value adding “mass” to a real object like a photon. The value shift from a real sphere of the being to a virtual one also indicates changes in human essence, his/her life and environment. At the same time, a digital society person still preserves such values as freedom and guarantee of individual rights.

What are the main risks connected with these transformation? We suppose that first of all the next ones among them should be mentioned:

The most dangerous tendencies probably lead to the loss of traditional culture and vital world of man which have existed for thousands of years and which are now disappearing under the impact of globalization and informatization of culture. The annihilation of traditional values, models and norms of behavior formed at the level of ethnic groups, states and social communities leads to the change of lifestyle of man moulded by new eclectic, informationally open cultural conditions which causes a greater openness and instability of the individual himself. Culture itself, the legacy created by humanity which aren’t nowadays absolute values but are ejected and regularly renewed, are threatened with neglect.

Serious risks are also connected with the transfer of values in virtual worlds, social networks, which complicates the real communication and the capability to solve vital problems, develops the destructive way of thinking and self-destructive behavior.

The dangerous contents of the websites with suicide clubs and so on are the factor that contributes strongly to the self-destructive behavior of the youth. Internet addiction disorder, loss of real vital emotions caused by perception of oneself and his milieu as virtual world characters can be other reasons of such behavior. Interpersonal communication is being replaced by its virtual imitation, such important spheres of relations as love and friendship being ejected also.

The spiritual sphere appears to be nowadays the zone of risk. It suffers crisis under conditions of the consumer society and hedonism. Fundamental science, education, art in their traditional forms lost in many respects their leading position in the postmodern culture. The commercialization and pragmatization of these

spheres called into being by the post-industrial age and the post-industrial society eliminate their humanistic, educational contents, their developmental and ennobling influence over man. In spite of a high-speed growth of scientific technologies and an active expansion of scientific influence over civilization it may be mentioned that theoretical science as well as humanities which are less connected with quick applied results are at the periphery of the entertainment and consumer society development. As the consequence of the humanistic knowledge crisis the liberalization of morality, spiritual imperatives comes; upbringing and education are replaced by forming applied skills and abilities; art doesn't elevate man but entertains him cultivating the lowest needs to an even greater degree than the highest ones (Baeva 2018).

In the age of information some risks are caused by the development of the value of freedom, which under new conditions acquired such form as information freedom. The term "information freedom" refers to the ability of man to be the source, bearer or transmitter of information not being responsible for its contents and the consequences of its translation in mass media. Every web user can be a source of unverified and what is more falsified information which can considerably influence not only over social processes but also political stability.

Openness of information and the dependence of its contents from each subject multiply risks for modern culture and engender new types of unfreedom such as manipulation of public opinion, misinformation of large social groups, dark public relations, interference with citizens privacy, etc.

The greatest risk to existential safety is not only the loss of interpersonal relationships, but the denial of the value of reality itself, with all its problems and obligations. The reluctance to exist in real "here and now" generates various kinds of digital escapism, from the hikkikomori phenomenon to the suicide associated with in virtual "death groups". A new existential problem-the loss of the boundary of reality associated with the split consciousness of man living in two worlds is not equal. At the same time, the real world is becoming less and less important, and the virtual, the value of which increases, continues to remain a simulacrum without a real reason.

Problems of existence are always connected with attitude to social and moral rules and norms. "Condemnation" of the constant choice of priorities and actions, including in the moral sphere, in the digital world is becoming extremely acute, since the possibility of anonymous action creates significant temptations to violate the norms that are harsh in real life. The existence of electronic culture and virtual communication lead to the multialternative, pluralistic patterns of behavior which blurred the boundaries of norm and deviation, games and crime, sin and virtue that gives rise to a normative crisis.

Virtual simulation of the most important spheres of life contributes not only to the loss of existential foundations of man, but also changes the moral and ethical guidelines associated with the awareness of the value of the Other. In place

of the mass man of the era of industrialism comes digital, which has great opportunities and risks. Threats to human existential security in the context of e-culture are the dependence on the virtual “environment”, simulation of human existence and transcendence, the loss of personal private space, the weakening of the boundaries of reality, as well as the boundaries of morality and social norms.

Acknowledgments

The article was prepared in terms of the research project “Being-in-the-world of e-culture (online-, cyber-, digital-): new existential, axiological, and ethical challenges”, Russian Foundation for Basic Research (RFBR) grant № 18-011-00056.

References

- ACKOFF, R. L. (1989), From Data to Wisdom. In: *Journal of Applied Systems Analysis*. 16(4), 3-9.
- BAARDA, R./ROCCI, L. (2012), The Use and Abuse of Digital Democracy. In: *International Journal of Technoethics*. 3, 50-69.
- BAEVA, L. (2018), Escapism in digital society: from hikikomori to “death groups”. In: *Values and meanings*. 2, 39-54 [in Russian].
- BAUDRILLARD, J. (1994), *Simulacra and Simulation*. Translated by Sheila Faria Glaser. Ann Arbor.
- BREY, P. (1999), The Ethics of Representation and Action in Virtual Reality. In: *Ethics and Information technology*. 1(1), 5-14.
- CAPURRO, R. (2006), Towards an Ontological Foundation of Information Ethics. In: *Ethics and Information Technology*. 8(4), 175-186. Retrieved from <http://www.capurro.de/oxford.html>.
- CASTELLS, M. (1997), *The End of the Millennium, the Information Age: Economy*. Cambridge.
- CASTRONOVA, E. (2008), *Synthetic Worlds*. Chicago.
- CHANG, C. L. (2011), The Effect of an Information Ethics Course on the Information Ethics Values of Students – A Chinese guanxi culture perspective. In: *Computers in Human Behavior*. 27, 2028-2038.
- COCKTON, G. (2004), From quality in Use to Value in the World. In: *Proceedings of the CHI'04 Extended Abstracts on Human factors in Computing Systems (CHI'04)*. New York, 1287-1290.
- DUFF, A. (2008), The Normative Crisis of the Information Society. In: *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. 2(1). Retrieved December 2017, from <http://cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2008051201&article=3>.
- GABBAY, D./THAGARD, P./WOODS, J. (2008), *Philosophy of Information*. Hardbound.
- GARETH, D. (2017), Social media ‘teen death groups’ encouraging suicides sweep across Russia prompting 57 percent increase in youngsters taking their own lives. 07.04.2017. Retrieved February 2018, from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-4374978/Social-media-death-groups-prompts-57-rise-suicides.html#ixzz57Rb7E69z>.
- GIDDENS, A. (1990), *The Consequences of Modernity*. Cambridge.
- GILBERT, R. L./MURPHY, N. A./ÁVALOS, C. M. (2011), Communication Patterns and Satisfaction Levels in Three-Dimensional Versus Real-Life Intimate Relationships. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 14(10), 585-589.
- HADDON, L. (2004), *Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide*. Oxford.
- HEMINGWAY, C. J./GOUGH, T. G. (2000), The Value of Information Systems Teaching and Research in the Knowledge Society. In: *Informing Science*. 4(3), 167-184.

- ISHIKAWA, R. (2006), Confusion of the Concepts of Hikikomori and NEETs: Seen from the Perspective of People Who Regard Themselves as Hikikomori. In: *The Journal of Educational Sociology*. 79, 25-46.
- OKOROKOVA, V. (2018), Escapism of virtual reality as its personal feature. In: *ScienceRise*. 8(8), 58-60.
- KALLENBERG, B. J. (2001), *Ethics and Grammar: Changing the Postmodern Subject*. Notre Dame.
- KOSNIK, A. (2016), *Rogue Archives: Digital Cultural Memory and Media Fandom*. Cambridge.
- KUSS, D. J./GRIFFITHS, M. D./KARILA, L. et al. (2014), Internet addiction: a systematic review of epidemiological research for the last decade. In: *Current Pharmaceutical Design*. 20, 4026-4052.
- MARSHALL, J. P. (2012), Culture, Disorder, and Death in an Online World. Virtual community participation and motivation: Cross-Disciplinary Theories. In: Honglei, L. (ed.), *Virtual Community Participation and Motivation: Cross-Disciplinary Theories*. Hershey, 330-346.
- MILLER, V. (2013), *Understanding digital culture*. London.
- OTT, M./POZZI, F. (2011), Towards a New Era for Cultural Heritage Education: Discussing the Role of ICT. In: *Computers in Human Behavior*. 27, 1365-1371.
- RABAN, D. R. (2009), Self-Presentation and the Value of Information in Q&A Websites. In: *Journal of the American society for information science and technology*. 60(12), 2465-2473.
- ROGERSON, S. (1998), Social Values in the Information Society. FTI Annual Report 1998. In: *Forum of Information Technology*, Milan, Italy. Retrieved January 2018, from <http://dehn.slu.edu/courses/fall06/493/rogerson.pdf>.
- RONCHI, A. M. (2009), *E-Culture*. New York.
- SCHWARTZ, S. H./BILSKY, W. (1987), Toward a Psychological Structure of Human Values. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. 53, 550-562.
- TURNER, R./EDEN, A. H. (2008), The Philosophy of Computer Science. In: *Journal of Applied Logic*. 6, 459-626.
- VELTMAN, K. H. (2004), Towards a Semantic Web for Culture. In: *Journal of Digital Information*. 4(4), article No. 255.
- VERPLANKEN, B./HOLLAND, R. W. (2002), Motivated Decision Making: Effects of Activation and Self-Centrality of Values on Choices and Behavior. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. 82(3), 434-447.
- ZHOU, L./DING, L./FININ, T. (2011), How is the Semantic Web evolving? A Dynamic Social Network Perspective. In: *Computers in Human Behavior*. 27, 1294-1302.

JĘZYK

TATIANA YANKO / ТАТЬЯНА ЯНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9027-7630>

Institute of Linguistics RAS / Pushkin State Russian Language Institute

СИСТЕМНОСТЬ ПРОСОДИЧЕСКОГО УРОВНЯ ЯЗЫКА¹

The system of the Russian prosody

Ключевые слова: русский язык, просодия, коммуникативная структура, тема, рема, незавершенность, *да-нет*-вопрос, вопрос *с ли*

KEYWORDS: the Russian language, prosody, topic, focus, discourse incompleteness, *yes-no*-question, *li*-question

ABSTRACT: This paper is aimed at illustrating the phenomenon of compositionality in the system of the communicative meanings and their prosodic means of expression. The regularity in combining the communicative meanings is illustrated by the compositions of 1) the illocutionary meanings, 2) the meaning of discourse incompleteness, and 3) the meaning of communicative contrast. It is demonstrated that discourse incompleteness functions not only within the row of statements which constitute a connected text, but also within sequences of questions, including the contrastive contexts. The systemic method of analysis has been applied therefore to the description of a fragment of linguistic pragmatics. The material for the analysis is a minor working corpus of the sound speech specifically set up for this investigation on the basis the Russian National corpus.

1. Вводные замечания

Цель этой работы – привести некоторые факты в доказательство того, что коммуникативные значения (значения темы, ремы, дискурсивной незавершенности, контраста) и просодические средства их выражения образуют структуру. В целом – это объемная задача, которая не может быть решена в масштабе одной статьи. Эта задача была поставлена и частично решена в наших работах (Янко 2001; 2008). В этой статье мы сосредоточимся

¹ Работа поддержана РНФ (проект 18-18-00462 «Коммуникативно-синтаксический интерфейс: типология и грамматика», реализуемый в Государственном институте русского языка им. А. С. Пушкина). В статье использован материал сообщения, представленного на международной конференции «Грамматические процессы и системы в синхронии и диахронии (памяти Андрея Анатольевича Зализняка)», Москва, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 27-29 мая 2019 г.

на некоторых результатах последних исследований, которые иллюстрируют феномен системности коммуникативных смыслов.

Демонстрация системности коммуникативно-просодического уровня включает решение нескольких подзадач: 1) выделение совместимых в пределах одного типа языковых единиц сочетаний параметров, таких, как, например, значение ремы и контраста в пределах ремы, неизвестного вопроса, контраста и дискурсивной незавершенности – в рамках вопросительного предложения; 2) подтверждение постулируемых композиций значений языковым материалом; 3) при столкновении с языковым материалом, «не укладывающимся» в предлагаемую схему, добавление в описание нового параметра или новой композиции параметров.

Если моделировать композиции значений и средства выражения значений и их композиций в табличном виде, решаемая здесь задача может быть представлена как построение системы таблиц. В строках и столбцах таблицы располагаются именованная коммуникативных значений, а на пересечении строк и столбцов – языковые примеры, подтверждающие существование композиций соответствующих значений. Содержательная сторона этой задачи состоит, прежде всего, в том, что заранее мы не всегда знаем, сочетается ли, например, вопрос с контрастом или с дискурсивной незавершенностью. Для ответа на подобные вопросы может потребоваться специальный анализ больших массивов эмпирических данных.

Некоторые задачи на материале плана содержания и плана выражения коммуникативной структуры и просодии вообще, насколько нам известно, никогда не ставились. По-видимому, первым, кто применил композиционный метод к анализу коммуникативных значений, был Ю. С. Мартемьянов (1970а; 1970b) в начале 70-ых годов прошлого века. Некоторые элементы композиционного подхода также реализованы в подходе к коммуникативной структуре, который представлен сериями линейно-акцентных преобразований лексико-синтаксических структур, в частности, скомпонованных с контрастом. Этот подход был предложен И. И. Ковтуновой (1976, 120) и развит Е. В. Падучевой (1984; 2016). О трансформациях лексико-синтаксических структур см. также: Янко 2001; Лютикова/Циммерлинг 2016.

Ниже иллюстрируются некоторые применения табличного метода при описании коммуникативных и просодических структур. Это анализ нетривиальных сочетаний коммуникативных значений в пределах одного предложения (одного речевого акта) или одного коммуникативно релевантного компонента предложения, такого, как тема, рема или компонент вопроса.

Материал для анализа – это малый рабочий корпус аудиозаписей, собранных на базе Мультимедийного подкорпуса Национального корпуса русского языка (НКРЯ), видеохостинга youtube.ru (записи интервью и пресс-конференций) и радиопередач «Эха Москвы» общим звучанием ок. 90 мин.

Инструментальный анализ записей выполнен с помощью компьютерной программы Praat (Boersma/Weenink 2019).

Если предположить, что пределах предложения или одного коммуникативного компонента предложения может быть скомпоновано даже более двух значений – скажем, рема, контраст и дискурсивная незавершенность, описание предстанет в виде нескольких таблиц (либо в виде объемной фигуры). Более трех языковых коммуникативных значений в пределах одного коммуникативного компонента по нашим наблюдениям одновременно не встречается.

Мы считаем, что определенная композиция признаков действительно представлена в языке, если в рабочем корпусе имеется пять-десять примеров, подтверждающих наличие сочетаемости искомым признакам, а также если эти примеры не представляются носителям языка контринтуитивными.

При анализе коммуникативной и просодической структуры мы используем следующий понятийный аппарат.

Вслед за В. Матезиусом (Mathesius 1967), определявшем рему как то, что сообщается, мы понимаем рему как сообщаемое, или как собственно иллокутивный компонент речевого акта сообщения. Рема делает повествовательное предложение сообщением. Реме противостоит исходная точка предложения (по Матезиусу), или тема, которая тоже служит компонентом коммуникативной структуры, но играет роль несобственно иллокутивного компонента, т.к. возможны предложения, не имеющие темы. В вопросах и императивах тоже могут быть собственно иллокутивные и несобственно иллокутивные компоненты, подобные реме и теме сообщения: собственно и несобственно вопросительный компоненты вопроса и собственно и несобственно императивный компоненты повелительного предложения, более детально см. (Янко 2001, 41-43).

Контраст предполагает, что в сознании собеседников имеется заранее заданный набор альтернатив, из которых производится выбор. При контрасте 1) либо все возможности, кроме выбранной, отбрасываются:

- (1) К нам относились как к *к в з р о с л ы м* людям, <а не как к *первоклашкам*>²
(НКРЯ)

либо, наоборот, выбранная альтернатива занимает ту же позицию в ситуации, что и остальные. Для последнего, инклюзивного (в отличие от первого, эксклюзивного), значения контраста требуется специальный контекст, например, присутствие лексемы со значением квантора всеобщности:

² В угловые скобки помещается релевантный для обсуждаемого значения контекст.

- (2) <... для этого надо, чтобы не только мы – 20 человек на форуме – приняли решение использовать натуральные моющие средства,> а всё человечество (НКРЯ).

Разрядкой в примерах выделяются словоформы – носители коммуникативно релевантных акцентов³. Квантификации всеобщности в этом примере соответствует лексема *всё*.

Под *д и с к у р с и в н о й н е з а в е р ш е н н о с т ь ю* понимается коммуникативно-просодическая связь между компонентами текста, например, между двумя сообщениями, из которых первое понимается и маркируется как требующее продолжения: говорящий дает понять слушающему, что его речь еще не закончена.

2. Сообщение в композиции с дискурсивной незавершенностью

Незавершенность речевого акта сообщения – хорошо изученная проблема. Если говорящий на русском языке делает ряд сообщений и при этом намерен выразить значение ‘текущий шаг моего повествования не последний’, он имеет достаточно широкий спектр средств выражения, разработанных русской речью. О разнообразии средств выражения дискурсивной незавершенности см. (Янко 2015). Один из способов указания на незавершенность серии сообщений иллюстрируется высказыванием из таблицы 1. Перед нами фрагмент из речи журналиста. В таблице указан набор коммуникативных признаков, характеризующих данное высказывание.

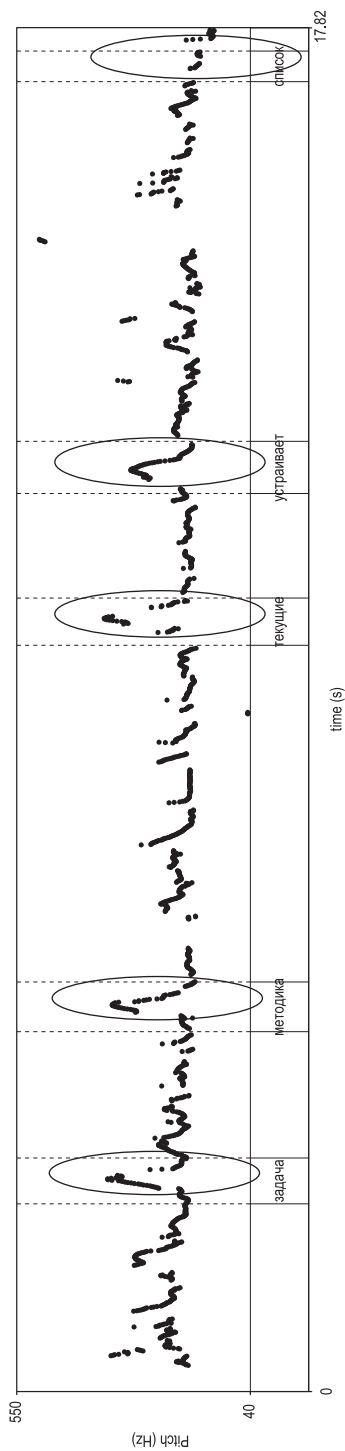
Таблица 1. Речевой акт сообщения в контексте дискурсивной незавершенности

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
незавершенность	сообщение (наличие ремы)
<i>Это совершенно непростая и нетривиальная задача, однако у правительства есть какая-то методика, с которой они должны оценивать ту скорость, с которой реализуются текущие проекты, если она их не устраивает, то они могут заменить один проект другим проектом, например, вот включить питерскую инфраструктуру в этот список (НКРЯ).</i>	

Тонограмма данного высказывания представлена на рисунке 1. Ось абсцисс на графике отображает время, прошедшее от начала фрагмента в секундах, ось ординат – частоту колебаний человеческого голоса в герцах.

³ Выделение словоформы-акцентоносителя в коммуникативном компоненте речевого акта – например, в теме или в реме – представляет собой отдельную задачу; одно из ее решений см.: Янко 2008, 38-59.

Рис. 1. Тонограмма (1)

Мы видим, что на ударных слогах словоформ *задача, методика, текущие* и *устраивает* говорящий реализует единообразные подъемы частоты, которые завершаются падениями частоты до нижнего регистра голоса этого говорящего. Падения реализуются на заударных слогах. Это типичный русский подъем типа ИК-3, по Е. А. Брызгуновой (1982). Он и обслуживает значение незавершенности в этом фрагменте. Последний, завершающий, шаг повествования закономерно показателя незавершенности не несет: на акцентоносителе конечной ремы всего фрагмента фиксируется падение типа ИК-1, по Брызгуновой (1982). Это падение в небольшом диапазоне частот на ударном слоге, падение продолжается на имеющемся заударном слоге словоформы *список*.

С просодической точки зрения незавершенность всегда реализуется в виде одного из русских восходящих акцентов; выбор же словоформы – носителя акцента зависит от избранной говорящим стратегии указания на связность повествования. Обсуждение стратегий незавершенности см. в Янко (2015).

Возникает вопрос, какие речевые акты, кроме сообщения, комбинируются с дискурсивной незавершенностью.

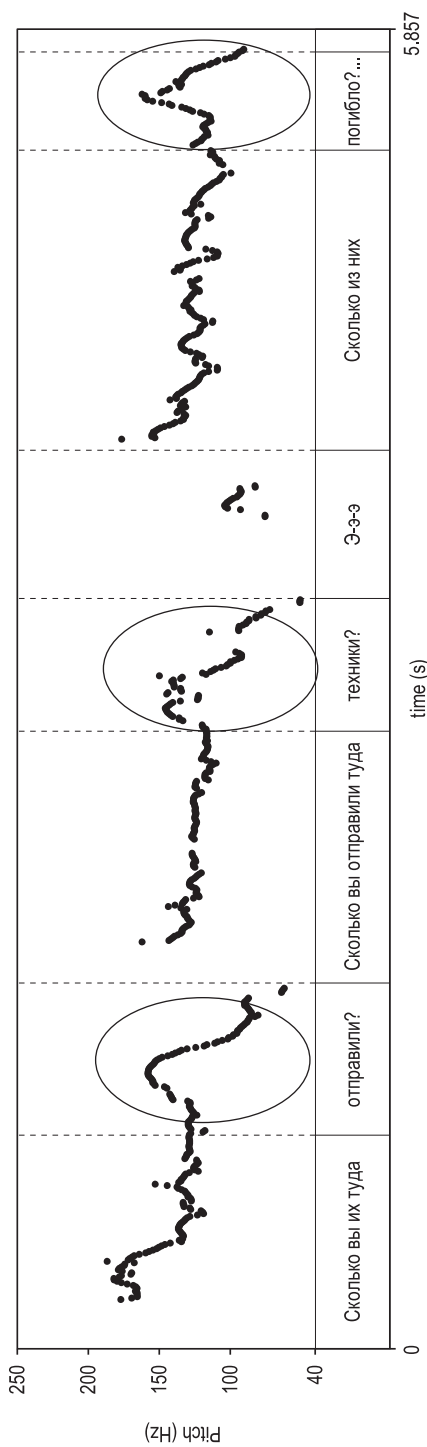
3. Вопрос в композиции с дискурсивной незавершенностью

Что могла бы означать комбинация вопроса с незавершенностью? Намерение задать серию вопросов или чередование вопросов, остающихся без ответа, с речевыми актами другого типа (например, поясняющими вопрос сообщениями) представляет собой менее стандартную ситуацию, чем серия связанных по смыслу повествовательных предложений. Вопрос, как известно, «иллокутивно вынуждает» (Крейдли/Баранов 1992) ответ со стороны слушающего, а не еще один вопрос говорящего. И если предположить, что, вопросы в режиме незавершенности действительно задаются, то какие средства обслуживают такое сочетание значений? Для того, чтобы показать, что сериальные вопросы действительно представлены в русском дискурсе и что они имеют специальные просодические средства для связывания вопросов в один блок, подобно сообщениям, приведем примеры. В Таблице 2 представлен пример серии вопросов с вопросительным словом. Это вопросы журналиста на пресс конференции российского министра иностранных дел.

Таблица 2. Вопрос с вопросительным словом в контексте незавершенности

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
незавершенность	вопрос с вопросительным словом
Сколько вы их туда отправили? Сколько вы отправили туда техники? Сколько их там погибло?... (НКРЯ).	

Рис. 2. Тонограмма (П)

Вопросы здесь задаются целой обоймой. Ситуация пресс конференции может потребовать именно такого способа постановки вопросов: говорящий дает понять слушающему, что после первого вопроса он собирается спросить что-то еще или дать пояснение к уже заданному вопросу. И говорящий, и слушающий знают, что говорящий не получит другой возможности высказаться: таков регламент пресс конференций. Пример (2) говорит о том, что в вопросах с вопросительным словом используются те же просодические средства, что и при формировании серии сообщений. Это подъем на ударных слогах словоформ-носителей незавершенности *отправили, техники и погибло* плюс падение на заударных слогах.

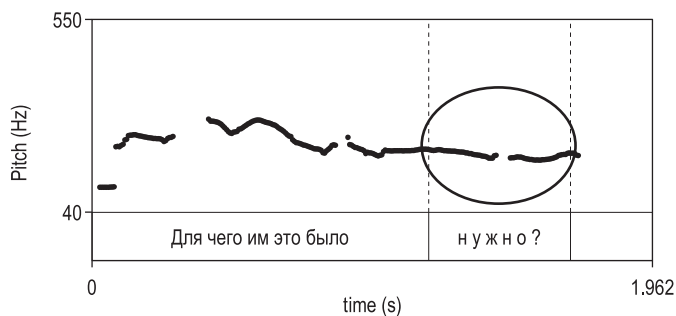
Для сравнения приведем вопрос с вопросительным словом вне контекста незавершенности.

Таблица 3. Одиночный вопрос с вопросительным словом

завершенность/незавершенность	иллюктивная сила
завершенность	вопрос с вопросительным словом
<i>Для чего им это было нужно?</i> (НКРЯ).	

В данном примере финал вопроса реализуется не в восходящем, как при незавершенности, а в ровном низком, слабо нисходящем диапазоне частот. Это дефолтная просодия вопроса с вопросительным словом. Поясним, что в вопросе с вопросительным словом, в отличие от *да-нет*-вопроса, иллюктивная сила выражается не просодически, а сегментным способом: через вопросительное слово. Таким образом, просодия вопроса с вопросительным словом может совпадать с просодией повествовательного предложения.

Рис. 3. Тонограмма (III).

Итак, следует заключить, что вопрос с вопросительным словом в композиции с дискурсивной незавершенностью вступает и что просодическое средство для этого имеется.

4. Да-нет-вопрос

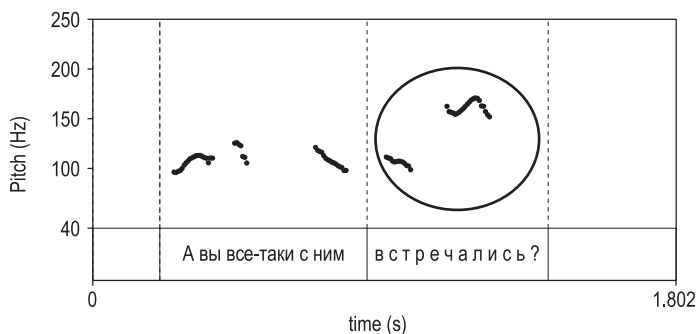
Сочетаемость с дискурсивной незавершенностью *да-нет*-вопроса – это более сложная проблема, чем сочетаемость с дискурсивной незавершенностью вопроса с вопросительным словом. Причину мы видим в том, что от незавершенности, как было показано выше, ожидается использование восходящей просодии, между тем вопрос с вопросительным словом уже использует восходящую просодию в качестве основного средства выражения иллокутивной силы. Рассмотрим простой *да-нет*-вопрос вне контекста незавершенности.

Таблица 4. Одиночный *да-нет*-вопрос с вопросительным словом

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
завершенность	да-нет-вопрос
<i>А вы все-таки с ним встречались?</i> (НКРЯ).	

В данном примере мы наблюдаем подъем на ударном слоге словоформы *встречались*⁴ плюс падение на заударном слоге.

Рис. 4. Тонограмма (IV)

Совместимо ли это просодическое средство с незавершенностью? Анализ большого массива звучащего материала довольно долгое время не давал положительных результатов, однако обращение к материалам пресс конференций, создающих особый прагматический контекст для возникновения

⁴ Поясним, что для глухих согласных параметр частоты основного тона не определяется. Соответственно, на согласной [s'] в словоформе *встречались* (и в других подобных фонетических контекстах) мы наблюдаем прерывание кривой изменения частоты. Начало этой словоформы также преимущественно составляют глухие согласные, и, соответственно, кривая частоты в этом слове существенно прерывается. В таких случаях релевантное движение тона определяется по разности значений в исходной и конечной точке фрагмента кривой, приходящегося на глухую согласную или стечение глухих согласных.

развернутых вопросов и серий вопросов, дало некоторый результат. Было обнаружено несколько примеров, которые, несмотря на то, что их количество укладывается (на нынешнем этапе исследований) в первый десяток, между тем, не противоречат нашим интуитивным представлениям о форме выражения *да-нет*-вопроса и незавершенности. Как правило, вопрос в контексте пресс-конференции – это сложное предложение, представляющее собой достаточный сегментный материал для маркирования как вопроса, так и незавершенности. Между тем коротких предложений, которые демонстрировали бы сочетаемость иллокутивной силы *да-нет*-вопроса и незавершенности, в нашем массиве пока так и нет. Приведем один из немногочисленных примеров.

Таблица 5. *Да-нет*-вопрос в контексте незавершенности

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
незавершенность	<i>да-нет</i> -вопрос
<i>Правильно я понимаю, что вы не так сильно верите в силу этого соглашения и что несмотря на него, все равно цена на нефть будет снижаться?</i>	

График демонстрирует два последовательных подъема: подъем *да-нет*-вопроса – на *правильно* и подъем незавершенности – на *соглашения*.

Еще один пример совместимости в одном речевом акте восходящей просодии *да-нет*-вопроса и следующей за ней восходящей просодии незавершенности представлен следующим предложением.

- (3) В ходе обсуждения совет директоров ЦБ в целом как-то учитывает действующие прогнозы аналитиков...?

График демонстрирует два последовательных подъема: первый подъем фиксируется на ударном слоге словоформы *учитывает* (плюс падение на заударных слогах) и маркирует *да-нет*-вопрос, второй подъем – это подъем незавершенности на ударном слоге словоформы *аналитиков*. Подъем также переходит в падение тона на заударных.

В итоге следует заключить, что, как указывается в подобных случаях в грамматиках, сочетаемость *да-нет*-вопроса с незавершенностью затруднена. Это означает, что, как правило, связь *да-нет*-вопроса с последующим контекстом – с соседним вопросом или речевым актом другого типа – остается просодически не выраженной. Тем не менее лакуна в таблице 5, которая сохранялась в течение длительного времени исследований, оказывается наконец заполненной. Это немногочисленные, но не противоречащие русской просодической норме образцы, которые положительно воспринимаются носителями русского языка.

Рис. 5. Тонограмма (V)

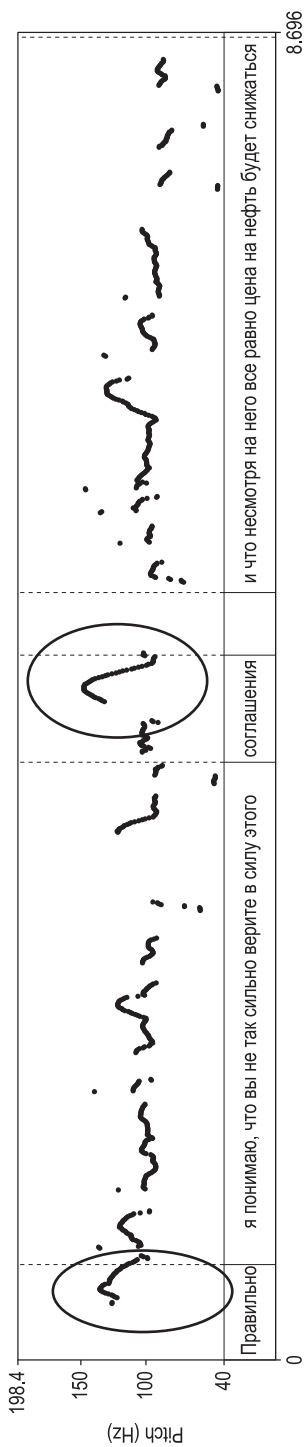
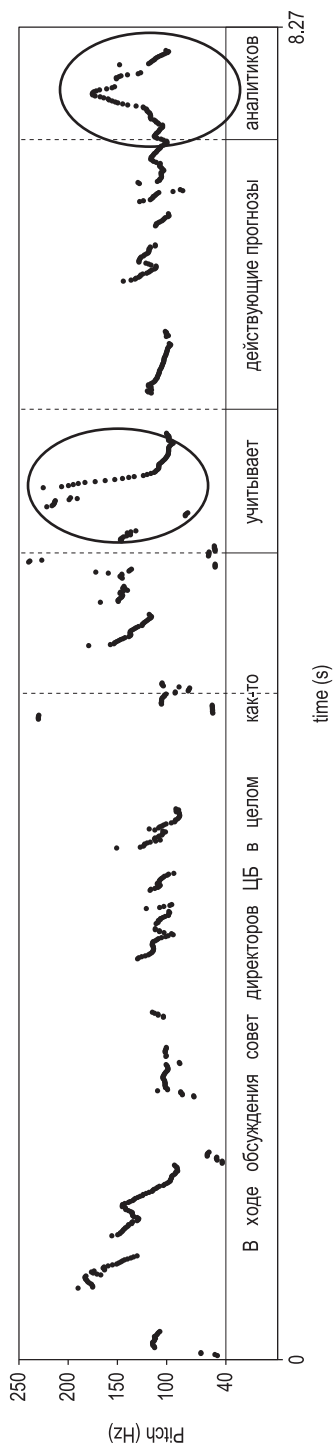

Рис. 6. Тонограмма (VI)

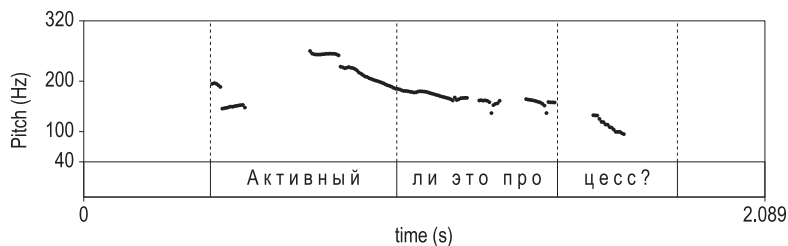
5. Вопросы с частицей *ли*

Задача настоящего подраздела – на примере вопросов с частицей *ли* продемонстрировать возможность композиции в одном речевом акте сразу трех коммуникативных значений: вопроса, незавершенности и контраста. Вопрос с *ли* – это сложный фрагмент русской иллокутивной грамматики, т.к. просодия таких вопросов отличается известной вариативностью. Вопрос с *ли* может быть произнесен как с подъемом тона на вопросительном компоненте с *ли*, так и с падением. Вариативность просодии может объясняться тем, что иллокутивная сила в вопросах с *ли* выражается не просодически (как в *да-нет*-вопросах), а сегментно – частицей *ли*. Таким образом, в вопросах с *ли* просодия, так же, как и в вопросах с вопросительным словом, только формирует вопрос как отдельную просодическую единицу, но не маркирует, как это имеет место, скажем, в *да-нет*-вопросе, иллокутивную силу. Обратимся к простому примеру с *ли*, не отягощенному ни незавершенностью, ни контрастом.

Таблица 6. Вопрос с *ли*

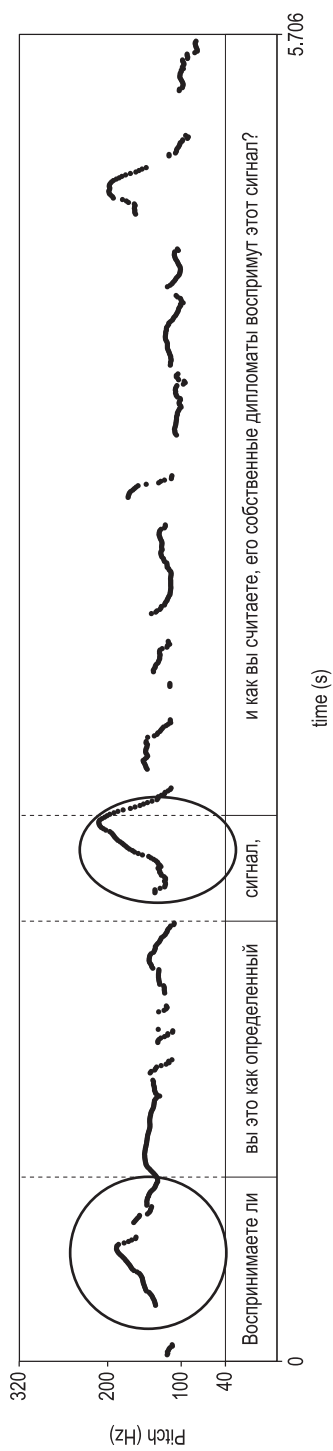
завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
завершенность	вопрос с <i>ли</i>
<i>Активный ли это процесс?</i> (НКРЯ)	

Рис. 7. Тонограмма (VII)

Тонограмма (VII) демонстрирует легкий подъем на ударном слоге словоформы *активный*, затем следует относительно ровный – слабо нисходящий – тон в центральной части предложения, который завершается падением на ударном слоге словоформы *процесс*. Перед нами ИК-5, по Брызгуновой (1982). Такая просодия представляет собой только одну из возможностей: падение на словоформе *активный*, а также подъем другого типа – ИК-3 с падением на заударных слогах – здесь также возможен.

Рис. 8. Тонограмма (VIII)

В контексте незавершенности вопросы с *ли* реализуются с ожидаемым подъемом как показателем незавершенности в финале клаузы:

Таблица 7. Вопрос с *ли* в контексте незавершенности

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила
незавершенность	вопрос с <i>ли</i>
<i>Воспринимаете ли вы это как определенный сигнал, и как вы считаете, его собственные дипломаты воспримут этот сигнал?</i>	

В данном примере мы видим такой подъем незавершенности на первой встречаемости словоформы *сигнал*. Кроме того, частице *ли* предшествует также подъем со слабо нисходящими заударными.

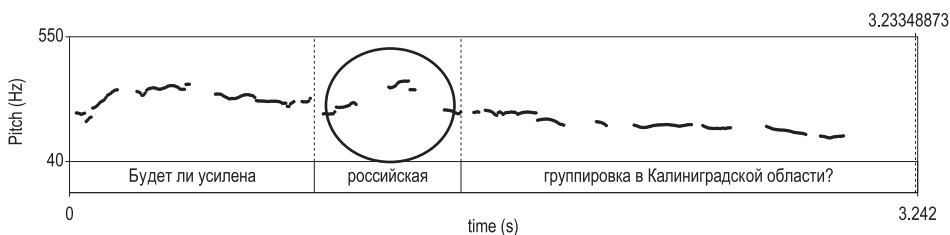
Обратимся к вопросу с *ли* в композиции с контрастом.

Таблица 8. Одиночный вопрос с *ли* в контексте контраста

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила	
завершенность	вопрос с <i>ли</i>	
	Контраст	
	+ контраст	- контраст
<i>Будет ли усилена российская группировка в Калининградской области?</i>		

Данный пример представляет собой вопрос журналиста на пресс конференции. Задающий вопрос интересуется российской группировкой военных сил как противопоставленной группировкам соседних стран. Словоформа *российская* служит здесь контрастно выделенным акцентным центром предложения.

Рис. 9. Тонограмма (IX)

Средства выражения контраста – контрастная просодия на акцентоносителе *российская*, в частности, характерное для контраста увеличение интенсивности⁵. Кроме того, в вопросах с *ли* контраст способен приводить к сдвигу

5 Графики сравнительной интенсивности мы здесь опускаем.

позиции акцентоносителя относительно частицы *ли*. На возможность сдвига в работах по частице *ли* ранее внимания не обращалось. Так, в работах (Halpern 1992; 1995; Stepanov 1998; Rudnickaya 2000), посвященных вопросам с *ли* специально указывалось, что акцентный пик в вопросах с *ли* всегда приходится на хозяина клитики. В последнем же примере хозяин клитики – словоформа *будет*, а носитель акцентного пика – словоформа *российская*. Перед нами т.н. сдвиг акцента «вправо».

В заключение обратимся к вопросу с *ли* в контексте одновременно контраста и незавершенности. Предложение в различных отношениях сложное (тяжеловесное), как и следует ожидать от предложения с целой композиционной гаммой коммуникативных значений и соответствующих средств выражения.

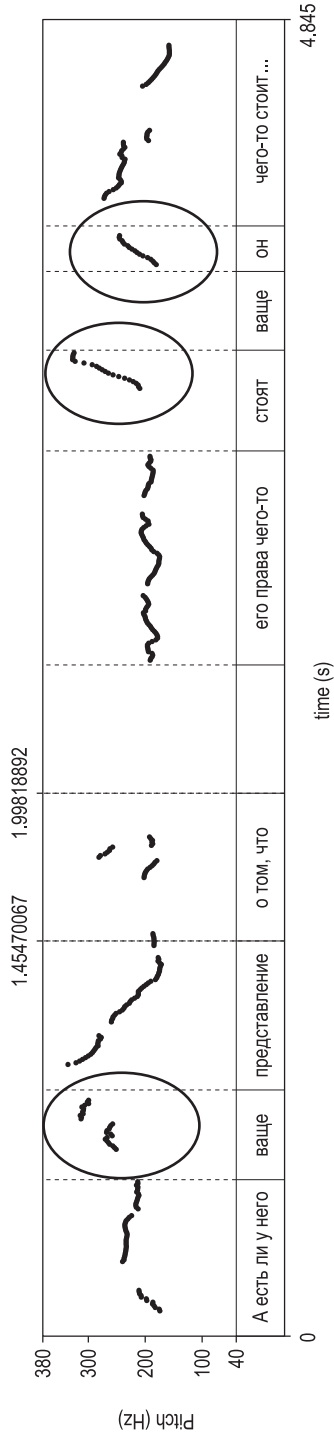
Таблица 9. Одиночный вопрос с *ли* в контексте контраста и незавершенности

завершенность/незавершенность	иллокутивная сила	
незавершенность	вопрос с <i>ли</i>	
	Контраст	
	+ контраст	– контраст
А есть ли у него в ообщие представления о том, что его права чего-то стóят, ваще он чего-то стоит, <что он имеет право на что-то рассчитывать в этой жизни, а не там быть расходным материалом?>		

Здесь мы наблюдаем пик на контрастном слове *вообщие* (где обобщение, заключенное в семантике слова *вообщие*, противопоставлено подразумеваемому концепту частного случая). Акцентный пик, как и в примере из таблицы 8, расположен правее хозяина *ли* (словоформы *есть*), затем следует подъем незавершенности на *стóят* и еще один контраст на *он*. Здесь некто, служащий предметом сообщения, – в данном случае речь идет о молодом человеке, подростке, который еще не осознал своего веса в семье и обществе, – противопоставлен своему окружению и своим правам в обществе.

Предложение в таблице 9 демонстрирует, что контраст совместим с вопросом с *ли* и одновременно с незавершенностью и может вызывать сдвиг акцентного пика вправо от частицы *ли*.

Рис. 10. Тоннограмма (X)

6. Заключение

Проиллюстрирован феномен системности коммуникативных значений и просодических средств их выражения. На примере сочетания иллокутивных значений, значения дискурсивной незавершенности и значения коммуникативного контраста было показано, что эти значения образуют структуру. Было продемонстрировано, что значение дискурсивной незавершенности фигурирует не только в ряду повествовательных предложений, образующих связный текст, но соединяется с вопросительным предложением, в частности, в контексте контраста, а также что существуют системные просодические средства выражения коммуникативных значений и их композиций. В результате, можно заключить, что в данной работе системный метод анализа был применен к описанию фрагмента лингвистической прагматики. Одним из частных выводов работы стал анализ условий сдвига акцентного пика в вопросах с частицей *ли* «вправо» от хозяина частицы *ли*.

Библиография

- Брызгунова, Е. А. (1982), Интонация. В: Шведова. Н. Ю. (ред.), Русская грамматика, 1. Москва, 103-118. [Bryzgunova, Ye. A. (1982), Intonatsiya. In: Shvedova. N. Y. (ed.), Russkaya grammatika, 1. Moskva, 103-118.]
- Ковтунова, И. И. (1976), Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва. [Kovtunova, I. I. (1976), Sovremennyy russkiy yazyk. Poryadok slov i aktual'noye chleneniye predlozheniya. Moskva.]
- Крейдлин, Г. Е./Баранов, А. Н. (1992), Иллокутивное вынуждение в структуре диалога. В: Вопросы языкознания. 2, 84-99. [Kreydlin, G. Ye./Baranov, A. N. (1992), Illokutivnoye vynuzhdeniye v strukture dialoga. In: Voprosy yazykoznaniya. 2, 84-99.]
- Лютикова, Е. А./Циммерлинг, А. В. (ред.) (2016), Архитектура клаузы в параметрических моделях. Синтаксис, информационная структура, порядок слов. Москва. [Lyutikova, Ye. A./Tzimmerling, A. V. (eds.) (2016), Arkhitektura klauzy v parametricheskikh modelyakh. Sintaksis, informatsionnaya struktura, poryadok slov. Moskva.]
- Мартемьянов, Ю. С. (1970a), К описанию текста: язык валентно-эмфазно-юнктивных отношений. В: Машинный перевод и прикладная лингвистика. 13, 89-116. [Martem'yanov, Yu. S. (1970), K opisaniyu teksta: yazyk valentno-empfazno-yunktivnykh otnosheniy. In: Mashinnyy perevod i prikladnaya lingvistika. 13, 89-116.]
- Мартемьянов, Ю. С. (1970b), К описанию текста: язык валентно-эмфазно-юнктивных отношений. В: Машинный перевод и прикладная лингвистика. 13, 43-70. [Martem'yanov, Yu. S. (1970b), K opisaniyu teksta: yazyk valentno-empfazno-yunktivnykh otnosheniy. In: Mashinnyy perevod i prikladnaya lingvistika. 14, 43-70.]
- Матезиус, В. (1967), О так называемом актуальном членении предложения. В: Пражский лингвистический кружок. Москва, 239-245. [Matezius, V. (1967), O tak nazyvayemom aktual'nom chlenenii predlozheniya. In: Prazhskiy lingvisticheskiy kruzhok. Moskva, 239-245.]
- Падучева, Е. В. (1984), Коммуникативная структура предложения и понятие коммуникативной парадигмы. В: Научно-техническая информация. Сер. 2. 10, 25-31. [Paducheva, Ye. V. (1984), Kommunikativnaya struktura predlozheniya i ponyatiye kommunikativnoy paradigm. In: Nauchno-tekhnicheskaya informatsiya. Ser. 2. 10, 25-31.]

- ПАДУЧЕВА, Е. В. (2016), Коммуникативная структура и линейно-акцентные преобразования предложения. В: Лютикова, Е. А./Циммерлинг, А. В. (ред.), Архитектура клаузы в параметрических моделях. Синтаксис, информационная структура, порядок слов. Москва, 25-75. [Paducheva, Ye. V. (2016), Kommunikativnaya struktura i lineyno-aktsentnyye preobrazovaniya predlozheniya. In: Lyutikova, Ye. A./Tsimmerling, A. V. (eds.), Arkhitektura klauzy v parametricheskikh modelyakh. Sintaksis, informatsionnaya struktura, porjadok slov. Moskva, 25-75.]
- ЯНКО, Т. Е. (2001), Коммуникативные стратегии русской речи. Москва. [Yanko, T. E. (2001), Kommunikativnyye strategii russkoy rechi. Moskva.]
- ЯНКО, Т. Е. (2008), Интонационные стратегии русской речи в сопоставительном аспекте. Москва. [Yanko, T. E. (2008), Intonatsionnyye strategii russkoy rechi v sopostavitel'nom aspekte. Moskva.]
- ЯНКО, Т. Н. (2015), Просодия темы, ремы и незавершенности текста. В: Acta Linguistica Petropolitana. XI/1, 667-689. [Yanko, T. E. (2015), Prosodiya temy, remy i nezavershennosti teksta. In: Acta Linguistica Petropolitana. XI/1, 667-689.]
- BOERSMA, P./WEENINK, D. (n.d.), Praat: Doing phonetics by computer. Version 6.0.47. In: <http://www.praat.org> [access: 27 VIII 2019].
- HALPERN, A. L. (1992), Topics in the Placement and Morphology of Clitics [PhD Dissertation]. Stanford University.
- HALPERN, A. L. (1995), On the Placement and Morphology of Clitics. CSLI Publications. Stanford.
- RUDNICKAYA, E. (1999), The derivation of yes-no li questions in Russian: syntax and/or phonology? In: King, T. H./Sekerina, I. (eds.), Formal approaches to Slavic linguistics: the Philadelphia meeting. Ann Arbor, 347-362.
- СТЕПАНОВ, А. (1998), On wh-fronting in Russian. In: Tamanji, P./Kusumoto, K. (eds.), Proceedings of the North Eastern Linguistic Society (28), UMASS. Amherst, 453-467.

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

АКТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ТЕРМИНОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Active processes in the terminology of modern linguistics

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: терминология, парадигмы языкознания, постструктурализм, постмодернизм, амбисемия, трансфузия, компиляция, аппроксимация

KEYWORDS: terminology, paradigms of linguistics, poststructuralism, postmodernism, ambisemy, transfusion, compilation, approximation

ABSTRACT: The author considers the problem of linguistic terminology in the context of changes which took place in linguistics of the late XXth century and the beginning of the XXIth century under the influence of postmodern culture. The changes in linguistics depend primarily on such characteristics of postmodernism as irrationalism (anti-scientism), pragmacentrism (sociocentrism) and simulacrum. The author shows how linguistic terminology changes in the new cultural conditions and distinguishes between four phenomena: ambisemy, transfusion, complication and approximation. Taking a critical (normative) methodological position on the latest processes in the field of terminology, the author considers some criteria for evaluating innovations.

Мудрость – это поступать так же, как мы поступали вчера.
Всеволод Иванов

1. Введение

Лингвистическая терминология, как и терминология любой другой науки, подвержена изменениям, которые происходят в соответствии с тем, какие философские идеи, научные теории и методы исследования языка преобладают в определенную эпоху. В связи с этим представляется актуальным рассмотрение вопроса о современном состоянии лингвистической терминологии – в эпоху постструктурализма.

Ю. С. Степанов (1985, 3), автор одной из наиболее известных концепций лингвистических (лингво-философских) парадигм, усматривал в их динамике внутренний механизм, запрограммированный в структуре знака.

Выделяя (вслед за Ч. Моррисом) семантику, синтактику и прагматику как три «измерения» подходов к языку, Степанов в то же время констатировал, что направления лингвистических исследований меняются «по причинам, которые еще предстоит выяснить».

Э. Касперский (Kasperski 2000, 15), ссылаясь на «Структуру научных революций» Т. Куна, декларирует, что в гуманитарных науках и постановка проблем, и исследовательские методы зависят от антропологических, социальных и исторических факторов. В настоящее время таким программирующим фактором является постмодернизм как доминирующая парадигма культуры (см. Киклевич 2018; Kiklewicz 2006; 2016a; 2016b; 2019).

Одним из первых, кто в конце прошлого века писал о влиянии постмодернизма на современное языкознание, был польский языковед И. Бобровский. По его мнению, постмодернистская (в другой терминологии – постструктурная) парадигма в языкознании основана на «анархической концепции знания» и означает выход «за пределы общепринятых принципов рационализма» (Bobrowski 1995; 1998). При этом теряет свою обязательность одно из классических требований научного исследования – верификация гипотез.

В подобном духе Э. Табаковская (Tabakowska 2001, 26) пишет о постструктурализме как об «антиаристотелевской революции», подчеркивая лежащий в ее основе иррационализм. Исследовательница усматривает сходство между основными тенденциями в постструктурном языкознании и литературоведении. По ее словам, сущность постмодернистской интерпретации текста заключается в том, что

odrzucone zostają wszelkie ograniczenia normatywne dotyczące skutecznej komunikacji. Taki skrajny relatywizm metodologiczny zezwala na wielorakie interpretacje jednego tekstu, nie oferując jednocześnie żadnych kryteriów oceny [...] oraz uniemożliwiając jakąkolwiek falsyfikację ocen (Tabakowska 2001, 27). [устраняются все нормативные ограничения, обеспечивающие эффективную коммуникацию. Такой крайний методологический релятивизм дает возможность свободной интерпретации текстов, не предлагая никаких критериев оценки [...] и исключая какую-либо верификацию оценок.]

Действительно, если обратиться к упомянутым в монографии Р. Ныча (Nycz 2000) характеристикам постструктурализма в теории литературы (имеется в виду пантекстуализм, постреализм, эпистемическая непрозрачность, гибридные жанры и т.д.), то приходится констатировать, что все они применимы по отношению к современной лингвистике, а в первую очередь обнаруживаются в таких авангардных направлениях, как когнитивная семантика, культурная лингвистика, этнолингвистика и лингвистика дискурса.

Постмодернизм – многогранное явление, поэтому, рассуждая о его влиянии на филологические науки, следует принимать во внимание наиболее релевантные характеристики. К ним можно отнести: 1) иррационализм, то есть маргинализацию теоретических знаний, отказ от традиционных методов исследования (например, таких, как моделирование¹ и формализация), субъективизм и эмпириоцентризм²; 2) социоцентризм, т.е. приоритет социальных (в том числе культурных, антропологических и прагматических) факторов языкового поведения³; 3) симуляцию или симулякрим⁴, т.е. использование ментальных конструкторов без ссылки на их материальную репрезентацию (экстериоризацию).

Здесь налицо конфронтация не только со структурализмом (структурным позитивизмом), но и с традиционным языкознанием. В связи с этим можно привести утверждение П. Штомпки (Sztompka 2010, 456ссл.) о «травматических социальных изменениях», когда критическая реакция на нововведения представляется обоснованной. Например, А. Т. Кривоносов в критическом и даже резком тоне пишет о популярной сегодня когнитивной лингвистике, особенно в ее российской версии:

Это лингвистическое направление в его сегодняшнем виде предстает как совершенно неконструктивная говорильня, сплошь и рядом сотканная из общих «когнитивных» фраз, ни к чему конкретно не привязываемых. Сегодняшний спор вокруг «когнитивной лингвистики» напоминает средневековый спор философов-схоластов на тему: «Сколько верблюдов можно продеть сквозь игольное ушко»? Или: «Сколько чертей поместится на острие иглы»? (2010, 151).

¹ В середине XX века моделирование выполняло описательную функцию. Структурные лингвистические модели, которые строились в соответствии с принципом «черного ящика», как отмечает А. Е. Кибрик (1987, 34), имели произвольную внутреннюю природу – от них не требовалось точное морфологическое сходство с оригиналом, а лишь – сходство функций: модель должна отражать отношение между тем, что имеется на входе в «черный ящик», и тем, что имеется на выходе. Но лингвистическая практика показала, что подход к естественному языку как «черному ящику» пригоден только на первых этапах моделирования – он становится малоэффективным при необходимости достичь максимального сходства модели и оригинала, поскольку при этом модель настолько усложняется, что требует отдельной, специальной интерпретации, которая сама по себе уже не затрагивает изучаемого объекта. Поэтому отказ от описательных моделей в лингвистике в какой-то степени оправдан – пришло время обратиться к естественным моделям и естественным классификациям, задача которых – объяснить, как язык устроен «на самом деле».

² М. Фляйшер (Fleischer 2005, 58) в этой связи приводит немецкую пословицу: «У самых глупых крестьян самая большая картошка».

³ С этой точки зрения особенно важен конформизм (или конъюнктурность) как черта социального поведения в эпоху постиндустриальной культуры, ср. понятие англ. *other-directed people* в концепции Д. Рисмэна (Riesman/Glazer/Denney 1950).

⁴ В связи с этим можно упомянуть также популярный в последнее время, особенно в социологии и антропологии, конструктивизм. В филологических науках он находит свое проявление в имагологии.

Вяч. Вс. Иванов (2004, 7ссл.) пишет о периоде «бури и натиска» в русской лингвистике в 1960-1970-х годах прошлого столетия: лингвистика играла ведущую роль среди других гуманитарных и социальных наук. В центре внимания ученых было «сопоставление разных возможных лингвистических моделей, структуры порождающих и анализирующих правил и их объяснительной силы». Однако в конце XX века, по мнению Иванова, в гуманитарных науках наметился кризис – они стали все более отдаляться от областей точного знания:

Богатое наследие формальной лингвистики предшествующих эпох и направлений структурализма, отличных от нескольких последующих, излишне популярных (как порождающая грамматика), и других течений, объединяемых иногда понятием функционального, полузабыто. В мире до сих пор недостаточно знают и многие существенные итоги русских работ 1950-1990-х гг. по дешифровочному и формальному подходу к языку, которые отчасти шли в направлении близком к порождающей семантике и сходным течениям, но привели к более значительным результатам (Иванов 2004, 10).

Иванов пишет о нерешенных лингвистикой и отложенных на неопределенный срок задачах – таких, как синтез описательной и исторической лингвистики, применение математически строгих методов в процедурах синхронного описания (с учетом экспериментальных данных, получаемых на стыке с нейропсихологией) и др.

В последнее время много пишется и говорится о глобализации, в частности, о том, что глобализация угрожает национальным культурам. Как представляется, более серьезным деконструктивным фактором является усиливающаяся специализация и партикуляризация. В науке она находит свое отражение в специализации знаний, появлении все новых и новых областей науки, дисциплин, субдисциплин, а также школ, формаций, групп и т.д., которые культивируют собственные доктрины, нормы, принципы, авторитеты. Это касается также терминологии, которая постоянно расширяет свои границы (см. Grucza 1991, 7; Źmigrodzki 2003, 15). А. Д. Кошелев (2013) сравнивает состояние современной лингвистики с Вавилонским столпотворением. Российский исследователь пишет, что дискуссии между представителями различных научных школ сегодня непродуктивны, а достижение консенсуса не представляется возможным (см. также: Źmigrodzki 2005, 457).

Язык науки, в частности, терминология, отражает эти современные тенденции. Хотя научная терминология традиционно выполняет определенные функции: познавательную, референтную, коммуникативную, диакритическую, прикладную и др., в современной ситуации всё более заметной становится прагматическая функция, а именно – интеграция членов определенного научного сообщества, идентификация субкультуры, манифестация принадлежности

ученого к той или группе (своего рода имплантация). Инновации в области научной терминологии обнаруживают общую тенденцию: происходит адаптация исследователей, особенно из Восточной и Центральной Европы, к научным направлениям, которым отдается предпочтение в англоязычных публикациях, представленных в наиболее известных рейтинговых списках, таких, как Scopus и Web of Science.

Проблему инноваций в лингвистической терминологии в то же время нельзя упрощать, сводя все процессы к одному источнику – постмодернизму. В действительности, существует определенный баланс между внутренними (номотетическими) и внешними (идеографическими) факторами. Многие явления наследуются из предшествующих эпох, а некоторые из них обусловлены механизмами, имеющими универсальный характер.

2. Проблема адекватности термина

Проблема произвольности знака применительно к научной терминологии должна решаться несколько иначе, чем в случае других лексических систем. С одной стороны, термины, как и все лексические знаки, отвечают требованию, сформулированному Ф. де Соссюром еще в 1915 году: «Означающее [...] произвольно к данному означаемому, с которым у него нет в действительности никакой естественной связи» (1977, 101). Это требование, однако, касается только простых, т.е. формально непроединных терминов: *функция*, *модель*, *флексия*, *синтагма*, *стиль* и др. Их функциональная маркированность состоит в языковой репрезентации понятия о конкретном лингвистическом объекте. Форма и содержание такой репрезентации имеет общепринятый (в рамках сообщества ученых) характер, что обуславливает успешную коммуникацию (взаимопонимание). Проблема адекватности термина здесь заключается только в том, насколько его конкретное употребление в том или ином контексте соответствует его общепринятому содержанию. Например, в лингвистической практике общеприняты сочетания *синтаксическая функция* и *лексическое значение*. Можно задаться вопросом: почему *функция* именно *синтаксическая*, а *значение* – *лексическое*? Такое распределение понятий противоречит, например, математической логике, в которой, как известно, *функция* и *значение* связаны: *функция* определяет для некоторого множества объектов (открытое или закрытое) множество значений⁵. Выражение *значение функции* в лингвистическом обиходе, однако, не принято.

⁵ В языкознании, а также в других гуманитарных науках распространено представление, согласно которому *функция* отождествляется со значением, т.е. с зависимой переменной: формула $Fx = y$ читается как 'у является функцией x-а' (Ступанов 1955, 1021). Против такого понима-

С другой стороны, проблема мотивированности представляется актуальной в случае терминов-дериватов. Такие термины имеют композиционный характер: их состав и структура, т.е. характер синтаксической зависимости компонентов, отражает состав и структуру сложного понятия. В этом случае говорить о полном отсутствии естественной связи между означающим и означаемым нельзя. Совершенно очевидно, что, например, грамматические термины *приставка*, *корень*, *окончание* не являются произвольными – языковая форма и структура каждого из них мотивирована характером лексического значения. С таким же типом номинации мы имеем дело в случае названий членов предложения и частей речи: *подлежащее*, *сказуемое*, *определение*, *существительное*, *прилагательное* и т.д. В этом случае возникает проблема адекватности номинативной единицы (подробнее см. в работе: Kiklewicz 2017, 60).

Обозначенная выше проблема адекватности имеет два аспекта. Первый касается ментальной репрезентации: в какой степени понятие соответствует лингвистическому объекту, его доступным для восприятия, измерения, оценки, верификации и т.д. характеристикам. Второй аспект касается языковой репрезентации понятия: в какой степени (производный, композиционный) термин соответствует содержанию понятия. И в первом, и во втором случае лингвистическая терминология оказывается сферой номинации, в которой степень репрезентативности (или адекватности) является относительной – большей в случае одних единиц, меньшей или вовсе нулевой – в случае других. Приведу примеры первого и второго типа.

В грамматиках славянских и других европейских языков выделяется класс притяжательных местоимений, т.е. выражающих владение, обладание чем-либо (Ахманова 2004, 363). Термин *притяжательное местоимение* является производным и однозначно указывает на значение посессивности. В действительности и сам этот термин, и стоящее за ним понятие противоречат языковым фактам: единицы, относящиеся к классу притяжательных местоимений, как показано в публикациях (Киклевич 1996; 1998; Kiklewicz 1997), преимущественно выражают другие значения, ср. конструкции:

(1) забыла о своем дне рождения ‘забыла о дне, в котором/когда она родилась’

ния функции резко выступал Г. Фреге (Frege 1969, 90). Например, в математическом выражении $\sin x = y$ функцией являются «синус», а в выражении $x^2 = y$ функцией является «квадрат». Аналогичная ситуация наблюдается в естественном языке. К примеру, номинативная функция (а не номинативное, т.е. лексическое значение) соотносит знак (в частности, лексическую единицу) с понятием о классе однородных объектов. Но, например, понятие «тот, кто едет в транспорте» не является номинативной функцией существительного *пассажир*, это – реализуемое данным существительным значение номинативной функции. С логической точки зрения синтаксическую характеристику второй словоформы в сочетании *перевозка пассажиров* было бы естественным квалифицировать как значение синтаксической функции, а именно – как присубстантивную позицию зависимого члена.

- (2) мой город ‘город, в котором я родился, в котором я живу, который я построил и т.д.’
- (3) наши общие проблемы ‘проблемы, которые касаются нас, с которыми мы имеем дело’
- (4) твой Петя ‘Петя, с которым у тебя близкие отношения’
- (5) наши парни ‘парни, которые представляют наше сообщество, нашу группу, которые нам близки, дороги и т.д.’

Количественный анализ показывает, что посессивное употребление местоимений данного типа реализуется только в 4,6% конструкций.

Другим лингвистическим мифом, широко распространенным в современном языкознании (как в русистике, так и в полонистике), является трактовка указательного местоимения *это* как глагольной связки. Например, в «Универсальном словаре польского языка» под ред. С. Дубиша читаем:

It to „czasownik używany niekiedy zamiast czasownika być” [глагол, употребляемый иногда вместо глагола быть]

Существуют, однако, функциональные, дистрибутивные, позиционные, просодические, трансформационные, субститутивные и семантические критерии интерпретации указательного местоимения как синтаксемы в позиции подлежащего (подробнее см.: Киклевич 2013; Kiklewicz 2016с), в чем убеждает прежде всего возможность прямой сочетаемости местоимения и глагола:

- (6) Свобода – *это есть* возможность начать акт действия (А. И. Осипов).

Тем не менее даже в публикациях последнего времени, включая «Русскую корпусную грамматику» (§ 3.2.3.2), указательное местоимение трактуется как связка.

Вторая ситуация касается нерепрезентативности самого термина: его состав и структура, несмотря на традицию его употребления в языкознании, не отражает реального понятия о лингвистическом объекте. В качестве примера может послужить термин *wyraz funkcyjny* в польской терминологии и соответствующие термины в других языках: нем. *Funktionswort*, англ. *functional word*. Этим термином обозначаются служебные, синтаксически несамостоятельные, другими словами – синсемантические лексические единицы, например, предлоги, союзы, артикли, частицы. Само выражение *функциональные слова* в данном случае представляется мало обоснованным: из него следует, что автосемантические части речи (существительное, глагол, прилагательное, наречие) являются «нефункциональными», с чем, разумеется, нельзя согласиться.

Подобным же образом можно усомниться в правомерности термина, который употребляется в западной лингвистической традиции: нем. *das logische Wort*, англ. *logical word*. В свое время по просьбе редакторов лингвистического энциклопедического словаря я написал статью о «семантике логических слов» (Kiklewicz 2009), отдавая, однако, себе отчет в том, что само это выражение неудачно: в каком смысле союзы, частицы, артикли и кванторные местоимения – логические слова, а, например, существительные и глаголы – «нелогические»?

Неудачные термины под влиянием окказиональных факторов могут получать широкое распространение, и даже если становится очевидным, что термин по каким-то причинам не соответствует понятию, он в силу традиции остается в употреблении. Это касается, например, литературоведческого термина *остранение*, который широко распространен – именно в этой форме, с одним «н» в корне. Совершенно очевидно, что этот термин, введенный в 1914 году В. Б. Шкловским, содержит ошибку: Шкловский имел в виду *странность* художественного описания, а значит, должен был написать: *остраннение*. Во многих современных публикациях отдается предпочтение этой второй версии данного термина, однако и первая версия не вышла из употребления. Например, в российской библиографической базе e-library.ru имеется 1627 публикаций с ключевым словом *остранение* (доступ: 25 IX 2019).

Здесь обнаруживается более общая проблема лингвистической терминологии: термины, которые представляются вполне пригодными для решения частных задач, оказываются неприемлемыми в более широкой перспективе, когда проблема выходит за рамки эмпирического описания и приобретает общетеоретический характер. Например, в польской этнолингвистике широко распространено аксиологическое направление, в котором предметом исследования являются языковые репрезентации ценностей. В университете имени Марии Кюри-Склодовской в Люблине издается серия монографий «Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów» («Ценности в культурно-языковой картине мира славян и их соседей»). На основании языкового, а прежде всего текстового материала лингвисты определяют культивируемые в разных этнокультурах каноны ценностей (таких, как свобода, демократия, правда, верность и др.) (см.: Bartmiński/Grzeszczak 2014), что представляет собой важную научную задачу. Вместе с тем характерное для этнолингвистики употребление термина *ценность* вызывает сомнение с общетеоретической точки зрения. Ценность, как и оценка, представляет собой семантическую (а именно – аксиологическую) функцию, определяющую некоторую область значений (качественных/количественных, положительных/отрицательных и т.д.). В связи с этим Н. Д. Арутюнова (1988, 53) пишет, что каждая оценка соотносится с определенным «компаративным классом».

Это можно показать на примере простых экспликаций (W – ценность/оценка; a – объект из области определения; p – положение дел из области определения; s – стандарт, норма):

(7) высокий дом	ВЫСОТА: $W(a) > W(s)$
(8) низкий дом	ВЫСОТА: $W(a) < W(s)$
(9) хороший человек	ХАРАКТЕР/ПРАВ: $W(a) > W(s)$
(10) плохой человек	ХАРАКТЕР/ПРАВ: $W(a) < W(s)$
(11) обычный человек	ХАРАКТЕР/ПРАВ: $W(a) = W(s)$
(12) постоянные опоздания	ЧАСТОТА: $W(p) > W(s)$
(13) без опозданий	ЧАСТОТА: $W(p) < W(s)$

Как видим, при описании области значения аксиологической функции используются три понятия: 1) параметр категоризации (высота, сила, частота, характер, количество и др.); 2) стандарт, норма; 3) компаративный класс, т.е. шкала ценностей. Если с учетом данной терминологии описывать, например, социальные явления (такие, как свобода, демократия, солидарность), то возникает возможность выбора одной из интерпретаций: 1) либо понятие относится к области определения функции – и в силу этого не является ценностью; например, «свобода» может рассматриваться как градуируемая категория: свобода есть, свободы нет, свобода полная или ограниченная и т.д.; 2) либо понятие представляет собой одно из значений аксиологической функции, но тогда и все альтернативные значения должны трактоваться как ценности. Если в качестве области определения аксиологической функции рассматривать закрепленную в законодательстве возможность определенного поведения человека, то к области ее значения следует отнести свободу, несвободу, угнетение, рабство и т.д. – все эти понятия в равной степени представляют собой ценности (или значимости) как градуальные характеристики явления. Оценка, значимость, ценность может быть принципиально положительной и отрицательной, поэтому распространенное в разговорной речи отождествление гиперонима *ценность* и гипонима *положительная ценность* в научной дискурсе по крайней мере нежелательно.

С одной стороны, термины, как уже указывалось, представляют собой языковые репрезентации научных понятий, но, с другой стороны, в процессе языковой деятельности формируются их более или менее устойчивые локализации, т.е. контексты их применения. Хотя А. М. Пешковский (1959, 93) писал, что понятие, закрепленное за словом в системе языке, имеет базовый, субстратный характер по отношению к его значению в контексте, однако в действительности именно эти контекстные (в частности, наиболее устойчивые) употребления играют важнейшую роль в семантической интерпретации знаков. Ситуация, в которой субъект имеет полную свободу ментальной

категоризации данных своего опыта, а языковые знаки выступают только как условные репрезентации понятий, является скорее искусственной. На самом деле мыслительная деятельность (то, что мы думаем об объектах, их свойствах и отношениях) в большой степени зависит от навыка, в соответствии с которым мы соединяем в речи (в письменном или устном сообщении) разные термины. Факт, что выражения *синтаксическая функция* и *лексическое значение* кажутся нам очевидными, привычными, а выражения *синтаксическое значение* и *лексическая функция* – непривычными или недопустимыми, несомненно, влияет на наше представление о синтаксисе и лексике, о значении и функции – фундаментальных понятиях научной картины языка.

С функциональной точки зрения, как писал В. А. Звегинцев (1968, 60), слово означает то, к чему оно относится в данном контексте или данной ситуации. Кроме того существуют прецедентные контексты, влияющие на семантическое употребление слова в других сферах. Тем самым в языковой практике (и в языковом сознании) возникают узуальные феномены, которые детерминируют семантическую интерпретацию знаков независимо от воли и ментальных установок субъектов. Звегинцев в связи писал:

Если за основу определения значения брать лишь его применение, то следует, исходя из самого назначения языка, ожидать от значения такой универсальности применения, которая бы никак не мешала функционированию и развитию мысли. Между тем такого положения нет (1968, 60).

Звегинцев ссылается на известного физика В. Гейзенберга, который в своей книге «Физика и философия» (1963) писал о том, что в употреблении научных терминов смещаются логические акценты, что не только приводит к искажению формулировок, но и препятствует развитию научной мысли. В связи с этим вслед за В. Н. Волошиновым можно повторить: «Не столько выражение приспособливается к нашему внутреннему миру, сколько наш внутренний мир приспособливается к возможностям нашего выражения» (1929, 108). Это указывает на то, что проблемы лингвистической терминологии имеют не только формальный, технический характер, но и непосредственно связаны с лингвистической методологией, с научной картиной языка.

3. Амбисемия

Под амбисемией понимается неосемантизация терминов в различных дисциплинах, формациях и научных школах. Данное понятие было введено В. А. Татариновым (1988; 1996; 2006). По мнению этого исследователя, для

гуманитарных наук характерно свободное использование терминологии, довольно широкая идиосинкрзия терминов в зависимости от различных теоретических установок и практик конкретных групп исследователей или отдельных авторов.

Амбисемия в гуманитарных науках носит естественный и даже вынужденный характер – в связи с тем, что значение (так называемый интенционал) терминов, особенно что касается наиболее общих, надбазовых категорий («язык», «речь», «система», «функция», «уровень» и др.), постоянно верифицируется и реинтерпретируется с разных точек зрения⁶. Платформой для этого служат, по определению И. В. Зыковой (2017, 168), «терминоразрабатывающие тексты»⁷. Неслучайно монография упомянутой здесь российской исследовательницы «Метаязык лингвокультурологии» имеет подзаголовок: «Константы и варианты». Например, хотя очевидно, что объектом изучения в лингвистике является «язык», однако в разных лингвистических парадигмах и теориях он понимается по-разному. Немецкий исследователь М. Пиленц (Pielenz 1995, 78) считает, что для этого служат метафоры: язык как биологический феномен – в сравнительно-историческом языкознании; язык как математический феномен – в структурной лингвистике; язык как познавательный феномен – в когнитивной лингвистике и др.

Многие понятия теоретической лингвистики имеют сублимативный характер. В отличие от категорий сенсорного типа они, если воспользоваться выражением Арутюновой (1988, 57), «обозначают свойства невидимых миров», в связи с чем верификация тех или иных «применений» термина затруднительна. У терминов этого типа размытый, нефиксированный интенционал: в конкретном дискурсе он уточняется с учетом точки зрения исследователя (или сообщества, к которому исследователь принадлежит). Например, в лингвистической литературе можно насчитать более ста определений понятия «функция» (Киклевич 1999). А. Ф. Лосев в книге 1968 года пишет о встречаемых в научной литературе 34 значения термина *модель*. В своей статье 1996 года я показал, что понятие сочинительной связи представляет собой своего рода фамильную категорию (в терминологии Л. Витгенштейна): не существует ни одного критерия (грамматического, семантического или прагматического),

⁶ В связи с этим можно заметить, что дезинтеграция между формой и значением знаков, в частности, их свободное, нерегламентированное семантическое употребление, характерно для языкового поведения в случае шизофрении (Woźniak (2005, 33).

⁷ Указанию на „терминоразрабатывающий“ характер текста обычно служат специальные операторы, например, ссылка на авторское «я» или «мы», как, например, в определении Ю. С. Степанова: «Подлежащее [...] мы определим как первую по порядку именную группу [...] в предложении с нейтральным порядком слов» (1981, 174). Трактовка предложно-падежного сочетания *в саду* в предложении *В саду – гости* как подлежащего может казаться необычной, но она согласуется с определением подлежащего, которое автор предложил в рамках своей концепции.

который был бы достаточным для разграничения сочинительных и подчинительных конструкций. И это – не единственный случай, когда лингвисты пользуются слабоопределенными терминами.

Явление амбисемии, однако, значительно расширилось в последние десятилетия в связи с нарастающей специализацией и партикуляризацией научного сообщества (см. Введение). Даже в пределах одной дисциплины иногда наблюдается сильная диверсификация терминов. Это, например, касается лингвистических исследований дискурса, которые впервые были предприняты в начале 1970-х годов. В течение нескольких десятилетий не была, однако, создана какая-либо стандартная теория дискурса (в перспективе лингвистической науки). Сегодня существует ряд научных школ (голландская, венская, гамбургская, минская и др.), которые культивируют различные концепции и различные терминологические системы. Так, в доступных источниках дискурс понимается как любой процесс использования языка; как речевой поток; как каждая единица речи, длиннее предложения; как устная речь в оппозиции к письменному тексту; как процесс общения; как прагматическое измерение текста; как набор норм и правил коммуникативного поведения (используемых в процессе создания текста); как поток текстов, связанных общим знаменателем (целью, функцией, сферой действия, предметом, каналом и т.д.); как реализация культурного и идеологического кода; как коммуникативное событие; как система высказываний, организующих определенную сферу деятельности; как социально обусловленная и культурно сложившаяся система рационально упорядоченных способов использования языка; как (письменный или устный) текст в социальном контексте, включая участников и условия общения; как жанр речевого общения, касающегося проблемных аспектов социальной жизни и т.д. На этом примере видно, что достижение консенсуса между учеными труднодостижимо, значительно затруднен также синтез научной информации, полученной разными методами и благодаря применению разных подходов.

4. Трансфузия

Понятие трансфузии как переноса информации из одного ассоциативного гнезда в другое было введено М. Кучинским (Kuczyński 2004, 171ссл.). Оно означает использование альтернативных, нетрадиционных способов номинации с целью аксиологической реинтерпретации понятий. К примеру, у существительных *патриотизм* и *национализм* есть общие элементы лексического значения, но первое имеет положительную, а второе – отрицательную коннотацию. Этот факт лежит в основе манипуляции, когда слово *патриотизм* тиражируется, например, в политических дискурсах с целью привле-

чения сторонников, хотя зачастую за *патриотизмом* скрывается идеология, направленная на разжигание национальной вражды и принижение других наций. Неслучайно *патриоты* в современной российской публицистике противопоставляются *глобалистам, либералам и западникам*.

Подобным образом в дискурсах социальных и гуманитарных наук заметно расширилось употребление терминов, которые считаются модными и тем самым служит более эффективной презентации текста. Это, например, касается термина *концепт*, который в современной российской лингвистике практически вытеснил термин *значение*. В «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахмановой читаем:

Значение – отображение предмета действительности (явления, отношения, качества, процесса) в сознании, становящееся фактом языка вследствие установления постоянной и неразрывной его связи с определенным звучанием, в котором оно реализуется (2004, 160; 1-е изд. 1966).

Как видим, значение имеет амбивалентный характер: с одной стороны, оно предполагает соответствующую экстерииоризацию – в форме языкового (или другого) знака; с другой стороны, значение – категория сознания, т.е. форма переработки информации в сознании человека. Этот второй аспект с точки зрения представителей российской версии когнитивной лингвистики представляется несущественным, поэтому *значение* перестает быть инструментом исследования познавательной составляющей языковой деятельности. Неслучайно ни в «Кратком словаре когнитивных терминов» (Кубрякова/Демьянков/Лузина и др. 1996), ни в упомянутом глоссарии Зыковой термина *значение* нет. Вместо него массово употребляется *концепт*, понимаемый как множество смыслов, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания. Считается, что концепт имеет реальный, аутентичный, когнитивный характер – в отличие от значения (лексического понятия), которое представляет собой некоторую абстракцию, т.е. инвариант, получаемый в результате обнуления всех частных семантических реализаций («применений», по Звегинцеву) знака. Действительное значение – это своего рода социальный компромисс, необходимый в условиях коммуникации индивидов с разным содержанием опыта и разным багажом знаний, другими словами – фактор успешной коммуникации с незнакомцем⁸. Инвариантный (по отношению к множеству контекстных применений) характер значения целиком соответствует природе языка, о которой Г. Пауль писал:

⁸ А. С. Герд (1996, 80) писал о тенденции к компрессии знака-термина в его словарном, инвариантном толковании.

[...] Для языковой деятельности характерна определенная тенденция к бережливости. В соответствии с этой тенденцией в языке для всех случаев вырабатываются способы выражения, которые содержат ровно столько, сколько необходимо для понимания (1960, 372).

Лексическое значение представляет собой именно такой способ «отображения предмета в сознании», если еще раз воспользоваться определением Ахмановой. Данная мысль проводится в фундаментальной монографии А. Т. Кривоносова (2006, 309ссл.), который ссылается на идею о двух уровнях мышления, высказанную его предшественниками. Так, Л. И. Ибраев (1981, 29) указывал, что лексическое понятие – не абстрактная, логическая категория, а производная от множества ситуативных, контекстных смыслов, которые порождаются в процессе интеллектуальной деятельности индивидов. В таком же духе А. Ф. Лосев писал:

[...] Язык не есть чистая логика. Он есть практическое мышление, извлекающее из объективной действительности те моменты, которые необходимы для общения людей, и те моменты из чистой логики, которые в результате сложнейшей модификации могут стать орудием разумного общения (1965, 29).

Хотя, по мнению Лосева, «знак получает свою полноценную значимость только в контексте других знаков» (1976, 123), значение слова в общем языке (зафиксированное в словарной статье) также представляет собой ментальный феномен, только более абстрактный – оно «гораздо менее осмыслено, чем его конкретное значение» (там же, 124).

Сторонники современной лингвокультурологии смотрят на эту проблему иначе. Лексическое значение рассматривается как категория системного порядка, а концепт – как когнитивная, феноменологическая категория, которая соответствует реальной познавательной компетенции человека. Ю. С. Степанов определял концепт как «сгусток культуры в сознании человека» (1997, 43), а также писал: «Понятие „определяется“, концепт же „переживается“» (2007, 20). В то же время концепты имеют социальное измерение как формы отражения действительности, характерные для представителей определенного культурного сообщества. Будучи своего рода социальными фактами (в соответствии с терминологией Э. Дюркгейма), концепты, по утверждению Степанов, могут быть «неосознаваемыми» (1977, 44), например, в тех случаях, когда то или иное знание реконструируется на основании этимологических данных или архаических, ушедших из употребления текстов. Здесь, как видим, возникает очевидное противоречие между психологической или культурологической трактовкой концепта: если концепт «переживается», то он никак не может быть «неосознаваемым».

Второе противоречие касается того, что в социологии квалифицируется как распределение знаний (Бергер/Лукман 1995): концептуальное содержание человеческого опыта значительно варьируется, обнаруживая различия на разных уровнях, включая уровень знаний индивидов. В этой ситуации какие-либо рассуждения о концептах возможны при условии их предварительной делимитации, например, методами социальной психологии. Другими словами, должны быть какие-то критерии определения того, какие смыслы составляют, например, концепт *Польша* в русской культуре. Для этого само понятие «русской культуры» должно быть уточнено, ведь в разные исторические эпохи трактовка одних и тех же явлений действительности значительно варьировалась. Например, в статье А. Липатова (2007) показано, как сильно изменялся образ Польши в России в течение нескольких последних столетий.

К сожалению, необходимая социальная атрибуция концепта в российских лингвокультурологических исследованиях не проводится. «Факты культурной жизни» (определение Степанова) – слишком абстрактный термин, чтобы с его использованием можно было осуществлять лингвистически пригодные делимитации. Компиляция разнородной информации, выделяемой в текстах, относящихся к разным культурным эпохам, разным стилям и сферам жизнедеятельности (а значит, представление концепта в виде списка цитат из неограниченного множества источников), представляется совершенно непродуктивной – такого рода спекуляции не имеют отношения ни к культурной или антропологической лингвистике, ни к когнитивизму.

На это указывает внутренняя неоднородность содержания концептов. Составляя списки языковых реализаций концептов (которые часто неотличимы от того, что ранее квалифицировалось как лексико-семантическая группа), ученые, как кажется, не обращают внимания на факт, что стоящие за ними смыслы не укладываются в какой-либо единый образ – получается искусственный, умозрительный конструкт. Например, А. Филатова (2005), исследуя концепт «интеллигенция» в русской культуре, приводит такие его элементы, как «просвещенная», «просветительская миссия», «подвижническая деятельность по развитию духовного потенциала народа», «духовная элита», «умозрительность и абстрактность мышления», «оторванность от жизни, от народа», «одержимость непонятными идеями», «утопичность», «порядочная», «гуманная», «гонимая», «высокомерная», «трусливая», «жалкая», «бессильная», «лживая», «гнилая» и т.д. Трудно согласиться, что за этим перечнем стоит содержание какого-то конкретного опыта или знания, и даже если согласится с тем, что так понимаемый концепт отражает то, что представитель данного культурного сообщества (в стандартной ситуации) знает/помнит о прецедентных высказываниях на тему интеллигенции, это не равнозначно тому, что конкретный индивид думает по этому поводу (см. далее).

Другим примером трансфузии может быть чрезмерное использование термина *дискурс*. В российской электронной базе e-library.ru (доступ: 27 IX 2019) в подкаталоге «языкознание» имеется 26021 документов с таким ключевым словом. В действительности часть этих публикаций не имеет прямого отношения к дискурсу как к форме символически опосредованной перформанции (в частности, коммуникации) – речь идет о текстах, но сам термин *дискурс* звучит более презентабельно, и именно поэтому ему отдается предпочтение. Например, монография «Цитата как вербальный инструмент манипуляции в русскоязычном политическом дискурсе США» (Олянич/Устинова 2012) явно указывает на дискурс, хотя в ней исследуются политические тексты. Надо отдавать себе отчет в том, что ни политический текст, ни политика как сфера социальной деятельности не тождественны с понятием дискурса. В связи с этим Б. Тошович пишет о дублировании терминов: использование термина *дискурс* вместо термина *текст* или термина *функциональный стиль*, по его мнению, «расшатывает теорию дискурса, а ее центральный термин превращается в стертую монету» (2014, 19). *Дискурс* в лингвистических публикациях стал настолько широким и размытым понятием, что, как пишет Тошович, «сейчас [...] не важно, что является дискурсом, а наоборот: что не является дискурсом» (там же, 20).

5. Компиляция

В последнее время в гуманитарных науках активизировался процесс заимствований из других научных областей и других языков. Современная ситуация радикально отличается от той, которая имела в первой половине и середине прошлого столетия, когда лингвистический структурализм был своего рода порождающей моделью, используемой представителями других наук. С. Жолкевский (Żółkiewski 1988) даже предостерегал от радикализма ранней семиотики, которая предпринимала попытки описать все знаковые системы на базе терминологии структурной лингвистики.

Междисциплинарный обмен в науке естественен и необходим, однако постмодернизм способствует тому, что трансферы терминов стали массовыми и не всегда обоснованными, т.е. способствующими лучшему решению проблем – в этой области наблюдается все больше спекуляций. В замечательной книге А. Сокала и Ж. Брикмонта (Sokal/Bricmont 1998, 58ссл.) показано, что массовое использование терминов, заимствованных из математики (в частности, геометрии) и физики, в публикациях по психоаналитической философии и философской семиотике носит умозрительный, спекулятивный характер: эти публикации отличаются поверхностной эрудицией и даже

дилетантизмом их авторов, а следование за модой вступает в противоречие с требованиями науки.

Компиляция, которой, по определению Д. Шумской (Szumska 2016, 25), сопутствует «глоссематизация терминов», заметна в области лингвистики текста, стилистики и прагмалингвистики (в частности, медиалингвистики), которые испытывают сильное влияние социологии, коммуникологии и семиотика массовой коммуникации. В публикациях российских (но также польских и чешских) исследователей в последнее время получили широкое распространение термины *мультиmodalность* и *мультиmodalный*, обозначающие использование (например, в экономической или политической рекламе) нескольких каналов или модулей кодирования информации – как вербальных, так и невербальных. Распространению указанных терминов способствовало издание книги известного представителя критической лингвистики Г. Кресса (Kress 2010)⁹. Проблема, однако, состоит в том, что термины *modalность* и *modalный* в традиции языкознания (а также философии, логики, семиотики, эпистемологии и др.) имеют совершенно другое содержание – относятся к субъективной интерпретации семантической информации, а не к способу ее передачи. Другими словами, *modalность* – семантическая, а не формальная («техническая») категория. Компиляция в этом случае представляется излишней и потому, что существуют альтернативные и в то же время корректные термины: *мультимедийный*, *мультиканальный*, *мультимодульный*, *поликодовая коммуникация* и др. В связи с этим можно сослаться также на статью В. Г. Адмони (1961), в которой для описания строения речевой цепи используется прилагательное *партитурный*¹⁰.

Проблема бы ни стояла, если бы разные семантические интерпретации одного и того же термина относились к разным сферам языковой деятельности или разным дискурсам. Когда же термины из одной научной области переходят в другую, необходимо избегать возникновения противоречий. В связи с этим можно вспомнить высказывание Г. Пауля:

Будут ли эти новообразования противоречить тому, что уже принято в языке, – это само по себе [...] не имеет значения; достаточно того, чтобы данный индивид не ощущал противоречия с тем, что было им усвоено раньше (1960, 132).

Другая проблема, о которой писал уже упомянутый Иванов (см. Введение), состоит в том, что массовое увлечение когнитивной лингвистикой (и тиражирование соответствующей терминологии: *гештальт*, *скрипт*, *фрейм*,

⁹ Можно считать, что этот, заимствованный из английского языка, термин восходит к существительному *mode*, ср.: «The mode refers primarily to the concrete means by which suggestive contents are conveyed within the suggestion forms» (Gheorghiu 1989, 109).

¹⁰ Критическая отношение к переформулированию общепринятых терминов высказывает также Д. Шумская (Szumska 2016, 25).

слот, прототип, тезаурус, терминальный узел и др.) отодвигает на второй план собственно лингвистическую проблематику и девальвирует ту научную информацию, которая ранее была получена с использованием лингвистических методов. Например, в 1980 году в Чикаго была издана небольшая книга Дж. Лакоффа и М. Джонсона с красноречивым названием: «Metaphors We Live By» («Метафоры, которыми мы живем»). Ее новаторский характер состоял в том, что метафора рассматривалась не как эстетическая фигура речи, а как один из способов кодирования информации:

[...] Metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature (Lakoff/Johnson 1980, 3). [Метафора проникает в повседневную жизнь, причем не только в язык, но и в мышление и действие. Наша обыденная понятийная система, на языке которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична.]

В контексте американской лингвистики такой подход, действительно, был новым – это объясняется фактом, что в истории языкознания США практически не было традиции ономаσιологических исследований. Однако в европейских странах, в том числе в России, эта традиция существует много десятилетий, и трактовка метафоры как одного из типов лексической номинации давно и хорошо известна – об этом, например, в своем классическом учебнике писал А. А. Реформатский (1967, 75). Поэтому вызывает недоумение, что многие европейские ученые убеждены: «Пионерами подхода концептуальной метафоры были Джордж Лакофф и Майкл Джонсон», как можно прочитать в одной из публикаций (Гладкова 2010, 43).

Подобным же образом отражение в формальной структуре предложения иерархической структуры мысли связывается современными учеными с когнитивной грамматикой Р. Лангакера (ср. его концепты «профилирование» и «траектор/ландмарк» в работе: Langacker 2002, 15ссл.), тогда как сама эта идея принадлежит японскому лингвисту С. Куно – она была разработана в его оригинальной модели функционального синтаксиса (Kuno 1987), почти неизвестной в России.

6. Аппроксимация

Многие инновации в области лингвистической терминологии, особенно заимствованные из других научных дисциплин, характеризуются размытостью, неопределенностью своего содержания. Это, например, касается упомянутого в 3-м пункте термина *концепт*, который, с одной стороны, представ-

ляет собой психологическую (когнитивную) категорию, с другой стороны – социокультурную категорию (так называемый социальный факт), при этом оба указанных аспекта в структуре концепта никак не сконфигурированы. Например, к ключевым текстам русской культуры следует, скорее всего, отнести написанное в 1922 году стихотворение Николая Тихонова «Баллада о гвоздях», в котором есть широко известные строки:

- (14) Гвозди б делать из этих людей:
Крепче б не было в мире гвоздей.

Возникает вопрос: относится ли созданная Тихоновым метафора к концепту «гвозди» в русской лингвокультуре? Сомнение вызывает то, что источник появился в первой половине прошлого столетия и отражает мышление, характерное для периода советской власти, к тому же многие представители молодого поколения могут не знать этого текста. В на русскоязычной странице Твиттера (доступ 29 IX 2019) имеется 23 записи, содержащих цитату из «Баллады о гвоздях». Любопытно, что большинство из них имеет иронический, критический характер:

- (15) Это же какими надо быть одержимыми, чтобы часами из года в год слушать эту х***... Как говорил поэт, гвозди бы делать из этих людей: крепче б не было в мире гвоздей.
- (16) Гвозди б делать из этих людей:
Только нахер нам столько говённых гвоздей.
- (17) 1921 год: «Гвозди бы делать из этих людей, не было б в мире прочнее гвоздей!»
2018 год: «Что ты не делай из этих людей, получишь ленивых и жадных б*****!»
- (18) Помните: «Гвозди бы делать из этих людей! Не было б крепче в мире гвоздей!»
Увы, считаешь и тоска берет. Из нынешних нытиков, гвоздей бы точно не получилось. Так, алюминиевая проволока .
- (19) «Гвозди бы делать из этих людей –
Не было б в мире тупее гвоздей!»
- (20) Гвозди бы делать из этих людей, были б дырявые гвозди.

В связи с этим напрашивается мысль о том, что в содержании концепта следует усматривать два модуля: с одной стороны, те смыслы, которые носитель концепта разделяет («я знаю, считаю, убежден, что S»), с другой стороны – смыслы, которых он не разделен, но о существовании которых осведомлен («я знаю, что другие знают, считают, убеждены, что S, но я не считаю, не убежден, что S»). Естественно, такое исследование не может быть ограничено компиляцией употреблений знака в разных контекстах – оно требует анализа методами социальной психологии (включая анкетирование, полевые исследования, эксперименты и др.).

Примером аппроксимации может служить также термин *манипуляция*, широко используемый в прагмалингвистике и, особенно, медиалингвистике (причем в Польше более активно, чем в России). В обстоятельной монографии М. Токажа (Tokarz 2006) понятие манипуляции вообще не определено, хотя этот термин присутствует в названии. Автор часто пишет о «так называемой манипуляции», имея в виду «некорректные методы воздействия», что представляется слишком расплывчатым. На эту аппроксимацию ранее обратила внимание И. Каминская-Шмай, которая считает, что термин *манипуляция* не имеет в лингвистике строго определения и по этой причине его следует избегать (Kamińska-Szmaj 2004, 23).

В качестве другого примера аппроксимации могут послужить концептуальные метафоры (о которых уже была речь в предыдущем пункте). Понятие метафоры в когнитивных исследованиях в 1980-е годы было введено М. Минским, хотя о психологических аспектах полисемии в статье 1965 года писал Р. Якобсон. Минский использовал понятие метафоры свободно, не отличая его от понятия аналогии, тогда как в филологической традиции (а также в философии, логике, риторике и других науках) метафора означает один из типов небуквального употребления слов, а также языковые выражения с «переносным смыслом».

Сторонники когнитивной лингвистики применили идею Минского к описанию языка. В упомянутой книге Лакоффа и Джонсона (Lakoff/Johnson 1980, 5) можно прочесть, что сущность метафоры состоит в ментальной интерпретации объектов одного рода с учетом знаний об объектах другого рода – другими словами, речь идет (как и у Минского) об аналогии понятий. Таким образом возникла неоднозначность термина *метафора*, который, с одной стороны, относится к процессам концептуализации опыта, с другой стороны – к вторичному использованию лексических единиц. В первом значении метафора равнозначна аналогии, во втором значении – семантической деривации. Аппроксимация в этом случае нежелательна потому, что усложняет лингвистический анализ (не говоря уже о путанице, которая возникает в университетских программах по языкознанию). Например, в предложении

(21) Когда *ударил кризис*, мы сосредоточились на премиум-образовании и не прогадали.

мы стоим перед выбором одной из двух возможных интерпретаций: во-первых, можно выделять концептуальную метафору КРИЗИС – ЭТО ЖИВОЕ СУЩЕСТВО; во-вторых, можно говорить о метафорическом употреблении глагола: *ударить* ‘оказать нежелательное, негативное воздействие’.

На наших глазах растет, а может быть, уже выросло поколение молодых лингвистов (особенно в области английской филологии), которые связывают

метафору только с аналогией понятий и не осознают, что в системе лингвистической терминологии это – один из типов многозначности.

К числу парадоксов можно отнести также факт, что некоторые общенаучные термины, широко употребляемые в лингвистике, с лингвистической точки зрения не определены. Так, лингвисты регулярно употребляют сочетания *семантическая информация, прагматическая информация, грамматическая информация* и др., кроме того на *информацию*, как пишет Г. Н. Манаенко (2015, 12), опираются многие дефиниции языка. Обзор лингвистических словарей, однако, показывает, что отдельная статья «Информация» в большинстве из них отсутствует.

7. Заключение

В заключение хотелось бы отметить, что достижение идеала, когда каждый научный термин строго определен, а имеющиеся его отклонения в отдельных дискурсах контролируются и тщательно маркируются, вряд ли возможно – и в силу того, что научное сообщество слишком дифференцировано, и в силу терминоразрабатывающего характера многих научных дискурсов, особенно теоретических, которые целенаправленно верифицируют термины и модифицируют соответствующие им понятия. В связи с этим можно привести высказывание известного польского литературоведа М. П. Марковского, который в статье «Спор о реальности», опубликованной в еженедельнике «Tygodnik Powszechny» (2008/30) написал: «Я не в состоянии обосновать всё, что я говорю, иначе я бы ничего не сказал». Такого рода семантический релятивизм в науке не может, однако, исключать нормативности как ее главного принципа: коммуникация в рамках научного сообщества базируется на определенных нормах, которые касаются также терминологического обеспечения научных знаний. Следует помнить о том, что термины не только предназначены для решения частных, прикладных задач, но и, взятые вместе, образуют систему, за которой стоит научная картина мира.

Библиография

- Адмони, В. Г. (1961), Партитурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении. В: Филологические науки. 3, 5-12. [Admoni, V. G. (1961), Partiturnoye stroeniye rechevoy tsepi i sistema grammaticheskikh znacheniy v predlozhenii. In: Filologicheskiye nauki. 3, 5-12.]
- Арутюнова, Н. Д. (1988), Типы языковых значений. Событие, оценка, факт. Москва. [Arutyunova, N. D. (1988), Tipy yazykovykh znacheniy. Sobytiye, otsenka, fakt. Moskva.]
- Ахманова, О. С. (2004), Словарь лингвистических терминов. Москва. [Akhmanova, O. S. (2004), Slovar lingvisticheskikh terminov. Moskva.]

- БЕРГЕР, П./ЛУКМАН, Т. (1995), Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва. [Berger, P./Luckmann, T. (1995), *Sotsial'noye konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sotsiologii znaniya. Moskva.*]
- ВОЛОШИНОВ, В. Н. (1929), Марксизм и философия языка. Ленинград. [Voloshinov, V. N. (1929), *Marksizm i filosofiya yazyka. Leningrad.*]
- ГЕЙЗЕНБЕРГ, В. (1963), Физика и философия. Москва. [Heisenberg, W. (1963), *Fizika i filosofiya. Moskva.*]
- ГЕРД, А. С. (1996), Прикладное языкознание. Санкт-Петербург. [Gerd, A. S. (1996), *Prikladnoye yazykoznaniiye. Sankt-Peterburg.*]
- ГЛАДКОВА, А. (2010), Русская культурная семантика: эмоции, ценности, жизненные установки. Москва. [Gladkova, A. (2010), *Russkaya kul'turnaya semantika: emotsii, tsennosti, zhiznennyye ustanovki. Moskva.*]
- ЗВЕГИНЦЕВ, В. А. (1968), Теоретическая и прикладная лингвистика. Москва. [Zvegintsev, V. A. (1968), *Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika. Moskva.*]
- ЗЫКОВА, И. В. (2017), Метаязык лингвокультурологии: константы и варианты. Москва. [Zykova, I. V. (2017), *Metayazyk lingvokul'turologii: konstanty i varianty. Moskva.*]
- ИБРАЕВ, Л. И. (1981), Надзнаковость языка (К проблеме отношения семиотики и лингвистики). В: Вопросы языкознания. 1, 17-35. [Ibrayev, L. I. (1981), *Nadznakovost' yazyka (K probleme otnosheniya semiotiki i lingvistiki). In: Voprosy yazykoznaniiya. 1, 17-35.*]
- ИВАНОВ, Вяч. Вс. (2004), Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему. Москва. [Ivanov, Vyach. Vs. (2004), *Lingvistika tret'yego tysyacheletiya. Voprosy k budushchemu. Moskva.*]
- КИБРИК, А. Е. (1987), Лингвистические предпосылки моделирования языковой деятельности. В: Кибрик, А. Е. (ред.), Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. Москва, 33-51. [Kibrik, A. E. (1987), *Lingvisticheskiye predposylki modelirovaniya yazykovoy deyatel'nosti. In: Kibrik, A. E. (red.), Modelirovaniye yazykovoy deyatel'nosti v intellektual'nykh sistemakh. Moskva, 33-51.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (2013), Ветка вишни. Статьи по лингвистике. Olsztyn. [Kiklewicz, A. (2013), *Vetka vishni. Stat'i po lingvistike. Olsztyn.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (1996), Об индексальных выражениях с семантикой посессивности (на материале русского и немецкого языков). В: Норман, Б. Ю./Яхнов, Х. (ред.), Славяно-германские языковые параллели. Минск, 190-213. [Kiklewicz, A. (1996), *Ob indeksal'nykh vyrazheniyakh s semantikoy posessivnosti (na materiale russkogo i nemetskogo yazykov). In: Norman, B. Yu./Jachnow, H. (red.), Slavyano-germanskiye yazykovyye paralleli. Minsk, 190-213.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. К. (1996), Аб формах сістэматыкі ў мовазнаўстве. У: Веснік Беларускага ўніверсітэта. 4(2), 50-54. [Kiklewicz, A. (1996), *Ab formarkh systematyki u movaznaustve. In: Vesnik Belaruskaha universiteta. 4(2), 50-54.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (1998), Польские притяжательные местоимения как грамматический класс. В: Славяноведение. 6, 79-89. [Kiklewicz, A. (1998), *Pol'skiye prityazhatel'nyye mestoimeniya kak grammaticheskiy klass. In: Slavyanovedeniye. 6, 79-89.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (1999), Лекции по функциональной лингвистике. Минск. [Kiklewicz, A. (1999), *Lektsii po funktsional'noy lingvistike. Minsk.*]
- КИКЛЕВИЧ, А. (2018), Постмодернизм и современная филология. В: Фещенко, В. В. (ред.), Образы языка и зигзаги дискурса. Сборник научных статей к 70-летию В. З. Демьянкова. Москва, 125-142. [Kiklewicz, A. (2018), *Postmodernizm i sovremennaya filologiya. In: Feshchenko, V. V. (red.), Obrazy yazyka i zigzagi diskursa. Sbornik nauchnykh statey k 70-letiyu V. Z. Dem'yankova. Moskva, 125-142.*]
- КОШЕЛЕВ, А. Д. (2013), Современная теоретическая лингвистика как вавилонская башня (о «мирном» существовании множества несовместимых теорий языка). В: Известия РАН. Серия литературы и языка. 72/6, 3-22. [Koshelev, A. D. (2013), *Sovremennaya teoreticheskaya*

- lingvistika kak vavilonskaya bashnya (o «mirnom» sushchestvovanii mnozhestva nesovmestimyykh teorii yazyka). In: Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. 72/6, 3-22.]
- Кривоносов, А. Т. (2006), Мышление, язык и крушение мифов о «лингвистической отнеосительности», «языковой картине мира» и «марксистско-ленинском языкознании» (подступы к сущности языка). Москва/Нью-Йорк. [Krivososov, A. T. (2006), Myshleniye, yazyk i krusheniye mifov o «lingvisticheskoy otneositel'nosti», «yazykovoy kartine mira» i «marksistsko-leninskom yazykoznanii» (podstupy k sushchnosti yazyka). Moskva/New York.]
- Кривоносов, А. Т. (2010), Спорное в когнитивной лингвистике. В: Киклевич, А./Камалова, А. (ред.), Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ. Olsztyn, 131-162. [Krivososov, A. T. (2010), Spornoye v kognitivnoy lingvistike. In: Kiklewicz, A./Kamalova, A. (red.), Koncepty kul'tury v yazyke i tekste: teoriya i analiz. Olsztyn, 131-162.]
- Кубрякова, Е. С./Демьянков, В. З./Лузина, Л. Г. и др. (1996), Краткий словарь когнитивных терминов. Москва. [Kubryakova, Ye. S./Dem'yankov, V. Z./Luzina, L. G. et al. (1996), Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov. Moskva.]
- Липатов, А. (2007), Польша. В: Kurczak, J. (red.), Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski. Łódź, 218-239. [Lipatov, A. (2007), Pol'sha. In: Kurczak, J. (red.), Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski. Łódź, 218-239.]
- Лосев, А. Ф. (1965), О методах изложения математической лингвистики для лингвистов. В: Вопросы языкознания. 5, 13-30. [Losev, A. F. (1965), O metodakh izlozheniya matematicheskoy lingvistiki dlya lingvistov. In: Voprosy yazykoznaneya. 5, 13-30.]
- Лосев, А. Ф. (1968), Введение в общую теорию языковых моделей. Москва. [Losev, A. F. (1968), Vvedeniye v obshchuyu teoriyu yazykovykh modelei. Moskva.]
- Лосев, А. Ф. (1976), Проблема символа и реалистическое искусство. Москва. [Losev, A. F. (1976), Problema simvola i realisticheskoye iskusstvo. Moskva.]
- Манаенко, Г. Н. (2015), Информация в языке и по данным языка. В: Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2, 12-20. [Manayenko, G. N. (2015), Informatsiya v yazyke i po dannym yazyka. In: Aktual'nyye problemy filologii i pedagogicheskoy lingvistiki. 2, 12-20.]
- Олянич, А. В./Устинова, Е. В. (2012), Цитата как вербальный инструмент манипуляции в англоязычном политическом дискурсе США. Волгоград. [Olyanich, A. V./Ustinova, Ye. V. (2012), Tsitata kak verbal'nyu instrument manipulyatsii v angloyazychnom politicheskom diskurse. Volgograd.]
- Пауль, Г. (1960), Принципы истории языка. Москва. [Paul, H. (1960), Printsipy istorii yazyka. Moskva.]
- Пешковский, А. М. (1959), Избранные труды. Москва. [Peshkovskiy, A. M. (1959), Izbrannyye trudy. Moskva.]
- Реформатский, А. А. (1967), Введение в языковедение. Москва. [Reformatskiy, A. A. (1967), Vvedeniye v yazykovedeniye. Moskva.]
- Соссюр, Ф. де (1977), Труды по языкознанию. Москва. [Saussure, F. de (1977), Trudy po yazykopaniyu. Moskva.]
- Степанов, Ю. С. (1981), Имена. Предикаты. Предложения. Москва. [Stepanov, Yu. S. (1981), Imena. Predikaty. Predlozheniya. Moskva.]
- Степанов, Ю. С. (1997/2004), Константы: Словарь русской культуры. Москва. [Stepanov, Yu. S. (1997/2004), Konstanty: Slovar' russkoy kul'tury. Moskva.]
- Степанов, Ю. С. (2007), Концепты. Тонкая пленка цивилизации. Москва. [Stepanov, Yu. S. (2007), Kontsepty. Tonkaya plenka tsivilizatsii. Moskva.]
- Ступанов, Ю. А. (ред.) (1955), Краткий политехнический словарь. Москва. [Stupanov, Yu. A. (red.) (1955), Kratkiy politekhnicheskii slovar'. Moskva.]
- Татаринов, В. А. (1988), Лексико-семантическое варьирование терминологических единиц и проблемы терминографии. Москва. [Tatarinov, V. A. (1988), Leksiko-semanticheskoye var'irovaniye terminologicheskikh yedinits i problemy terminografii. Moskva.]

- ТАТАРИНОВ, В. А. (1996), Теория терминоведения. Т. 1. Теория термина: история и современное состояние. Москва. [Tatarinov, V. A. (1996), Teoriya terminovedeniya. T. 1. Teoriya termina: istoriya i sovremennoye sostoyaniye. Moskva.]
- ТАТАРИНОВ, В. А. (2006), Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. Москва. [Tatarinov, V. A. (2006), Obshcheye terminovedeniye. Entsiklopedicheskiy slovar'. Moskva.]
- ТОШОВИЧ, Б. (2014), Стиль и дискурс: сходства и различия. В: Stylistyka. XXIII, 19-29. [Tosović, B. (2014), Stil' i diskurs: skhodstva i razlichiya. In: Stylistyka. XXIII, 19-29.]
- ФИЛАТОВА, А. (2005), Концепт «интеллигенция» в смысловом пространстве современной русской культуры. В: Логос. 6(51), 206-217. [Filatova, A. (2005), Kontsept «intelligentsiya» v smyslovom prostranstve sovremennoy russkoy kul'tury. In: Logos. 6(51), 206-217.]
- BARTMIŃSKI, J./GRZESZCZAK, M. (2014), Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich? W: Etnolingwistyka. 26, 21-44.
- ВОВРОВСКИ, И. (1995), Czy kognitywizm jest naukowy? O lingwistyce kognitywnej z punktu widzenia dwudziestowiecznych koncepcji nauki. W: Biuletyn PTJ. LI, 19-24.
- ВОВРОВСКИ, И. (1998), Zaproszenie do językoznawstwa. Kraków.
- FLEISCHER, M. (2005), Obserwator trzeciego stopnia. O rozsądnym konstruktywizmie. Wrocław.
- FREGE, G. (1969), Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien. Göttingen.
- GHEORGHIU, V. A. (1989), The Difficulty in Explaining Suggestion: Some Conceivable Solutions. In: Gheorghiu, V. A./Netter, P./Eysenck, H. J. et al. (eds.), Suggestion and Suggestibility. Theory and Research. Berlin/Heidelberg/Bew York etc., 99-112.
- GRUCZA, F. (1991), Terminologia – jej przedmiot, status i znaczenie. W: Grucza, F. (red.), Teoretyczne podstawy terminologii. Wrocław/Warszawa/Kraków, 11-44.
- КАМИŃСКА-СЗМАЈ I. (2004), Propaganda, perswazja, manipulacja – próba uporządkowania pojęć. W: Krzyżanowski, P./Nowak, P. (red.), Manipulacja w języku. Lublin, 13-25.
- КАСПЕРСКИ, Е. (2000), Drogi i rozdroża metodologii. Studium problemu. W: Kasperski, E. (red.), Rozważania metodologiczne. Język – literatura – teatr. Warszawa, 11-74.
- КИКЛЕВИЧ, А. (1997), Czy w języku polskim istnieją zaimki dzierżawcze? W: Prace Filologiczne. XLII, 121-134.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2006), Demokratyzacja języka a postmodernizm (czynnik antropologiczno-społeczny we współczesnych dyskursach postmodernistycznych). W: Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe. Język, literatura, kultura. III, 9-20.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2009), Die Semantik der logischen Wörter. In: Kempgen, S./Kosta, P./Berger, T. et al. (Hrsg.), Die slavischen Sprache. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung. Berlin/New York, 902-905.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2016a), Postmodernizm/poststrukturalizm jako czynnik zmian w naukach humanistycznych w aspekcie epistemicznym, społecznym i etycznym (na przykładzie współczesnego językoznawstwa). Cz. 1. W: LingVaria. XI/1, 21-34.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2016b), Postmodernizm jako czynnik zmian we współczesnym językoznawstwie w aspekcie epistemicznym, społecznym i etycznym (przy uwzględnieniu innych nauk humanistycznych). Cz. 2. W: LingVaria. XI/2, 25-42.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2016c), Zaimек wskazujący w zdaniach z orzeczeniem imiennym: funkcja predykatywna czy anaforyczna? W: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 51, 251-273.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2017), Значение а правда. Фантомы семантические. Олсзтын.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2019), Постмодернистский авангардизм в языкознании XXI века. W: Przegląd Rusycystyczny. 3(167), 172-193.
- KRESS, G. (2010), Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. Abingdon.
- KUCZYŃSKI, M. (2004), Transfuzja semantyczna jednostek leksykalnych a rola mediów. W: Chruszczewski, P. P. (red.), Aspekty współczesnych dyskursów. Kraków, 161-182.
- KUNO, S. (1987), Functional syntax. Anaphora, Discourse and Empathy. Chicago/London.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (1980), Metaphors We Live By. Chicago/London.

- LANGACKER, R. (2002), Theory, method, and description in cognitive grammar. In: Lewandowska-Tomaszczyk, B./Turewicz, K. (eds.), *Cognitive Linguistics Today*. Łódź, 13-40.
- MINSKY, M. (1981), Jokes and their Relation to the Cognitive Unconscious. In: Vaina, L. M./Hintikka, J. (eds.), *Cognitive Constraints on Communication*. Boston, 175-200.
- NYCZ, R. (2000), *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Kraków.
- PIELENZ, M. (1995), *Argumentation und Metapher*. Tübingen.
- RIESMAN, D./GLAZER, N./DENNEY, R. (1950), *The lonely crowd a study of the changing American character*. Garden City/New York.
- SOKAL, A./BRICMONT, J. (1998), *Fashionable nonsense postmodern intellectuals' abuse of science*. New York.
- SZTOMPKA, P. (2010), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Warszawa.
- SZUMSKA, D. (2016), Czy językoznawstwo jest nauką przeterminowaną? W: *Półrocznik Językoznawczy Tertium*. 1(1&2), 22-28.
- TABAKOWSKA, E. (2001), *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków.
- WOŹNIAK, T. 2005, *Narracja w schizofrenii*. Lublin.
- ŻMIGRODZKI, P. (2003), *Metalingwistyka jako krytyka idei i tekstów językoznawczych*. W: *Polonica*. XXII-XXIII, 5-17.
- ŻMIGRODZKI, P. (2005), „Metalingwistyczne” i „niemetalingwistyczne” nauczanie przedmiotów językoznawczych. W: *Studia Językoznawcze*. 4, 451-461.
- ŻOLKIEWSKI, S. (1988), *Teksty kultury*. Studia. Warszawa.

HELENA POŚIECHINA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6015-2055>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ПИСЬМА КОНСТАНТИНА ГОЛУБОВА Н. П. ОГАРЕВУ: ПОПЫТКА ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Letters from Konstantin Golubov to Nikolay Ogarev: an attempt of linguostylistic analysis

Ключевые слова: Славянская типография в Иоганнисбурге, русские революционные демократы, лингвостилистика, язык старообрядческой публицистики XIX в.

KEYWORDS: Slavic Press in Johannisburg, Russian revolutionary democrats, linguo-stylistics, the language of journalistic Old Believers texts in the 19th century

ABSTRACT: This article is part of a general study of the book collection of the former Fedoseevsky Holy Trinity and Saviour Monastery, located in Voinovo (currently Poland, formerly East Prussia). The author of the article presents a description of the content and style characterization of the open letters addressed from the Old-Believers publisher and writer Konstantin Golubov to a collaborator of the printing house Free Russian Press in London, the famous Russian poet, historian and political activist N. P. Ogarev. The letters were published in the third book of the religious-philosophical journal "Truth" (1868), which was published by Golubev in his own Slavic Press in Johannisburg (currently Pisz).

1. Введение

В данной статье будет представлен фрагмент анализа произведений русского религиозного философа и общественного деятеля Константина Ефимовича Голубова (1842-1889). Как публицист Голубов был довольно широко известен в России в 60-х-80-х гг. XIX в., прежде всего благодаря Н. И. Субботину, который написал о нем в своей пространной статье «Русская старообрядская литература за границей», опубликованной в двух книгах 76-го тома «Русского вестника» (Субботин 1868). Эта статья произвела настолько сильное впечатление на Ф. М. Достоевского (в том же году «Русский вестник» печатал его роман «Идиот»), что он в течение определенного времени всерьез планировал сделать Голубова героем своего очередного романа «Бесы». 11/23 декабря 1868 г.

из Флоренции он написал А. Н. Майкову: «А знаете ли, кто новые русские люди? Вот тот мужик, бывший раскольник, при Павле Прусском, о котором напечатана статья с выписками в июньском¹ номере Русского Вестника. Это не тип грядущего русского человека, но конечно один из грядущих русских людей» (Достоевский 1930, 149). «В черновых набросках «Бесов» Ставрогин встречается с Голубевым и подпадает под его влияние, т.-е. ему отводится та роль, которая позже была дана Достоевским Тихону Задонскому (Клевенский 1941, 456; Буданова 1990, 694-702).

Голубов (в России известный как Голубев) родился в 1842 г. на территории современной Латвии, неподалеку от Резекне, в регионе компактного поселения старообрядцев. Родители Голубова принадлежали к федосеевскому согласию, а значит не состояли в официальном браке и вскоре после рождения сына расстались. В подростковом возрасте Голубов, оказавшись вместе с матерью в Восточной Пруссии, был отдан на воспитание в Войновский мужской монастырь Живоначальной Троицы, где игуменом был Петр Иванович Леднев (будущий архимандрит Павел, прозванный Пруским). Поначалу Голубов пребывал в монастыре в качестве воспитанника, а затем поступил учеником в типографию к поляку Антонию Алоизию Гонсеровскому в Иоганнисбурге (ныне Пиш). Отказавшись под влиянием о. Павла от федосеевских воззрений на брак, в 1863 г. Голубов женился и выкупил у Гонсеровского типографию, что отражено в выходных данных изданных им книг. В 1867-1868 гг. уже в собственной типографии Голубов начал печатать журнал «Истина», где публиковал главным образом свои религиозно-философские сочинения. Издание продолжало выходить и после переезда Голубова в 1868 г. в Россию. Не получив позволения остаться в Москве после воссоединения в 1868 г. с официальной церковью, он перевез свою семью вместе с имуществом в Псков, где заново открыл типографию, а в марте 1870 г. был рукоположен во священники. До 1887 г. в Славянской типографии в Пскове священник Голубов издавал журнал «Истина» и «литературно-археологическое и культурно-промышленное издание» «Псковскую газету», а также рассылал свои издания по всей России, поддерживая деятельность Русской православной церкви в борьбе с расколом.

Предметом исследования послужили тексты открытых писем Голубова Н. П. Огареву, опубликованные в третьей книге журнала «Истина» в 1868 г. Сканы Иоганнисбургских изданий журнала доступны в Интернете на портале Варминско-Мазурской цифровой библиотеки по адресу: <http://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/docmetadata?id=1390>. Для удобства фрагменты исследуемых текстов даются гражданским шрифтом вместо церковнославянского с сохранением оригинальной орфографии и пунктуации Голубова.

¹ Это неверно, статья Субботина была опубликована в июльском и августовском выпусках.

2. Отражение личности Голубева в его письмах Огареву

2.1. Теоретическая основа исследования

Феноменальный характер текстов Константина Голубева и их автора предполагает возможность использования в качестве теоретической основы исследования теории языковой личности. Исследования подобного типа в настоящее время представляют одно из ключевых направлений в современной российской лингвистике. Термин *языковая личность* имеет интегративный, «синтезирующий» характер, благодаря чему широко используется в междисциплинарных исследованиях в области психолингвистики, лингводидактики, стилистики художественной речи и др. (Иванцова 2010, 24). В 80-х гг. прошлого века лингвистический аспект представления о личности носителя языка был терминологически оформлен в работах Г. И. Богина и Ю. В. Караулова (Богин 1980, 1982; Караулов 1987, 1989). По Караулову, описание языковой личности представляет собой структуру, которую целесообразно изучать на трех уровнях: 1) вербально-семантическом, предполагающем описание формальных средств выражения определенных значений в текстах; 2) когнитивном, отражающем понятия и идеи (концепты), составляющие индивидуальную «картину мира», которая включает в том числе некую иерархию ценностей как элемент мировоззрения личности, и под.; 3) практическом (у Караулова – прагматическом), где отражаются замыслы, интересы, цели и мотивы действий личности и под. (Караулов 1989, 3-5). Изучение текстов Голубова можно было бы проводить также в рамках критической теории дискурса (Wodak/ Krzyżanowski 2011; 2015), поскольку они имеют ярко выраженный социально-философский характер и в сильной степени идеологизированы.

2.2. Исторический контекст исследования

В 1862-1865 гг. сотрудник основанной Герценом и Огаревым Вольной русской типографии в Лондоне Василий Иванович Кельсиев занимался активной революционной пропагандой среди старообрядцев, проживавших за границей. Кельсиев проповедовал необходимость социального переустройства общества, распространяя издания Вольной русской типографии, проводя устную агитацию, организуя просветительскую работу среди юношества. Кельсиев пытался при помощи старообрядцев сначала в Восточной Пруссии, а затем в Добрудже (в то время находившейся в пределах Османской империи) организовать типографию для печатания агитационной литературы,

при помощи которой им бы удалось «производить волнение в массах» и расширить революционную сеть общества «Земля и воля» (1861-1864 гг.) за счет старообрядческих общин (Чащина 1985, 693-694).

Издатели «Колокола» надеялись на то, что старообрядцы, находившиеся в конфликте с официальной церковью и преследуемые властями, присоединятся к революционным демократам в их борьбе с царскими властями. Кельсиев в своей т.н. «Исповеди» написал о том, что именно он обратил внимание Герцена и Огарева на «раскольников», поскольку, занимаясь сбором правительственных материалов о расколе (Кельсиев 1860-1862), глубоко проникся их судьбой. В 1862 г. он на некоторое время покинул Лондон и нелегально с поддельными документами приехал в Россию, где в поисках контактов в старообрядческой среде пребывал в течение нескольких месяцев в Москве и в Петербурге, познакомившись там среди прочих с Павлом Прусским (Кельсиев 1941, 309-332; Iwaniec 2001, 37-78). Выехав из России, Кельсиев провел три дня в Пруссии, в монастыре Живоначальной Троицы в Войнове, поскольку обещал о. Павлу навестить его. По словам Кельсиева, встреча была плодотворной для обеих сторон. Павел Прусский обещал присылать ему в Лондон старообрядческие материалы, дал с собой рукопись «Поморских ответов» для печатания: «Надо же знать, на чем другие основываются и из-за чего церковь Христова разбита на расколы и ереси» (Кельсиев 1941, 334). На тех же страницах «Исповеди» Кельсиев оставил информацию об основанной о. Павлом Иоганнисбургской (Янсбургской) типографии. Обнаружив, что насельники монастыря «переплетничают», он далее пояснил: «Переплетное заведение в монастыре вызвано монастырской типографией в Янсбурге, которую заведует молодой ученик Павла, Константин Константинов Голубов². Павел завел ее, кажется, в 1859 г. на остатки от подаяний, получаемых монастырем. Количество шрифта не велико, и он печатает им небольшие сочинения собственного пера, святцы, азбуки, а последнее время завел даже газетку; к несчастью, слог его крайне тяжел и напыщен, так что понять даже трудно, о чем у него идет дело» (Кельсиев 1941, 333). На современном этапе исследования нельзя утверждать с полной уверенностью, но можно предположить, что на самом деле сочинения «собственного пера» в газете «Истина» принадлежали Константину Голубову.

Стремление Кельсиева установить связи между Лондонским центром и лидерами старообрядческих общин в России и за границей осуществилось неожиданным для него самым образом, когда сам Кельсиев уже потерял к старообрядцам всяческий интерес и вернулся в Россию с повинной. Вовлеченный им в старообрядческий вопрос Огарев попытался поначалу наладить переписку непосредственно с Павлом Прусским, однако тот отказался,

² Ошибка: отчество Голубова – Ефимович.

сославшись на свое «невежество»: «Извини меня, честный муж, и не огорчись на мои слова – я не вас зазираю, но себя сужу недостаточного к вашей переписке: часом что неследующее напишу и будет после стыдно», «меня из ученых и в Питере кое-кто завлекали в беседу, но я отскочил» (Рындзюнский 1956, 135). Другие письма, представленные П. Г. Рындзюнским в публикации 1956 г., атрибутируются Павлу Прусскому на основании косвенных данных, и следовало бы предположить, что о. Павел переложил обязанности общения с революционерами на своего молодого и более образованного воспитанника. Из цитируемого выше письма о. Павлу (от 4 марта 1863 г.) можно узнать также о том, что Огарев высылает в монастырь письма и газеты (прежде всего, «Общее вече»), и, вероятно, довольно регулярно: «Ваши листочки все у меня соблюдаются», – сообщает о. Павел, и что корреспонденция доставляется в монастырь по почте (там же, 134).

Идея издания собственного «толстого» общественно-религиозного журнала, по всей видимости, появилась у Голубова под влиянием публикаций Огарева, излагавшего свою точку зрения на место и роль «русского социализма» в общественной жизни России и Европы. Несмотря на то, что в записях Кельсиева (о событиях 1862 г.) содержится информация о заведенной о. Павлом газетке, первый номер газеты «Истина», которую Эугениуш Иванец называет «малой» в отличие от «большой», т.е. журнала, вышел в январе 1863 г. (Iwaniec 2001, 90), тогда как «Общее вече» (приложение к «Колоколу») стало выходить с 15 июля 1862 г. Голубовский листок «Истина» и «Общее вече» имели сходный формат и объем (в восемь полос), верстку в две колонки, а публиковавшиеся в них тексты предназначались одной и той же аудитории. «Общее вече» просуществовало недолго: с 15 июля 1862 года по 15 июля 1864 вышло 29 номеров. Малая «Истина» Голубова выходила «в неопределенное время», т.е. нерегулярно: в январе и июле 1863 г., в апреле 1864 г., марте 1865 и в декабре 1866 г. Затем, в 1867-1868 гг., в типографии Голубова в Иоганнисбурге было издано также 4 книги «большой» «Истины».

2.3. Общая характеристика материала исследования

В третьей книге «Истины» (1868 г.) Голубов за подписью «Мужик» опубликовал шесть открытых писем. Четыре из них адресованы Огареву, одно «Нашему старо-знакомому путешественнику» (по всей вероятности, Кельсиеву, ср. Iwaniec 2001, 172; опубликовано не полностью) и одно «Дарвинисту» (адресат не определен, автор указал, что это бывший старообрядец). Письма Огареву датированы 1 июня, 12 июля, 15 августа 1866 г. и 14 сентября 1867 г. и идейно-тематически связаны с опубликованными уже после закрытия «Общего веча» в женевских номерах «Колокола» примерно в то же время открытыми

письмами Огарева: 1 января, 15 марта и 15 мая 1866 г., 15 марта, 15 апреля и 1 мая 1867 г. (Огарев 1866-67). Несмотря на то что адресат открытых писем Огарева, названных «Частными письмами об общем вопросе», в «Колоколе» не указан, ясно, что автор полемизирует с Константином Голубовым, – хотя бы потому, что свои открытые письма («письмы»), в том числе Огареву, Голубов опубликовал в рубрике под тем же названием.

Следовало бы отметить, что между сторонами существует значительная разница в возрасте: в 1866 г. Голубову 24 года, тогда как Огареву 53.

Перед тем как перейти непосредственно к характеристике лингвостилистических особенностей текстов Голубова, необходимо в общих чертах сказать о том, каково их содержание, поскольку письма-ответы Голубова следует рассматривать не только в контексте писем-статей Огарева, но и принимая во внимание цель создания последних. В своих «Письмах» Огарев критиковал идеи утопического социализма, от Бабефа до Прудона, планируя затем перейти к изложению собственной теории «русского социализма», чему не было дано осуществиться по причине прекращения издания «Колокола» на русском языке в 1867 г. (Черняк 1953, 563). Голубов, во многом не соглашаясь с Огаревым, активно включился в полемику, которая продолжалась еще два года на страницах Иоганнисбургской, т.е. «прусской» «Истины» и была перенесена на российские просторы, поскольку первые четыре книги журнала, напечатанные в Пруссии, Голубов переиздал в Пскове. Далее в тексте примеры и выдержки из текстов «писем» Голубова будут сопровождаться указанием порядкового номера письма римской цифрой и номером листа арабской.

Согласно плану описания структуры языковой личности, исследование должно содержать анализ замыслов, интересов, целей и мотивов действий личности, репрезентируемых в ее высказываниях. Константин Голубов, родившийся и воспитанный в среде старообрядцев-беспоповцев федосеевского толка, находившихся в постоянных прениях с официальной церковью и другими старообрядческими толками, ребенком утративший семью, направил свои усилия на просвещение «раздорников» (наименования старообрядцев раскольниками Голубов избегал, ср.: Истина 2, 33) с целью вернуть их в лоно настоящей православной церкви и доказать им, что жизнь человека вне семьи лишена смысла.

В первом письме Огареву на 8 страницах Голубов рассуждает о свободе и несвободе человека, связанного частнособственническими отношениями владения, о противоречии между равенством и свободой при общинном владении, о причинах злонравия. Свои рассуждения он основывает на послышке Огарева о детском, юношеском и зрелом периодах восприятия мира, которые соответствуют трем путям поиска достоверности в понимании жизни: религиозному, отвлеченному и положительному (т.е. реалистическому – Н. Р).

Во втором письме (12 стр.) в дальнейших рассуждениях о теории и практике нравственности затрагиваются вопросы брака и семьи, равенства мужчины и женщины в перспективе свободы и несвободы человека в обществе. В третьем письме на 17 страницах Голубов предлагает Огареву собственную трактовку русского народного социализма, основанного на церковном образовании и православной нравственности. Четвертое письмо, наиболее пространное (33 страницы вместе с обширными цитатами из Библии), посвящено вопросам отношения церкви и государства – тому, что Голубов декларирует как свою позицию на титульном листе «Истины». «Мы стоим за Церковь и Государство», – повторяет он в каждой очередной книге своего журнала. Таким образом, объем исследовательского материала составляет примерно 50 страниц текста философского содержания.

Общественная позиция Голубова сформировалась не только на основании Священного Писания, творений Святых Отцов Церкви и старообрядческой церковной литературы вообще, но и на основании публикаций революционных демократов. В своей полемике с Огаревым он не раз упоминает «пустяшные» (с точки зрения православного человека, т.е. его самого), не основанные на «положительно-данных» теории Монжа, Кондорсе, Роберта Оуэна, Фурье, «равно как» Робеспьера, Бабёфа, Канта и Прудона (Письмо второе, 34 об.). Тем не менее Огарев пишет Голубову: «В своем третьем письме и я сознаюсь, что пишу къ вамъ о Бабёфѣ не безъ волненія – такъ люди и идеалы французской революціи, на которой мы всѣ выросли и воспитались, еще памятны, близки, родственны. Я говорю мы всѣ, потому что сколько въ себѣ встрѣчаю нестертыхъ слѣдовъ того времени, столько-же и въ вашихъ молодыхъ стремленіяхъ нахожу изъ него усвоенныхъ, отчасти переобразованныхъ, но все тѣхъ же убѣжденій» (Огарев 1866-67, 592).

2.4. Вербально-семантический аспект изучения личности Голубова

Анализ стилистических особенностей старообрядческих публицистических текстов дает довольно неоднозначные результаты, прежде всего потому, что сам материал крайне сложен для исследователя, а общепринятой методики его изучения не существует. Уже на начальном этапе функционально-стилистического анализа от исследователя требуется отделение отдельных стилистических пластов, которые, к тому же, различаются также с точки зрения истории языка. Только после этого можно было бы перейти к изучению формальных средств выражения характерных для таких текстов значений. При этом нельзя не обратить внимания на формальные и семантические различия в языке и стиле между авторскими фрагментами текстов и значительным количеством аллюзий, цитат и реминисценций из Священного

Писания, творений Святых Отцов Церкви, дониконовских богослужебных текстов и др. Актуальность лингвостилистического анализа старообрядческих публицистических текстов подтверждается тем, что в известной исследователям ситуации бытования в старообрядческой среде анонимных произведений, опубликованных в подпольных типографиях с ложными выходными данными, именно такой анализ может служить относительно надежным инструментом атрибуции произведений с точки зрения времени, локализации и предполагаемого авторства.

В текстах писем Голубова Огареву выделяются такие стилистические пласты, как церковнославянский, русский разговорно-просторечный и диалектный (в текстах проявляются черты, характерные для западной группы южнорусских говоров). Все эти пласты в функциональном отношении следует определить как подчиненные общей идейной направленности писем, определяемой стилистикой и жанровыми особенностями публицистической аналитики, активно развивавшейся во второй половине XIX в. в условиях формировавшегося публицистического стиля русского литературного языка. В целом в текстах Голубова наблюдается интерференция всех языковых пластов как на уровне фонетики и графики, так и на морфемном уровне (в области словоизменения и словообразования), на уровне лексики и фразеологии и, естественно, на уровне синтаксиса, а также текста и дискурса в целом (Pocięcina 2018; 2019a; 2019b).

2.4.1. Графика и орфография

Иоганнисбургская «Истина», как и прочие старообрядческие издания, печаталась церковнославянским шрифтом. Гражданский шрифт Голубов стал использовать в своей типографии только после переезда в Россию, хотя и в Пскове он перепечатал первые четыре книги церковнославянским шрифтом, используя в наборе практически весь репертуар прописных и строчных букв, а также просодических знаков, известных из старопечатных текстов, включая большое количество дублетов, например, для обозначения гласной о: о (узкое), Ѡ (широкое), ѡ (омега узкая), ѡ̄ (омега широкая) (ср.: Pocięcina 2018; 2019). Графическую интерференцию иллюстрирует использование ударений в транслитерации новых заимствований: *тѣсѣрѣтнѣскій* (с омегой широкой и с!), *матѣрїѣльнѣгѡ*, *раціѡнальнѣгѡ*. При верстке писем Голубов не использует паерков и знаков препинания вообще, перенос слова на следующую строку, за редким исключением, производится после гласной перед следующей согласной. Голубов использует при наборе букву ё: *ребѣнок*, *Бабѣф*, *сведѣмте*, однако сохраняет написания суффиксов причастий с е согласно церковнославянской книжной традиции. В тексте писем нет сокращенных

написаний, отдельные слова по титлом встречаются только в обозначениях контекстных ссылок на книги Священного Писания и в цитатах из него.

Среди новых орфографических норм внимание на себя обращает реализация написаний одного или двух -н- в суффиксах прилагательных и причастий: *нравственность* и *нравственность*, *жизненно-материальный*, *умственно-идеальный*, *неограниченность*, *совершенно* и *несовершенной*, *существенным* и *смешаным*, *отвлеченный* и *божественный* и под.

Отсутствие мягкого знака в некоторых словах, например: *толко*, *мелчайший*, *доказательство*, *гальванический*, *возмите* и пр. можно рассматривать как проявление интерференции литературного и диалектного произношения (Потехина 2019). Так же непоследовательно реализуются написания *и/ы* после *щ*. В качестве иллюстрации можно привести следующую фразу из рассуждения на тему частной собственности, где признать подчиняющимся определенному правилу можно только второе написание (ибмёющіи): *Ограничѣтъ имѣющіихъ мѣло имѣющіи многѡ, ѿ своіихъ согто́ннїемъ стѣкнѣтъ нїцихъ* (I, 30).

Несомненно, к ошибкам следует отнести такие написания, как *Штадты* (Соединенные Штаты Америки) или *-о-* в корне *-раст-*: *возростать*, но *возраст*.

2.4.2. Лексика и словообразование

Употребление книжных слов (высокого стиля), каковыми являются церковнославянизмы, является характерной чертой русской публицистики и книжных вариантов русского языка вообще. Особое место среди церковнославянизмов занимают композиты, которые Голубов не только активно употребляет, но и сам создает.

К числу характерных для Голубова следует отнести такие сложные слова, как *правоверие* и *самостеснение*. Именно потому, что понятия, которые он обозначает данными словами, являются для него ключевыми, они встречаются также в письмах Огареву.

В понятие *правоверия* Голубов включает собственные представления о православии, причем ни самого существительного православие, ни его производных он не употребляет. Ни в одном из словарей русского языка правоверие не соотносится с православием, а если уж с религией, то скорее с исламом, а не с христианством. Следует предположить церковнославянский генезис данного понятия в мировоззрении Голубова: в «Старославянском словаре» *прѣвѣрїе* обозначается как 'истинная вера, правоверие' (Цейтлин, Вечерка, Благова 1999, 495). Однако словарь церковнославянского языка протоиерея Г. Дьяченко дает наречие *правоверно* в качестве синонима слова *благочестиво*, тогда как синонимом прилагательного *православный* являются слова *правоверующий*, *правомыслящий* (Дьяченко 1993, 473, 474). Вместе

с тем положительная коннотация обнаруживается в контекстах с существительным *правоверие* из Церковнославянского подкорпуса Национального корпуса русского языка: <http://processing.ruscorpora.ru/search.xml?lexm1=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B5&mode=orthlib&text=lexgramm>). Так и для Голубова *правоверие* – это не только ключевое слово, но главным образом оценочное понятие, определяющее положительно настоящую веру в отличие от «религий» (прочих религий и христианских конфессий), ср.: «западные бессознательные религии и суеверия».

В письмах к Огареву Голубов, говоря о нравственности, обращается к своему ключевому понятию *самостеснение* ‘самоограничение, воздержанность’, так же аксиологически коннотированному, напр.: «самостеснительное свободное воздержание», он противопоставляет «разнузданности пристрастий» (читай: либерализму) (III, 40), для него человечество на западе не дышит никаким «взаимно-любовным нравственным самостеснением» (III, 40 об.).

Голубов создает собственные дериваты, соединяя в церковнославянских словообразовательных моделях корни и аффиксы по своему разумению: *произрастение* ‘растение’ и *растение* ‘рост’, *обчищать* (лит.: очищать), *сприсуция* ‘присущие’. Он творчески подходит также к интернационализмам: ср: *теория* > *теорестический* > *теорист(ы)*.

К семантическим диалектизмам следует отнести такие употребленные в письмах слова, как *жерло* значении ‘источник’ (*Потеря взаимной любви есть жерло зла всемирнаго* (I, 31 об.)), ср.: бел. *жарало*, укр. *джерело*, или *думный* – ср.: мск. *думающий*, *думник*, пск. *человек задумчивый* (Даль I, 501), т.е. по-современному ‘умный, думающий, способный к рассуждению’.

Из приведенных примеров следует, что лексический состав «Писем» как публицистических произведений включает слова разных стилистических регистров: высокого, нейтрального и разговорного, а также авторские неологизмы.

2.4.3. Общая стилистика корреспонденции

Общий стиль писем представляется характерным для участников корреспонденции в XIX в. Письмо представляло собой, с одной стороны, субститут непосредственного общения, выражая в письменной форме отношения, существовавшие между автором письма и адресатом, с другой стороны, подобно литературному произведению, должно было нести информацию как эпического, так и лирического характера. Таковы «Частные письма об общем вопросе» Голубова, которые, безусловно, относятся к публицистическому стилю.

Письма содержат стандартизованные зачины-обращения и концовки. Голубов, никогда не встречавшийся с Огаревым, по-видимому, основываясь на утверждении его о том, что «въ письмахъ позволяется быть искреннѣе, личнѣе чѣмъ просто въ статьѣ» (Огарев 1866-67, 592), обращается к нему как к близкому знакомому, в обращениях использует такие эпитеты, как *любезный* (уже в словаре Ушакова сопровождающееся пометой устар.) (I, II), *многоуважаемый* (III) и – неожиданное – *сердечно-любимый* (IV).

Письма-статьи Голубова, изначально были предназначены для печати. Однако поскольку они имели своего адресата, в них содержатся элементы непосредственного общения, беседы, диалога: конструкции с местоимениями 1-го и 2-го лица и координированными с ними глаголами, напр., *прибавьте, посоветуйте, возьмите и найдите* и др., а также конструкции с формами глаголов в значении совместного действия: *приведёмте, сведёмте, давайте стараться* и под. Ср.: *Прошу не почестъ мое молчание за охлаждение моей любви к вам, любезный Николай Платонович* (I, 29); *Скрепитесь терпением, выслушать* (т.е. прочитатъ – Н. Р.) *замечательные выдержки из священнаго писания* (IV, 53); *Истинно говорю вам* (цитата из Евангелия) (IV, 52 об.).

В концовках наблюдается интерференция стандартных и просторечных форм. Примеры даются с учетом порядка следования писем:

- 1) *Остаюсь с уважением к вам, Мужик;*
- 2) *Остаюсь с полным расположением на вас, Мужик;*
- 3) *Падаю на колени пред вами и умоляю вступить в разбирательство, вполне на вас расположенный, Мужик;*
- 4) *Повторяю, что я не сомную в вас и продолжаю вас любить, Мужик.*

К просторечным следует отнести форму 1-го л. ед.ч. глагола *не сомнуюсь*, которая соотносится, скорее всего, с инфинитивом несов. в. *сомневаться*, чем с сов.в. *усомниться* в контексте однородной формы несов.в. *продолжаю любить*; а также управление *на + В.п. кого? что?* при дериватах *расположение, расположенный* от глагола *расположить / расположиться* ‘вызывать симпатию’ / ‘чувствовать симпатию’ к + Д.п. *кому?чому?* (ср.: Даль IV, 69; МАС III, 654-655).

3. Заключение

Одной из исследовательских задач, связанных с изучением книжного наследия Войновского монастыря, является изучение и описание идиостиля произведений Константина Голубова, издателя, публициста, миссионера, наиболее значительной личности среди старообрядческих полемистов наряду с архимандритом Павлом (Прусским). Определение характерных особенностей текстов, написанных Голубовым, позволит определить степень его участия

в редакции неидентифицированных старообрядческих текстов, опубликованных Славянской типографией в Иоганнисбурге, например, в «Сборнике сочинений о браках разных ревностных мужей», или в изданиях Вольной русской типографии в Лондоне.

Вместе с тем нельзя упускать из виду другой аспект исследований, а именно: дискурсивный. Религиозно-философские воззрения Голубова, отвергавшего теории утопического социализма, неожиданным образом отражают как воззрения русских революционных демократов второй половины XIX в., так и гораздо более поздние взгляды на православие, русские представления о народности, соборности, богоизбранности русского народа и высоконравственной его сущности, возродившиеся в эпоху сталинизма, поддерживаемые современными старообрядцами и положенные в основу «российских скреп».

Библиография

- Богин, Г. И. (1980), Современная лингводидактика. Калинин. [Bogin, G. I. (1980), *Sovremennaja lingvodidaktika*. Kalinin.]
- Богин, Г. И. (1982), Концепция языковой личности: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Калинин. [Bogin, G. I. (1982), *Koncepcija žykovoj ličnosti: Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskikh nauk*. Kalinin.]
- Буданова, Н. Ф. (1990), Примечания. В: Ф. М. Достоевский, Собрание сочинений в пятнадцати томах. 7. «Бесы». Ленинград, 675-846. [Budanova, N. F. (1990), *Primečaniâ*. In: F. M. Dostoevskij, *Sobranie sočinenij v pätnadcati tomach*. 7. «Besy». Leningrad, 675-846.]
- Буданова, Н. Ф. (2007), Павел Прусский и его книга «Беседы о пришествии пророков Илии и Эноха, об антихристе и седмилах Даниловых». В: Достоевский: Материалы и исследования. 18. Санкт-Петербург. 86-101. [Budanova, N. F. (2007), *Pavel Prusskij i ego kniga «Besedy o prišestvii prorokov Ilii i Ėnoha, ob antihriste i sedminah Danilovyh»*. In: *Dostoevskij: Materialy i issledovaniâ*. 18. Sankt-Peterburg.]
- Даль, В. И. (1955), Толковый словарь живого великорусского языка. III. Москва. [Dal', V. I. (1955), *Tolkovij slovar' živogo velikorusskogo žyka*. III. Moskva.]
- Достоевский, Ф. М. (1930), Письма. В четырех томах. II. Письма 1867-1871 гг. Москва/Ленинград. Academia. [Dostoevskij, F. M. (1930), *Pis'ma*. V četyreh tomah. II. Pis'ma 1867-1871 gg. Moskva/Leningrad. Academia.]
- Дьяченко, Г. (1993), Полный церковно-славянский словарь. Москва. [D'âčenko, G. (1993), *Polnuy cerkovno-slavânskij slovar'*. Moskva.]
- Иванцова, Е. В. (2010), О термине «языковая личность»: истоки, проблемы, перспективы использования. В: Вестник Томского государственного университета. Серия Филология. 4(12), 24-32. [Ivancova, E. V. (2010), *O termine «žykovaja ličnost'»: istoki, problemy, perspektivy ispol'zovaniâ*. In: *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria Filologija*. 4(12), 24-32.]
- Караулов, Ю. Н. (1987), Русский язык и языковая личность. Москва. [Karaulov, Ū. N. (1987), *Russkij žyky i žykovaja ličnost'*. Moskva.]
- Караулов, Ю. Н. (1989), Русская языковая личность и задачи её изучения. В: Язык и личность. Москва. [Karaulov, Ū. N. (1989), *Russkaâ žykovaja ličnost' i zadači eĕ izučeniâ*. In: *Žyky i ličnost'*. Moskva.]
- Клевенский, М. М. (1941), Комментарии к «Исповеди» В. И. Кельсиева. В: Литературное наследство. 41-42, 442-482. [Klevenskij, M. M. (1941), *Kommentarii k «Ispovedi» V. I. Kel'sieva*. In: *Literaturnoe nasledstvo*. 41-42, 442-482.]

- КЕЛЬСИЕВ, В. И. (1860-62), Сборник правительственных сведений о раскольниках, сост. В. Кельсиевым. Вып. 1-4. Лондон. [Kel'siev, V. I. (1860-62), Sbornik pravitel'stvennyh svedenij o raskol'nikah, sost. V. Kel'sievym. Vyp. 1-4. London.]
- КЕЛЬСИЕВ, В. И. (1941), «Исповедь». В: Литературное наследство. 41-42, 253-482. [Kel'siev, V. I. (1941), «Ispoved'» In: Literaturnoe nasledstvo. 41-42, 253-482.]
- КОЗЬМИН, Б. П. (1941), Из публицистического наследия Н. П. Огарева. Предисловие. В: Литературное наследство. 39/40, 289-316. [Koz'min, B. P. (1941), Iz publicističeskogo naslediâ N. P. Ogareva. Predislovie. In: Literaturnoe nasledstvo. 39/40, 289-316.]
- ОГАРЕВ, Н. П. (1866-1867), Частные письма об общем вопросе. В: Колокол. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева, Москва 1962. [Ogarev, N. P. (1866-1867), Častnye pis'ma ob obšem voprose. In: Kolokol. Gazeta A. I. Gercena i N. P. Ogareva, Moskva 1962.]
- ПОТЕХИНА, Е. А. (2019), Языковая личность Константина Ефимовича Голубова. В: Калиновская В. Н., Малышева И. А. (ред.), Славянская историческая лексикология и лексикография. 2. Санкт-Петербург, 242-255. [Potehina, E. A. (2019), Āzykovaâ ličnost' Konstantina Efimoviča Golubova. In: Kalinovskaâ V. N., Malyševa I. A. (red.), Slavânskaâ istoričeskaâ leksikologiâ i leksikografiâ. 2. Sankt-Peterburg, 242-255.]
- РЫНДЗЮНСКИЙ, П. Г. (1956), Из переписки Огарева с Павлом Прусским (П. И. Ледневым). В: Литературное наследство. 63, 130-139. [Ryndzûnskiĭ, P. G. (1956), Iz perepiski Ogareva s Pavlom Prusskim (P. I. Lednevym). In: Literaturnoe nasledstvo. 63, 130-139.]
- СУББОТИН, Н. И. (1868), Русская старообрядская литература за границей. В: Русский вестник. 76. I, 99-130. II, 325-353. [Subbotin, N. I. (1868), Russkaâ staroobrâd'skaâ literatura za granicej. In: Russkiĭ vestnik. 76. I, 99-130. II, 325-353.]
- ЧАЩИНА, Н. Ф. (1985), Герцен и старообрядцы Юго-Восточной Европы: Письмо Герцена и Огарева к А. В. Никитину. В: Литературное наследство. 96, 693-698. [Čašina, N. F. (1985), Gercen i staroobrâd'cy Ūgo-Vostočnoj Evropu: Pis'mo Gercena i Ogareva k A. V. Nikitinu. In: Literaturnoe nasledstvo. 96, 693-698.]
- ЧЕРНЯК, Я. З. (1953), Неизданные и несобранные произведения Огарева: Из публицистического наследия. В: Литературное наследство. 61, 523-658. [Černâk, Ā. Z. (1953), Neizdannye i nesobrannye proizvedeniâ Ogareva: Iz publicističeskogo naslediâ. In: Literaturnoe nasledstvo. 61, 523-658.]
- ЦЕЙТЛИН, Р. М./ВЕЧЕРКА, Р./БЛАГОВА, Э. (ред.), Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). 2-е изд., стереотипное. Москва. [Cejtlin, R. M./Večerka, R./Blagova, Ė. (red.), Staroslavânskiĭ slovar' (po rukopisâm X-XI vekov. 2-e izd., stereotipnoe. Moskva.)
- ІWANIEC, E. (2001), Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia. Karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku. Białystok, 2001.
- РОСИЕЧНИНА, Н. (2018) Язык старообрядческой публицистики XIX в.: попытка характеристики явления. W: Przegląd Rusycystyczny. 2(162), 174-189.
- РОСИЕЧНИНА, Н. (2019), Interferencja rosyjsko-cerkiewnosłowiańska w tekstach staroobrzędowych z XIX-XX wieku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/1, 373-388.
- WODAK, R./KRZYŻANOWSKI, M. (red.) (2011), Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych. Przepiórkowska, D. (tłum). Warszawa.
- WODAK, R. (2015), Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In: The International Encyclopedia of Language and Social Interaction., 1st ed. Publisher: John Wiley & Sons, Inc. Editors: K. Tracy. General Editor: C. Ilie and T. Sandel (Associate Editors, pp. 14). In: https://www.researchgate.net/publication/280621881_Critical_Discourse_Analysis_Discourse-Historical_Approach.

IRINA BARINOVA / ИРИНА БАРИНОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1852-4091>
Perm National Research Polytechnic University

IRINA OVCHINNIKOVA / ИРИНА ОВЧИННИКОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1726-3360>
I. M. Sechenov First Moscow State Medical University

О СЕМАНТИКЕ СЛОВА *БЕСПРЕДЕЛ* В РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

On the semantics of the word *bespredel* in the literary Russian

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ассоциация, внутреннее заимствование, дискурс СМИ, семантическая трансформация

KEYWORDS: association, internal borrowing, discourse of mass media, semantic transformation

АБСТРАКТ. The paper presents the analysis of the semantic shifts in the lexical meaning of the lexeme *bespredel* (*mayhem*). The lexeme penetrates into the literary language from the jargon of criminals in 1990; its frequency dramatically increased in media and oral public communication. The shifts in its semantics were triggered by social transformations during Russian perestroika due to deconstruction of the socialist economy and political system. *Bespredel* in literary Russian acquired the meaning 'extreme degree of chaos, when a person feels helplessness and vulnerability owing to violation of laws and rules'. According to the Russian national corpus, the word belongs to the media discourse while being rarely used in literature.

1. К постановке проблемы

Лексика представляет собой самую подвижную из языковых подсистем в силу непосредственной связи с коммуникативной потребностью в актуальных номинациях. Весьма продуктивными для семантических сдвигов и развития лексической системы языка оказываются сложные исторические периоды конфликтов и социальных потрясений.

В постсоветской России сложились благоприятные условия для перегруппировки словаря и размывания границ стилистической нормы. За сорок лет, прошедших с начала перестройки, многие внутренние и внешние заимствования утвердились в лексиконе и закрепились в определенной сфере коммуникации. Изучение судьбы слов, появившихся в литературном языке на рубеже веков, позволяет уяснить пути проникновения, семантические

трансформации, а также восприятие нового литературного слова носителями языка. В данной работе мы обратимся к анализу лексики *беспредел*. Охарактеризовав социокультурную ситуацию во время проникновения слова в литературный язык, мы сравним его толкования в различных словарях, выясним ассоциативное значение, актуальное для носителей языка, и проследим изменение частотности его использования по Национальному корпусу русского языка (НКРЯ: Ruscorpora.ru) до настоящего времени. В результате анализа мы рассчитываем определить семантическую структуру и сферу употребления слова.

2. Характеристика социокультурной ситуации в России в 90-е годы XX века

Новые явления в социокультурной жизни страны потребовали новых обозначений, потеснивших лексику времен развитого социализма. В постсоветский период радикальные экономические, политические и социальные преобразования совершались стремительно. Появлялись новые политические группировки, медленно формировалась новая система ценностей, отнюдь не свободная от рудиментов «двоемыслия» советской системы. Политическая непредсказуемость развития общества, нестабильность экономической ситуации существенно изменили отношение к информации и представление о ее ценности. Вовремя полученная информация снижала степень неопределенности среды, позволяла ориентироваться в ситуации и планировать поведение. Это повысило потребность в источниках достоверных сведений. В сочетании с устранением цензуры в СССР электронные и печатные СМИ превратились в заслуживающий доверия источник информации. Публикации на новые темы вовлекают в язык СМИ ранее не использовавшуюся в печати лексику (*бомж, беспредел*), а также способствуют появлению новых значений у давно закрепившихся в литературном языке слов (*беженец, олигарх*) (Скляревская 2001).

СМИ приобретают необыкновенную популярность, журналисты и телеведущие завоевывают авторитет у многотысячной аудитории. Речевые привычки авторитетных лиц влияют на формирование языковых вкусов и предпочтений читателей и зрителей. В качестве номинации социальных явлений закрепляются использованные в медиа-дискурсе языковые средства. Таким образом, медиа-дискурс открывает двери для проникновения просторечной и жаргонной лексики в литературный язык. Особенно характерным оказалось слово *беспредел*, которое широко использовали в публичной речи для обозначения неопределенности правовых норм при криминализации обстановки.

Медиа-дискурс, благодаря которому слово *беспредел* проникало в высокие сферы общения, отражает весь спектр настроений и политических воззрений. Основные ключевые символы советского политического дискурса приобретают многозначность, их семантика трансформируется, что приводит к неожиданным результатам. Семантическая трансформация происходит под влиянием актов восприятия речи и интерпретации воспринятого высказывания в диалоге (Залевская 2012). Читающий и слушающий выступают активными участниками, преобразующими общественный дискурс, становятся субъектами нового дискурса СМИ. Иначе говоря, дискурс СМИ и отражает изменения в языковом сознании членов социума, и стимулирует эти изменения (Будаев 2009).

В постсоветский период дискурс новой политической элиты сближается с языком народа, «языком улицы», проявляет значительную вариативность, отражающую вариативность политических идей в демократическом обществе. По мере необходимости и по прихоти авторов в публицистическом стиле используются внутренние заимствования из просторечия и жаргонов, а также иноязычные заимствования, большую часть которых составляют варваризмы (Валгина 2001). Исследователи отмечают появление и распространение речевой агрессии по каналам массовой коммуникации (Булыгина 2000), использование элементов жаргона социальных низов в медиа-дискурсе (Демьянков 2003), проникновение элементов уголовного жаргона в молодежный сленг и молодежные издания (Марочкин 1998). Экспансия внутренних заимствований в дискурс СМИ обусловлена необходимостью выражения экспрессии в эмоциональной насыщенной ситуации общественных перемен (Скляревская 2001, 180).

3. Словарные толкования лексемы *беспредел*

Лексема *беспредел* пришла в литературный язык из уголовного жаргона в 90-е годы прошлого века (Бельчиков 2004). Семантику слова *беспредел* в уголовном жаргоне интерпретируют как:

1. бунт на зоне (Елистратов 2000);
2. нарушение воровских законов, воровского «кодекса чести» (Марочкин 1998);
3. преступная группировка, не соблюдающая воровских законов, стоящая особняком в преступном мире (Мокиенко 2001);
4. вор, ушедший из воровской среды и прекративший преступную деятельность (Мокиенко 2001).

Общей для всех значений семой является 'преодоление предела, нарушение установленных границ, правил'. В семантике слова *беспредел* присутствует

указание на действие, каузирующее обозначенное словом положение. В «Словаре русского арго» у слова *беспредел* отмечается значение 'анархия, безначалие, вседозволенность, крушение существующих норм поведения' (Елистратов 2000, 34).

Помимо жаргона асоциальных элементов, *беспредел* отмечен в молодежном сленге (Марочкин 1998). В лексической системе молодежного сленга слово *беспредел* утратило свойственное ему в уголовном жаргоне значение; в его семантической структуре актуализировалась сема 'отсутствие формальных ограничений, правил'. Эта ядерная сема «обросла» семантическими признаками 'веселый', 'проводить время', 'непристойный'. В результате слово приобрело значение, которое интерпретируют как 'веселое времяпрепровождение, не стесненное условностями, формальной атмосферой' (Марочкин 1998); 'обстановка и времяпрепровождение, граничащие с непристойностью' (Мокиенко 2001).

История проникновения этого слова в общеупотребительную лексику довольно типична для эволюции русского языка на рубеже веков. В словаре С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой *беспредел* интерпретируется как 'крайняя степень беззакония, беспорядка' (Ожегов 2006). Подробное описание семантики слова приводит Ю. А. Бельчиков. Обсудив словообразовательные и синтагматические связи лексемы, автор дает ей толкование: «*беспредел* как полное беззаконие, произвол; развал всякого общественного порядка и власти; непристойность (именно так осмысляется это слово в современном его употреблении)» (Бельчиков 2004, 31). Ю. А. Бельчиков отмечает ее «быстрое и бескомпромиссное вхождение в литературные тексты самого разнообразного назначения» (Бельчиков 2004, 31), связывая концепт *беспредел* с концептом *закон*.

В словаре синонимов в один ряд с лексемой *беспредел* включены *беззаконие*, *бесправие*, *притеснение*, *произвол* (Абрамов 1999, 17). Синонимический ряд организован семьей 'нарушение закона, несоблюдение прав', причем синонимы отражают как точку зрения субъекта, нарушающего закон (*произвол*), так и точку зрения объекта (*бесправие*). Словообразовательные связи лексемы *беспредел* концентрируются в пределах словообразовательного гнезда *предел*, *беспредельный*, *беспредельно*, *беспредельность*, а также выстраиваются на основе словообразовательной модели последнего существительного, связанного с целым рядом других, обозначающих исключительность, высшую степень выражения чего-либо: *безграничность*, *безмерность*, *бесконечность*.

На основе словарных толкований у лексемы *беспредел* в литературном языке можно выделить такие семантические признаки, как 'отсутствие предела', 'нарушение закона', 'произвол', 'общественный порядок', 'крайняя степень, исключительность проявления беспорядка', 'непристойность'. В семантической структуре слова в литературном языке характерное для воровского жаргона

значение 'нарушение воровского закона' лишается семантического признака 'воровской'; основная, общая для всех лексико-семантических вариантов, описанных в словаре воровского жаргона, сема 'преодоление предела, нарушение установленных границ, правил' становится доминирующей. Из молодежного сленга лексема заимствует семантический признак 'непристойность'. С семантикой слова в арго, где выделяется сема 'анархия' связано литературное значение 'крайняя степень, исключительность проявления беспорядка'.

4. Отражение семантических признаков в ассоциативном поле слова *беспредел*

Для исследования ассоциативного значения слова привлекались два источника: «Русская региональная ассоциативная база данных (СИБАС) 2008-2019 годов»¹ и наши собственные материалы, полученные от студентов в 2005-2008 годах². В «Русском ассоциативном словаре» 1994-2002 годов слово встречается в качестве реакции на стимулы³: *предел*, 7; *меры*, 2; *абсолют*, 1; *бардак*, 1; *беспорядок*, 1; *коммунизм*, 1; *несанкционированный*, 1; *отдай*, 1; *накость*, 1; *переворот*, 1; *полнейший*, 1; *правосудие*, 1; *преступность*, 1; *расстрел*, 1; *Россия*, 1; *сталинизм*, 1; *фашизм*, 1; *шовинизм*, 1. Насколько позволяют судить связи исследуемой лексемы с приведенными стимулами, в сознания носителей языка актуализируются все семы, помимо 'непристойность'. Однако установить наиболее актуальные семантические признаки не предоставляется возможным, поскольку *беспредел* не был включен в список стимулов при сборе материалов для словаря.

Описание ассоциативного значения слова начнем с более ранних из имеющихся материалов, полученных в 2005-2008 годах от молодых носителей русского языка, чья языковая компетенция формировалась в период перестройки, когда слово *беспредел* проникало в литературный язык. Слово и его производные неоднократно встречаются среди ассоциаций студентов, в частности, на слова-стимулы *беженец*, *бомж*, *власть*, *жаргон*, *олигарх*, *президент*. В таблице 1 приведено распределение ассоциаций на стимул *беспредел*. Распределение ассоциаций компактно: первая по частотности реакция *хаос*

¹ Русская региональная ассоциативная база данных (2008-2019) (авторы-составители: И. В. Шапошникова, А. А. Романенко): <http://adictru.nsu.ru> (*беспредел*: <http://adictru.nsu.ru/dict#>).

² Почти 14000 реакций на 37 слов-стимулов получены от 450 студентов вузов Прикамья в 2005-2008 годах (Овчинникова 2009). Ассоциации на слово-стимул *беспредел* приводили молодые россияне, чье представление о значении слова формировалось в постсоветский период, когда лексема уже проникла в литературный язык.

³ <http://www.thesaurus.ru/dict/index.php> цифра после слова указывает на частотность ассоциации *беспредел* на приведенный стимул.

составляет 18% от общего числа ответов. Для молодых носителей языка лексема *беспредел* означает прежде всего отсутствие какого-либо порядка, произвол. Семантический признак 'произвол, отсутствие порядка' оказывается психологически наиболее весомым в значении вошедшего в литературный язык слова *беспредел*.

Таблица 1. Ассоциативное поле слова *беспредел* (N=256)

Ассоциация	Абсолютная частота	Относительная частота
Хаос	47	0.183
Бардак	16	0.063
Драка; нет ответа	12	0.047
Ужас	10	0.039
Беспорядок	9	0.035
Разбой	8	0.031
Анархия	7	0.027
«Бумер»	5	0.019
Бандиты; насилие	4	0.016
Власть; кошмар; криминал; разврат	3	0.012
Бандит; беззаконие; безобразия; война; молодой человек; на улице; полный; преступление; разборка; разборки; скинхед; террор; тюрьма; улица	2	0.008
Автомат; Америка; банда; бандиты мафия; бардак хаос; бездна; беспорядок из ряда вон; бизнес; битва; братки; быки; вечеринка у Деда дома; вандализм; вечность; воровство; вселенная; где?; гопники; деканат; дело; канитель; катастрофа; Киргизия; комната; коррупция; конец; криминалитет; кровь; круто; модное слово; наглеж; наркоманы; наркотики; наглость; неразбериха; недоразумение; непорядок; неправильно; несправедливость; неурядица; обида; она; оружие; отчаяние; плохо; по жизни; погром скинхедов; политика; полный пипец; понт; порядок; предел; президент; преступность; пьянка; разгул; раздолбай; разруха; разрушение; революция; рынок; свобода; спорт; СТАП; суки; суматоха; терроризм; трамвай; трудные подростки; уголовники; удел; фильм «Бригада»; хаос беспорядок; хаос ужас; Хаус; царь; цепь; час пик; чересчур; чиновник; чеченцы; экстремист	1	0.004

Рассмотрим слова-реакции, вербализующие сему 'произвол, отсутствие порядка'. Эта сема представлена прежде всего частотными ассоциациями: *хаос, беспорядок, анархия*. Единичные реакции варьируют те же лексемы: *бардак хаос, беспорядок из ряда вон, непорядок, неразбериха, несправедливость, разгул, раздолбайщина, хаос ужас, хаос беспорядок*. Суммарная частотность слов-реакций, вербализующих сему 'произвол, отсутствие порядка', составляет примерно 35% от всех ответов. Эта сема доминирует в ассоциативном поле, что можно рассматривать в качестве отражения ее актуальности для осознания значения слова.

В некоторых из рассмотренных реакций реализована еще одна сема – ‘крайняя степень, исключительность проявления беспорядка’. Сема ‘крайняя степень неупорядоченности’ присутствует в семантической структуре слов *хаос, бардак, безобразия, драка, разгул, раздолбайщина*. Помимо этих ассоциаций, опосредованным образом крайнюю степень проявления беспорядка отражают обозначения эмоций, ассоциирующихся со словом *беспредел*. В номинациях эмоций выражено отношение к беспределу; отношение к обсуждаемому явлению выражают ассоциации *ужас, безобразия, кошмар, недоразумение, наглость, обида, отчаяние, плохо*. В эмоциональной палитре варьирует степень проявления эмоционального состояния, приписываемого тем, кто принадлежит миру *беспредела (наглость)*, и эмоций, испытываемых невольно вовлекаемыми в этот мир субъектами (от *обида* до *отчаяние*). Эмоциональная точка зрения вовлеченных субъектов представлена более весомо. Участники ассоциативного эксперимента оценивают и переживают беспредел как его невольные жертвы.

Сема ‘нарушение закона’ тоже достаточно актуальна. Она реализована в сравнительно частотных ассоциациях *драка, разбой, анархия*; малочастотных и единичных *«Бумер», насилие, бандиты, криминал, война, банда, бандиты мафия, братки, криминалитет, беззаконие, вандализм, воровство, преступление, разборка, автомат, коррупция, кровь, наркоманы, наркотики, несправедливость, погром скинхедов, преступность, революция, разборки, скинхед, террор, терроризм, трудные подростки, тюрьма, уголовники, фильм «Бригада»*. Доля слов-реакций, реализующих сему ‘нарушение закона’, равна 27% всех зафиксированных реакций, т.е. превышает четверть состава ассоциативного поля. В ассоциациях отчетливо проявляется присутствующая в сознании носителей языка связь беспредела с преступным миром.

Сема ‘общественный порядок’ представлена ассоциациями *власть, деканат, дело, политика, порядок, президент, чиновник*. Это малочастотные реакции, отражающие осознание взаимосвязи нарушения закона с неспособностью власти сдерживать произвол. Доля такого рода ассоциаций в составе поля несущественна.

Сема ‘отсутствие предела’ находит свое отражение в словах-реакциях *анархия, вечность, бездна, вселенная, свобода, разрушение*. Это прежде всего единичные ассоциации. Отсутствие предела малозначимо для осознания семантики лексемы *беспредел*.

Наконец, сема ‘непристойность’ содержится в реакциях с частотой от 3 (*разврат*) до 1 (*вечеринка у Децла в доме, пьянка, разгул*). Студенты, носители молодежного сленга, не ассоциируют заданное слово с веселым неформальным времяпрепровождением – это значение не актуально в лексеме, принадлежащей литературному языку. Таким образом, существенными для языкового сознания молодых россиян семантическими признаками лексемы *беспредел*

оказываются 'произвол, отсутствие порядка', 'крайняя степень беспорядка', 'нарушение закона'. Заметную роль в переживании значения слова играют эмоции, вызванные невозможностью противостоять произволу.

В СИБАС содержатся материалы экспериментов, проведенных в 2008-2019 годах в Сибири и на Дальнем Востоке. База пополняется постоянно, что позволяет определить наиболее актуальное в настоящее время представление о значении слова в сознании носителей языка. В ассоциативном поле *беспредел*, содержащем 502 реакции, обнаруживается много совпадений с нашими данными: самой частотной реакцией остается *хаос* (10% от всех ответов), семы 'произвол, отсутствие порядка' и 'крайняя степень беспорядка' вербализованы в ассоциациях, перекрывающих 25,5% ассоциативного поля. Сема 'нарушение закона' представлена в 24,9%: *бандит, вор, зона, мафия, разбой, ментовский* и др. Семы 'общественный порядок' и 'непристойность' отражены в единичных реакциях. Наиболее заметным различием оказалось упоминание о 90-х годах (*Россия 90-х*), сферах распространения беспредела (*в политике, в милиции, в головах* и др.), а также появление малочастотных ассоциаций *наказание, наказуем*. Как ни парадоксально, новые ассоциации указывают на пространственно-временные и социальные ограничения *беспредела*. Таким образом, к настоящему времени наиболее актуальными семами остаются 'нарушение закона', 'произвол, отсутствие порядка' и 'крайняя степень беспорядка'.

5. Характеристика употребительности лексемы по данным Национального корпуса русского языка

Обращение к НКРЯ необходимо для анализа сфер распространения лексемы и ее частотности в различных типах дискурса. Общие количественные данные по представленности в основном, газетном, поэтическом и устном корпусах приведены в таблице 2⁴. В первой колонке назван подкорпус, во второй – количество документов, в которых встречается словоформа лексемы *беспредел* (в скобках указан процент этих документов от общего количества документов в подкорпусе), в третьей колонке приводится количество вхождений словоформ в документы подкорпуса, а в четвертой – частотность словоформ на миллион словоупотреблений.

⁴ Описание каждого из корпусов: <http://www.ruscorpora.ru/corpora-intro.html> (доступ: 14 XII 2019).

Таблица 2. Представленность лексемы *беспредел* в НКРЯ

Подкорпус	Документов	Вхождений	Частота на миллион словоупотреблений
Газетный корпус	2 112 (0,49%)	2 249	9,91
Подкорпус региональных и зарубежных СМИ	115 (0,41%)	126	9,69
Устный корпус	71 (1,81%)	102	8,5
Поэтический корпус	2 (0,002%)	2	0,17
Основной корпус	496 (0,004%)	616	2,13

В художественных текстах лексема используется редко. Центральная и региональная печать часто обращаются к описанию *беспредела*. Корпус устной речи включает записи публичной и частной устной речи, а также транскрипты кинофильмов, что предполагает смешение литературной разговорной речи, просторечия и других вариантов национального языка и не позволяет отнести материалы подкорпуса к литературному языку; устная речь является источником для внутреннего заимствования лексемы в литературный язык. В современном литературном языке лексема *беспредел* широко употребляется в медиа-дискурсе. Резкий скачок в частотности употребления словоформы *беспредел* в основном корпусе приходится на период с 1987 по 2000 годы, когда частотность использования на млн словоформ выросла с 0.2483 до 6.2084; в 2011 году слово добралось до показателя 8.7890 на млн словоформ (при нулевом сглаживании)⁵.

6. Заключение

Подведем итоги обсуждению семантики лексемы *беспредел*. Во-первых, можно констатировать стереотипность осознания значения лексемы *беспредел*, что очевидно благодаря частотности ассоциации *хаос*. *Беспредел* означает прежде всего произвол, отсутствие упорядоченности в разных сферах жизни.

Во-вторых, актуальность семантики лексемы и ее востребованность литературным языком связана с семой 'нарушение закона', сохранившейся при заимствовании слова из воровского жаргона; к периферийным семам относится 'непристойность'. *Беспредел* для носителей языка – это не столько отсутствие предела, сколько небрежение установленными законами и правилами общественной жизни.

⁵ См. диаграмму (при сглаживании 0): http://search1.ruscorpora.ru/plot.xml?smoothin-g=3&stat=gr_created_&env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&mydocsize=&dpp=&sp-p=&spd=&text=lexform&mode=main&sort=gr_tagging&lang=ru&nodia=1&req=%E1%E5%F1%EF%F0%E5%E4%E5%EB.

В-третьих, проникновение лексемы в литературный язык и стремительное распространение в речевой практике обусловлено социальной трансформацией русской жизни на рубеже веков и в первое десятилетие нового тысячелетия, в результате которой разрушились существующие социальные нормы и пошатнулись нормы языковые. В литературном языке не нашлось адекватной номинации для обозначения распространившейся практики регулирования социальных отношений без обращения к закону. Использование лексемы *хаос* не отвечает коммуникативным интенциям, поскольку в семантической структуре *хаос* нет субъективной эмоциональной оценки, отражающей беспомощность попавшего в высокоэнтропийную социальную среду человека.

Можно сказать, что слово *беспредел*, появившись в медиа-дискурсе в годы перестройки, за прошедшие сорок лет укрепило свои позиции, но не завоевало другие сферы функционирования литературного языка. Полагаем, что границы распространения лексемы обусловлены до сих пор осознаваемой связью с уголовным жаргоном, ограничивающей ее использование в художественном стиле, а также эмоциональной окрашенностью, препятствующей вхождению слова в официальный стиль.

Библиография

- АБРАМОВ, Н. (1999), Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. Москва. [Abramov, N. (1999), *Slovar' russkikh sinonimov i skhodnykh po smyslu vyrazheniy*. Moskva.]
- БЕЛЬЧИКОВ, Ю. А. (2004), О стабилизационных процессах в русском литературном языке 90-х годов XX века. В: Семиотика, лингвистика, поэтика. К столетию со дня рождения А. А. Реформатского. Москва, 27-36. [Bel'chikov, Yu.A. (2004), O stabilizatsionnykh protsessakh v russkom literaturnom yazyke 90-kh godov XX veka. In: *Semiotika, lingvistika, poetika. K stoletiyu so dnya rozhdeniya A. A. Reformatskogo*. Moskva, 27-36.]
- БУДАЕВ, Э. В./ЧУДИНОВ, А. П. (2009), Лингвистическая советология. Екатеринбург. [Budayev, E. V./ Chudinov, A. P. (2009), *Lingvisticheskaya sovetologiya*. Ekaterinburg.]
- БУЛЫГИНА, Е. Ю./СТЕКОВА, Т. И. (2000), Проявление языковой агрессии в СМИ. В: Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. Барнаул. [Bulygina, E. Yu. /Stekova, T. I. (2000), *Proyavleniye yazykovoy agressii v SMI*. In: *Yurilingvistika-2: Russkiy yazyk v ego estestvennom i yuridicheskom bytii*. Barnaul.]
- ВАЛГИНА, Н. С. (2001), Активные процессы в современном русском языке. Москва. [Valgina, N. S. (2001), *Aktivnyye protsessy v sovremennom russkom yazyke*. Moskva.]
- ДЕМЬЯНКОВ, В. З. (2003), Интерпретация политического дискурса в СМИ. В: Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Москва, 116-133. [Dem'yankov, V. Z. (2003), *Interpretatsiya politicheskogo diskursa v SMI*. In: *Yazyk SMI kak ob'yekt mezhdistsiplinarnogo issledovaniya*. Moskva, 116-133.]
- ЕЛИСТРАТОВ, В. С. (2010), Словарь русского арго. Москва. [Elistratov, V. S. (2000), *Slovar' russkogo argo*. Moskva.]
- ЗАЛЕВСКАЯ, А. А. (2012), Значение слова в индивидуальном лексиконе. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 479-493. [Zalevskaya, A. A. (2012), *Znachenije slova v individual'nom leksikone*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. III, 479-493.]

- Марочкин, А. И. (1998), Лексико-фразеологические особенности молодежного жаргона (на материале речи молодежи г. Воронежа). Воронеж. [Marochkin, A. I. (1998), Leksiko-frazeologicheskiye osobennosti molodezhnogo zhargona (na materiale rechi molodezhi g. Voronezha). Voronezh.]
- Мокиенко, В. М./Никитина, Т. Г. (2001), Большой словарь русского жаргона. Санкт-Петербург. [Mokiyenko, V. M./Nikitina, T. G. (2001), Bol'shoi slovar' russkogo zhargona. Sankt-Peterburg.]
- Овчинникова, И. Г. (2009), Отражение диалога субкультур в содержании концепта *интеллигент*. В: Вопросы психолингвистики. 9, 164-182. [Ovchinnikova, I. G. (2009), Otrazheniye dialoga subkul'tur v sodержanii kontsepta intelligent. In: Voprosy psikholingvistiki. 9, 164-182.]
- Ожегов, С. И./Шведова, Н. Ю. (2006), Толковый словарь русского языка. Москва. [Ozhegov, S. I./Shvedova, N. Yu. (2006), Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Moskva.]
- Скляревская, Г. Н. (2001), Слово в меняющемся мире: русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы. В: Исследования по славянским языкам. 6. Сеул, 177-202. [Sklyarevskaya, G. N. (2001), Slovo v menyayushchemsya mire: russkiy yazyk nachala XXI stoletiya: sostoyaniye, problemy, perspektivy. In: Issledovaniya po slavyanskim yazykam. 6. Seul, 177-202.]

KOSTIANTYN MIZIN

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4449-0067>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

LIUBOV LETIUCHA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0481-850X>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

OLEKSANDR PETROV

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4641-3559>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubinsky State Pedagogical University

REPRESENTATION OF SUBJECTIVELY-EVALUATIVE DERIVATES IN MODERN RUSSIAN: VERBAL EVALUATIVES

KEYWORDS: category of subjective evaluation, evaluative, derivative, verb

ABSTRACT: A verb, as one of the basic parts of speech, is the primary concern of derivation process-oriented studies. However, verb-based subjectively-evaluative derivatives have not been the object of research yet. The article discusses potential capacities of verbs to form subjectively-evaluative derivatives on the level of derivation in modern Russian. To avoid terminological confusion and to distinguish axiological vs. derivational evaluation the latter is represented by the term *evaluative*. The study argues an unjustified idea that the suffix *-ahy-* is an evaluative of subjective evaluation. These verbs are referred to the derivatives of objective evaluation. We have provided a set of factors for the classification of subjectively-evaluative verbal derivatives, according to which they were classified. The analysis of language and speech material has allowed us to find the ways evaluative verbs are formed and the register of word forming affixes as a means of representing category of evaluation in the morpheme and word forming structure of the word.

1. Introduction

Contemporary linguistic science enjoys considerable knowledge of the category of evaluation (Abdikerimova 2015) and about the means of expressing values in speech (Kiklewicz 2013; Marinova 2017). However ways of implementing of the category of evaluation requires further research. So far, in Russian linguistic studies, lexicologists have focused on the category of evaluation from the perspective of the connotative meaning of a word (Volf 2002). At the same time a speaker's statement may contain a parametric evaluation which includes such units as an object's size, degree of a feature or an action, manifestation etc. A review of vast linguistic literature on this issue suggests that these days the peculiarity

of the category of evaluation remains open for further investigation. Unlike axiological evaluation in lexicology, evaluation on the derivational level correlates with the term *evaluativity*¹ (from the Eng. *evaluation*). Therefore, an evaluative meaning is a meaning which is either added to the semantics of a word due to the size and evaluation affixation operators or due to other derivate means, while the unit that carries an evaluative meaning is defined here as *e v a l u a t i v e*.

In our opinion, a circle of evaluative lexemes, with regard to which part of speech they belong to, is wider than it is commonly believed. This made it necessary to study the verb as a basis of subjective evaluatives. As one of the major parts of speech, the verb is in the center of the study of derivation processes. However, verb-motivated subjectively-evaluative derivatives have not been in the focus of some special study. In addition, as language has a parallel response to changes in society there are some aspects about linguistic axiology to be clarified. We have summarized some observations on the issue of derivative characteristics of verbal evaluative lexemes.

The reason why the research of subjectively-evaluative derivates is so complicated can be related to the fact that a verbal word possesses a multi-layered semantic structure. As a result, there are

such “mysterious” formations that do not fit into the commonly established schemes of grammatical forms. [...] These formations include verb forms ending in *-ануть* (*двигануть, стукануть*, etc.) (Markov 2006, 1).

Based on the above mentioned considerations, the purpose of our study is, first, to define the derivative potential of Russian verbs in terms of their ability to form subjectively-evaluative derivatives with regard to the distinction between the notions of “objective” vs. “subjective” evaluation; second, to develop verbal evaluatives classification according to their methods of formation; third, to establish ways the category of evaluation is represented in the morphemic derivational structure of the word.

2. Evaluation characteristics and types of verbal evaluative formation

The analysis of the material, involving explanatory dictionaries, fiction and journalistic texts, oral speech, made it possible to reveal that the number of verbal evaluatives with subjectively-evaluative semantics is smaller compared to other parts of speech (Letiucha 2014). The sphere of their usage is the colloquial style and

¹ Evaluative morphology dates back to English linguistics in 1990s of the 20th century. The object of its research is morphological, primarily derivational means for expressing evaluation (Prieto 2005; Stump 1993).

common language where their use is also limited situationally (e.g., communicating with children and animals). However, some linguists at times tend to increase the number of derivatives at times. In our opinion, it may be explained by the equation of the terms “subjective” vs. “objective” evaluation.

Derivatives of subjective vs. objective evaluation are related to different word formation processes and absence / presence of a new meaning. Mutational formants add an evaluative meaning (qualitative or quantitative) to the lexical meaning of a word while modification formants attach emotional and stylistic meanings (Luk'yanova 1986).

V. Markov grounded the need

for a special category of the subjective evaluation in the verb system in the same way as is done for nouns and adjectives. Formations with the suffix *-апу-* [...] should be referred to this category in particular (2006, 14).

We are not inclined to refer verbs with the suffix *-апу-* so categorically to the verbs of subjective evaluation, considering Markov's conclusions rather hasty. First, without debating on the issues of modality theory, we would like to point out some well-known facts. Most linguists differentiate between subjective and objective modality. This problem was studied to full extent by E. Benvenist (1974, 292-294), who claimed the language and speech to be subjective by their nature. In this respect the opinion of Y. Stepanov (2004, 241-242) is considered the most distinguished. He supposes that modality is neither subjective nor objective, but it is an objective-relative category.

We incline to think that absolutizing any property of modality is not quite acceptable. Surely, language is subjective by its nature but at the same time it has a spectrum of means to convey subjectiveness as well as objectiveness including derivation of valuating verbal evaluatives. The modality theory, developed by Ch. Bally (2001, 69-82) in West European linguistics and by V. Vinogradov (1975, 55) in Russian linguistics, considers an emotional and expressive evaluation as one of the types of modality i.e. a subject's attitude towards the objects of reality.

Therefore, it gives us grounds to single out the subjectively-evaluative meaning similarly to the subjective modal meaning. This study is based on the “conventional”, “the most common, primary group” of subjectively-modal meanings, referenced in “The Russian Grammar” (RG, 215):

Their [...] grouping is based on contrasting evaluation-characterizing and evaluation proper meanings. Following the authors of “Russian grammar”, to the evaluation-characterizing subjectively-evaluative verbal meanings we refer the meanings that “combine an ability to express a subjective attitude to the utterance with the characteristics which can be regarded as non-subjective, conditioned by the fact itself” (Ibidem, 215).

This can be characterized according to “the completeness or incompleteness of detection (intensity² values, completeness, a high degree of display or, alternatively, weakness, incomplete detection)” (Ibidem, 215). Based on this, we choose to consider an evaluation-characterizing subjectively-evaluative verbal meaning close to an objective evaluation.

Evaluation proper meanings of subjective modality contain “a speaker’s personal, subjective attitude to the content of the message [...] together with a particular emotional attitude, positive or negative evaluation” (Ibidem, 216). We refer verbal evaluatives with this particular meaning to the cases of subjective evaluation.

Secondly, the authors of the “Russian Grammar“, analyzing the quantitative and temporal modes of action, state that while forming verbs which imply one act or briefness, “it is colloquial³ verbs with the suffix *-ану-* that more vividly signify the expressivity of a one-act verb: *долбить – долбануть, рубить – рубануть*” (Ibidem, 597). Indeed, there is an expressive seme in the semantics of the analyzed verbs. However, all these verbs are characterized by the seme of ‘degree of intensity’ (as a type of parametric feature), and the expressivity is achieved due to the fact that these verbs have a stylistic label “colloquial” i.e. there is a stylistic rather than emotive evaluation. Depending on the lexical meaning of the motivating verb and the context, these derivatives may include not a subjective evaluation but an objective one (evaluative-characterizing meaning). If we turn to the interpretation of these derivatives, we can find the following: “*Стегануть – сильно стегнуть*” (SRYA, 258); “*Хлестануть – сильно ударить чем-л. гибким; хлестнуть*” (SRYA, 603); “*Рвануть – резко, сильно дернуть*” (SRYA, 687) and others.

Since “the suffix *-ану-* can’t be considered an allomorph of the suffix *-ну-*, because there is no full semantic identity between them” (Ulukhanov 2017, 3), it is appropriate to think that the derived word has a different meaning compared with the motivator and has a separate dictionary entry⁴. A mutational formant gives an evaluative meaning of quantity to the lexical meaning of the word. By using such verbal derivatives a speaker primarily emphasizes a real change in the original meaning of the word rather than the speaker’s attitude to the subject of speech or the addressee, e.g.:

- (1) У меня и диплом медицинский есть... И с маху хлестнул (Елена Хаецкая).
- (2) Злыбин снял со стены хлыст и, изогнув его, изо всей силы стеганул по воздуху (Лидия Чарская).
- (3) Да, мы готовы рвануть и догнать страны Запада (NKRYA).

² Our spacing.

³ Our spacing.

⁴ There is a separate dictionary entry for words like these. However, only a few modern explanatory dictionaries of the Russian language contain them.

3. Context and intonation influence

The contextual situation and intonation organization of utterances are a bright means of marking the speaker's attitude to the subject of speech. They are also important factors determining the semantics of subjectively-evaluative verbal evaluatives in Russian. On the one hand, depending on these determinants evaluative verbal derivatives become a source of information about the speaker him/herself, their positive and negative character traits.

On the other hand, by ignoring the influence of context and intonation some authors, in our opinion, make disputable conclusions related to the definition of subjective vs. objective evaluation of the verbs. To prove that verbs with *-ану-* suffixes relate to subjective-evaluative verbs, Markov makes an example: “[...] Compare «ну и играем же мы», in the sense of playing with enthusiasm and passion” (2006, 15). The author also develops the idea that the meaning of the single action in this case is, to some extent, similar to the meaning of diminution or augmentation which can signify affection, derogation, contempt and irony.

Indeed, the fragment *ну и играем же мы* can have some qualitative shades of meaning, listed by the author, but only in the context Markov proposed (in this case, it is equivalent to the sentence). However, it is not the verb with the affix *-ану-* that is used as a means of expressing emotions but the context and intonation. Emotive sense is explicated on the syntagmatic level as an exclamatory particle *ну и* as well as the intensifying particle *же*. The modus meanings they explicate penetrate the dictum part of an utterance and together with the parametric feature ‘degree of intensity’ of the verb *играем* complicates its semantic structure.⁵ Beyond the context this verb has only objective evaluation in the form of a parametric feature ‘degree of intensity’.

The meaning of the sentences is emotionally marked by the intonation of the context that consists of interrogative or exclamatory sentences:

- (4) Ребята пробовали гривенники зубами, упивались их блеском, звоном, и у кого-то вырвалось: – Вить, *играем*? Витьку будто на воздух подняло (Николай Ляшко).
- (5) Железка! Всякие супчики бывают – можно *игрануть*! (Борис Лавренев).

⁵ It is noteworthy to mention the presupposition analysis of particle semantic identification. It is based on the opposition of propositional meaning and “modal frame” (the term by A. Wierzbicka) of an utterance. This analysis was first used by Ch. Fillmore who stated that the meaning of a sentence consists of two semantically simple propositions. One of them implies the main information content of utterance, and other explicates connotative meaning (Arutyunova 1973, 123), carried by particles as well.

In these examples, the verbal derivatives in letter-spacing may have different evaluative intention depending on the subject's communicative intentions. Thus, we qualify them as subjectively-evaluative verbal evaluatives.

4. Classification of subjectively-evaluative verbal evaluatives

Taking these factors into account, we propose the following classification of subjectively-evaluative verbal evaluatives: 1) emotives where emotive and evaluative components are actualized; 2) evaluatives proper in the lexical meaning of which one can observe simultaneous intensification of a feature, called generating basis, and subjective evaluation of the reality fact. The material we classified has helped to outline a register of derivative affixes of subjectively-evaluative verbs, e.g.:

- (6) Баю-бай, огонь горит, деткам *спатоньки* велит... (Марина Дяченко, Сергей Дяченко).
- (7) Все-таки 7.42 АМ. Пора *спаточки!* (NKRYA).
- (8) Кому *сказатеньки*, Как важно жила барынька? (Владимир Хлебников).
- (9) Я с детства люблю, как говорят у нас в Одессе: “Вкусно *покушанькать*” (“Караван историй”, 2003/3).
- (10) Значит, в магазин мне идти, *жранькать* готовить вам? (“Новый мир”, 2003/6).

These evaluative derivatives are derived from verbs with suffixes *-оньк-*, *-очк-*, *-еньк-*, *-аньк-* which add a shade of affection to their general meaning. A dimensional component is not expressed. These subjectively-evaluative verbal derivatives (as a result of primary derivation) with emotive and evaluative component of affection, are classified here as modification type emotives of lexical derivation. Besides, these examples demonstrate a potential for increasing communicative situations where such emotives are used. Lexicographical literature, fixing this kind of verbatives, mention that they belong to the children's speech or are used in communication with children (first two sentences). At the same time, the next examples prove the fact that this type of derivatives is also used in the speech of adults. After studying the use of such derivatives in speech, we noticed that they are primarily used as emotives with a hypocoristic meaning. The derivatives with the shade of ridicule and disapproval (i.e. a full range of pejoratively coloured units) mainly equated to irony are not so commonly found:

- (11) А второе или третье места... Это все для успокоения души, что б не *плаканькать* (forum.pskovonline.ru “Конкурс Евровидения”).
- (12) Ученые Гарварда рассказали, что нужно *кушанькать* (NKRYA).

Due to the fact that these derivatives belong to non-literary speech, such formations are not described in any authoritative sources, so in this study we offer our own version of defining a verbal morph of subjective evaluation *-аньк-*. The verbal evaluatives *покушанькать* and *жранькать* have a common meaning “to eat”, but as it appears it does not matter much, because the speech has similar formations with different semantics: the first is motivated by the verb *покушать*, the second – *жрать*. Both derivating stems end in the vowel *а-* which is an infinitive suffix. We can assume that the suffixal morph *-аньк-* is an infix “inserted” into the morphemic structure of the word before the categorial affix like *-еньк-/оньк-* in adverbs, e.g.: *крепко* → *креп-+-еньк-+-о*, *жрать* → *жр-+-аньк-+-а(ть)*. It is possible that sound and letter specific form of the suffix with the initial “а” results from regressive assimilation, so-called phonetic attraction.

“The Great Dictionary of the Russian Language” by S. Kuznetsov (2003, 55) contains: “*Бай-бай*, *баю-бай* – 1. int. used for cradling a baby as a chorus in the lullaby. 2. in a tale (when referring to a child). Sleep. It is time to bye-bye: *Баиньки*, int. in the function of the predicate = бай-бай (2 meaning)”. This lexeme is commonly found in the language of fiction, e.g.:

- (13) Олечка, лапочка, ну пора ж *баиньки*, – касаясь ее ушка, шептал он, одновременно заговорщицки подмигивая двум девушкам за спиной Максима (Семен Данилюк).
- (14) Лезь, Ванюшенька, лезь, милый. Лезь *баиньки*. Давай (Василий Шукшин).

In the first sentence, the word *пора* as a predicate requires an infinitive, a noun in the dative case, or a noun with the preposition *на*, and in the second sentence, the word *баиньки* is an adverbial modifier of purpose. We refer this evaluative to the infinitive considering it as a subjective evaluation emotive with the suffix *-иньк-* of a modified type of lexical derivation with a hypocoristic meaning.

In our opinion, reduplication derived verbs can be referred to evaluative verbal derivatives, e.g.:

- (15) “*Бегу-бегу*”, – донеслось откуда-то сверху (NKRYA).
- (16) “*Молчу-молчу*”, – отозвалась женщина (Дарья Донцова).

This type of formation by duplicating the whole word actualizes a parametric feature represented by the seme ‘action identification’ and this defines them as intensives of objective evaluation resulted from mutational derivation. Technically, the reduplicants are free from emotivity and expressivity but this can be expressed by non-verbal means: mimics, gestures and intonation. In this particular case we mean evaluatives proper as an intensification of the feature, called by the motivator

молчу, бегу ('action intensification') makes it quite appropriate for this communicative situation, in which the speaker expresses his unwillingness to object, i.e. there is an actualization of the evaluative seme, as well which is specified by intonation. Moreover, derivatives, created by reduplication, serve a restrictive function as they are used in colloquial speech.

5. Conclusion

The analysis of theoretical and practical material proves that derivative representation of verbal subjectively-evaluative derivatives require more profound and exact description. We refer the verbs ending in *-ану-* to representants of objective evaluation as they signify some real changes in the initial word rather than an attitude to the utterance. This way they specify its qualitative definiteness. Dictionary definitions may accompany such derivatives with expanded interpretation.

Evaluation characteristics of verbal evaluatives, contextual situation and intonation are considered in this article as crucial factors for classifying subjectively-objective verbal evaluatives. According to what has been mentioned above, we have offered a classification of subjectively-evaluative verbal evaluatives: emotives and evaluatives proper.

The classified and analysed language and speech material allowed us to find out the register of derivative affixes of subjectively-evaluative verbs: the suffixes *-оньк-/-еньк-* widely used for forming nouns, adjectives, adverbs; verbal suffixes proper *-аньк-, -иньк*. These derivatives are marked with the label "diminutive" in lexicographical literature. However, we admit that evaluative verbal derivatives can have a negative evaluation which mainly depends on a communicative situation and is expressed by intonation and non-verbal means.

References

- ABDIKERIMOVA, G. (2015), *Kategoriya otsenki kak sostavlyayushchaya kartiny mira v sredstvakh massovoy informatsii*. In: *Przegład Wschodnioeuropejski*. VI/1, 197-206. [Абдикеримова, Г. (2015), Категория оценки как составляющая картины мира в средствах массовой информации. В: *Przegład Wschodnioeuropejski*. VI/1, 197-206.]
- ARUTYUNOVA, N. D. (1973), *Idei sintaksisa i semantiki v rabotakh Ch. Fillmora*. In: *Voprosy yazykoznanija*. 1, 117-124. [Арутюнова, Н. Д. (1973), Идеи синтаксиса и семантики в работах Ч. Филлмора. В: *Вопросы языкознания*. 1, 117-124.]
- BALLY, CH. (2001), *Obschaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyika*. Moskva. [Балли, Ш. (2001), *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. Москва.]
- BENVENIST, E. (1974), *Obschaya lingvistika*. Moskva. [Бенвенист, Э. (1974), *Общая лингвистика*. Москва.]

- KIKLEWICZ, A. (2013), Sotsial'nyye tsennosti v sisteme sovremennoy kul'tury. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 273-294. [Kiklewicz, A. (2013), Социальные ценности в системе современной культуры. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 273-294.]
- KUZNETSOV, S. A. (red.) (2003), Bol'shoi tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Sankt-Peterburg. [Кузнецов, С. А. (ред.) (2003), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.]
- LETIUCHA, L. P. (2014), Otsenka kak element yazykovoy kartiny mira: vozmozhnosti glagolov russkogo yazyka v plane porozhdeniya otsenochnykh derivatov. In: Filologicheskoye obrazovaniye v Rossiysko-evropeyskom obrazovatel'nom prostranstve. Surgut, 82-85. [Летючая, Л. П. (2014), Оценка как элемент языковой картины мира: возможности глаголов русского языка в плане порождения оценочных дериватов. В: Филологическое образование в Российско-европейском образовательном пространстве. Surgut, 82-85.]
- LUK'YANOVA, N. A. (1986), Ekspressivnaya leksika razgovornogo upotrebleniya (problemy semantiki) [avtoreferat dissertatsii]. Sverdlovsk. [Лукьянова, Н. А. (1986), Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики) [автореферат диссертации]. Свердловск.]
- MARINOVA, Ye. (2017), Tsennostnyye orientiry novogo vremeni skvoz' prizmu aktual'noy sochetayemosti slova. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 273-282. [Маринова, Е. (2017), Ценностные ориентиры нового времени сквозь призму актуальной сочетаемости слова. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 273-282.]
- MARKOV, V. M. (2006), Kategoriya sub'yektivnoy otsenki i russkiy glagol. W: Uchenyye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta 148/2, 14-22. [Марков, В. М. (2006), Категория субъективной оценки и русский глагол. В: Ученые записки Казанского государственного университета. 148/2, 14-22.]
- NKRYA (2018), Natsional'nyy korpus russkogo yazyka. In: <http://www.ruscorpora.ru>. [НКРЯ (2018), Национальный корпус русского языка. В: <http://www.ruscorpora.ru> [доступ: 19 IV 2018].]
- PRIETO, V. (2005), Spanish Evaluative Morphology: Pragmatic, Sociolinguistic, and Semantic Issues. Florida.
- RG (1980), Russkaya grammatika v 2-kh chastyakh. Moskva. [РГ (1980), Русская грамматика в 2-х частях. Москва.]
- SRYA (1988), Slovar' russkogo yazyka v 4-kh tomakh. Moskva. [СРЯ (1988), Словарь русского языка в 4-х томах. Москва.]
- STEPANOV, Yu. S. (2004), Imena, predikaty, predlozheniya (semiologicheskaya grammatika). Moskva. [Степанов, Ю. С. (2004), Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика). Москва.]
- ULUHANOV, I. S. (2017), Glagolnoe slovoobrazovanie sovremennoy russkogo yazyka. T. 2: Glagoly, motivirovannyye glagolami. Moskva. [Улуханов, И. С. (2017), Глагольное словообразование современного русского языка. Т. 2: Глаголы, мотивированные глаголами. Москва.]
- STUMP, G. (1993), How Peculiar Is Evaluative Morphology? In: Journal of Linguistics. 29/1, 1-36.
- VINOGRADOV, V. V. (1975), Izbrannyye trudy: Issledovaniya po russkoy grammatike. Moskva. [Виноградов, В. В. (1975), Избранные труды: Исследования по русской грамматике. Москва.]
- VOLF, E. M. (2002), Funktsionalnaya semantika otsenki. Lingvisticheskoye nasledie XX veka. Moskva. [Вольф, Е. М. (2002), Функциональная семантика оценки. Лингвистическое наследие XX века. Москва.]

TIMUR RADBIL / ТИМУР РАДБИЛЬ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7516-6705>

IRINA GRANEVA / ИРИНА ГРАНЕВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1908-3665>

NATALYA NAGOVITSYNA / НАТАЛЬЯ НАГОВИЦЫНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0124-6446>

National Research Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod

**КУЛЬТУРНАЯ ОППОЗИЦИЯ «СВОЕ – ЧУЖОЕ»:
РУССКИЕ ЛИЧНЫЕ И ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫЕ
МЕСТОИМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКОВОМ ВОПЛОЩЕНИИ
ЛЕКСИЧЕСКОГО КОНЦЕПТА «ПАТРИОТИЗМ»**

**The cultural opposition “my, our own vs alien”:
Russian pronouns in language representation
of the concept “patriotism”**

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексическая семантика, лицо, личные местоимения, лексический концепт, понятия «свой» и «чужой»

KEYWORDS: lexical semantics, person, personal pronouns, lexical concept, notions “my, our own” and “alien”

ABSTRACT: The article presents the peculiarities of language objectification of basic archaic cultural opposition “my, our own - alien” by mean of Russian personal and possessive pronouns’ semantics and functioning. The purpose is to detect how the 1st and 2nd person pronouns in their non-referential usage get potentiality to form conceptual content and language representation of the concept “patriotism”. The methodology includes methods of referential and conceptual analysis. The material is the data of lexicographic sources, Russian national Corpus and the authors’ internet-monitoring. The study shows that Russian personal and possessive pronouns contribute most to language expression of culturally significant opposition of “circles ours, our own” and circle “others, aliens”, of values of “own world” and “alien world”. The findings are that the fact of conceptual contraposition of the 1st and the 2nd person pronouns is to be included in linguo-cognitive description of the concept “patriotism”.

1. Введение

В современной лингвистике значительно активизируются междисциплинарные исследования национальной и культурной обусловленности единиц и категорий естественного языка. Анализ социально-значимых концептов национальной культуры и их лингвокогнитивная интерпретация сегодня представляется одной из самых актуальных задач, стоящих перед новой, антропоориентированной лингвистикой (Радбиль 2016).

Все это в полной мере относится и к концепту «патриотизм». Представления о значимости родной земли формируются еще в незапамятные времена, и существенную роль в формировании этой ключевой для человеческой цивилизации идеи играет древняя архетипическая культурная оппозиция «свое – чужое», которая представляла собой первичную шкалу ценностей и выступала как регулятор нормативного поведения человека. Оппозиция СВОЕ – ЧУЖОЕ существует у разных народов с древних времен. Она важна для обозначения границ своего мира, территории своего рода, племени, фратрии. Так, Ю. С. Степанов утверждает, что идея ‘мира’ посредством представления о ‘порядке, устроенности, ладе’ коррелирует с понятиями ‘мы’ и ‘наши’: именно эти местоимения маркируют ‘свое’, которое противопоставлено ‘чужому’ (Степанов 1997, 95).

Таким образом, вырисовывается значимая для нашего исследования связь понятия о патриотизме с некоторыми существенными свойствами категориальной семантики и особыми условиями употребления личных и притяжательных местоимений 1 и 2 лица, которые, как можно предположить, имеют значительный потенциал для формирования ценностного представления о границе между «своим», обжитым и «чужим», неосвоенным пространством, идеи тотальной противопоставленности «своего» и «чужого» мира.

2. Теоретическая база, концепция и методы исследования

В качестве теоретической базы исследования выступают идеи современной лингвокультурологии (см. работы: Телия 1996; Алиференко 2010; Ковшова 2013; Зыкова 2015; Радбиль 2017; Kiklewicz 2019; Wierzbicka 1997 и др.) и сложившиеся в лингвистической концептологии принципы комплексного лингвокогнитивного описания концептов национальной культуры (Арутюнова 1991; Попова/Стернин 2007; Mizin/Petrov 2017 и др.).

В предыдущих работах Н. В. Наговицыной было выявлено 17 когнитивных признаков лексического концепта «патриотизм» (Наговицына 2018). В целях предпринятого исследования нас интересуют семантические при-

знаки, репрезентирующие позитивную оценочность: 'любовь к Родине как к месту рождения'; 'привязанность/преданность к месту своего рождения, месту жительства'; 'идентификация себя с другими членами своего народа'; 'особое эмоциональное переживание своей принадлежности к стране и своему гражданству, языку, традициям', – и отрицательную оценочность: 'безусловное восхваление всего, что своё, «наше» в противопоставлении подлинному патриотизму, с отрицательной оценкой (со словом «квасной»)'. Предполагается, что именно эти смысловые акценты непосредственно связаны с культурной оппозицией «свое – чужое», в языковом воплощении которой участвуют русские личные и притяжательные местоимения I и II лица.

В настоящей работе мы покажем возможность расширения исследовательских моделей лингвистического описания концептов за счет включения в них единиц дейктического/анафорического типа – личных и лично-притяжательных местоимений.

В предыдущих исследованиях И. Ю. Граневой (2015) был выявлен существенный потенциал так называемых *н е р е ф е р е н т н ы х* *у п о т р е б л е н и й* личных и притяжательных местоимений типа «мы» и «наши» для репрезентации ценностно окрашенных смыслов, связанных с актуализацией в дискурсе идеи «своего круга», общности людей и их единения на основе духовной близости. Под *н е р е ф е р е н т н ы м и* *у п о т р е б л е н и я м и* местоимений понимаются их употребления, не содержащие прямой отсылки к непосредственному участнику речевой ситуации, когда они не указывают, а обозначают некий круг лиц (в этом случае можно говорить о своего рода вытеснении дейктической функции номинативной функцией). Такой тип *н е р е ф е р е н т н о г о* *у п о т р е б л е н и я*, выделяющего множество «своих», «наших» и противопоставляющего его «чужим», «ненашим», именуется *э к з и с т е н ц и а л ь н о е* *у п о т р е б л е н и е*.

Подобные «мы» или «наши» эксплуатируют архетипическое свойство указанных местоимений определять границы «мира своих», за которыми лежит неизведанное и потенциально враждебное пространство «чужих», которое в ряде случаев маркируется антиномическими единицами *вы* и *ваши*. Подобное представление, несомненно, связано с самими истоками формирования концепта «патриотизм».

Тем самым в теоретическую базу исследования входят разработанные Т. Б. Радбилем (2017) научные понятия концептуальной синонимии антонимии. Так, местоимения *мы* – *вы*, *наши* – *ваши* не являются антонимами в системе русского языка, но, например, в фразеологизованных конструкциях они зачастую актуализуют культурно-значимую оппозицию круга своих круга чужих.

Таким образом, цель исследования – проанализировать роль *н е р е ф е р е н т н ы х* *у п о т р е б л е н и й* русских личных и притяжательных местоимений I и II лица в языковой репрезентации некоторых признаков концепта

«патриотизм». Материал исследования составили данные русский толковых и фразеологических словарей, Национального корпуса русского языка (НКРЯ) и Интернет-мониторинга, осуществленного авторами. Объем обследованного материала – 346 контекстов, извлеченных посредством сплошной выборки из указанных выше источников (66 контекстов с лексемой *мы*, 48 контекстов с лексемой *наши*, 52 контекста с лексемой *вы*, 38 контекстов с лексемой *ваши*, 84 контекста совместной встречаемости лексем *мы / наши* + *патриот / патриотизм*, 58 контекстов совместной встречаемости лексем *вы / ваши* + *патриот / патриотизм*). Непосредственными методами исследования являются метод концептуального анализа лексем и фразеологизмов (см. Радбил 2016) и метод референциального анализа местоимений, разработанного в рамках коммуникативно-прагматического подхода (Гранева 2010).

3. «Мы» и «наши» vs «вы» и «ваши» в языковой репрезентации некоторых признаков концепта «патриотизм»

Таким образом, уже на предварительном, эмпирическом этапе исследования можно постулировать связь нереперентных употреблений местоимений *мы* или *наши* с представлением о любви к Родине, к людям, ее населяющим, к ее истории и культуре, к традициям и обычаям, к национальному языку.

Стоящие за этими местоимениям представления о совокупности всех русских людей, которая ощущается как «свой мир», «свой круг», отражены, например, в застывших предложно-падежных формах и фразеологизмах с компонентом *мы* или *наши*. Так, выражение *у нас* означает ‘в нашей семье, в нашем доме, в нашем обществе и т. п., в том числе – и в нашей стране’. Лично-притяжательное *наш* в составе фразеологизмов выражает установку на предпочтение коллективных ценностей над индивидуальными, на «сорборность»: *наше дело, наш долг, наша обязанность* и др. Это тоже ценности «своего мира». Эмоционально-экспрессивный фразеологизм *Знай наших!* выражает гордость за поступки или действия представителей «своих».

Говорение на родном языке маркируется через идею «нашего»: *говорить по-нашему* – в разговорной речи употребляется в значении ‘говорить на языке говорящего’. В последнем случае также отражается такой когнитивный признак концепта «патриотизм», как ‘особое эмоциональное переживание своей принадлежности к Родине, чувство гордости своим гражданством, родным языком, традициями’ (Наговицына 2018).

В дискурсной реализации местоимения *мы* или *наши* в контекстах совместной встречаемости с лексемами, объективирующими концепт «патриотизм» (прежде всего это лексема *патриот*), актуализируют разного рода

субъективно-оценочные и эмоционально-экспрессивные смыслы, имплицитно заложенные в лексемах типа *патриот* за счет включения позиции адресата как бы «по умолчанию» в некий круг ценностей, которые тот облигаторно должен разделять вместе с говорящим.

Об этом свидетельствуют разнообразные языковые данные нереферентного употребления *мы*, представленные в Национальном корпусе русского языка:

- (1) И хотя со временем отношение к этому всему у нас поменялось, всё равно мы – *патриоты, патриоты* нашего города, нашей России.

Также для местоимения «мы» характерен такой тип нереферентного употребления, который в наших исследованиях (Гранева 2010) именуется «ценностное», «идеологическое мы»:

- (2) Путин считает, что жизнеспособный патриотизм будет, если *мы, граждане России*, сможем гордиться нашей страной сегодня.

Мы здесь – это не просто множество всех людей, населяющих государство, но множество всех людей, призванных разделять идеалы государства, его ценности и др., тем самым объединенных в нерасчлененную общность. Все эти разновидности объединяет идеологизованная установка на объединение тех, кто принадлежит к нашей системе ценностей.

Языковые данные нереферентного употребления «наши», представленные в НКРЯ, также демонстрируют наличие устойчивой ассоциации (*наши мир – наши*):

- (3) Очень хочу, чтобы *наши* выиграли. Правда, хозяева чемпионата сильны, и счета 8:0 в *нашу* пользу не будет.

Здесь нереферентное *наши* также очерчивают границы «мира своих», задают концептуальное пространство «нашего», в противовес «не-нашему». В подобных употреблениях *мы* или *наши* подразумевается позитивно-оценочная составляющая таких когнитивных признаков концепта «патриотизм», как 'любовь к Родине как к месту рождения'; 'привязанность/преданность к месту своего рождения, месту жительства'; 'особое эмоциональное переживание своей принадлежности к стране и своему гражданству, языку, традициям', о которых была речь выше.

Следует отметить, что сильный эмоционально-экспрессивный потенциал такого «ценностного» *мы* или *наши* может обуславливать реализацию и несколько иного типа оценочной реакции на круг «своих ценностей», оценочность сложной природы, включающую ироническое остраение, снижение

оценочного регистра и своего рода «отстройку» (по тем или иным причинам) от тех, кто разделяет наши ценности:

(4) Ах, скажите на милость, *какие мы патриоты!*..

Особенно ярко этот тип остранинного (иногда с ироническим оттенком) употребления с негативной оценочностью проявляется в контекстах совместной встречаемости лексемы «патриотизм» и лично-притяжательного местоимения «наши»:

(5) *Наши патриоты* могут играть на чувствах ущемления, говоря: «нас обижают», и на этой жалости и зывании к справедливости покупают свой электорат.

Такая острающая ценностная позиция в письменной речи может маркироваться так называемыми «ироническими кавычками»:

(6) «*Наши «патриоты»* не оригинальны. Более того, их теории, вообще говоря, даже заимствованы на Западе.

Нетрудно видеть, что в таких случаях актуализируется уже негативно-оценочный признак концепта «патриотизм» – ‘безусловное восхваление всего, что своё, «наше» в противопоставлении подлинному патриотизму, с отрицательной оценкой (со словом *квасной*)’.

Фразеологические единицы, в состав которых входят местоимения «вы» и «ваш», по особенностям выражаемой ими культурной информации на концептуальном уровне противопоставлены фразеологизмам с *мы* или *наши*. Об этом свидетельствуют, например, образуемые с помощью этих местоимений ценностно маркированные оппозиции типа *у вас – у нас, не ваше дело – не наше дело, ваша взяла – наша взяла, ваш брат – наш брат* и др. Эти фразеологизмы выражают своего рода «отстройку» от чужих ценностей и предпочтений, т.е. остранение и снижение ценностей другой, противопоставленной группы как частный случай общей архетипической аксиологической оппозиции «свое» – «чужое».

Однако, с другой стороны, фразеологизмы с «ваш» способны выражать и идею объединения «своего» мира и мира оппонента: местоимение «ваш» в самых разнообразных контекстных окружениях очень часто употребляется в значении ‘относящийся к той же среде, как и вы, близкий вам по убеждениям, взглядам’: *Я ваш по крови*. При этом подобное «объединение» своего и чужого мира может говорящими оцениваться отрицательно, что видим, например, в фразеологизме «и нашим и вашим», в котором выражается неприятие беспринципности, бесхребетности, отсутствия четкой позиции. В целом в подобных случаях видится определенная амбивалентность «вы»

и «ваш», которые равно способны выражать ориентацию как на кооперацию, так и на конфронтацию с «своим кругом», с миром «своих» ценностей.

Эта двойственность проявляет себя и в контекстах совместной встречаемости местоимения *вы* и лексем *патриот*, *патриотизм*, о чем свидетельствуют данные НКРЯ и нашего Интернет-мониторинга. Так, отстройку от чужого мира, чужих ценностей видим в примере:

- (7) *Патриоты*, вы все милые такие и доверчивые. Я вот как сейчас помню, рассказывали в школе о происках империалистов и подлом Сахарове.

Следующий пример демонстрирует, напротив, исключение оппонента из мира своих ценностей, своего круга:

- (8) Вы не *патриоты*, вы троглодиты, не умеющие и не желающие просчитывать свою жизнь на шаг вперед.

Идея «объединения» «своего» мира и мира оппонента отражена, например, в употреблении обобщенно-личного «вы»:

- (9) А если хотите реализоваться в жизни, то учите английский и уматывайте работать в США. Там вас оценят по достоинству. А если вы *патриоты*, у вас будут большие проблемы. А если ещё политикой займётесь, то будете сидеть.

Аналогичным образом ведут себя контексты совместной встречаемости с местоимением «ваши». Отстройку от мира чужих ценностей видим в примере:

- (10) *Истинный патриот* не кричит об этом, а тихо делает то, что улучшает жизнь. [...] Пока вы, с пеной у рта «воюете с Россией» в фейсбуках и твиттерах – ваши «*патриоты*» спокойно в этой самой России зарабатывают.

Исключение оппонента из мира своих ценностей, своего круга видим в примере:

- (11) К черту ваш *патриотизм*, наш выбор – феминизм.

Проанализированные случаи выражают такие негативно-оценочные когнитивные признаки концепта «патриотизм», как 'ложный, неискренний патриотизм', 'внешний, показной патриотизм, псевдо-патриотизм', с точки зрения говорящего.

По аналогии с употреблениями «вы», имеются и примеры, в которых отражена идея «объединения» «своего» мира и мира оппонента:

- (12) Пусть ваш *патриотизм* и любовь к нашей общей Родине будут здоровыми и осознанными!

Данные контексты актуализуют такой когнитивный признак концепта «патриотизм», как 'особое эмоциональное переживание своей принадлежности к стране и своему гражданству, языку, традициям.

4. Выводы

Проанализированный языковой материал показал, что русский лексический концепт «патриотизм» основан на архетипической ценностной оппозиции «свое - чужое». Это отражается в семантике и особенностях реализации личных и притяжательных местоимений I и II лица, которые в идеологически маркированных дискурсах противопоставлены в рамках категории свойскости/чужести. Указанное концептуальное противопоставление местоимений I и II лица используется для указания на такие признаки понятия «патриотизм», как идентификация себя с другими членами своего народа и особое эмоциональное переживание своей принадлежности к стране и своему гражданству, языку, традициям.

Выявленные возможности личных и притяжательных местоимений I и II лица выражать в особых типах их нереперентного употребления культурно-значимые смыслы по праву должны включаться в лингвокультурные описания лексического концепта «патриотизм».

Библиография

- АЛИФЕРЕНКО, Н. (2010), Языковые стереотипы русского этнокультурного пространства. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. I, 405-425. [Aliferenko, N. (2010), *Yazykovyye stereotipy russkogo etnokul'turnogo prostranstva*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. I, 405-425.]
- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1991), От редактора: Вступительная статья. В: Арутюнова, Н. Д. (ред.), *Логический анализ языка: Культурные концепты*. Москва, 3-5. [Arutyunova, N. D. (1991), *От редактора: Vstupitel'naya stat'ya*. In: Arutyunova, N. D. (ed.), *Logicheskiiy analiz yazyka: Kul'turnyye kontseptyy*. Moskva, 3-5.]
- ГРАНЕВА, И. Ю. (2010), Местоимение «мы» в современном русском языке: коммуникативно-прагматический подход [диссертация]. Киров. [Graneva, I. Yu. (2010), *Mestoimeniye «my» v sovremennom russkom yazyke: kommunikativno-pragmaticheskiiy podkhod [dissertatsiya]*. Kirov.]
- ГРАНЕВА, И. Ю. (2015), Местоимения «мы», «вы» и «наши» в различных коммуникативных стратегиях. В: *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2(2), 371-375. [Graneva, I. Yu. (2015), *Mestoimeniya «my», «vy» i «nashi» v razlichnykh kommunikativnykh strategiyakh*. In: *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. 2(2), 371-375.]
- ЗЫКОВА, И. (2015), Теория и методы лингвокультурологического изучения фразеологии. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 181-197. [Zykova, I. (2015), *Teoriya i metody lingvokul'turologicheskogo izucheniya frazeologii*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 181-197.]
- КОВШОВА, М. Л. (2013), Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры. Москва. [Kovshova, M. L. (2013), *Lingvokul'turologicheskiiy metod vo frazeologii: Kody kul'tury*. Moskva.]

- НАГОВИЦЫНА, Н. В. (2018), Смысловое наполнение и семантический объем концепта «патриотизм» в русском языке (по данным лексикографических источников). В: Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 3, 156-160. [Nagovitsyna, N. V. (2018), Smyslovoye napolneniye i semanticheskiy ob'yem kontseptu «patriotizm» v russkom yazyke (po dannym leksikograficheskikh istochnikov). In: Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. 3, 156-160.]
- ПОПОВА, З. Д./СТЕРНИН, И. А. (2007), Когнитивная лингвистика. Москва. [Popova, Z. D./Sternin, I. A. (2007), Kognitivnaya lingvistika. Moskva.]
- РАДБИЛЬ, Т. Б. (2016), Основы изучения языкового менталитета. Москва. [Radbil, T. B. (2016), Osnovy izucheniya yazykovogo mentaliteta. Moskva.]
- РАДБИЛЬ, Т. Б. (2017), Язык и мир: парадоксы взаимоотражения. Москва. [Radbil, T. B. (2017), Yazyk i mir: paradoksy vzaimootrazheniya. Moskva.]
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1997), Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва. [Stepanov, Yu. S. (1997), Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury. Opyt issledovaniya. Moskva.]
- ТЕЛИЯ, В. Н. (1996), Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва. [Teliya, V. N. (1996), Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy ilingvokul'turologicheskiy aspektu. Moskva.]
- ШАФИКОВ, С. (2019), Языковое и этнокультурное своеобразие в кривом зеркале лингвокультурологии. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/1, 399-417. [Shafikov, S. (2019), Yazykovoye i etnokul'turnoye svoebraziye v krivom zerkale lingvokul'turologii. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/1, 399-417]
- КИКЛЕВИЧ, А. (2019), Польская и русская школы культурной лингвистики: сходство и различие подходов. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/2, 273-292. [Kiklewicz, A. (2019), Pol'skaya i russkaya shkoly kul'turnoi lingvistiki: skhodstva i razlichiya podkhodov. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/2, 273-292.]
- МИЗИН, К./ПЕТРОВ, О. (2017), Metaphorical modelling of cognitive structure of the concept STINGINESS in British, German, Ukrainian and Russian linguocultures. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 219-227.
- ВИЕРЗВИСКА, А. (1997), Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York/Oxford.

JOANNA ORZECHOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9458-5991>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ЭМОТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ЗНАЧЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

The emotive component of meaning of Russian adjectives

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эмотив, прилагательное, эмотивный компонент значения, ассоциативный словарь, аффектив, коннотатив

KEYWORDS: emotive adjective, emotive component of meaning, dictionary of associations, affective, connotative

ABSTRACT: The article presents research into the most emotive adjectives excerpted from a linguo-psychological dictionary (“Senses, Emotions and Adjectives of the Russian Language”). An attempt was made to distinguish the emotive component of their meaning by ascribing to them appropriate affective expressions from a dictionary of associations. This approach proved effective for most of the analyzed adjectives whose emotive value is implicit (connotative adjectives).

1

В конце 80-х годов XX века родилась новая междисциплинарная отрасль науки – эмотиология, изучающая вербализацию, выражение и коммуникацию эмоций (Шаховский 2008, 21-22). Закончилось время научных заявлений о том, что лингвистика не должна заниматься эмоциональными составляющими (Kerbrat-Orecchioni 1977) – якобы потому, что «эмоциональной лексики в языке нет» (Галкина-Федорук 1958, 104), а «эмоции не входят в структуру языка» (Звегинцев 1957, 51). Тезис об эмоциональном аспекте языка был озвучен в докладе известного чешского лингвиста Ф. Данеша (Daneš 1987) на XIV Международном конгрессе лингвистов в Берлине. В наше время связь эмоций и языковой деятельности кажется естественной и бесспорной. А. А. Камалова и Г. И. Берестнев констатируют:

[...] С начала 70-х годов в российской лингвистике наблюдается обостренный интерес к изучению лексики, отражающей психическую жизнь человека. В этих исследованиях решаются различные задачи, они детерминированы, как, впрочем,

и сам интерес к данной теме, общими тенденциями развития лингвистики, а также положением дел, сложившимся в научном познании психических процессов (2019, 350).

В научной литературе утверждается, что «в языке все эмоционально» (Балли 1955, 7), «все высказывания эмоциональны» (Гак 1998), «слово задействует разнообразные психические процессы, [...] в которых эмоциональное и интеллектуальное неразделимое целое» (Мягкова 2000, 20). Отмечается «богатство языковых средств для выражения эмоций и эмоциональных оттенков» (Вежбицкая 2011, 331-332).

В процессе речевой деятельности эмоциональность как психологическое явление трансформируется в эмотивность – языковое явление. Эмотивность учитывается в когнитивной и коммуникативной лингвистике как категория переработки информации в сознании человека и прагматическая категория (см. Шаховский 2018, 29).

Лингвисты-эмотиологи утверждают, что в основе первичных и вторичных номинаций всегда лежали эмоции человека, а *homo sentiens* предшествовал *homo loquens* (Шаховский 2008, 10).

2

Эмотивный аспект языковой компетенции изучается разными методами, включая психолингвистические. Так, в 2010 году был издан словарь *Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка* (далее ОЧЭПРЯ), в котором были зафиксированы результаты исследования 15918 прилагательных русского языка с точки зрения их эмотивной маркированности. В словаре представлена информация о том, какие – положительные или отрицательные – эмоции вызывает данное слово. Эмотивно окрашенными можно считать 475 единиц.

Трудно переоценить значение такого словаря и собранной в нем информации. Хотя считается, что носители разных языков и представители разных культур испытывают общие или похожие эмоции, имеются также их специфические характеристики, которые находят отражения в лексических номинациях. Факт, что эмотивное содержание лексем социально и культурно детерминировано (Хомская/Батова 1998, 12), учитывается в межкультурной коммуникации.

Многие исследователи ставят вопрос о принципиальной возможности описания феномена эмоционального компонента значения. Е. Ю. Мягкова (2000, 23) считает, что этого можно достичь, изучая участие аффективной информации в процессах ментальной категоризации (Мягкова 2000, 23).

Целью нашего исследования является изучение группы прилагательных, которые по данным двух словарей: РАС и ОЧЭПРЯ, вызывают положительные эмоции (этот факт в словарной статье отмечен тремя плюсами). Благодаря сопоставлению упомянутых словарей будут выявлены компоненты эмоциональной окрашенности прилагательных.

Эмотиология как новая лингвистическая дисциплина опирается на достижения в области когнитологии и социальной психологии, в частности, опыт описания эмотивного компонента познавательных и мыслительных процессов (Степанов 1975, 12). Учитывается также определенная материальная детерминированность эмотивной сферы, т.е. объективные характеристики эффекторов (Шаховский 2008, 61).

Так называемое предметно-логическое значение слова не всегда совпадает с называемым им понятием. Поэтому в словарных дефинициях содержание понятия раскрывается только в определенной степени и не всегда соответствует его реальному прототипу. Многие эмоциональные компоненты лексического содержания, как показывают наблюдения, не представлены в словарных статьях. Известный российский специалист В. Шаховский (2008, 60-61) иллюстрирует это предложением:

(1) Петя – тигр.

Если воспользоваться словарными дефинициями отдельных синтаксем (см. Ожегов 1968, 785), то данное предложение следовало бы интерпретировать следующим образом:

(2) Петя – крупное хищное млекопитающее из семейства кошачьих с полосатой шкурой.

Однако более правдоподобными являются толкования:

(3) Петя жестокий, как тигр.

(4) Петя ловкий, как тигр.

(5) Петя сильный, как тигр и т.д.

Жестокость, ловкость, сила тигра – это характеристики, присутствующие в сознании (в так называемой апперцептивной базе) обычного («среднестатистического») носителя русского языка. Обычно они не указываются в словарной дефиниции, составляют часть когнитивной и языковой (лексико-семантической) компетенции.

Ассоциативный словарь содержит информацию, которая может быть полезна при изучении того, каким образом тот или иной объект представлен

в коллективном сознании. Так, в статье *тигр* мы находим элементы с явно эмотивным содержанием (РАС, 656), отсутствующие в толковых словарях:

- (6) СТРАХ: злой, свирепый, агрессивный, боль, жестокий, загрыз
- (7) ИЗЯЩЕСТВО: красивый, красиво, совершенно, царь

Раскрытие не зафиксированной в толковом словаре факультативной или потенциальной эмотивности путем сопоставления слов со статусом обязательной эмотивности может быть использовано для выявления компонентов эмоциональной окрашенности лексики разных семантических групп.

3

До сих пор не разработана единая классификации эмотивов. М. Н. Кожина (1983, 121-122) выделяет несколько групп экспрессивно-эмоциональной лексики: 1) слова, использующиеся в устно-фамильярной, сниженной речи; 2) многозначные слова, которые в переносном значении приобретают оценочность и экспрессивную стилистическую окраску; 3) слова, в которых эмоциональность и экспрессивность достигаются за счет словообразовательных суффиксов.

В классификации Ю. Д. Арпесяна (1995, 51) экспрессивность и эмоциональность связана не только со стилистической окраской и соответствующей оценкой. Данный исследователь выделяет две основные группы: слова, являющиеся обозначениями эмоций, и слова, не являющиеся обозначениями эмоций. К базовой лексике, обозначающей эмоции, Арпесян зачисляет глаголы (*беспокоиться, восхищаться*), существительные (*беспокойство, восхищение*), прилагательные (*беспокойный*) и наречия (*тревожно*). Ко второй группе зачисляет слова, которые включают в свое значение указание на эмоциональное состояние субъекта, сопутствующее его действиям или состоянию (*любоваться – смотреть с удовольствием*), а также слова, которые не называют эмоций, но имеют непосредственное отношение к ним (*краснеть – покрываться румянцем от стыда*).

Эмотивность реализуется во всех грамматических формах слова, что позволило Л. Г. Бабенко (1989, 65ссл.) выделить пять грамматических классов эмотивно окрашенных единиц: эмотивные глаголы, существительные, прилагательные, наречия и междометия.

Л. Л. Нелюбин выделяет три группы слов: «эмоциональное значение может существовать в слове либо самостоятельно, либо вместе с предметно-логическим значением, либо контекстуально» (2005, 122). Классификации Нелюбина

соответствует делению эмотивов на аффективы, коннотативы и потенциативы (см. Шаховский 2008, 6ссл.; Маслечкина 2015, 234). К аффективам относятся такие слова, которые в своем значении содержат только эмотивные компоненты. Степень их эмотивной окрашенности является, таким образом, максимальной. Коннотативы являются словами, в которых эмотивная доля значения сопутствует основному предметно-логическому значению и имеет коннотативный характер. Коннотативы, в отличие от аффективов, имеют двусоставную структуру лексического значения: номинация отражает как объективные характеристики денотата, так и эмоциональное отношение субъекта, т.е. его специфическую интенциональность (в духе феноменологии). К коннотативам можно отнести упомянутую ранее лексику *тигр*, тогда как в случае аффективов *ужас!*, *страх!*, *красота!* эмотивный компонент «лежит на поверхности».

Проанализируем с этой точки зрения некоторые прилагательные, выбранные из словаря ОЧЭПРЯ. Максимально оценку (очень приятно, +++) респондентов молодого поколения получили следующие прилагательные:

- (8) аппетитный, апельсиновый, вкусный, жизнерадостный, земляничный, кондитерский, лесной, малиновый, мандаринный, морской, музыкальный, нежный, пушистый, радостный, фруктовый, цветущий, шелковый, шоколадный

Вторая группа респондентов – пожилые люди – к данной категории (очень приятно, +++) отнесли следующие прилагательные:

- (9) апельсиновый, виноградный, жизнерадостный, земляничный, ландышевый, лесной, липовый, малиновый, медовый, морской, персиковый, сосновый, фиалковый, фруктовый, хвойный, цветущий, черносморodinный

Только четыре слова в приведенных списках имеют статус аффективов и эмотивную семантику денотативного характера. Это называющие эмоциональное состояние прилагательные *радостный* и *жизнерадостный*, а также *вкусный* и *аппетитный*, содержащие в логико-предметном значении сему 'приятности' ('приятный на вкус', 'приятный для зрения и обоняния'). Большинство приведенных прилагательных следует отнести к коннотативам, так как эмотивные семы находятся за пределами их логико-предметного значения. Например, относительное прилагательное *земляничный* употребляется для обозначения характеристики некоторого предмета в связи с его отношением к землянике. Выражение

- (10) земляничное варенье

как таковое не содержит эмотивной коннотации – данная номинация употребляется для обозначения варенья, которое сделано из земляники (как главного ингредиента). В то же время в предложении

- (11) Каждый день он обязательно съедал литровую банку этой свежесобранной ягоды, запивая её молоком. И стал поправляться прямо на глазах, и через какое-то время это «земляничное чудо» подняло его на ноги («Наука и религия» 2010).

данное прилагательное эмотивно маркировано: говорящий выражает удовлетворение в связи с тем, что «чудо» выздоровления стало возможным благодаря свежей землянике. *Земляника* как положительный символ выступает также в названии известного фильма Ингмара Бергмана «Земляничная поляна». В этой из рецензий мы читаем:

- (12) Чудесно собирать летним, солнечным утром душистую землянику. Окунаешь пальцы в безграничное переплетение тонких стебельков, по ладоням стремительно скользят капельки росы, пробуешь сладкие, немного холодные ягоды, аромат которых приятно щекочет нос, и понимаешь, что в эти минуты нет ничего прекраснее на белом свете. Земляничная поляна – символ беспечного детства, символ воспоминаний (<https://www.kinopoisk.ru/film/508/ord/rating/>).

Наиболее интенсивные положительные эмоции вызывают коннотативные прилагательные, описывающие запахи (13 единиц) и вкус (10 единиц):

- (13) апельсиновый, аппетитный, вкусный, земляничный, кондитерский, ландышевый, лесной, липовый, малиновый, сосновый, фиалковый, фруктовый, хвойный, цветущий, черносморodinный
 (14) апельсиновый, виноградный, вкусный, земляничный, кондитерский, малиновый, мандаринный, медовый, персиковый, фруктовый, шоколадный

Реже интенсивные эмоции вызывают зрительные стимулы (6 единиц) и слуховые (4 единицы):

- (15) апельсиновый, жизнерадостный, земляничный, малиновый, морской, цветущий
 (16) жизнерадостный, музыкальный, нежный, радостный

Молодые люди как очень приятное ощущение оценивают *шёлковое* и *пушистое* прикосновение к коже. Некоторые прилагательные оцениваются как приятные стимулы высокой степени в нескольких категориях ощущений, например *малиновый* – и ‘очень вкусный’, и ‘имеющий очень приятный запах’, и ‘красивый’.

Прилагательные с эмоциональной окраской и очень высокой степенью приятности запаха и вкуса, тесно связанные друг с другом, принадлежат только к трем тематическим группам: фрукты, сладости, растения. То, что представляется респондентам самым вкусным, имеет отношение к фруктам (*фруктовый, мандаринный*) и сладостям (*кондитерский, шоколадный*). У людей старшего поколения набор прилагательных, вызывающих приятные ощущения, связанные с обонянием, шире. Однако все они имеют отношение к природе, в частности, к растительному миру:

(17) фиалковый, хвойный, черносмородинный, липовый, лесной, ландышевый

4

Рассмотрим, какими аффективами в РАС раскрывается эмоциональное содержание коннотативных прилагательных из ОЧЭПРЯ. Если в словаре не зафиксированы прилагательные (например *апельсиновый*), будут приниматься во внимание ассоциации для производящего существительного (*апельсин*).

Коннотативы *ландыш, лесной, малиновый, сосна, сосновый, фруктовый, хвоя, цветущий, виноград* сопровождаются в РАС аффективами, выражающими приятный запах:

(18) ландыш – духи, душистый, запах, аромат, пахучий, благоухающий, пахнет

(19) апельсин – ароматный, запах

(20) лесной – запах

(21) малиновый – аромат

(22) сосна – большая и пахучая, запах; сосновый – запах

(23) фруктовый – аромат

(24) хвоя – душистая, вкусный запах, запах, запах леса, пахучая, пахнуть

(25) цветущий – пахнущий, пахнуть

(26) виноград – душистый

Коннотативы *апельсин, малина, малиновый, фруктовый, виноград, медовый, персик, шоколад* вызвали реакции, называющие приятные вкусовые ощущения:

(27) апельсин – вкусный, объедение, вкусно, сладкий

(28) малиновый – вкусно; малина – сладкая, вкусно, ягода вкусная, ягода сладкая

(29) фруктовый – вкус, вкусный; фрукт – сладкий, вкусный, вкусно, приятность, сладкое

(30) виноград – сладкий, вкусный, фрукт, сладость

(31) медовый – сладкий, вкус, вкусно

- (32) персик – вкусный, вкусно, фрукт, сладкий, аппетитный, вкуснятина, обычно вкусен, очень вкусный
 (33) шоколад – вкусный, сладкий, вкусно, сладко, сладости, приятный, сладкий

О том, что данные стимулы вызывают эмоции, положительную оценку и приятные ощущения, могут свидетельствовать реакции типа: *апельсин – приятно, хочу*.

Анализ прилагательных *земляничный, кондитерский, фиалковый, липовый, черносмородинный, мандаринный* не проведен в связи с тем, что в РАС не зафиксированы ни соответствующие прилагательные, ни производящие существительные.

В лингво-психологическом словаре прилагательное *морской* как молодыми респондентами, так и принадлежащими к старшему поколению было оценено как вызывающее очень приятное зрительное ощущение. Этих данных не подтверждает РАС. В статьях *морской, море* отсутствуют предполагаемые аффективы *красивый, восхитительный, живописный* и т.п.

Прилагательные *пушистый* и *шелковый* были оценены молодыми респондентами как вызывающие очень приятные тактильные ощущения. В РАС фиксируются аффективы осязания – *тепло, нежность, мягкость*.

- (34) пушистый – нежный, мягкий, теплый
 (35) шелковый – гладкий; шелк – мягкий, нежный, нежность

* * *

Проведенное исследование показало, что, хотя информация об эмоциональной окрашенности прилагательных, зафиксированных в ОЧЭПРЯ, отсутствует в толковых словарях, с помощью данных РАС возможно выявление эмоционально-оценочных коннотаций. В большинстве случаев в словарных статьях фиксируются аффективы, представляющие комплексы связанных с данным словом переживаний и ощущений.

Данные анализа в дальнейшем могут быть применены в реконструкции эмоциональных картин мира и национально-культурной специфики выражения эмоций, а методика выявления эмотивного компонента значения с помощью аффективов-ассоциаций – в решении многих проблем эмотиологии.

Библиография

- Апресян, Ю. Д. (1995), Образ человека по данным языка: попытка системного описания. В: Вопросы языкознания. 1, 37-65. [Apresyan, Yu. D. (1995), Obraz cheloveka po dannym yazyka: popytka sistemnogo opisaniya. In: Voprosy yazykoznaneya. 1, 37-65.]
 АХМАНОВА, О. С. (2005), Словарь лингвистических терминов. Москва. [Akhmanova O. S. (2005), Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva.]

- БАБЕНКО, Л. Г. (1989), Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Екатеринбург. [Babenko, L. G. (1989), *Leksicheskiye sredstva oboznacheniya emotsiy v russkom yazyke*. Yekaterinburg.]
- БАЛЛИ, Ш. (1955), Общая лингвистика и вопросы французского языкознания. Москва. [Bally, Ch. (1955), *Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazykoznaneya*. Moskva.]
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (2011), Семантические универсалии и базисные концепты. Москва. [Wierzbicka, A. (2011), *Semanticheskiye universalii i bazisnyye kontsepty*. Moskva.]
- ГАК, В. Г. (1998), Языковые преобразования. Москва. [Gak, V. G. (1998), *Yazykovyye preobrazovaniya*. Moskva.]
- ГАЛКИНА-ФЕДУРУК, Е. М. (1958), Об экспрессивности и эмоциональности в языке. В: Сборник статей по языкознанию. Москва, 103-124. [Galkina-Fedoruk, Ye. M. (1958), *Ob ekspressivnosti i emotsional'nosti v yazyke*. In: *Sbornik statey po yazykoznaneyu*. Moskva, 103-124.]
- ЗВЕГИНЦЕВ, В. А. (1957), Семасология. Москва. [Zvegintsev, V. A. (1957), *Semaseologiya*. Moskva.]
- КАМАЛОВА, А. А./БЕРЕСТНЕВ, Г. И. (2019), Эмоции как предмет лингвистического изучения (на материале русского языка). В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. X/2, 349-360. [Kamalova, A. A./Berestnev, G. I. (2019), *Emotsii kak predmet lingvisticheskogo izucheniya (na materiale russkogo yazyka)*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. X/2, 349-360.]
- КОЖИНА, М. Н. (1983), Стилистика русского языка. Москва. [Kozhina, M. N. (1983), *Stilistika russkogo yazyka*. Moskva.]
- МАСЛЕНИЧКА, С. В. (2015), Выражение эмоций в языке и речи. В: Вестник Брянского государственного университета. 3(26), 231-236. [Maslenichka, S. V. (2015), *Vyrazheniye emotsiy v yazyke i rechi*. In: *Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta*. 3(26), 231-236.]
- МЯГКОВА, Е. Ю. (1990), Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. Воронеж. [Myagkova, Ye. Yu. (1990), *Emotsional'naya nagruzka slova: opyt psikholingvisticheskogo issledvaniya*. Voronezh.]
- МЯГКОВА, Е. Ю. (2000), Проблемы и перспективы исследования эмоционального значения. В: Красных В. В./Изотов, А. И. (ред.), *Язык, сознание, коммуникация*, 11. Москва, 20-23. [Myagkova, Ye. Yu. (2000), *Problemy i perspektivy issledovaniya emotsional'nogo znacheniya*. In: *Krasnykh, V. V./Izotov, A. I. (eds.), Yazyk, soznaniye, kommunikatsiya: Sbornik statey*, 11. Moskva, 20-23.]
- НЕЛЮБИН, Л. Л. (2005), Очерки по введению в языкознание. Москва. [Nelyubin, L. L. (2005), *Ocherki povvedeniya v yazykoznaniiye*. Moskva.]
- НОСЕНКО, Э. Л. (1975), Особенности речи в эмоциональной напряженности. Днепропетровск. [Nosenko, E. L. (1975), *Osobennosti rechi v emotsional'noy napryazhennosti*. Dnepropetrovsk.]
- ОЖЕГОВ, С. И. (1968), Словарь русского языка. Москва. [Ozhegov, S. I. (1968), *Slovar' russkogo yazyka*. Moskva.]
- ОЧЭПРЯ [КОЛБЕНЕВА, М. Г./АЛЕКСАНДРОВ, Ю. И.] (2010), Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка. Лингво-психологический словарь. Москва. [Kolbeneva, M. G./Aleksandrov, Yu. I. (2010), *Organy chuvstv, emotsii i prilagatel'nyye russkogo yazyka. Lingvo-psikhologicheskii slovar'*. Moskva.]
- РАС [КАРАУЛОВ, Ю. Н./ЧЕРКАСОВА, Г. А./УФИМЦЕВА, Н. В. et al.] (2002), Русский ассоциативный словарь. Т. I: От стимула к реакции. Москва. [Karaulov, Yu. N./Cherkasova, G. A./Ufimtseva, N. V. et al. (2002), *Russkiy assotsiativnyy slovar'*. T. I: *Ot stimula k reaktcii*. Moskva.]
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1975), Основы общего языкознания. Москва. [Stepanov, Yu. S. (1975), *Osnovy obshchego yazykoznaneya*. Moskva.]
- ХОМСКАЯ, Е. Д./БАТОВА, Н. Я. (1998), Мозг и эмоции. Нейропсихологическое исследование. Москва. [Khomskaya, Ye. D./Batova, N. Ya. (1998), *Mozg i emotsii. Neyropsikhologicheskoye issledovaniye*. Moskva.]
- ШАХОВСКИЙ, В. И. (1990), Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность. В: Шаховский, В. И. (ред.), *Коммуникативные аспекты значения*. Волгоград, 29-40. [Shakhovskiy,

- V. I. (1990), Emotivnaya semantika slova kak kommunikativnaya sushchnost'. In: Shakhovskiy, V. I. (ed.), Kommunikativnyye aspekty znacheniya. Volgograd, 29-40.]
- ШАХОВСКИЙ, В. И. (2008), Лингвистическая теория эмоций. Москва. [Shakhovskiy, V. I. (2008), Lingvisticheskaya teoriya emotsiy. Moskva.]
- DANEŠ, F. (1987), Cognition and Emotion in the Discourse Interaction: A Preliminary Survey of the Field. In: Preprints of the Plenary Session Papers. XIV International Congress of Linguists Organized under Auspices of CIPL, 10-15 August 1987. Berlin, 272-291.
- GAWARKIEWICZ, R./PIETRZYK, I./RODZIEWICZ, B. (2008), Polski słownik asocjacyjny z suplementem. Szczecin.
- KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1977), La connotation. Lyon.

MIKHAIL FEDOSYUK / МИХАИЛ ФЕДОСЮК
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2032-2192>
Lomonosov Moscow State University

ТАБУ НА ЛИЧНЫЕ ИМЕНА И НА МЕСТОИМЕНИЕ *ТЫ* КАК КОМПОНЕНТ РУССКОГО РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА

A taboo on personal names and on the pronoun *ty* as a component of Russian speech etiquette

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: речевой этикет, табу, личные имена, местоимение *ты*, обращение на «ВЫ»

KEYWORDS: speech etiquette, language taboo, personal names, replacement of Russian pronoun *ty* ('you' sg.) on *vy* ('you' pl.)

ABSTRACT: The article shows that the language taboo on pronouncing personal names, which is usually described as a phenomenon typical of archaic cultures, is also characteristic of the modern Russian language, where names of older relatives usually are replaced by words *dad*, *mother*, *grandfather*, *grandmother*, *uncle* and *aunt*. In the XVIII and XIX centuries in Russia there was a taboo on the use of names, patronymics and surnames of persons senior in civil or military rank. At present, it is preserved in the military sphere of communication, where it is forbidden to address by name or surname to senior in rank. The taboo phenomenon can also be an explanation of etiquette designation the respected interlocutor by Russian pronoun *vy* ('you' pl.) instead of *ty* ('you' sg.).

1. Табу как явление архаичной культуры

Как сказано в «Лингвистическом энциклопедическом словаре», в языкознании термин *табу* обозначает

запрет на употребление тех или иных слов, выражений или собственных имён. Явление Т[абу] связано с магич[еской] функцией языка (речи), т. е. с верой в возможность непосредств[енного] воздействия на окружающий мир при помощи языка. Т[абу] характерны для языков народов с архаичной культурой (Африка, Австралия, Океания, народы Севера и др.), однако в большей или меньшей степени встречаются во всех языках. [...] Особенно распространены Т[абу] на имя человека, к[ото]рое воспрещается сообщать посторонним, а иногда вообще называть вслух; на произнесение имени родственника (мужа, свёкра,

тещи, шурина); на произнесение имени умершего, имени вождя или царя (отчасти с этим связан обычай пышного титулования), имени божества. Все эти имена собственные заменяются описат[ельными] выражениями» (Леонтьев 1990, 501).

Табу, свойственные языкам народов с архаичной культурой, исчерпывающе подробно, хотя и, к сожалению, без ссылок на источники информации описаны в книге британского религиоведа и культуролога Дж. Фрэзера:

Первобытный человек не будучи в состоянии проводить четкое различие между словами и вещами, как правило, воображает, что связь между именем и лицом или вещью, которую оно обозначает, является не произвольной и идеальной ассоциацией, а реальными, материально ощутимыми узлами, соединяющими их столь тесно, что через имя магическое воздействие на человека оказать столь же легко, как через волосы, ногти или другую часть его тела (Фрэзер 2018, 235).

Что же касается табу не в экзотических языках, а в языках, хорошо известных европейцам, то речь в лингвистической литературе чаще всего идет о тех табу, которые существовали в праиндоевропейский период и под влиянием которых первоначальные названия некоторых животных заменились в современных языках новыми обозначениями – эвфемизмами. А. А. Реформатский отмечал:

Таковыми эвфемизмами были у многих индоевропейских народов, в том числе и у славян, названия змей, медведя. Русское слово *змея* того же корня, что и *земля*, и *змий* буквально значило «земной»; в латинском языке наряду с исконным названием змеи *anguis* появился эвфемизм *serpens* – буквально «пресмыкающийся», в древнегерманском *slango* – «ползучий», в сербском – «украшающий» эвфемизм – *kráca*; русское *медведь* – искусственно составленное сложное слово со значением «тот, кто ест мед» (как и в других славянских языках), в германских *Bār* – «бурый», в литовском *lokys* – «лизун», в вымершем прусском – *clokis* – «ворчун»; тогда как исконное наименование этого животного, сохранившееся в латинском *ursus*, во французском *ours*, в итальянском *orso*, в испанском *oso*, в греческом *árktos*, в древнеиндийском *r̥kṣah*, в древнеперсидском *arša*, в авестийском *arəšo*, в армянском *arj*, в албанском *ari*, в ирландском *art* (но и *meth* – «добряк»), – утрачено славянскими, балтийскими и германскими народами (Реформатский 1996, 105; ср. также: Маковский 2008).

2. Табу в современных языках

Представляется, однако, что подсознательное отождествление слова и обозначаемого им предмета не является особенностью только первобытного сознания. Вероятно, человеческое мышление устроено так, что произнесение того или иного слова воспринимается людьми почти так же, как демонстрация

соответствующего предмета или явления, и именно этим можно объяснить существование табу в современных языках.

Поэтому целесообразно, по-видимому, различать мертвые и живые табу. Мертвые табу это табу, существовавшие прежде. Возможно, они оставили свой след в языке, однако в настоящее время не действуют. Примером мертвого табу может служить уже упоминавшийся древний запрет на употребление исконного названия того животного, которое в настоящее время по-русски называется медведь. Что же касается живых табу, то это запреты на использование каких-либо слов, существующие в наши дни.

Рассматривая табу, которые мы предлагаем именовать живыми, Реформатский пишет:

В цивилизованном обществе причиной табуирования может служить цензурный запрет (военная или дипломатическая тайна), поэтому собственные имена стран, городов, предприятий, военных частей и лиц заменяются буквами или их названиями: *N* (эн), *NN* (эн-эн), *N-ский* (энский), г. *X*, *Y*, *Z* (г. Икс, Игрек, Зет); или описательным выражением: *одна соседняя держава*; *один дипломатический представитель*; *завод, где директором* (имярек) и т. п. [...] Другим источником табуирования слов в цивилизованной среде служит этикет, боязнь грубых или неприличных выражений; так, вместо *вы врете* говорят *вы ошибаетесь*, *вы не вполне правы*, вместо *его вырвало* говорят *он поехал в Ригу* (по каламбурному созвучию) или *с ним случился Фридрих-хераус* (по одному анекдоту о русском и немецком солдатах, пивших за императоров); вместо *вошь* говорят *насекомое*, *инсект*; врачи часто прибегают к латинским названиям болезней (заменяют русские слова латинскими синонимами) или употребляют особые медицинские термины («Нет, у вас не *рак*, а *сапсер*» (т. е. «рак»), «Это не *чахотка*, а *твс*» (т. е. «туберкулез», «чахотка»), «Здесь необходимо хирургическое *вмешательство*» (т. е. «операция»), «Конечно, возможен и *летальный исход*» (т. е. «смерть») и т. п. (Реформатский 1996, 106; примеры из других европейских языков см. в работах: Kiklewicz 2016a; 2016b).

Интересная особенность живых табу состоит в том, что довольно часто заменяющие их эвфемизмы со временем тоже начинают восприниматься как обозначения чего-то запретного, неприличного или опасного, вследствие чего они, в свою очередь, табуируются и заменяются новыми эвфемизмами. В результате в языке возникают ряды синонимов, предназначенных для замены исходно табуированного слова. Так, стараясь не использовать слово *умереть*, в русской разговорной речи нередко вместо *Если я умру* говорят *Если со мной что-нибудь случится*, а в речи книжной заменяют слово *смерть* выражениями *кончина* или *уход*. Напомним, что эвфемистические синонимы к слову *умереть* были комически обыграны в речи одного из персонажей романа Ильи Ильфа и Евгения Петрова «Двенадцать стульев» гробовых дел мастера Безенчука:

- Умерла Клавдия Ивановна, – сообщил заказчик.
- Ну, царствие небесное, – согласился Безенчук. – Преставилась, значит, старушка... Старушки, они всегда преставляются... Или Богу душу отдают, – это смотря какая старушка. Ваша, например, маленькая и в теле, – значит, преставилась. А, например, которая покрупнее да похудее – та, считается, Богу душу отдает...
- То есть как это считается? У кого это считается?
- У нас и считается. У мастеров. Вот вы, например, мужчина видный, возвышенного роста, хотя и худой. Вы, считается, ежели, не дай Бог, помрете, что в ящик сыграли. А который человек торговый, бывшей купеческой гильдии, тот, значит, приказал долго жить. А если кто чином поменьше, дворник, например, или кто из крестьян, про того говорят: перекинулся или ноги протянул. Но самые могучие когда помирают, железнодорожные кондуктора или из начальства кто, то считается, что дуба дают. Так про них и говорят: «А наш-то, слышали, дуба дал».

Отец автора этой статьи, слушавший в свои студенческие годы лекции выдающегося российского лингвиста Д. Н. Ушакова, вспоминал, как Ушаков подробно рассказывал об истории непрерывной смены названий того помещения, которое в наши дни чаще всего именуется *туалетом*. Первоначально в русском языке это место именовалось *нужник*. Однако со временем слово *нужник* стало восприниматься как слишком откровенное и потому неприличное. Для его замены был введен в оборот эвфемизм – на первый взгляд, безобидное слово *сортир* (от французского *sortir* ‘выходить’). Однако со временем и оно себя скомпрометировало. Для его замены, сменяя друг друга, стали использоваться вначале заимствованное из английского языка слово *клозет*, а затем *уборная*. Первоначальное значение слова *уборная* – ‘комната, в которой одеваются, приводят в порядок свой внешний вид’, однако и оно подверглось эвфемизации и в настоящее время заменено словом *туалет*.

3. Современные табу на личные имена

Как правило, описания табу в современных языках создают впечатление, что характерные «для языков народов с архаичной культурой» табу на личные имена «в цивилизованном обществе» не сохранились. Однако это не так. Напротив, табу на личные имена настолько свойственны современным индоевропейским языкам, что обычно их не замечают ни рядовые носители языка, ни лингвисты.

Здесь прежде всего следует упомянуть табу на имена старших родственников. Конечно, все мы хорошо помним имена и отчества своих родителей и, общаясь с посторонними, при необходимости легко можем им эти

имена сообщить. Однако, если нужды в этом нет, то все, в том числе взрослые и даже пожилые люди, называют своих родителей *papa* и *мама* или, в официальных ситуациях, *отец* и *мать*. Аналогичным образом, обращаясь к деду, бабушке, дяде или тете или же упоминая их, носители русского языка обычно произносят не их имена, а слова *дедушка*, *бабушка*, *дядя* и *тетя* (к ним, правда, могут добавляться и личные имена родственников, например *дядя Толя* и *тетя Лена*).

В современной русской культуре обозначение старших родственников при помощи их личных имен воспринимается как невежливое точно так же, как употребление имен родственников оценивали и продолжают оценивать народы с архаичной культурой. Вот, например, что писал об этом Л. Блумфилд, исследовавший языки американских индейцев:

Во многих коллективах табу налагается для некоторых лиц при тех или иных обстоятельствах на имена людей. Так, индейцы-мужчины племени кри не должны произносить имен своих сестер, а также имен других женщин, находящихся с ними в родстве; они объясняют это, говоря: «Я ее слишком уважаю» (Блумфилд 1999, 61).

Похожим образом, но только по отношению к мужским, а не к женским именам обстоят дела в современном корейском языке, где, как отмечает Н. В. Пягай, «для женщины обращение по имени невозможно по отношению к старшему брату, “дважды старшему”, по возрасту и полу». Именно поэтому, как пишет Пягай (2007, 174), в переводе комедии А. П. Чехова «Вишневый сад» на корейский язык все обращения Раневской к Гаеву по имени Леонид заменены корейским нарицательным существительным, имеющим значение ‘старший брат для женщины’.

Разумеется, в наши дни строгость табу на употребление имен старших родственников постепенно ослабевает. Не секрет, что в последние десятилетия в России появились семьи, в которых дети называют родителей не *мама* и *papa*, а по именам. Еще чаще обращений по имени добиваются от своих внуков некоторые бабушки, которым кажется, что обращение *бабушка* их старит. Эта проблема активно обсуждается в интернете, причем большинство участников дискуссий оценивают такую инновацию отрицательно (Большой вопрос.ru; Детки мама.ru; Passion.ru).

Обратившись к текстам XVIII и XIX вв., легко заметить, что в то время сфера распространения табу на личные имена была шире. В России существовало табу на употребление имен, отчеств и фамилий лиц, старших по чину. Так, например, в пятой главе первой части романа Л. Н. Толстого «Анна Каренина» сторож того учреждения, где служит Стива Облонский, обращается к нему не по имени-отчеству, а *ваше превосходительство*, тогда как сам

Стива, беседуя со своим секретарем, использует не формулу титулования, а имя-отчество секретаря *Захар Ильич*. Читая роман, мы, как правило, не обращаем на это особого внимания. Однако если бы Облонский внезапно стал именовать секретаря не *Захар Ильич*, а, например, *ваше благородие*, то такое странное в устах начальника обращение к подчиненному, наверно, бросилось бы нам в глаза.

То, что при обращении к вышестоящим лицам в России было не принято именовать их по имени-отчеству, подтверждает выпущенное в 1811 г. пособие по составлению писем: «Всеобщій секретарь, или Новый и полный письмовникъ». В письмовнике отмечается, например, что если письмо «къ Статскому Совѣтнику, Вице-Губернатору, Оберъ-Полиціимейстеру, Гражданской и уголовной палаты предсѣдателямъ, Почтъ-Директору» пишет подчиненный, то его следует начинать словами «Ваше Высокородіе! Милостивый Государь!», если же письмо к тому же лицу направляется «отъ равныхъ и другихъ лицъ», то в его начале можно написать «Милостивый государь!», а можно «Милостивый Государь мой имя и отчество!» (Всеобщій секретарь 1811/I, XXXIII-XXXIV).

Исчезнув из речевого этикета гражданских лиц, табу на личные имена при обращении к старшим по званию сохранилось в современном военном общении. Вот как выглядят предписания «Устава внутренней службы вооруженных сил Российской Федерации», утвержденного указом Президента Российской Федерации в 2007 г.:

Начальники и старшие, обращаясь по вопросам службы к подчиненным и младшим, называют их по воинскому званию и фамилии или только по воинскому званию, добавляя в последнем случае перед воинским званием слово «товарищ». Например: «Рядовой Петров», «Товарищ рядовой», «Сержант Кольцов», «Товарищ сержант», «Мичман Иванов». [...] Подчиненные и младшие, обращаясь по вопросам службы к начальникам и старшим, *называют их по воинскому званию, добавляя перед воинским званием слово «товарищ»*. Например: «Товарищ старший лейтенант», «Товарищ контр-адмирал» (Устав).

Понятно, что обращение младшего к старшему с упоминанием его фамилии или, тем более, имени-отчества, например «Товарищ контр-адмирал Кольцов!» или «Николай Николаевич!» в российской армии не допускается.

Легко увидеть, что уважительное табу на использование имен собственных обусловлено уже упоминавшимся подсознательным отождествлением слов и обозначаемых ими предметов. Имена нарицательные, такие как *ваше превосходительство*, *товарищ старший лейтенант* или *отец*, не являются индивидуальными наименованиями своих носителей и в разных ситуациях могут обозначать совершенно разных людей. Что же касается личных имен,

то они, напротив, представляют собой неотъемлемую принадлежность каждого человека, нечто вроде его уникального словесного заместителя в речи. Поэтому на протяжении столетий в сознании людей произнесение во многих ситуациях собственного имени уважаемого человека означало примерно то же самое, что и бесцеремонное прикосновение к самому этому человеку, а потому подвергалось табу.

4. Табу на личное местоимение *ты*

Однако существует еще один уникальный словесный заместитель человека – личное местоимение *ты*. В любой ситуации говорящий имеет возможность упоминать множество лиц, не участвующих в общении, обозначая их местоимениями *он*, *она* или *они*. Носителей местоимения *вы*, т. е. адресатов, тоже может быть несколько. Однако то лицо, на которого указывает местоимение *ты*, в любой коммуникативной ситуации уникально. В этом отношении слово *ты* похоже на имя собственное, а потому в нашем подсознании оно способно полностью отождествляться с обозначаемым им человеком. Можно утверждать, что именно в этом состоит причина табу на употребление местоимения *ты* при вежливом общении, которое существует не только в русском, но и во многих других языках.

Как отмечает Блумфилд, «обычай употреблять местоимение множественного числа “вы” вместо местоимения единственного числа “ты” распространился по Европе еще в средние века» (Блумфилд 1999, 438). Что касается России, то в ней обращение на «вы» начало употребляться при Петре I (Федосюк 2006, 32).

Устраняя из вежливого общения табуированное местоимение *ты*, разные языки вели себя по-разному. Во французском языке, так же как и в русском, интимному, дружескому местоимению *toi* ‘ты’ стало противопоставляться вежливое *vous* ‘вы’. Английский язык полностью утратил местоимение *thou* ‘ты’, и в нем как в интимном, так и в вежливом общении стало употребляться только *you*, первоначально значившее ‘вы’. В польском языке для уважительного обозначения адресата употребляется существительное *pan* ‘господин’. Вопрос *Вы говорите по-польски?* звучит по-польски как *Czy pan mówi po polsku?*, т. е. буквально *Говорит ли господин по-польски?* В немецком языке вежливым наименованием адресата служит местоимение 3-го лица множественного числа *Sie* ‘они’ (в этом своем употреблении оно пишется с заглавной буквы).

Высказывались и другие объяснения причин возникновения вежливого обращения на «вы». Так, по мнению Блумфилда, это обращение появилось потому, что «часто выгодно обращаться к собеседнику, используя приятные,

лестные слова» (Блумфилд 1999, 438). Н. И. Формановская пишет о том, что «в пору распада Римской империи, когда два императора занимали престолы в Риме и Константинополе, при обращении к одному из них, дабы не обойти и не обидеть другого, адресовали форму множественного числа» (2007, 236).

Однако, к сожалению, эти гипотезы никак не объясняют, по каким причинам случаи употребления местоимения *вы*, как это представляется Блумфилду, воспринимаются адресатом как «приятные, лестные слова». Еще менее понятно, каким образом местоимение *вы*, которое, как уже было сказано, в России стало входить в употребление при Петре I, связано с распадом Римской империи, начавшимся в IV веке нашей эры.

Рассматриваемые гипотезы не объясняют и того, почему вежливое *вы* применяется лишь при общении с реальными, «земными» адресатами. В русской речи было бы довольно странно представить себе обращение на «вы», а не на «ты» к Богу или к скончавшемуся человеку. А разве эти адресаты не заслуживают вежливого общения? Причина такого положения, по-видимому, состоит в другом: и Бог, и покойники находятся вне нашего мира, а потому их обозначение посредством местоимения *ты* не способно нанести подобным адресатам ущерба и, следовательно, обращение к ним на «ты» не нуждается в табуировании.

5. Заключение

Представляется, что все сказанное дает основания для вывода о том, что входящий в нормы речевого этикета русского и целого ряда других европейских языков запрет на произнесение некоторых личных имен, а также местоимения *ты* представляет собой разновидность языкового табу — явления, зародившегося в мировой цивилизации еще в глубочайшей древности.

Библиография

- Блумфилд, Л. (1999), Язык. Благовещенск. [Bloomfield, L. (1999), Yazyk. Blagoveshchensk.]
Большой вопрос (n.d.), Большой вопрос.ru. [Bol'shoy vopros.ru.]. In: <http://www.bolshoyvopros.ru/questions/2453338-kak-vy-otnosites-k-tomu-kogda-rebenok-nazyvaet-svoego-roditelja-po-imeni.html> [доступ: 29 VIII 2018].
- Всеобщий секретарь (1811), Всеобщий секретарь, или Новый и полный письменникъ. Санкт-Петербург. [Vseobshchiy sekretar' (1811), Vseobshchiy sekretar', ili Novyy i polnyu pis'movnik. Sankt-Peterburg.]
- Детки (n.d.), Детки мама.ru. [Detki mama.ru.]. In: <https://detkimama.ru/viewtopic.php?t=387> [доступ: 29 VIII 2018].
- ЛЕОНТЬЕВ, А. А. (1990). Табу. В: Ярцева, В. Н. (ред.), Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 501. [Leont'yev, A. A. (1990), Tabu. In: Yartseva, V. N. (ed.), Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. Moskva, 501.]

- МАКОВСКИЙ, М. М. (2008), Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев: сущность – формы – развитие. Москва. [Makovskiy, M. M. (2008), Fenomen tabu v traditsiyakh i v yazyke indoevroyeytsev: sushchnost' – formy – razvitiye. Moskva.]
- ПЯГАЙ, Н. В. (2007), Этнокультурная специфика значений и употребления русских терминов родства в восприятии корейцев [диссертация]. Москва. [Pyagay, N. V. (2007), Etnokul'turnaya spetsifika znacheniy i upotrebleniya russkikh terminov rodstva v vospriyatii koreytssev [dissertatsiya]. Moskva.]
- РЕФОРМАТСКИЙ, А. А. (1996), Введение в языковедение. Москва. [Reformatskiy, A. A. (1996), Vvedeniye v yazykovedeniye. Moskva.]
- Устав (n.d.), Устав внутренней службы вооруженных сил Российской Федерации [Ustav vnutrenney sluzhby vooorzhennykh sil Rossiyskoy Federatsii.]. In: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=304569&fld=134&dst=100253,0&nd=0.38976073180682036#07545573900164809> [доступ: 14 VIII 2018].
- ФЕДОСЮК, Ю. А. (2006), Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX века. Москва. [Fedosyuk, Yu. A. (2006), Chto neponyatno u klassikov, ili Entsiklopediya russkogo byta XIX veka. Moskva.]
- ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И. (2007), Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. Москва. [Formanovskaya, N. I. (2007), Rechevoye vzaimodeystviye: kommunikatsiya i pragmatika. Moskva.]
- ФРЭЗЕР, Дж. Дж. (2018), Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Москва. [Frazer, J. G. (2018), Zolotaya vetv': Issledovaniye magii i religii. Moskva.]
- КІКЛЕWICZ, А. (2016a), Tabu: aspekty pragmatyczne. W: Zeszyty Prasoznawcze. 59/3 (227), 489-511.
- КІКЛЕWICZ, А. (2016b), Tabu w komunikacji językowej: dwa rodzaje uwarunkowań. W: Małyska, A./ Sobstyl, K. (red.), Tabu w procesie globalizacji kultury. Lublin, 33-56.
- Passion (n.d.), Passion.ru. In: <http://club.passion.ru/semeynyy-vopros/obrashchaetes-roditelyam-imeni-t71812-60> [доступ: 29 VIII 2018].

LARISA ZHUKOVSKAYA / ЛАРИСА ЖУКОВСКАЯ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2044-1829>

National Research Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod

НОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ В УПОТРЕБЛЕНИИ ЛЕКСЕМ МЕНТАЛИТЕТ И МЕНТАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ РЕЧИ

New phenomena in usage of the lexemes *mentalitet* and *mental'nost'* in contemporary Russian speech

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексика, интернациональная лексика, неологизм, лексическое понятие «менталитет/ментальность», современная русская речь

KEYWORDS: lexis, international lexis, neologism, lexical notion 'mentality', contemporary Russian speech

АБСТРАКТ: The article considers reflexes of non-standard language representations of the international lexemes *mentalitet* and *mental'nost'* in contemporary Russian speech as indicator of communicative-discursive appropriation of corresponding foreign-culture concept "mentality". The purpose is to study changes of conditions of lexemes' standard attributive compatibility. The material of the study is contexts of usage of these words in Russian National Corpus and in the Internet-communication. The models of word-combinations "adjective + substantive" with attributed words *mentalitet* and *mental'nost'* are analyzed. The findings are that extension of spheres of their application and opportunity of evaluative reception of their primordially non-evaluative conceptual content demonstrates continuing tendency to cultural appropriation of the foreign-culture concept "mentality" in contemporary Russian speech.

1. Введение: к постановке проблемы

Сегодня в дискурсивных практиках носителей современного русского языка отчетливо проявляется тенденция языкового и культурного освоения иноязычных слов и выражений из самых разных сфер общественной, политической, экономической жизни, науки и техники, бизнеса и финансов, компьютерных технологий, искусства и спорта. В работах Т. Б. Радбиля эти явления именуются обобщающим термином «культурная апроприация заимствований» (2018, 217). Рефлексы указанной «культурной апроприации заимствований» отражаются прежде всего в активных процессах в русском языке на разных уровнях языковой системы и ее речевой реализации,

в которые закономерно вовлекаются слова и коллокации, обозначающие социально-значимые концепты. Большинство лексем, репрезентантов указанных концептов, относится к фонду так называемой интернациональной лексики, возникшей на базе древнегреческих и латинских корней. В русский язык они, как правило, входят как заимствования из европейских языков.

В числе социально-значимых концептов современной русской национальной концептосферы входит концепт «менталитет», который в последнее время приобрел особую значимость – видимо, в силу того, что он является удачным обобщающим (и к тому же компактным, однословным) обозначением таких давно воспринятых в культурной традиции, но не имеющих единого и общепринятой терминологической номинации понятий, как *дух народа*, *народное мировоззрение/мироощущение*, *национальный характер* и пр. (см. Жуковская 2015). Задача статьи состоит в том, чтобы выявить наиболее существенные особенности бытования лексем *менталитет* и *ментальность* в современной русской речи, с учетом интернациональных и идиоэтнических элементов их функционирования.

Теоретическими основами предлагаемого исследования являются принципы семантического анализа языка национальной культуры (Телия 1996; Алиференко 2010; Зыкова 2015; Wierzbicka 1997 и др.), а также принципы лингвистического описания так называемых ключевых концептов культуры (Арутюнова 1991; Степанов 1997; Радбиль 2016; Mizin/Petrov 2017 и др.). Методология исследования базируется на концепции изучения диагностических признаков («параметров») культурной апроприации заимствований (Радбиль 2018, 217ссл.). Эти признаки будут исследованы путем анализа атрибутивной сочетаемости лексем *менталитет* и *ментальность*. Материал исследования был почерпнут Национального корпуса русского языка (НКРЯ), а также проведенного автором Интернет-мониторинга.

2. Новые модели сочетаемости лексем *менталитет* и *ментальность*

То, что принято называть *менталитетом*, как пишет Радбиль (2016, 102), обычно рассматривается как естественный элемент картины мира, на что указывают данные фольклора, пословицы, поговорки, художественная, философская, публицистическая и др. литература. Круг идей, примерно соответствующий тому, что сегодня именуется словом *менталитет*, в русской культуре традиционно охватывается такими понятиями, как *дух/душа народа*, *народное мировоззрение/мироощущение/миропонимание*, *национальный характер* и др. Данное слово сегодня является весьма удачным, на наш взгляд, обобщением вышеуказанных понятий.

Истоки формирования научного понятия «менталитет» В. В. Колесов относит к европейским публикациям в области социологии и социальной психологии первой половины XX в. Интерес к изучению менталитета в российской науке связан прежде всего с работами выдающегося медиевиста А. Я. Гуревича (1981). Обращение к понятию менталитета в языкознании было связано с решением проблемы о том, как познавательные категории проявляются в форме и структуре языковых единиц, при этом менталитет понимался как «проявление *духовно-символической связи индивида и общества*, в котором он живет, что и представлено в языке» (Колесов 2006, 8).

Лексема *менталитет* и коррелирующая с ней лексема *ментальность* появляются в научных текстах на русском языке в начале 80-х гг. XX в. Примечательно, что первый раз Гуревич употребил это слово в его французской версии и в кавычках: *mentalité*. В 90-е гг. XX в. слова *менталитет* и *ментальность* в качестве научных терминов попадают в словарные и энциклопедические издания по философии, психологии, социологии. В качестве примера может служить «Краткая философская энциклопедия» (1994) или учебное пособие для вузов «Историческая этнология».

В начале 90-х гг. лексемы *менталитет* и *ментальность* входят в неспециализированную русскую речь, прежде всего – в медийные дискурсы. В НКРЯ первые употребления этих лексем в текстах российской прессы отмечены в 1991 г. Лексикографическая кодификация лексем *менталитет* и *ментальность* начинается позже – в конце 90-х гг. Одним из первых это слово фиксирует «Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения» (1998), где приводится два значения:

1. совокупность мировоззренческих (идеологических, религиозных, эстетических, психологических, этических и т. п.) представлений, характерных для отдельной личности и народа в целом.
2. о складе ума, характере мышления (Скляревская 1998, 382).

Слова также отмечаются в переизданиях словаря С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой, а также в словарях иностранных слов Н. Г. Комлева (2000), Л. П. Крысина (2005) и др.

В нашей предыдущей работе на основе анализа толкования лексем *менталитет* и *ментальность* в лексикографических источниках указанных периодов был выявлен исходный смысловой объем концепта «менталитет», который составил 16 значений, среди которых как базовые можно отметить:

[мировоззрение, мироощущение, умонастроение, образ мыслей / образ мышления (склад ума) этноса, социальной или культурной группы и индивидуума]
[дух/душа народа]

[национальный характер]
[картина мира этноса, социальной или культурной группы и индивидуума]

Выявленные по словарям смыслы были верифицированы посредством контекстов стандартной сочетаемости по НКРЯ, например:

[видение мира]

(1) *Менталитет* – видение мира, видение его строения и связей, которые в нём действуют.

[дух народа]

(2) Он, очевидно, представляет в спектакле как бы воплощение русского духа (он же *менталитет*), который, как его ни топчи, ни унижай и ни обирай, все равно когда-нибудь возьмет да и воспрянет.

[образ мыслей народа]

(3) События, произошедшие в этом городе, повлияли на самый образ мыслей россиян, изменив их *менталитет*.

Однако первоначальный анализ базовых значений лексем выявил и ряд нестандартных контекстов употребления, свидетельствующих, на наш взгляд, о том, что вхождение научного понятия узкотерминированного характера в неспециализированные речевые практики сопровождается рядом смысловых и коннотативных эффектов. Радбиль характеризует этот процесс как «популяризацию научного понятия»: при этом,

как и всякое престижное в речевой практике людей слово или выражение, оно используется нетерминированно, а значит, при его употреблении неизбежен некоторый налет своего рода «мифологизации» этого понятия (Радбиль 2016, 36).

В частности, возникают новые значения и оттенки смысла, стилистические контрасты при объединении в одном контексте слов разной стилистической принадлежности или стилистической окраски, наведенная в контексте оценочность для изначально нейтральных, внеоценочных слов и др. Радбиль (2018, 218) предлагает рассматривать подобные семантические явления в контексте процессов культурного освоения иноязычных по происхождению лексем.

Применительно к интересующим нас лексемам *менталитет* и *ментальность* в качестве непосредственных языковых механизмов указанного культурного освоения выступают модели нестандартной атрибутивной сочетаемости указанных лексем в контекстах, в которых раньше их употребить было нельзя. В зависимости от категориального значения употребляемых

прилагательных нами зафиксировано два типа явлений: 1) неузвальное расширение семантического объема и 2) контекстуальные коннотативно-оценочные приращения смысла.

3. Расширение семантического объема лексем *менталитет* и *ментальность*

Обогащение семантического объема лексем *менталитет* и *ментальность* заключается в расширении денотативной сферы приложимости этих понятий – в существенном увеличении объектов или классов/категорий, к которым могут быть приложимы эти понятия (проще говоря, в расширении понимания того, чей/какой или у кого/у чего может быть менталитет). Так, в проанализированном нами материале *менталитет* может быть *детским, юношеским, женским, дефляционным, информационным, церковным, рыночным, физическим, нищенским, цивилизованным, инженерным, репрессивным, армейским, либеральным, домашним* и т. п.

Разновидностью подобной семантической спецификации являются конструкции с относительным прилагательным, образованным от неодушевленного существительного, например:

- (4) Это настолько вошло в некий внутренний *церковный менталитет*, что избавляться от него на самом деле очень тяжело.
- (5) Наверняка сработала система авторитетов, столь характерная для *армейского менталитета*. Можно смело сказать, что в те годы Марина воспринималась родителями Володи в некоем мистическом ореоле.
- (6) Мамардашвили, однако, был в принципиальной оппозиции к нашему *домашнему менталитету*, ставящему жизнь выше всякого сознания, гнозиса, метафизики.

В данном случае имеется в виду менталитет, характерный для людей, представляющих некоторый общественный институт, явление, сферу жизни, сферу деятельности, историческую эпоху и т. д.

Схожие модели расширения сочетаемости демонстрируют контексты атрибутивного употребления слова *ментальность*. Так, *ментальность* может быть *правовой, культурологической, космополитической, казарменной, астральной, магической* и т.д., ср. некоторые примеры употребления:

- (7) *Космополитическая ментальность* (хорошо только там, где меня нет).
- (8) В сущности, все это результат ущемленного и гибнущего на глазах имперского сознания, последняя судорога имперского высокомерия, *иерархической ментальности*.

- (9) Звездочеты полагают, что следует опасаться *астральной ментальности* черной водяной Козы.
- (10) *Магическая ментальность* в XIII веке начала сменяться иной.
- (11) «Советчикам» – он быстро научился у эмигрантов этому слову – тоже наплевать на его разглагольствования о «несовместимости карнавального театра с казарменной ментальностью».
- (12) И в то же время мы стыдимся своей *бандитской ментальности*.

Данные примеры демонстрируют значительное расширение типов менталитета / ментальности, которые выступают в качестве характеристики самых различных сфер, свойственных современным представлениям об этой сущности – репрессивный, рыночный, дефляционный, информационный менталитет, казарменная, магическая, астральная ментальность и пр.

4. Коннотативно-оценочные приращения смысла для лексем *менталитет* и *ментальность*

Атрибутивная сочетаемость лексем *менталитет* и *ментальность* с качественными прилагательными реализует неузуальные приращения смысла, связанные с возможной эмоционально-экспрессивной и оценочной квалификацией указанных сущностей. Здесь наблюдается два рода явлений: 1) собственно качественные атрибуты и признаки менталитета и ментальности, раскрывающие свойства и атрибуты этих номинаций с разных сторон, включая имплицитное отношение говорящего к объектам номинации; 2) оценочные характеристики менталитета и ментальности в рамках шкалы ценностей «хорошо – плохо». Эти явления выступают как объективные свидетельства культурной освоенности концепта «менталитет».

Ад 1. *Менталитет* может быть *новым, невиданным, своеобразным, простоватым, недосформулированным, пресловутым* и т.п., например:

- (13) Лена бежит в кусточки, а у меня на подоле остается *недосформулированный менталитет*.
- (14) Тогда я еще не задумывался о *пресловутом менталитете*.

В свою очередь, *ментальность* может быть *переменчивой, адаптированной, отсталой* и даже *деревянной*:

- (15) В России не первый год существует установка, что во всем виновата *отсталая ментальность* – надо сменить старое мышление на новое, современное,

дополнить это списанным под копирку с «правильных стран» законодательством и системой собственности, и все заработает.

(16) Попытками выбраться за пределы столь *деревянной ментальности*.

Отметим, что подобные словоупотребления могут, помимо своего основного номинативного содержания, имплицитно включать оценочность – положительную (*новый менталитет, невиданный менталитет*) или отрицательную (*простоватый менталитет, недосформулированный менталитет, пресловутый менталитет, отсталая ментальность, деревянная ментальность*).

Ад 2. Контексты сочетаемости лексем *менталитет* и *ментальность* с качественными прилагательными могут порождать неузуальные коннотативно-оценочные приращения смысла с семантикой общей или частной оценки. Возможность помещения понятия «менталитет», изначально нейтрального с аксиологической точки зрения, в поле позитивной или негативной оценочности, а также указание на его возможное соответствие или несоответствие норме также является признаком его культурной апроприации. Так, в плане общей оценки *менталитет* может быть *хорошим/ плохим, правильным/ неправильным* и др., например:

(17) У Хорватии же сильные полузащитники, на таком же уровне, что у сборной Франции. Мне кажется, у Хорватии *хороший менталитет*.

(18) Да, у нас плохая страна, да, в правительстве все не очень хорошо, да, повсюду ... какие в России противные русские мужики и *плохой менталитет*.

(19) Лучано Спаллетти: Нужно продемонстрировать *правильный менталитет* в матче с «Пасуш де Феррейра».

(20) А потом, объединившись вместе, они обвиняют власть или жалуются на *неправильный менталитет* народа.

Ментальность также может быть *правильной и неправильной*:

(21) *Правильная ментальность* женщины. Женщины делают ошибку, которая с любым может случиться.

(22) Якобы с учеными и инженерами в России уже все в порядке, а не в порядке с умением эту технологию продуктивизировать и продавать, что происходит потому, что у русских якобы *неправильная «ментальность»*.

В контекстах частнооценочных приращений смысла (по шкалам «добрый – злой», «красивый – некрасивый», «полезный – вредный», «целесообразный – нецелесообразный» и др.) для анализируемых лексем возможны как позитивно-оценочные, так и негативно-оценочные употребления.

Положительное частнооценочное приращение смысла для лексем *менталитет* и *ментальность* реализовано в следующем предложении:

- (23) - О нашем образе жизни, специфическом, но *задушевно* и *добром менталитете*.

Но чаще для слов *менталитет* и *ментальность* все же актуализованы контексты негативных частнооценочных употреблений качественных прилагательных:

- (24) *Ущербный менталитет*. Вообще, схема инвестор-заказчик-подрядчик, где каждую из сторон строительного процесса представляют профессиональные участники рынка, является классической.
- (25) *Безрадостный немецкий менталитет* или неправильный круг общения?
- (26) *Испорченная ментальность*: миазм извращает, деформирует, портит рас-судок, хочет все скрывать, даже собственные болезни.

То обстоятельство, что изначально внеоценочные словоупотребления терминологического характера, принадлежащие к фонду интернациональной лексики, попадают в узусе в поле потенциальной негативной или позитивной общей или частной оценочности, является ярким свидетельством приобщения инокультурного концепта «менталитет / ментальность», стоящего за этими словоупотреблениями, к миру русских ценностей и речеповеденческих установок, его вхождения в систему «речевых привычек» современного российского языкового сообщества.

5. Выводы

Исследование особенностей употребления лексем *менталитет* и *ментальность* в контекстах неузальной атрибутивной сочетаемости продемонстрировало достаточно высокую степень их культурной освоенности в современной русской речи. В сферу охвата данного концепта вовлекаются самые разнообразные тематические области духовной, социальной, политической, экономической и культурной жизни. Нестандартные контекстуальные значения и оценочные коннотации лексем *менталитет* и *ментальность*, возникающие в узусе, существенно превышают стандартный семантический объем данных лексических единиц, фиксируемый в словарях и энциклопедических источниках. Эти слова также приобретают высокую частотность употребления, смысловую диффузность, нераспределенную многозначность, эмоционально-экспрессивные и ценностные оттенки смысла, что в целом присуще всем единицам словарного запаса.

Библиография

- АЛИФЕРЕНКО, Н. (2010), Языковые стереотипы русского этнокультурного пространства. В: Восточноевропейское обозрение. I, 405-425. [Aliferenko, N. (2010), Yazykovyye stereotipy russkogo etnokul'turnogo prostranstva. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. I, 405-425.]
- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1991), От редактора: Вступительная статья. В: Арутюнова, Н. Д. (ред.), Логический анализ языка: Культурные концепты. Москва, 3-5. [Arutyunova, N. D. (1991), Ot redaktora: Vstupitel'naya stat'ya. In: Arutyunova, N. D. (red.), Logicheskii analiz yazyka: Kul'turnyye kontsepty. Moskva, 3-5.]
- ГУРЕВИЧ, А. Я. (1981), Проблемы средневековой народной культуры. Москва. [Gurevich, A. Ya. (1981), Problemy srednevekovoy narodnoy kultury. Moskva.]
- ГУРЕВИЧ, А. Я. (1988), Изучение ментальностей – социальная история и поиски исторического синтеза. В: Советская этнография, 16-25. [Gurevich, A. Ya. (1988), Izuchenie mental'nostey – sotsial'naya istoriya i poiski istoricheskogo sinteza. In: Sovetskaya etnografiya. 6, 16-25.]
- ЖУКОВСКАЯ, Л. И. (2015), Языковая экспликация концепта «менталитет / ментальность» в русском языке последних лет (по данным Национального корпуса русского языка). В: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2(2), 402-405. [Zhukovskaya, L. I. (2015), Yazykovaya eksplikatsiya kontsepta «mentalitet / mental'nost'» v russkom yazyke poslednikh let (po dannym Natsional'nogo korpusa russkogo yazyka). In: Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. 2(2), 402-405.]
- ЗЫКОВА, И. (2015), Теория и методы лингвокультурологического изучения фразеологии. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 181-197. [Zykova, I. (2015), Teoriya i metody lingvokul'turologicheskogo izucheniya frazeologii. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 181-197.]
- КОЛЕСОВ, В. В. (2006), Русская ментальность в языке и тексте. Санкт-Петербург. [Kolesov, V. V. (2006), Russkaya mental'nost' v yazyke i tekste. Sankt-Peterburg.]
- РАДБИЛЬ, Т. Б. (2016), Основы изучения языкового менталитета. Москва. [Radbil, T. B. (2016), Osnovy izucheniya yazykovogo mentaliteta. Moskva.]
- РАДБИЛЬ, Т. Б. (2018), Коммуникативно-прагматические рефлексии культурной апроприации заимствований в дискурсе Рунета. В: Фещенко, В. В. (ред.), Образы языка и зигзаги дискурса: Москва, 216-226. [Radbil, T. B. (2018), Kommunikativno-pragmaticheskiye refleksy kul'turnoy apropriatsii zaimstvovaniy v diskurse Runeta. In: Feshchenko, V. V. (red.), Obrazy yazyka i zigzagi diskursa. Moskva, 216-226.]
- СКЛЯРЕВСКАЯ, Г. Н. (ред.) (1998), Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. Санкт-Петербург. [Sklyarevskaya, G. N. (ed.) (1998), Tolkovyy slovar' russkogo yazyka konca XX veka. Yazykovyye izmeneniya. Sankt-Peterburg.]
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1997), Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва. [Stepanov, Yu. S. (1997), Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury. Opyt issledovaniya. Moskva.]
- ТЕЛИЯ, В. Н. (1996), Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва. [Teliya, V. N. (1996), Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokul'turologicheskii aspekty. Moskva.]
- МІЗИН, К./PETROV, O. (2017), Metaphorical modelling of cognitive structure of the concept STINGINESS in British, German, Ukrainian and Russian linguocultures. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 219-227.
- WIERZBIKA, A. (1997), Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York/Oxford.

RECENZJE

NATALIA A. FATEEVA / НАТАЛЬЯ А. ФАТЕЕВА
 Институт русского языка имени В. В. Виноградова (Москва)

Е. Евграшкина, *Семиотическая природа смысловой неопределенности в современном поэтическом дискурсе (на материале немецкоязычной и русскоязычной поэзии)*, Berlin/Bern/Bruxelles et al.: Peter Lang Verlag, 2019; 170 сс.

Книга посвящена исследованию современной немецкоязычной и русскоязычной поэзии, которая, по мысли автора, обладает свойством герметизма, основанном на семантико-синтаксическом и прагматическом потенциале смысловой неопределенности в поэтическом тексте. Материалом для исследования свойства герметизма послужили тексты поэтических произведений немецкоязычных авторов, написанные с конца 1980-х годов по настоящее время (Л. Зайлер, Б. Кёлер, У. Дреснер, Т. Клинг, Л. Хаппель, Г. Мюллер, Р.- Б. Эссиг и др.), тексты же русскоязычных авторов (А. Уланов, М. Гейде, Д. Воробьев, П. Андрукович и др.) используются для сравнительного аспекта исследования. Выбор данных авторов мотивируется тем, что они представляют поэзию как «смысловой дискурс», характеризующийся трансформацией языковых знаков на разных уровнях, установкой на текстовую многозначность, делающую затрудненным процесс интерпретации поэтических текстов, а значит, обладающий свойством некоммуникативности. Таким образом, герметизм рассматривается Е. Евграшкиной как «система взаимосвязанных сложных языковых феноменов, преобразование и трансформация языкового кода, частичный (или полный) отказ от его конвенционального употребления в условиях новых дискурсивных конвенций» (с. 15).

Ставя своей целью исследование семиотической природы и форм реализации смысловой неопределенности, автор книги обращается к общим проблемам порождения поэтического смысла и внутритекстового семиозиса, что составляет теоретический аспект исследования. В связи с этим поэтический текст рассматривается с точки зрения дискурсивных механизмов самогенерации и, соответственно, возможных вариантов его восприятия, изучается особый характер диалогичности поэтического текста, доказываемая, что поэтическая и метаязыковая функции, реализующиеся в нем, вступают в тесную интеракцию. Поэтический дискурс также исследуется как пространство семиозиса особого рода, который запускается креативными механизмами преобразования системы естественного языка, что становится

источником «самовозрастающего смысла», который делает неоднозначной проблему понимания и интерпретации текста.

С этой точки зрения автор книги обращается к анализу трансформаций языковых знаков, получающих реализацию в поэтическом тексте и создающих его смысловую неопределенность. Исследуются следующие явления: нарушение орфографии, отказ от прописных букв и пунктуации, а также по контрасту – особая роль авторских пунктуационных знаков, нарушение грамматических и сочетаемостных связей в синтагматике текста, сегментация частей слова или, напротив, нивелирование границ между языковыми единицами, порождение сложных окказиональных слов. В книге изучаются также особенности дейксиса современного поэтического текста и способы выражения в нем субъекта, делается вывод о том, что «поэтический субъект перестает быть центральной текстовой инстанцией» (с. 159), поскольку он становится дезинтегрированным и «осциллирующим».

На опыте конкретной и визуальной поэзии ставится проблема визуализации языкового знака и деавтоматизации его восприятия, изучаются эксперименты по усложнению смыслового пространства конкретного и визуального текстов, за счет чего происходит выход в иные семиотические системы.

Наиболее интересной частью исследования оказывается анализ индивидуальных поэтических дискурсов, в которых происходит разработка индивидуальных художественных концептов, результирующая в изменении содержания общепринятых понятий и культурных оппозиций, требующая обращения к реалиям искусства и культуры при интермедиальном отражении одной семиотической системы в другой, а также вовлекающая в текст сложную систему эксплицитных и имплицитных интертекстуальных связей.

При анализе индивидуальных поэтических дискурсов автор книги не забывает и гендерный аспект. Отмечая его важность для конструирования субъекта, она рассматривает разные возможности актуализации оппозиции «мужского – женского» на разных уровнях текста. Автор наглядно показывает, что относительность языковых категорий рода и лица, а также маркеров «мужского» и «женского» определяет их поэтизацию, в результате которой порождается неопределенность субъекта высказывания, а значит, реализуется и общий принцип смысловой неопределенности.

Изучение идиостилевых разновидностей поэтических практик приводит Евграфскину к выводу, что современный поэтический дискурс не является однородным пространством, поскольку явления смысловой неопределенности в нем получают разную реализацию. В то же время, по мнению автора книги, в этом дискурсе можно выделить и общие типологические черты: освобождение от линейности, подвижность границ слова и синтагм, множественность смыслов, стремление к преодолению конвенциональных связей на всех уровнях текста, затрудненность интерпретации читателем.

Несомненным достоинством книги является то, что ее автор рассматривает поэтический дискурс как одну из форм человеческого познания, что связано «со смысловым потенциалом языка как гибкой семиотической системы» (с. 157). Познавательный потенциал современного поэтического дискурса образуется, по мысли автора, за счет того, что его цель – не представлять миметически объективную реальность, а транслировать определенные способы видения этой реальности, порождая все новые и новые смысловые системы. Поэтические тексты, характеризующиеся языковой неопределеннозначностью (термин Евграшкиной), в процессе своего подвижного семиозиса порождают вторичные знаковые системы, надстраивающиеся над первичными. Автор в связи с этим даже говорит о «магической силе» поэтического дискурса за счет его предрасположенности к максимально интерактивному процессу смыслопорождения (с. 41-42).

Книга Евграшкиной очень хорошо выстроена с точки зрения ее композиции, она написана ясным, доступным и в то же время профессиональным языком. Работу отличает новизна и доказательность теоретических разработок, касающихся отличительных свойств современного поэтического интеллектуального текста. Большое место в ней занимают анализы конкретных произведений, в которых обнаруживается языковой вкус автора книги, а также ее умение показать креативный потенциал каждого текста. Каждый немецкий поэтический текст снабжен великолепным авторским художественным переводом на русский язык, перевод также сопутствует всем стадиям анализа немецкоязычного текста. Нет сомнения, что книга Е. Евграшкиной будет с интересом принята всеми читателями, интересующимися проблемами современного поэтического дискурса и просто филологами широкого профиля.

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Bartłomiej Maliszewski, *Metafory o Rosji. Wizerunek rosyjskiej polityki w przerośniach publicystycznych w prasie polskiej (2000-2012)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019; 340 ss.

Monografia B. Maliszewskiego składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia i bibliografii. We wstępie autor uzasadnia wybór tematu, odwołując się, za W. Pisarkiem, do konceptu elitarności (bohatera osobowego lub instytucjonalnego) jako czynnika, decydującego o selekcji informacji w mediach masowych. Autor konstatuje, że problematyka rosyjska jest szeroko omawiana w polskich środkach masowego przekazu, co stanowi jeden z często występujących przedmiotów analiz medioznawczych, dyskursologicznych oraz lingwokulturologicznych. Opisując stan badań na s. 12-18, Maliszewski omawia publikacje P. Jewsiejewej, A. Pomorskiego, A. Skorupskiej, M. Bugajskiego, R. Czachora, E. Bzik, A. de Lazari i in., choć należy stwierdzić, że przegląd ten nie jest wyczerpujący i kilka istotnych publikacji uszło uwadze autora.

Analiza materiału źródłowego, zaczerpniętego z dwóch ogólnopolskich dzienników („Gazeta Wyborcza” i „Rzeczpospolita”) oraz czterech tygodników opinii („Newsweek Polska”, „Polityka”, „Tygodnik Powszechny”, „Wprost”) oparta jest przeważnie na ujęciu onomazjologicznym tekstów prasowych, a w szczególności występujących w nich wyrażen metaforycznych, tzn. ze względu na preferowane sposoby przedstawiania, portretowania, obrazowania wybranych sytuacji w rzeczywistości rosyjskiej. Wybór tekstów do analizy obejmuje lata 2000-2012.

W rozdziałach 1 i 2 autor omawia teoretyczne zagadnienia metafory. Pisząc o zjawisku katachrezy, niesłusznie twierdzi, że w badaniach językoznawczych znajduje się ono „w cieniu przerośni, nie będąc przedmiotem równego zainteresowania”. Otóż metafora od dłuższego czasu stanowi przedmiot badań językoznawczych (zarówno onomazjologicznych, jak semazjologicznych). Za jednego z ich prekursorów należy uznać R. Jakobsona, który w napisanym po francusku artykule z 1965 roku twierdził, że pochodne (metaforyczne i metonimiczne) użycia wyrazów są przyporządkowane do określonych ośrodków czynności kory mózgowej. W latach 50. XX wieku A. A. Rieformacki pisał w swoim klasycznym podręczniku ze wstępu do językoznawstwa, że polisemia (w tym metafora) jest właściwością większości „zwykłych słów”, rozróżniając metaforę (skonwencjonalizowaną) jako typ nominacji w języku i metaforę (tzw. jednorazową) w tekstach artystycznych. Dlatego przypisywanie w wielu publikacjach odkrywczej roli monografii G. Lakoffa

i M. Johnsona „Metaphors We Live By” z 1980 roku jest wyrazem ignorancji badaczy. A. Pawelec słusznie podważa nowatorstwo całej koncepcji tzw. metafory konceptualnej.

W zasadzie niezupełnie jasne, po co autor nawiązuje do kognitywnej teorii metafory, skoro jego zainteresowanie jest związane głównie z metaforą jednorazową jako narzędziem narracji publicystycznej, a przede wszystkim narzędziem wartościującym i perswazyjnym. Najczęściej metafory prasowe to nie są katachrezy inopijne, lecz alternatywne formy nominacji leksykalnej, służące bardziej spotęgowanemu oddziaływaniu na adresata. W rozdziale 2.4 „Cechy przenośni publicystycznych” autor pisze o cechach metafor dziennikarskich, takich jak komunikatywność, wyrazistość, ekspresywność, negatywizm, obrazowość, kreatywność i in. Tu na pierwszym planie nie jest funkcja poznawcza, lecz raczej funkcja fascynacyjna. Tak więc na s. 109 autor rozważa tytuł prasowy: *Rosyjska choroba Europy*, w związku z czym pisze: „Przykuwa (on – A. K.) wzrok poprzez duży rozmiar czcionki, czerwony kolor, [...] usytuowanie tekstu, [...] oraz jego graficzne ukształtowanie”. Autor dodaje: „Także treść wyodrębnionego tekstu odznacza się wyrazistością – rzeczownik *choroba* określa negatywnie wartościowany stan, a dodawane przydawki narzucają opozycje *my – oni*, *ofiara – prześladowca*, wprowadzając odbiorcę w pewien scenariusz wydarzeń. Można zakładać, że w tekście jest mowa o tym, że Rosja ma coraz więcej wpływów w Europie, która poddaje się zgubnym działaniom groźnego sąsiada”. W tym przypadku nie chodzi o to, że metafora służy nominacji abstrakcyjnej domeny poznawczej, jak w katachrezie, lecz o stworzenie efektu atrakcji, tak by w większym stopniu poruszyć czytelnika i skłonić go do zaakceptowania globalnego sensu tekstu (a wcześniej – zachęcić do jego przeczytania).

Kolejne rozdziały dotyczą poszczególnych zjawisk w życiu publicznym Rosji, stanowiących obszar odniesienia nominacji metaforycznej. Wymienię te obszary:

rozdział 3: wizerunek rosyjskich przemian politycznych

rozdział 4: wizerunek rosyjskiego autorytaryzmu

rozdział 5: wizerunek rosyjskiej formy rządów

rozdział 6: wizerunek rosyjskiej polityki surowcowej

rozdział 7: wizerunek Rosji jako niedźwiedzia

Podsumowując swoje badania, B. Maliszewski pisze, że potwierdzają one wnioski innych badaczy, np. M. Bugajskiego, który w publikacji z 2011 roku twierdzi: Rosja jest „postrzegana jako autorytarne, osadzone w tradycji imperium, przy czym kontynuuje ono zarówno najgorsze tradycje dawnej monarchii, jak i późniejszego Związku Radzieckiego. Charakteryzuje ją agresywna polityka kształtowana przez doktrynę sowiecką. Jest to państwo drapieżne i wewnętrznie skorumpowane ze swoistą skorodowaną wersją kapitalizmu”. Analiza wyrażenia metaforycznych na temat Rosji pozwala autorowi wnioskować, że „Rosja jawi się jako kraj znacznie różniący się od demokratycznego Zachodu” (s. 315). Metafory rzutują na takie cechy współczesnej rzeczywistości rosyjskiej, jak instrumentalne posługiwanie się prawem przez system rządzący, kontrolowanie mediów, propaganda polityczna i cenzura,

zwalczanie rywali politycznych oraz wykorzystanie pozorów demokracji do legitymizowania rządów. Jeśli chodzi o społeczeństwo rosyjskie, jest ono przedstawiane jako zróżnicowana i przeważnie bierna grupa, skupiona głównie na konsumpcji. Specyficznym elementem wizerunku Rosji jest polityka surowcowa, wzbudzająca niepokój w krajach europejskich, co, jak pisze Maliszewski, „znajduje swój wyraz w militarnej metaforyce podboju”, por. wyrażenia *sieć rurociągów jako pułapka*, *Nord Stream* oraz *planowany South Stream jako pętla, stalowe więzy, ramiona kleszczy, którymi jest ściskana Europa*.

Do zalet monografii Maliszewskiego należy zaliczyć aktualność problematyki, nawiązanie do współczesnych kierunków badawczych, obszerny materiał źródłowy oraz wnikliwa i poprawna analiza lingwistyczna. Książka powinna zainteresować wielu specjalistów, głównie w zakresie medioznawstwa i rosjoznawstwa, choć będzie też użytecznym źródłem informacji dla językoznawców, zajmujących się leksykologią i semantyką leksykalną.

SERHIY VODOTYKA / СЕРГІЙ ВОДОТИКА

Kherson State University

IHOR ROBAK / ІГОР РОБАК

Kharkiv National Medical University

О. П. Реєнт (ред.), *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* [From walls to boulevards: creating a modern city in Ukraine (the late 18th – the early 20th century)]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019; 619 сс.

Historians, economists, demographers, specialists in historical Urban Studies, and anyone interested in history (though first of all historians) in Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine are recommended to pay attention to the fundamental collective work by Ukrainian urban researchers: “From walls to boulevards: creating a modern city in Ukraine (the late 18th – the early 20th century)”, developed by employees of the NASU Institute of History of Ukraine and teachers from Ukrainian universities. The team of 16 well-known specialists was headed by Professor A. Reient, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, united the authors into one creative team, combined the individuals within a single creative plan to prepare a fundamental paper.

It summarizes the results of modern Ukrainian historiography in exploration of formation of modern cities in under-Russian-rule Ukraine (since after partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, most cities of Ukraine turned to be found within the Russian Empire, except for urban settlements of Galicia, Transcarpathia and Bukovyna), it contains a deep analysis of main problems of a Ukrainian city in the late 18th – the early 20th century, based on a modern vision with appropriate methodological tools, source process methods, and inscribing each Ukrainian city and urban network into the European and world context, and as seems to be fundamental important, it outlined ways to further study the development of a modern urban network in Ukraine.

The book opens with a brief introduction and ends with a more concise post-face by the head of the author team and editor-in-chief A. Reient. He emphasizes that the collective monograph is the result of many years of work of the esteemed team that attempts to present a modern vision of modernization transformations of Ukrainian cities. Besides, the authors managed (at least, they tried their best) to present features of transition to industrial society in Ukrainian cities within the context of Ukrainian history, the European and world scales (p. 6-7).

The edition consists of the following chapters: “Exploring a city”, “City governance policy”, “A city as a center of economic activity”, “Local diversity and social

barriers””, “A city with civilizational services and mobility” and “Educational space, cultural leisure and everyday life”. This structure seems quite logical and allows to reveal main tendencies of industrial transformation of Ukrainian cities.

So, the development on the main problems of urban history in the 19th century by contemporary Ukrainian historiography is analyzed in the first chapter. It should be noted that historians in these latter days seem to be active in studying urban history and many summarizing papers on the history of cities in all Ukrainian historical and geographical regions in general.

The evolution of urban self-government at the main chronological stages of industrial modernization of Ukrainian cities is described in the chapter “City governance policy”. The economic progress of cities (section “City as a center of economic activity”) is highlighted in “Cities and towns of Podillya: regional features of industrial development”, “Donbas cities: urban and industrial leap” and “City as a center of trade concentration and development” materials.

The materials “Ethno-social composition of urban population of Ukrainian provinces: an attempt to verify the 1897 census data”, “Middle strata in a big city: social stratification and professional structure”, “Urban entrepreneurship: specific weight and sources of financing” and “Population living standards” in the chapter “Urban diversity and social barriers” are devoted to new features of social faces of the cities of under-Russian-rule Ukraine. Significantly, this chapter exceeds all other chapters of the monograph by volume (p. 188-330). This distribution of materials seems quite reasonable considering that the deepest transformation is believed to be in social changes.

The chapter “A city with civilizational services and mobility” is devoted to new modernization phenomena in life of Ukrainian cities. It contains the texts “Water and electricity as attributes of a modern city”, “Urban spatial planning”, and “Postal and telephone communication in cities”.

The monograph is concluded with the chapter “Educational space, cultural leisure and everyday life”, which contains paragraphs “Formation of an urban network of secondary schools”, “Prosvita’ activity among the urban population”, “Theatrical life in a city” and “Everyday life of a city family against a background of social changes”.

Certainly, the review is not a critique, but we dared to express some wishes. Obviously, the monograph researchers ignored a storyline about the role of cities in the industrial modernization of society, the influence of cities on social and economic changes in rural areas (villages and towns), features of interaction between a city and a village. Therefore, the problem is far from being settled and new works are to be expected. It seems that currently many centers are set up in Ukraine to study urban history, and this would not only coordinate urban studies of Ukrainian researchers, but also establish effective contacts with foreign colleagues, especially researchers from Poland, Lithuania, Belarus, Slovakia, Hungary and Romania.

INFORMACJA DLA AUTOREK/AUTORÓW

1) Preferowany edytor tekstu: Microsoft Word 2007, 2010 i późniejsze wersje. Ustawienia strony: papier A4; marginesy: górny, dolny, lewy, prawy 2,5 cm; nagłówek i stopka 1,5 cm. Nagłówki na pierwszej stronie — inne.

2) Na pierwszej stronie: po lewej — imię i nazwisko autora (kapitaliki). Pod imieniem i nazwiskiem autora — numer ORCID, w kolejnym wierszu — nazwa reprezentowanej instytucji (np. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie). Czwarty wiersz — tytuł artykułu; czcionką Times New Roman 14 pkt., pogrubiony, wersaliki, akapit wyśrodkowany. Odstęp przed 12 pkt., po 24 pkt. Po tytule artykułu podaje się (czcionką Times New Roman 12 pkt.): tytuł artykułu w języku angielskim (pogrubiony). W kolejnych akapitach (czcionką Times New Roman 10 pkt.): wyrazy kluczowe (5-7 wyrazów) w języku artykułu, wyrazy kluczowe w języku angielskim, abstrakt – 500-1000 znaków (ze spacjami).

3) Tekst główny. Czcionka Times New Roman 12 pkt. Akapit: wyrównanie — wyjustowany; interlinia 1,5 wiersza; pierwszy wiersz — wcięcie 1 cm (ustawia się automatycznie w oknie dialogowym Format/Akapit/Specjalne/Pierwszy wiersz).

Wszystkie wyznaczone fragmenty tekstu, np. wprowadzane terminy, podajemy w f o r m a c i e r o z s t r z e l o n y m: Format/Czcionka/Odstępy między znakami/Rozstrzelony/2,0 pkt. Nie zaleca się użycia w tym celu **pogrubienia** ani podkreślenia.

4) Numery stron — góra strony, do środka. Czcionka numerów stron — Times New Roman 10 pkt.

5) Do tworzenia przypisów bibliograficznych należy zastosować s y s t e m h a r w a r d z k i, polegający na odniesieniu do określonej pozycji zamieszczonej w bibliografii. Odniesienia te powinny być zamieszczane w tekście, np.: (Nowak 1999, 10) lub (Nowak/Kowalski 2000, 145 i n.). Proszę unikać rozpisywania tytułów książek i artykułów w tekście — należy stosować jedynie odsyłacze do bibliografii (jak wyżej). Pełne dane bibliograficzne prosimy podać w wykazie literatury przywoływanej (bibliografii), zamieszczonej na końcu artykułu (zob. p. 9).

6) Przypisy dolne (numerowane) prosimy wykorzystywać jedynie w celu zamieszczenia komentarzy, reminiscencji, uwag itp. Prosimy nie nadużywać tej formy prezentacji informacji. Format przypisów dolnych: czcionka Times New Roman 10 pkt., akapit: wyrównanie — wyjustowany; interlinia co najmniej 10 pkt; pierwszy wiersz — wcięcie 1 cm (ustawia się automatycznie w oknie dialogowym Format/Akapit/Specjalne/Pierwszy wiersz).

7) Cytaty ujmujemy w cudzysłów (nie kursywą). Cytaty objętością trzy wiersze i więcej prosimy podawać jako tekst blokowy:

Czcionka — Times New Roman 10 pkt., akapit — wyjustowany; pierwszy wiersz — brak wcięcia; wcięcia od lewej i od prawej 1 cm; interlinia 1,5 wiersza. Odstęp od tekstu głównego — przed i po 12 pkt. Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach kwadratowych [...] (wzór tekstu blokowego).

8) Wszystkie imiona własne przywoływanych lub cytowanych badaczy podajemy w formie inicjałów: R. Jakobson, A. Nagórko, D. Szumska itd. Przy ponownym wspomnieniu autora inicjał imienia się nie powtarza — podaje się tylko nazwisko.

9) Na końcu artykułu zamiesza się listę bibliograficzną. Wykaz prac powinien być uporządkowany alfabetycznie według nazwisk autorów, a w przypadku powtarzającej się daty wydania publikacji tego samego autora, według daty utworów w porządku chronologicznym (do tej samej daty dodaje się litery małe, np. 2000a, 2000b, 2000c). W przypadku prac anonimowych lub dokumentów bez autora (np. stron WWW) w bibliografii należy podać fragment tytułu — jedno lub dwa słowa umożliwiające odnalezienie i identyfikację źródeł, np. (Russia's Population 2013). Wzór listy bibliograficznej (czcionka Times New Roman 10 pkt):

- Awdiejew, A. (1999), Standardy semantyczne w gramatyce komunikacyjnej (teoria i zastosowanie). W: Awdiejew, A. (red.), Gramatyka komunikacyjna. Warszawa / Kraków, 33-68.
- Bartmiński, J. (1973), O języku folkloru. Wrocław etc.
- Bartmiński, J./Niebrzegowska S. (1998), Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Bartmiński, J. (red.), Profilowanie w języku i tekście. Lublin, 211-224.
- Bednarczuk, L. (1991), Uwagi o funkcjach języka (Głos w dyskusji nad referatem R. Grzegorzyczkowej „Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy”). W: Język a kultura. IV, 29-30.
- Beličová, H. (1984), Ke vstahu tzv. povrchoých a hloubkových větných významů. W: Československa rusistika. XXIX/4, 148-157.
- Polański, K. (red.) (1995), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław etc.
- Jäkel, O. (2013), Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor (Applied to Reli-gious Texts). W: [dostęp 15 maja 2013]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.metaphorik.de>>.

Źródła naukowe, zapisane cyrylicą, powinny zostać dodatkowo przetransliterowane. W tym celu prosimy używać serwisu internetowego: <https://www.ushuaia.pl/transliterate>. Proszę wybrać opcję transliteracji: **rosyjski BGN-PCGN**. Po notacji w formie oryginalnej (cyrylickiej) następuje, zapisana w nawiasach kwadratowych, wersja przetransliterowana. Bibliografia powinna być zapisana zgodnie ze wzorcem:

- Фонарев, А. Р. (1998), Психология личностного становления профессионала. Москва. [Fonarev, A. R. (1998), Psichologiya lichnostnogo stanovleniya professionala. Moskva.]
- Норман, Б. Ю. (1994), Грамматика говорящего. Санкт-Петербург. [Norman, B. J. (1994), Grammatika govoryashchego. Sankt-Peterburg.]
- Киклевич, А. (2019), Реализация пропозиционального аргумента: клаузальная – именная – нулевая (на примере русских эмотивных глаголов). W: Филологические науки. 1, 9-21. [Kiklewicz, A. (2019), Realizaciya propozitional'nogo argumenta: klauzal'naya – imennaya – nulevaya (na primere russkikh emotivnykh glagolov). In: Filologicheskiye nauki. 1, 9-21.]

W przypadku zapisanych alfabetem cyrylickim tekstów, będących tłumaczeniami, nazwisk autorów nie należy transliterować — powinny one zostać zapisane w postaci oryginalnej, np.:

- Сартр, Ж.-П. (1993), Проблема метода. Москва. [Sartre, J.-P. (1993), Problema metoda. Moskva.]

10) Między tabelami, rycinami, diagramami itp. a tekstem głównym stosować odstęp 12 pkt: FORMAT/AKAPIT/ODSTĘPY PRZED 12 pkt.

11) Zaleca się numerację wszystkich rozdziałów i podrozdziałów. Prosimy przy tym nie używać domyślnej numeracji, tzn. domyślnych list numerowanych.

12) Automatyczne dzielenie wyrazów.

13) W tekście głównym kontrola bękartów i wdów: FORMAT/AKAPIT/PODZIAŁY WIER-SZA I STRONY/KONTROLA BĘKARTÓW I WDÓW.

14) Objętość artykułu: od 20000 do 25000 znaków (z odstępami).

15) Aby przeciwdziałać przypadkom „ghostwriting”, „guest authorship”, redakcja czasopisma stosuje odpowiednią procedurę, przyjętą w polskim środowisku nauk humanistycznych. Autorki i autorzy są proszeni o wypełnienie i przesłanie na adres Redakcji Oświadczenia o oryginalności artykułu. Druk Oświadczenia znajduje na stronie internetowej czasopisma.

16) Artykuł przedstawia się w formie elektronicznej na jeden z adresów:

akiklewicz@gmail.com

aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl